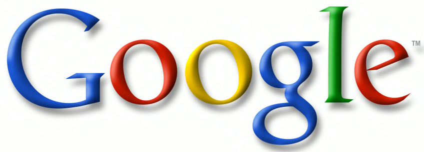
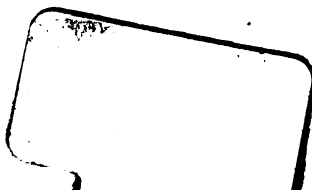

THE UNIVERSITY OF MICHIGAN
LIBRARIES
THE UNIVERSITY OF MICHIGAN
ARTES SCIENTIA VERITAS
1817

MAGYARORSZÁG

STATISTIKÁJA.

IRTA

FÉNYES ELEK,

HITES ÜGYVÉD, 'S A' MAGYAR TUDÓS TÁRSASÁG
LEVELEZŐ TAGJA.

ELSŐ KÖTET.

PESTEN, 1842.
TRATTNER-KÁROLYI TULAJDONA,
URI UTCZA 453d. SZÁM.

ELŐSZÓ.

Hazáját minden honfinak ismerni szép és hasznos; azoknak, kik a törvényhozásbai befolyhatás dicső jogával élnek, épen kötelesség. De egy statust minden visszonyaiban, minden nagyobb nevezetességeivel lerajzolni, sokoldalu ismereteket feltételezvén, általjában minden országra nézve igen nehéz feladat; Magyarországot illetőleg pedig kétszeresen sulyos. Rendkivüli politicai helyzetünk okozta, 's okozza jelenleg is azt, hogy legfontosabb statistikai adataink mély statustitkok gyanánt őriztetnek. A' magyar nem örömest ismerteté meg erejét, mert nem akará, hogy az ellenségei által megméressék. És e' titkolódzás annyira vérünkké vált, miszerint még jelen korunkban is, ámbár a' hazafit tulbizottságtól szinte, mint ön ereje nem ismeréséből származó elcsüggedéstől egyformán megóvni egyedül a' honismeret képes, csaknem áttörhetlen akadályokkal kell küzdeni annak: ki hazája képét csak türhetően is akarja festeni. Illy körülmények közt sokáig kétkedém, hozzá fogjak-e illy hálatlan munkához, kivált midőn e' pályán *Schwartner* után kelle föllépnem, azon férfi után, ki e' szakban

remekművet készite, 's ollyat, melly jelenleg is, mikép kellessék statisticát szerkesztetni, sok külföldi irónak példányul szolgálhatna. Azonban ha erősebb nem áll elő, miért ne álljon fel a' gyengébb? Türjük-e tovább, hogy egyik illy közhasznu ága honi literaturánknak parlagon heverjen? Nem; én részemrül bátoritva azon szives részvéttől, mellyel a' közönség Magyarországnak általam 6 kötetben kiadott geographiáját fogadta, eltökélém magamat, hazámnak nem csak alaperejét, hanem polgári szerkezetét, 's kormányzását is megismertetni. E' munkám egyébiránt, csak próba gyanánt tekintendő, melly lépcsőzetül szolgáljon, egy másiknak jobb és hibátlanabb munka készitésére; 's ha csak egy követ hordhattam is a' közjó roppant épületéhez, ugy tartom, polgári kötelességemet szük körömhez képest eléggé teljesitém. Pesten, nov. 3-kán, 184[illegible]

FOGLALAT.

I. RÉSZ. Magyarország Alapereje.

I. SZAKASZ. Föld.

II. SZAKASZ. Lakosok.

III. SZAKASZ. Termékek.

IV. SZAKASZ. Nemesitő ipar.

I. Rész.

Magyarország Alapereje.

I. SZAKASZ.

A' Magyar Föld.

1. § Fekvése.

Magyarország, a' hozzá kapcsolt tartományokkal együtt, fekszik az északi szélesség 44 és 50°, 's a' keleti hosszaság 32 és 42° közt Ferro szigetétől számitva. a) E' kedvező *mathematicai* éghajlatát, b) melly megegyezik a' Lombárd, Velencze, déli Német országokéval, a' *physicai*, még kedvezőbbé teszi, 's igy nem csuda, hogy közegyetértéssel Europának legáldottabb országai közé számitatik.

a) Egyenkint véve, a' szoros értelembe vett Magyarország szélessége 44° 43′ — 49° 34′; hosszasága 33° 45′ — 48° 41′. A' drávántúli kerület, vagy mint most hibásan nevezik Szlavonia szélessége 44° 50′ — 46°; hosszasága 34° 40′ — 37° 45′. Horvátország szélessége 45° 10′ — 46° 25′; hosszasága 32—34° 33′. A' Végvidék (az erdélyit is ide értve) szélessége 44° 7′ — 47° 36′; hosszasága 32° 27′ — 44° 4′.

b) A' budai observatorium sarkmagosságát, vagy geographi szélességét, Weisz Ferencz, volt budai csillagász megmérvén, 47° 29′ 44″ találta; 's ezt Vega is adatai (Log. trig. Tafeln) közé felvette: azonban Pasquich és Littrow külön és egyesült vizsgálataik következésében a' budai observatorium sarkmagossága tökéletesebben meghatároztatott, és S = 47° 29′ 12″ 2.

2. §. Határai.

Természetes és állandó határok, gyenge vagy erős nemzetekkeli szomszédság, 's egy tömegbe öszpontositott fekvés azon

szempontok, mellyek a' státusférfi figyelmét nagy mértékben magukra vonják, 's mellyek egy országnak hatalmára, külső bátorságára elhatározó befolyással vannak. Csak hasonlitsuk e' tekintetekből össze Nagy-Britanniát, melly köröskörül tengerektől övedzve, maga hozzáférhetetlen, erejét minden tengerparton tetszése szerint egyesitheti: Francziaországot, mellyet zárt tömegben, 3 tenger, egy hajókázható nagy folyam, 's magas bérczek keritnek-be; Poroszországot, melly két nagyobb tömegre szakad-el, és hosszan nyuló [a] határvonalán három első rangú hatalmassággal jön érintésbe. — Magyarország nem olly szerencsés ugyan, mint az emlitett Brittus és Francziaországok, de Poroszországhoz hasonlitva, minden esetre kedvezőbb helyzete van. Ugyan is egy tagban feküdvén, *éjszakra* a' Kárpát zordon bérczei választják-el Galicziától, 's a' hozzá kapcsolt Bukovinától (93 geographi mértföld); *keletre* ugyan csak a' Kárpát ágai vonnak határt Erdély (43 mfd.). és Oláh (10 mfd.) országok felé, ez utóbbi tartományt tekintve néhol a' Cserna vize is; *délre* egészen Törökországgal határos [b], 's kevés kivétellel mindenütt erős, természetes határok vannak: nevezetesen Szerborszagtól a' Duna (30 mfdnyire), és Száva (15 mfdnyire), Bosnyák és Török-Horvátországtól a' Száva (36 mfdnyire), Unna, Korona, 's szakaszonkint erdős hegyek (összesen 40 mfdnyire) választják-el. [c] Délnyugotra Dalmatia felé a' Wellebit bérczein megy a' határ (8. mfd.), 's Olaszországtól az adriai tenger szakitja-el (26 mfd.). [d] Nyugotra szomszédok az Illyr királyság (30¼ mfd.), Stájerország (32 mfd.), Ausztria (26½ mfd.), Morvaország (28 mfd.), és ausztriai Szilezia (6 mfd.); Morvaországtól és Sziléziától a' Kárpát hegyei, 's a' Morva vize (4 mfdnyire), Ausztriától, Dévényig szinte a' Morva választván-el (9 mfd.). Dévénytől kezdve Ausztriának a' Dunán alól eső részétől, továbbá Stájer és Illyr országoktól nagyobb részt csak mesterséges határok szakitják-el; mert a' Lajta, [e] Lapincs, Mura, Szutla vizei, 'stb., csupán foltonkint teszik a' határt. A' Törökország felé eső határszélek a' portával kötött egyességeken, — különösen a' sistovi békekötésen, 's az ehhez tartozó, 1791. 4. augustusi különegyezkedésen, alapulnak, melly utóbbik, a' bánsági végvidéken, Orsovával átellenben egy csekély térséget, [f] mint neutralis földet jelölt-ki, 's a' károlyvárosi végvidék határait olly módon szabta-meg, hogy Czettin és Drosnik a' magyar birodalomhoz estek. Az országnak most előterjesztett alakjából önként e' következő észrevételek tünnek fel:

1. Idegen szomszédja egyetlenegy van, 's ez: a' naponkint hanyatló török, 's itt vannak a' legerősebb, legtermészetesebb határok; egyebütt minden oldalrúl olly országok keritik-be, mellyek szinte a' magyar fejedelmet részint ugy mint ausztriai császár, részint mint magyar király uralják.

2. A' tenger, melly a' föld minden nemzetével a' legkönnyebb 's legolcsóbb közlekedést nyujthatná, csak legvégső délnyugoti csúcsát érinti az országnak; 's itt is ennek nagyobb tömegétől magas és kopár bérczek zárják-el; e' mellett az ország számos hajókázható vize közül, egyet sem vesz fel öblébe.

a) Poroszországnak hossza az orosz szélektől, a' francza szélekig 345 óra; a' külső határvonal 1006⁷²/ geographi mértföld, u. m. a' nagyobb keleti tömegnek 728¹⁰/, a' nyugotra fekvő kisebbiknek 278⁶²/ g. mértföld. (Galetti's Allgemeine Weltkunde, 8te Auflage, Pesth, 1835, S. 258. összevetve Statistik des preussischen Staates von D. Traugott Gotthilf Voigtel, Halle, 1837. S. 26 und 27.)

b) Lichtenstern a' Török birodalom közti határvonalt 227⅞ geographi mértföldre számitotta, a' károlyvárosi végvidék hosszára 40⅞, a' szlavoniaira 61, a' bánságira 40⁶/, az erdélyire 85⁴| mértföldet tévén Lipszky után 197 — 198 mfdet tenne.

c) Sajnálni lehet, hogy az Unna kezdetétől fogva a' Szávába való ömleséig, nem mindenütt határfolyó; mert az ugynevezett, most a' török birtokában lévő Unnavidék (egy a' károlyvárosi és báni végvidékek közé beszegellő darab föld) által a' magyar birodalom e' tájon nem csak kerekdeddé tétetnék, hanem egy úttal 16 □ mfdnyi térséget, 's több ezerből álló népességet nyerne.

d) Magának a' katonai végvidéknek tengerparti hossza 20¹|₂ német mértföld. (Vaterl. Bl. 1814. Nr. 91.)

e) Bruck, Austriának egyik városkája, még a' Lajtán innen, a' magyar földre, Moson vgyébe is kiterjesztette határát ('s ezen van 8 ház, 30 kert, 1597 hold szántóföld, 159 kaszás rét, 680 kapa szőlő, 's egy kis erdő), hanem ettől a' megye pénztárába fizeti az adót, mi sok kellemetlen surlódásra ad okot.

f) Hossza e' térségnek, a' Cserna vizétől, az Alion hegytöve mentiben a' Bachna patakig — 2420 öl. (Hietzinger's Statistik der Militärgränze. I. Th., Wien, 1817., S. 53.)

3. §. Magyarország Nagysága.

Valamelly tartomány nagyságát csak háromszögmérések határozhatják-meg tökéletesen, millyenekkel még kevés ország dicsekedhetik. a) Pótlékmódok többen vannak ugyan, mert némellyek az esztendőnként elvetett, 's learatott, vagy elemésztett gabona mennyiségéből igyekeznek a' kiterjedést megtudni, de mind e' két esetben csupán a' földmüvelés alá tartozó földek

számitathatván-ki hihetőleg, az egész földkép terjedése még is bizonytalan. A' szélességi és hosszúsági kiterjedésekből vett kiszámitások, mint nagyon ingadozók régen elhagyattak. Egyedül pontosan készült, részletes földképeken alapuló földabroszok [b] képesek tehát a' négyszögméréseket némikép kipótolhatni.

Magyarország szinte azon tartományok közé tartozik, mellynek nagyságát pontos felmérésekből mind eddig nem tudjuk. A' hét esztendős porosz háború végeztével a' Cseh, Morva, 's ausztriai Szilézia országokban megkezdett felmérést Maria Therezia többi örökös tartományaira kiakarván terjeszteni: ennek következésében Erdély, a' Bánság, a' károlyvárosi, báni, varasdi végvidékek felvétettek, ámbár különböző sikerrel. [c] Hanem polgári Magyarországnak, 's az összes végvidékeknek közönséges felmérése 1783 — 1787-ig eszközöltetett; azonban e' hamari munka még a' katonai vidékeken sem felelhete meg kitüzött céljának; [d] sok magyar vármegyében pedig, a' gyanakodó nemesség, II. József halála után, ezt tüzzel emésztetni-el tanácsosabbnak tartotta. A' végvidékeken történt későbbi (1801 — 1806) felmérésekből az erdők újolag kimaradván, világos, hogy a katonai Végvidék nagyságát is, melly különben legjobban, 's legtöbbször felméretett, csak akkor tudhatjuk-meg tökéletesen, ha az 1807-ben megkezdett erdők felmérése teljesen bevégeztetik. Látnivaló ezekből, miszerint a' magyar birodalom nagyságára nézve ez úttal azon hihetőséggel kelletik megelégednünk, mellyet az országról kiadott különféle földabroszok, leginkább pedig a' többieket pontossággal felülmuló Lipszky ezredes, [e] és Schedius 's Blaschnek' [f] nagy földképei nyujthatnak.

Ezek szerint Magyarország a' Tengerparttal ($6^{5}/$ □ mfd.), 's az Erdélytől visszakapcsolt részekkel (103 □ mfd.) együtt tesz -	$4112^{2}/$
Horvátország - - - - - - - -	$172^{4}/$
Katonai Végvidék - - - - - - -	$609^{8}/$
összesen	$4894^{4}/$ négyszög

mértföldet. [g] Ebből a' magyar tartományok tesznek 4434, a' horvát földek 460 □ mfdet.

Erdély kiterjedése (lehuzván a' visszakapcsolt részeket) - - - - - - - - - -	1007
Dalmátország - - - - - - - - -	274
'esen	6175 □ mrtfd.

És igy a' Magyar birodalom, kiterjedésre nézve az első rangú Porosz birodalmat [h]) 1000 □ mfddel, Nagy-Britanniát [i]) közel 500 □ mfddel haladja-felül. Nagyobb, mint Hannovera, [k]) Szász, [l]) Würtemberg, [m]) Portugal, [n]) Szardinia, [o]) Bajor [p]) királyságok összesen véve, Toscana [q]) n.herczegséget is még tódásúl ráadván. Ellenben Franczaiországnak [r]) csak ³/₄ét teszi, 's az ausztriai birodalom [s]) felénél kevéssel nagyobb.

Egyébiránt a' kiterjedés magában holt tömeg, melly csupán müvelhetőség, és valóságos müvelés által nyer fontosságot. Különösen figyelmet érdemel az: mennyi az egész kiterjedésből használható, 's ebből ismét mennyi vétetett eke alá, 's mennyi használtatik legelőnek és erdőnek. Minő különbség van példa okáért Svéd 's Norvég országok, és Francziahon közt. Az előbbeniekben a' használható földnek ⁹⁴/₁₀₀ részét erdők boritják, 's csak ⁴/₁₀₀ rész van müvelés alatt, holott Francziaországban a' szántóföldek ⁵⁰/₁₀₀, 's az erdők ¹²/₁₀₀ részt tesznek. 1) Magyarország használható térét a' felmérések, 's összeirások hiánya miatt bizonyosan nem tudhatni. A' Katonai Végvidék hivatalos összeirás szerint (az erdélyit be nem számlálva) 5,057,560 hold (1600 □ ölével) használható földdel bir, 2) 's ha szabad ebből következtetnünk, ugy Magyar és Horvát országnak 4284 □ mfdje 35,518,644 hold haszonvehető földet foglalna magában. Lichtenstern Magyarország müvelhető térét a' Végvidékkel együtt 36,483,335 holdra becsüli, a' visszakapcsolt részeket természetesen ide nem értvén. Én, kisebb, nagyobb hitelességü adatokból a' használható földeket megyénkint összeszámlálván: 16,825,013 hold szántóföldet, 4,498,507 rétet, 7,733,393 legelőt, 1,413,690 h. szőlőt, 566,698 h. kertet, 15,218,395 h. erdőt találtam 1200 □ ölével, 's e' tenne 1600 □ ölre húzva 34,691,772 ausztriai holdat. E' számitást nem tartom ugyan tökéletesnek, de mig jobbat tudnék e' mellett megmaradván: a' Magyarország, 's hozzá kapcsolt tartományok használható földje tenne 39,749,332 ausztriai holdat, 's minthogy az egész kiterjedés (4894 □ mfdet 9562 holddal, mennyiből t. i. egy geographi □ mfd. áll, sokszorozván 46,796,428 holdra rúg, látható, hogy az egész térségből a' müveletlen földek ¹/₆, a' használhatók ⁵/₆ részt tennének. 3)

[a]) Kijelölését azon státusoknak, mellyek egészen, vagy részben felmérve vannak, olvashatjuk: *Crome, über die Culturverhältnisse der europäisch. Staaten*, 1792. S. 94. Azolta ezek szama tetemesen szaporodott. Franc[illegible] felméréséről lásd: *Recueil me-*

thodique des lois, decrets reglements, 'stb. sur le Cadastre de la France, 1811, és *Benzenberg, über das Cadastre.* Ausztriára nézve: *Lichtenstern, Umriss* 'stb., S. 77., 's folyt., és *Kremer, Darstellung des Steuerwesens* 2. Thle. 1821. Würtembergre nézve: *Memminger, Jahrbücher*, és *Mulchus, Politik der innern Staatsverwaltung.* 2 et T. S. 82, 's köv.

b) A' roszúl választott, 's közönséges, nem részletes földabroszokra alapitott számitások okai azon nagy különbségnek, mellyet az iróknál némelly országokra nézve találunk. Igy a' Magyar birodalom kiterjedése *De Luca* szerint 5770, az *Artariánál* megjelent földképnél fogva 4763 $^1/_6$, a' *Krieger* abrosza után 4230 □ mfd. Az Orosz birodalom nagyságát *Crome* 340,000, *Lichtenstern* 346,247, *Hassel* 367,494 $^{12}/$ □ mfdre számitja. Hasonló különbségeket tapasztalhatni Török, Svéd, Dán 'stb, országok kiterjedési adataiban is.

c) A' Bánságot *Elmpt* alezredes vette fel, de e' tökéletesen roszúl ütött ki, ámbár 800,000 forintba került. *Hietzinger, Statistik der Militärgränze*, I. Th., S. 57.

d) Ugyancsak *Hietzinger*, I. Th., S. 57.

e) *Lipszky János* 9 lapból álló nagy földképe $^1/_{469472}$ nagyságban, 1806-ban adatott-ki. E' munkát adák vissza azóta — nagyobb kisebb pontossággal reducálva — valamennyi abroszkészitőink, kik közt Karacs Ferencz, négy lapnyi földképével (először 1813-ban) mind azért érdemel különös emlitést, mert magyar nyelven dolgozott, mind azért, mert időről időre a' kevés politikai, és jóval több közlekedési változásokat, beiktatá rezeibe, 's igy utóbb reducált kisebb kiadásai is (legújabban 1838,) egyszersmind a' tiszta és csinos chalcographiai munkánál fogva, kézi használatra nézve kétségkivül legalkalmasabbak.

f) A' *Schedius — Blaschnek* abrosz egészben 63$^1/_2$ uj magas, és 78$^3/_4$ uj széles; 's e' roppant téren az északi szélesség 43° 52′ és 50° 42′, 's a' keleti hosszaság 30° 20′ és 44° 38′ között elnyuló földet terjeszti-elő, 's az egész szinte 9 táblából áll. *Schedius*, már *Lipszkynek* munkatársa, 's 30 esztendők olta a' geographiai anyagok legszorgalmasabb gyűjtője, a' *Lipszky* után történt tetemes földképi, 's közlekedési változásokat igazitva, újabb méréseket használva, ugy készité-el ezen müvet, hogy az minden igazságos követelésnek teljesen megfelel, 's minden eddigiek felett kétségtelen elsőséggel bir; 's különösen az orographiai rész az, melly eddig nálunk még utól nem ért érthetőséggel a' legnagyobb földrajzi szépséget kapcsolja-össze.

g) Az országok kiterjedését négyszeg mértföldben szokták kitenni, melly azonban minden országban különböző nagyságú lévén, rendesen csak geographiai mértföldben történik a' számitás. Igy egy ausztriai □ mfd. $^1/_{22}$ részszel nagyobb mint a' geographi, melly 15,299,441 ausztriai □ ölet, vagy is 9562 holdat foglal magában, holott az ausztriai □ mértföld 16,000,000 □ ölből, 's 10,000 holdból áll. Poroszországban 1 porosz □ mfd. = 22,222$^2/_9$, egy geographi □ mértföld = 21,490$^{346}/$ porosz holddal (egy porosz hold 709. 792 bécsi □ öl). *Voigtel, Statistik d... ...ischen Staates, Halle,*

1837., S. 28 Francziaországban $^{36}/_{100}$ □ geographi mértföld = 1 Lieue, vagy 9 geographi □ mfd. = 25 □ Lieues. Angolországban 1 geogr. = mfd. = $21^{421}/_{900}$ angol □ mfd., mindenik 640 Acre-val számitva. Egy angol Acre = 1124. 98 □ bécsi öl. Oroszországban 1 geogr. □ mfd. = $45^{3}/_{4}$ □ Werst.

k) Poroszország $5070^{25}/$ □ mfd. *Voiglel, Versuch einer Statistik des Preussischen Staates*, Halle, 1837, S. 58.

i) Legújabbi adatok szerint 5716 □ mfd., u. m. Angolország 2728, Skót 1467, Irland 1511, mellékes europai birtokok 10 □ mfd. *Galetti, Allgemeine Weltkunde*, 8te *Auflage*, 1835. S. 42.

k) Hannovera $668^{55}/_{100}$ □ mfd *Hassel*, I. S. 17.

l) Szászország a' legújabbi földabroszok szerint $271^{1}/_{3}$ □ mfd. *Cannabich Geogr.* S. 311.

m) Würtemberg $359^{2}/_{5}$ □ mfd. *Memminger Geographie und Statistik v. Würtemberg. Stuttgard und Tübingen.* 1823.

n) Portugal, Balbi szerint $1722^{1}/_{5}$ □ mfd.

o) Sardinia $1339^{1}/_{2}$ □ mfd. *Malchus, Statistik und Staatenkunde von Europa*, 1826. *Stuttgard und Tübingen* S. 140.

p) Bajorország 1383 □ mfd. *Rudhard, über den Zustand des Königreiches Baiern, nach ämtlichen Quellen, Stuttgard und Tübingen.* 1825.

q) Toscana $395^{4}/_{8}$ □ mfd. *Galetti, Weltkunde*, S. 191.

r) Francziaország 10,096 □ mfd., vagy is 52,000,000 hectár. Egy hectár 2779. 98 □ bécsi öl, vagy is több valamivel 2 magyar holdnál. *Malchus Staatenkunde.* S. 77.

s) A' fő táborikartól (General-Quartiermeisterstab) 1822-ben kiadott földabrosz szerint az ausztriai birodalom 12,153 □ mfd. Ebből esik a' magyar birtokra 6175, Csehországra $952^{9}/$, Morvára Sziléziával együtt $481^{5}/$, Ausztriára $708^{5}/$, Stájerországra $399^{4}/$, Illyrországra $519^{7}/$, Tirólra $516^{4}/$, Galicziára 1548, Lombárd és Velencze országokra $851^{9}/$ □ mfd.

1) Malchus szerint a' nevezetesebb europai státusokban e' következő arány van a' müvelés alatt álló földek közt:

	Szántóföld	Rét és legelő	Erdő
Nagy-Britannia	közel 57/100	31/100	—
Francziaország	valamivel több		valamivel több
	60/100	közel 16/100	12/100
Ausztriai birodal.	56/100	n. épen 9/100	n. egész. 39/100
Orosz birodalom	több 36/100	—	34/100
Poroszország	48/100	23/100	29/100
Spanyolország	23/100	43/100	25/100
Svéd és Norvég ország	3/100	1/100	94/100
Helvetia	19/100	23/100	53/100

2) Az 1817-ki, 's illetőleg 1815-ki összeirás következésében találtatott 1,358,180 hold szántóföld, 489.635 hold rét, 875,594 h. le-

gelő, 62,838 h kert, 46,497 h. szőlő, 2,214,822 h. erdő. Összesen a' Katonai Végvidéken, az erdélyit be nem számlálva, 5,057,560 hold 1600 □ ölével számitva.

3) Francziaországban az egész kiterjedés 52 millióm hectárra tétetik (hectár = 2779. 58 bécsi öl); 's ebből 40,948,000 hectár valósággal művelés alatt van, azaz $^{41}/_{52}$ a' kiterjedésnek; $^{1}/_{13}$ kopár pusztaságból, 's gazdaságilag nem művelt földből áll; $^{3}/_{26}$ rész egészen terméketlen. *Chaptal, de l'industrie francaise*, I. 206. l. Egy újabb adat szerint a' művelt tér $^{51}/_{60}$, a' nem művelt tér (út, épület, telek, folyó) $^{12}/_{100}$; a' terméketlen $^{1}/_{11}$. *Herbin, petit Memorial statistique et administratif des fortes du Roi, pour l'an 1824. Paris 1825.* Az ausztriai birodalom kiterjedéséből, melly 121,994,500 holdra becsültetik, a' művelt rész nem tesz egészen $^{4}/_{5}$. *Lichtenstern Umriss*, S. 213, 's köv., összehasonlitva: *André neueste Zahlenstatistik*, S. 133, 's köv.

A' magyar földszin különfélesége.

4. §. Hegyek és Térségek.

Magyarország hegyei, Európának két fő hegytömegéből, u. m. a' Kárpátból és Álpesekből veszik eredetüket. A' Kárpát, mellynek menetelét némellyek északnyugotról kelet-délre, mások megforditva gondolják a) az országot észak és kelet felől övedzi körül. Az Álpesek egy ága a' shweiczi Szent-Gothárdból szakadván ki, graubündeni havasok neve alatt Tyrol, Illyr országokon keresztüljövén, Horvát és Dalmát országokat boritja-el. Némelly hegycsoportok, e' határ hegyektől távol, csaknem az ország közepén fogtak helyet. Általjában Magyarországot inkább róna, mint hegyes tartománynak nevezhetni. A' különféle hegyek menetelét, fekvését, összeköttetését egy átnézet alá fogni nem lehetvén, nagyobb világosság okáért 8 hegytömeget különböztethetünk-meg, u. m. ***1.** a' dél-keletit*, ***2.** keletit*, ***3.** észak-keletit*, ***4.** északit*, ***5** észak-nyúgotit*, ***6.** nyúgotit*, ***7.** dél-nyúgotit*, ***8.** középföldit.*

I. A' dél-keleti hegyek a' Maros és Duna közt feküsznek. Egy ág ezek közűl, a' Duna által a' szerb hegyektől elszakitva, Új-Palánkától kezdve Orsovának tart, innen északra fordulván. Másik ág szinte Új-Palánkától emelkedvén északra húzódik. Igy formáltatik a' kies almási völgy, mellyet Schwartner tündér szépségünek nevez. b) Egy magas hegylánez Erdély és Oláhország szélein megy, 's az *Alion* hegyfokkal a' Dunánál ér véget; egy másik Erdélyből a' Temes völgye felé húzódik; egy harmadik, melly ennél h de nem olly magas, a'

Maros bal partján Lippa felé tart, 's Új-Arad felé halomınná aljasúl. A' most előszámlált hegyek közt legmagasabbnak tartatik a' *Szemenik*, *Montye le mare* (magyarúl: nagy hegy), *'s montye le mik* (kis hegy), mellyet Griselini közel a' tetőhöz 2136 bécsi láb magasnak talált. Mind ezek nem kevéssé meredek sziklások, különösen pedig a' Cserna völgyét borzasztó zordon sziklák övedzik.

2. A' keleti hegytömeg Erdélyből csap-be, 's közel Aradhoz Világosnál és Nagy-Váradnál szakad-meg. Ez legmagasabbra tornyosúl Erdély szélén, azon két völgy közt, mellyekben a' Sebes és Fekete-Körös folynak. Itt a' Bihar, Rézbánya hegyek, 's egy másik északra eső csúcs a' havasi magasságot érik-el. c)

3. Az észak-keleti hegyek a' Latorczától keletre vonulván, már Bereg vármegyében, de még inkább Mármarosban Galiczia 's Bukovina szélein havasi magasságra emelkednek, ugy annyira, hogy *Pop-Ivan*, *Farky*, *Cserna-Hora*, *Homul*, *Rusky*, *Petrosa* a' Tátránál nem sokkal állnak hátrább, de ettől annyiban különböznek, miszerint nem olly meredekek, 's olly kopár, borzasztó sziklákat nem mutatnak. Magyarország, Bukovina, Erdély háromszoros határpontjától, mellyet *Petrosa* Borsánál kapcsolatban áll, észak-nyugotnak egy hoszszú hegyláncz terjed-el Ugocsa és Szathmár vármegyék felé. Ez kisebb ugyan, mint az emlitett hegyek, de némelly csúcsain, mint *Guttin*, *Rosály*, havasi növények még is találtatnak.

4. Az északi hegytömeg, egy szakadatlan, keletre húzódó hegylánczot képez, 's délre a' Dunáig lehatván, a' tulajdonképeni Magyarországnak harmadát borıtja. Elosztatik határi havasokra, közép hegyekre, és hegyfokokra. A' határ-havasok csúcsai, számszerint mintegy harminczan, Liptó és Szepes vármegyében legmagasabbak, de mindnyájan egy lánczban köttetnek össze, melly *Tátra* név alatt ismeretes. E' lánczból legmagasabbra emelkedik a' *lomniczi* tető (mellyet némellyek késmárkinak is neveznek, de hibásan), melly 7942 párisi láb, sőt mások szerint 8200'. A' *jégvölgyi* csúcs a' 8000' meghaladja; 's utána jő a' *Kriván* 7538' (mások szerint 7800'). d) E' hegylánczнак mind keleti, mind nyúgoti oldalából más nagy hegyek szakadnak-ki, mellyek részint Árva, Trencsén, Thurócz vgyéket, részint Szepes vgye, északi részeit boritják-el. A' közép hegyek, mellyek ásványi gazdagságuk végett ásvány-hegyeknek méltán neveztetnek, ismét több tömegre oszt

hatók, a' szerint a' mint a' Király hegyéből (melly a' Tátrával egy halom által kapcsolatban áll) kiágadzó völgyek és folyók meneteleit követik. Illyen az, melly a' Hernád mentiben kelet felé húzódik, 's Abaúj, Torna, Gömör vármegyéket lepi-el. Egy másik a' Hernád és Poprád közt foglalt helyet. Nyúgotra szinte két tömeg észrevehető, t. i. az, melly a' Vág és Garan közt, és az, melly a' Garan bal partján fekszik, 's mellynek ágai Zólyom, Nógrád, Hont, és Bars vgyéket lepik-el. Az északi hegyláncz nevezetesebb hegyfokai: 1) A' nyúgoti, melly Nyitra vármegyéből, a' Vág bal partján, észak felé Trencsén vgyében emelkedik. 2) A' déli, 's ebben ismét a) a' honti, melly Hont és Nógrád vármegyében terjedvén el a' váczi *Nagy-Szál* hegygyel kapcsolatban áll; b) a' hevesi, melly *Mátra* nevet visel; c) a' borsodi, melly Eger és Miskolcz közt ágadzik-el, 's közönségesen *Bükhegynek* neveztetik. 3. A' keleti, mellyen a' meddig bor terem, Hegyaljának mondatik.

5. Az észak-nyúgoti hegyeket, a' galgóczi várhegyről egészen beláthatni. A' Duna bal partjára egyszerre meglehetős magasságra emelkedvén, észak felé Posony, Nyitra, Trencsén vgyékbe mennek-át. Más magyar hegyekhez hasonlitva épen nem zordonok.

6. A' nyúgoti hegyek, tulajdonképen csak Vas vármegyében emelik-fel fejüket, közel a' Rába vizéhez, és Stájerország, Ausztria szomszédságában, Vas, Sopron vgyéket keresztűl futván, a' Lajta vizénél, és a' Fertő tavánál halmokká lapulnak. Sz. Eleknél Vas vgyében, és Fraknónál (Rosalia hegye) legnagyobb magosságukat érik-el.

7. A' nyugotról jövő hegyvonalnak fő ága Karinthiát Friaultól elválasztván, dalmatiai utjában Zágráb vgyének dél-nyugoti részét, a' Magyar Tengerpartot, 's a' károlyvárosi Végvidéket keresztül hasitja. Nevezetesen két főbb hegyláncz huzódik egymásmellett észak-nyugottól dél-keletre, u. m. a' 18 mértföld hosszú *Kapella*, 's a' két mértfölddel rövidebb *Wellebit*. A' *Kapella*, melly a' 6500 franczia láb magas (Haquet szerint) *Klek* sziklacsúcstól kezdve az ogulini végezredben, a' Plitvicza tavakig, nagynak, ezentúl a' *Kamenicza-Goricza* mellékágáig kisnek neveztetik, mind magasságára, mind zordonságára nézve, a' *Wellebitnél* hátrább áll. Ez, nevét a' Zeng mellett lévő *Wratnik* hegynél nyervén, az adriai tenger mentiben a' Zermagna völgyig húzódik. Ostáriától kezdve, a' dalmát szélekig egy szakadatlan, meredek sziklás bérczhátat ké-

pez, melly itt ott havasi magasságra emeli fejét, és nagyobb csúcsai a' 900° meghaladják. e) A' *Plissevicza* az ottocsaczi ezredben, a' Kamenicza-Goriczával, 's a' kis Kapellával összeköttetésben lévén, nem olly zordon ugyan mint a' Wellebit, de evvel együtt Horvátországnak legmagasabb hegységét teszi, mert déli csúcsai Kitaibel szerint 925° (5500 párisi láb) emelkednek fel a' tenger szine felett. A' Kamenicza-Goriczával kapcsolatban áll továbbá a' *Verbacska-Stasa*, a' likkai ezredben; sokkal alacsonyabb a' szluini ezredből az Unna vize felé huzódó erdős *Petrova-Gora*, melly a' báni Végvidéket keresztűl futván (*Wranova-Glava*, vagy *Zrin* név alatt) a' Kulpa és Unna vizeknek Száyába való szakadásánál ellapúl. Zágráb vármegyének nyúgoti részét ismét egy a' krajnai Alpesekkel kapcsolatban álló hegyláncz futja-meg; 's ez részint erdős, részint kopasz, 's némelly csúcsai igen magosak. f)

8. A' földközi hegyek, azaz azok, mellyek a' többi hegyektől, 's az ország határaitól távolabb fekűsznek, részint összefüggő lánczszemet képeznek, részint magányosan, elszakasztva állnak. Némellyek az északi dunai hegyfokoktól a' Duna által elmetszetve, Komárom, Esztergom, Pilis vgyéken futnak-keresztűl, innen Fejér vgyébe menvén-át, hol *Vértes* neve alatt ismeretesek. Itt mind szélességben, mind magasságban öregbedvén Veszprém vgyét lepik-el, 's lételt adnak a' hires *Bakonyságnak*; majd Szala vármegyébe csapnak át, 's Keszthelyen túl a' Szala vize felé halmokkal végződnek. A' most előszámlált hegyvonalban, az Esztergom és Ó-Buda közt fekvő hegyek a' többieknél magasabbak, 's a' Duna és dél felől meredekek, hanem a' többiek is Budánál, Csákvárnál, Aracsnál, Csesznekénél, Sümegnél, 'stb., meglehetős sziklafalakat mutatnak. A' magánálló hegyek közűl különösen emlitést érdemlenek Szala vgyében a' *Badacson*, *Sz. György*, *Csúcsos*, *Csobáncz*, *Haláp*, *Hegyesd*, Veszprém vgyében a' *Somlyó*, 's Vas vgyében a' *Ság*. A' magánállókhoz számithatni még Baranya vgyében a' pécsi, és siklósi, több mértföldnyi hosszaságú két hegylánczot, és Szerem vgyében a' *Fruska-Górát*, melly Tovarniktól Szlankamenig 12 mfdnyire terjed.

Magyarország rónaságát a' földközi hegyek két felé osztják, a' kisebb rész nyúgotra, a' sokkal nagyobb rész keletre esvén. A' nyúgoti kisebb rónaságnak legegyenesebb földje van a' Csalóközben, Posony, Komárom, Győr, Moson vgyék nagyobb részében, továbbá Vasban és Sopronban a' Répcze és

Rába mellékein. A' földközi hegyek felé eső rész kisebb halmokkal és völgyekkel változik. A' keletre eső nagy rónaság a' Mátra hegyétől Zimonyig (a' Szávának Dunába való szakadásáig) 46, Váctzól Új-Palánkig 52, az ugocsai n. szőlősi hegytől Sziszekig (a' Kulpának Szávába való ömléséig) 80 mértföldnyire terjed. Legalantabban fekszik a' Dunánál, kivévén a' Tiszának azon környékét, hol ez a' Dunába szakad. Legegyenlőbb földje van pedig a' Tisza bal partjától kezdve egész le a' Dunáig, és a' keleti hegyekig, melly tér magában foglalja egész Szabolcs, Külső Szolnok, Békés, Csanád, Csongrád, Torontál vgyéket, a' német-bánsági ezredet, Hajdú városokat, Nagy-Kúnságot, Szathmár, Bihar, Arad, Temes vármegyék nagyobb részét, azaz összesen 800 □ mértföldet. Azon rész, melly a' Duna és Tisza közt fekszik, északon Váctzól Czeglédig dombokkal változó. A' dunántúli részben, Baranya, Somogy, Tolna vgyékben szinte vannak dombok, mellyek köz életben hegyeknek neveztetnek. A' Dráva és Száva közti tért pedig a' krajnai hegysornak, egy csekély magasságú mellékága futja-meg, úgy hogy Taube szerint (I. Th. S. 10.) a' legnagyobb csúcs nem magasabb 458° a' közelfekvő folyók szinénél.

a) Valljon a' Kárpátok dél-keletről észak-nyúgotra húzódnak-e, vagy megforditva, ezen sokat vetélkedtek a' geognosták. Az első véleményben többen voltak. *Ungr. Magazin 1783. S. 13.* Haquet is e' véleményt oltalmazta, mi a' Fichtelével ellenkezett. Gelpke szinte e' mellett volt. *Miltenberg. II. 85. összehas.* De Schindler megmutatá, hogy az egész galicziai hegység Vielicskától kezdve, be Moldvaországig észak-nyugotról dél-keletnek veszi menetelét. *Geogr. Bemerkungen über die karpath. Gebirge. Wien 1815. 8, S. 12.*

b) *Schwartner Statistik des Königreiches Ungarn. Erster Theil. Ofen. 1809. S. 67.*

c) Az egyenlitő alatt a' hóvonal 14,760 láb, az álpesi hegyláncban közel 8000 láb a' tenger szine felett. *Martini. Versuch einer Charakteristik der Hochgebirge. Militärische Zeitschrift. 1821. 1. H. S. 51.*

d) Az eddig megmért hegyek közül legmagasabb a' *Dhawalagiri* (fejér hegy) a' keletindiai *Himalaja* hegyláncban, mert Stieler abrosza szerint közel 26,000 láb. A' *Csimborasso* déli Amerikában 20,150'; *Elbrus* a' kaukázi hegységhen 16,000'; *Montblanc* 14,000', *Monte Rosa* 14,000', *Ortel* 12,060' mind a' három az álpesi havasok lánczában; *Mouna-Roa* a' Sandvich szigeteken közel 15,000 párisi láb. *Galetti. Allgemeine Weltkunde, 1835. S. 6.*

e) Demian mintegy 21 csúcsot nevez meg; gróf Waldstein és Kitaibel méréseik szerint *Budany* 694, *Velika* [illegible] 723 párisi

öl magas a' tenger szine felett — *Auerhammers Relation*. B. 2. *Miltenberg*. I. 55. öszevetve *Hietzinger*. I. Th. 71.

f) *Demian I. S. 19.*

Vizek.

5. §. Tenger.

A' magyar birodalomnak csak délnyugoti részét mossa az adriai tenger, mintegy 26 mfdnyi hosszúságban. Ez a' parthoz közel lévő igen számos kisebb nagyobb szigetek által egy csatornává képeztetik, mellyet *morlákok* csatornájának neveznek. Nevezetesebb kikötőhelyei : Fiume, Bukkari, Portóré, Bukkaricza, Zeng, Szent György, Jablanacz és Carlopago. Legnagyobb öble a' *quarnerói* Fiuménál. Vize sósabb mint a' nagy tengeré; egyébiránt a' dagadásban 's lohadásban semmi nevezetes különbség nem mutatkozik. A' hajózást a' gyakori szélveszek (leginkább dél-keletről jövők) tetemesen veszélyeztetik, a) 's a' sziklákkal teljes csatornán való hajózást élénken tünteti előnkbe gr. Batthyáni Vincze, a' Magyar Tengerpartról irt leveleiben (Pest. 1805. Br. XIII.).

a) Az adriai tengernek sokáig igen hiányos abroszai lévén, ez érezhető szükséget tökéletesen kipótolá azon átlás, melly 1821 és 1822-ki években megjelent. Ennek kidolgozása, már a' volt olasz királyság alatt elkezdetett a' milanói katona-geographi intézetben. Folytatólag a' munka egészen elkészült a' cs. k. fő-táborkar felügyelése alatt, és a' cs. k. fő-táborkari, cs. k. tengeri tisztség, ingenieur-geographi testület, nápolyi fő-táborkari, és ángol tengeri-tisztek együttmunkálódásával. Az átlás áll: egy hydrographi abroszból (2 levelen): egy parthajózási abroszból (20 levelen); a' nevezetesebb kikötőhelyek 's partipontok nézeteinek gyüjteményéből; és egy toldalékból, melly e' tenger hajózását illető különös jegyzéseket foglalja magában A' hydrographi abrosz $37^{507}/_{1000}$ bécsi uj széles, és $22^{702}/_{1000}$ uj magos, $^{1}/_{500000}$ nagyságban. A' parti abrosz $21^{372}/$ uj széles, és $32^{191}/$ uj magos, $^{1}/_{175000}$ nagyságban. Ez, szinte mint az elébbeni az egész adriai tengert ábrázolja; minden partjaival, szigetjeivel, sziklaival, sekélységeivel, 'stb. A' fenék tulajdonsága mindenütt pontosan feljegyezve, a' fő útak vonala, a' tengerpart hegyeivel 's tájképeivel, a' hajókázható csatornák 's lagúnák nagy szabatossággal kimutatva.

6. §. Tavak és Mocsárok.

A) Tavak.

1. A' *Balaton*, Zala, Somogy, Veszprém vármegyék közt. Hossza 10 mértföld, szélessége 1—2 mfd., *) sőt a' tihanyi révnél csak 790 öl. Mélysége 6 — 8 öl, Tihanynál 24. Az egész, a' szélein lévő posványokkal együtt közel 24 □ mértföldet foglal-el. A' Sió vizének szine a' Balaton torkolatjánál leszállíttatván, e' tónak szine is 3 lábnyit és 3 hüvelyknyit apadt-meg egész kiterjedésében, a' honnan az következett, hogy a' Balaton vize medribe visszahúzódván, azon szélei, mellyek azelőtt nagy kiterjedésében viz alatt voltak, mostan attól szabadok, 's e' helyt vidám kaszáló rétek és legelők támadtak. Hajdan gr. Festeticsnek vitorlás hajója járt e' tavon, Keszthelyről dongákat 's más faeszközöket vivén Kenesére, itt ismét sóval rakodván-meg; de ez már régen megszünt. A' Somogygyal való könnyebb közözülés végett, Fenéknél, 1839-ben egy hosszú fahid épittetett. A' Sió és Sárviz csatornák segedelmével, a' Dunával könnyen hajózási közösülésbe jöhetne.

2. A' *Fertő*, Sopron és Mosony vármegyék közt; hossza 4, szélessége 1 — 1½ mértföld; csekély mélysége (6 — 13 láb) miatt nem hajókázható; partjai leginkább nádasok és bozótosok. A' Hanságról, melly vele összeköttetésben áll, alább szólandunk.

3. A' *Palicsi* tó Szabadka határában; kerülete 8800, szélessége 4—600 öl. Vize sós, tiszta, és soha ki nem önt, se ki nem szárad. Ezen alul ismét van egy kisebb tó, melly *Vértnek* neveztetik.

4. A' *Velenczei* tó Fejér vármegyében. Kiterjedése mintegy 4000 hold; mélysége 2 — 5 láb. Kiszáríttatása több izben próbáltatott.

B) Mocsárok és Lápok.

1. A' *Hanság* Sopron és Mosony vármegyék közt. A' Fertővel összeköttetésben van, 's kiterjedése közel 6 □ mfd. Benne csak sás és nád nő, de némelly helyeken kaszálni is lehet. Árjával néha a' szántóföldeket is elboritja. E' kár elhá-

---

*) Halász, veszprémmegyei földmérő mérése szerint a' Balaton hossza Fenéktől Akaratyái[illegible] öl; szélessége Füred és Fok közt 6770, Fenéknél

ritására, 's ha lehetséges, magának a' Hanságnak kiszántására Károly cs. k. főherczeg, mint az óvári uradalom birtokosa roppant költséggel egy több felé ágazó csatornát ásatott, a) 's h. Eszterházitól is segittetvén, 1835-ben Pomogynál a' Fertő tavával kapcsolatba tétetett.

2. Az *Ecsedi* láp Szathmár vgyében; 4 mértföldnyi hosszú, 1—1½ mfdnyi széles. Tiszta helye kevés van, hanem nagyobb részt posványságból áll.

3. A' *Szernye* vagy *Gáthi* mocsár Beregh vármegyében. 1781-ben 28,701 hold földet boritott-el, holdját 1100 □ ölével számitván; most valamivel kisebb. Tisztás benne kevés lévén, csak nagy viz idején hajókázható.

4. A' *Fekete Eger* mocsár, Ugocsa vármegyében 3000 hold földet lep-el.

5. A' *Palacsa* mocsár, romaiak idejében *Palus Hiulca*, mellynek munkába vett kiszáritása Probus romai császárnak, életébe került. Fekszik Verőcze és Szerem vármegyék közt, 's az elsőben 9025, a' másodikban 5600 holdat tart viz alatt. Sik posványság, kákás, sásas, iszapos gyombákkal tele való zátony, mellyek a' csolnakozást nehezitik. Kiszáritása végett, melly már több izben próbálva vala, 1828-ban és 1830-ban a' körüllévő uradalmak költségein a' régi bobottai csatornának nagyobb része megásatott.

A' csajkások és német-bánságiak vidékén, a' Tisza, 's Duna melléki posványságok széles árkolások által nagyobb részt már haszonvehetőkké tétettek; igy szinte az *alibunari* és *illáncsai* mocsárokat is Temes, Torontál vgyék, 's a' németbánsági ezered közt, a' verseczi és berzavai csatornák meglehetősen kiszáritották. A' kanisai és monostori posványságok pedig Zala vármegyében mindinkább elbozótosodnak.

Az emlitetteken kivül vannak még számos állóvizek és mocsárok, mellyeket a' nagyobb kisebb folyók gyakori áradásaik által okoznak, különösen pedig a' Tisza, Duna, Száva, b) Dráva, három Körös, Berettyó, Temes, Kulpa, 'stb. vizei. Illyen a' *Sárrét* Bihar, Békés, Szabolcs vármegyék közt, melly 70,000 hold legtermékenyebb földet borit el; a' *Feketetó* Torontálban, *Fejértó* német-bánsági ezeredben, *Hosszúrét* a' Bodrogközben, azon széles mocsárok, mellyek a' Tiszát Szent Mártontúl kezdve, 's az alsó Dunát mind két partján csak nem szakadatlanúl kisérik. A' Strug, Bigy, Bossut, Garcsina (a' magyar v. szeremi Végvidéken) a' romaiak idejében mocsárszári-

tó csatornák valának, mellyek később elhanyagoltatván, az árvizek gátlása helyett, most azokat szaporitják. A' *Lánya* csak Chemerniczánál 10,000 hold jó földet rabol-el. Végre kinek ne ötlenék eszébe a' számtalan holt folyó, (holt Duna, holt Tisza, holt Szamos, holt Vág) ér, fok? és berek? Mind ez előszámlált mocsárok Lichtenstern szerint 2,000,000 holdat foglalnak-el; Bisinger c) pedig nagyobb kiterjedésüeknek tartja a' karinthiai herczegségnél (213⁴⁷/₁₀₀ □ mfd.). Egyébiránt örömmel valljuk-meg, hogy 40 esztendő olta a' mocsárok kiszáritására, vagy legalább szűkebb körbe való vételére, mind a' kormány, mind egyesek részéről igen sok történt. Különösen első emlitést érdemel azon nagy vizi munka, melly 1810-ben vévén kezdetét, d) a' Sár, Sió, Kapos vizek szabályozását, 's Pakstól Battáig a' Duna árjának meggátlását tüzte-ki czélúl; mellynek elérésére 186,800 vont ölnyi csatornákat, és 54,000 vont ölnyi töltéseket épitvén: több mint 335,895 holdnyi mocsáros föld, avvagy árviz járta táj, legtermékenyebb földdé változtatott. Torontálban, hol a' mocsárok kiterjedését némellyek 81, mások 19 □ mfdre becsülték, most alig tenne 5 négyszög mértföldet; 's itt, részint a megye, részint a' földesurak erőködéseivel főkép a' Tisza, de átaljában a' többi vizek mellett is olly óriási védtöltések állanak, mellyek a' romaiaknak szinte becsületükre válhattak volna. A' Katonai Végvidéken, a' béllyei, dárdai, körösladányi, mezőlaki, marczaltői, bátorkeszi, 's más több uradalmakban véghezvitt posványszáritási munkálatokat egyenkint előszámlálni czélunk nem lehetvén, ezek kidolgozását ügyesebb kezekre bizzuk.

a) A' Károly főherczeg részéről tétetett árkolások 51,000, herczeg Eszterházy részéről tétettek 9000 köb ölet tesznek.

b) Csak magában a' gradiskai végezeredben 23 helység egészen, 21 résznyire, árvizeknek van kitéve. *Relation S. K. H. des E. H. Ludwig*, összehasonlitva *Hietzinger* I. T. 96 l.

c) *Bisinger* I. S. 17.

d) E' roppant válalat végrehajtására királyi biztosnak először b. Podmaniczky József, később 1811-ben gr. Zichy Ferencz bihari főispán neveztetett-ki, kinek bölcs kormánya alatt, az egész részint 1825-ig, részint azolta teljesen bevégeztetett. A' fentisztelt királyi biztos úrnak Posonyban, nov. 12-kén, 1825. költ hivatalos jelentéséből az is kiviláglik: miszerint e' roppant munka az illető, de különböző megyékben lakó földesuraságok szoros egyetértése által vala csak kivihető: 's hogy minden hold valóban kiszáritott föld összesen 15 fr. 48 krajczárba került legyen a' birtokosnak, váltóczédulában.

7. §. Folyóvizek

A' czélszerüen használt folyók 's vizcsatornák sokasága okozza nagy részben Angol, felső Olasz, Németalföld országok virágzó müveltségét; 's ugyan ezek hiányának tulajdonitható az, miszerint a természettől különben gazdagon megáldott Spanyolországban mértföldekre terjedő térségek müveletlenül hevernek. [a]) Magyarországnak, nevezetes része hegyes lévén, számos kisebb nagyobb folyói vannak, Grossinger már csak a' nagyobbakból 160 számlált-meg; 's mint ezek, a' regényes Szepességet keresztűl kigyódzó *Poprádot*, [b]) 's a' vele összeömlő *Dunajecz* vizét, mellyek a' Visztulába 's keleti tengerbe szakadnak, és még némelly tengerparti csermelyeket kivévén, kivétel nélkül a' pompás *Duna* folyóvidékéhez tartoznak. Ezt, ha a' világ legnagyobb folyójához az Amazonhoz, [c]) 's a' Missisippihez nem hasonlithatjuk is, mindazáltal már Sallustius [d]) a' Nil után leghatalmasabb viznek irá, mennyire csak a' romai birodalom kiterjedt. Miután Németországot keresztűl futotta, Posonyon felül érinti a' magyar határt, 's innen Vá czig keletnek (24 mfd.), majd a' Drávának beleszakadásaig délnek (43 mfd.), innen ismét keletnek (47 mfd) folyván, Orsovánál a' török birtokokba-lép, ottan a' Fekete tengerbe szakadván. Zimonytól kezdve, hol a' Szávát magába veszi jobb partján a' szerbus hegyek, bal partján a' német-bánsági mocsárok kisérik. Tovább keletre mind a' két parton függőleges meredekségű sziklafalak emelkednek, mellyek Moldavánál a 600 ölnyi széles folyót egyszerre, tajtékzó hullámzások közt 80 ölnyi széles mederbe szoritják. Itt emelik - fel fejüket a' papagájszirtek; itt veszélyeztetik a' hajóst lappangó sziklák, 's tátongó örvények; 's bár Orsovánál 330 ölnyire szélesül, csak hamar a' Vaskapunál újabb veszedelem fenyegeti 's akadályozza a' hajózást. Egyébiránt folyása csendes; Posonytól Gönyőig csekély esete lévén, számtalan kisebb nagyobb szigeteket képez, 's fő menetelét gyakran változtatja, a' honnan e' közön gőzhajók csak nagyobb viz idején mehetnek akadálytalanul. Mint szabálytalan viz laposabb mellékeit, u. m. a' Csallóközt Solt, Kalocsa, Páncsova tajékát hó olvadás, vagy jégmenetel alkalmával gyakran elönti, sőt az utóbbi esetben mindenütt veszélythozó lehet, mint ezt az 1830-ki és 1838-ki borzasztó vizözönök bizonyitják. [e])

A' Dunán kivül még számos hajókázható, vagy azzá tehető folyókkal bir Magyarország. Illyenek a' *Tissa*, melly Mármaros vármegyében két kútfőből veszi eredetét, 's mindjárt kezdetén rekeszek segedelmével talpakra, lentebb hajókra is használható lévén, 100 mfdnyi folyása után Titelnél a' Dunába merül. Rendetlen, csavargós folyású, gyakori árvizeket okozó folyóviz; felfelé, nagyobb hajókkal csak Szegedig járható, de kisebb gabonás hajók néha a' fegyverneki (Heves vármegyében) révig is feljutnak. A' *Dráva* Varasdon felül jön be Illyrországból, 's 32 mfdnyi útja után Eszéken alúl a' Dunába szakad. Folyása ragadós; erdős, szaggatott partjai vannak; fő medrét gyakran változtatja; 's a' répási csatorna (Sdalla vize vagy árka) nem hogy czéljának megfelelt volna, még inkább zátonyokat okozott. Az elmerült tőkék felette akadályozzák a' hajózást, melly visszafelé csak Barcsig (Somogy vgyében) lehetséges. A' *Száva* szinte Illyrországból folyik-be, 's gyakori kigyódzásokkal Horvátországon által, majd a' szeremi végvidék és a' török tartományok közt folydogálván, Zimonyon alul a' Dunával egyesül. Mocsárok és erdők kisérik ezen egész menetelében (60 mfd.) mind két oldalrul; csupán a' jobb parton emelkednek hegyek Gradiska és Brod tájékáig. A' folyó számos tekerületei, a' partiút hiánya, fatörzsökök, hajómalmok a' felfelé való hajózást nehezitik; egyébiránt nedves esztendőben, egy őszön a' gabonás hajók Zimonytól Sziszekig kétszer, száraz években egyszer fordulhatnak-meg. Lefelé Gurkfeldig Illyrországban) csak 150—180 mázsányi terhet hordozhatván, a' magyar határokon 500—3000 mázsás talphajók (Tompassen) járnak rajta, — 's biztosan reméllhető, miszerint nem sokára gőzösök hasitandják szőke habjait. (*) A' *Maros*, Erdélynek ezen fő folyója, Szegednél a' Tiszába való merültéig Magyarországot 21 mértföldnyire nedvesitvén, ugyan Erdély sokszerű természetajándékainak behozatalára látszatik rendeltetve lenni, 's valóban a' só és épületi fák beszállitásával mind a' két országnak tetemes hasznára van. A' *Kulpa* Krajnaország szélén ered, 's miután a' horvát tartományokat keresztűlfolyná, 24 mfdnyi útja után közel Sziszekhez Czaprak falunál a' Szávába ömlik. Károlyvárostól kezdve 100—300 mázsás hajót elbir. Folyása sebes, 's a' benne lévő szirtok és zátonyok a' hajózást veszélyeztetik, melly kis viz alkalmával egészen fenakad. A' szokszor szóba hozott, sőt el is kezdett hajókázhatóvá való tétele Károlyvárostól Brodig (Fiuméhoz 4 mfdnyi tá-

volságra) 500,000 fr. veszteség után abban hagyatott g) Az *Unna* mindjárt eredeténél a' likkai végezeredben folyóvá alakulván, szirtok közé szoritva csak rövid távolságra nedvesiti bal partjával a' károlyvárosi végvidéket, innen egészen Török-Horvátországba menvén-át, majd északi folyásában a' báni végvidéket érintvén, hol a' dubiczai és ussiczai sikságon a' Szávába siet.

Kosztainiczáig és Noviig 200 mázsa terhet hordoz; de a' hajózást a' zátonyok és a' török uraság tetemesen akadályoztatják. A' *Temes* az oláh-bánsági végezredben veszi eredetét, a' Szemenik hegyéből, 's Krassót, Temest, Torontált, 's a' német-bánsági ezredet keresztülfutván, Páncsovához közel a' Dunába szakad. Csak nagy vizzel hajókázható, 's először Tomaschevácznál bir meg nagyobb terhet (1000 mázsa körül). Végre a' *Morva, Vág, Garam, Mura, Fejér-Fekete-Sebes Körös* állhatatos akarattal szinte hajókázhatókká tétethetnének, de jelenleg csak nem egyedül faszállitásra használtatnak. — Mind ezen folyók, még a' hegyi patakokat sem vévén ki áradásaikkal az országnak évenkint érezhető kárt okoznak. h) Mellyek meggátlására, 's a' hajózás könnyitésére 1771-ben a' királyi vizépitő fő kormányszék Budán felállittatván: azolta kevés valamire való folyóviz van az országban, melyen igazitások, átmetszések, 's kisebb szerű szabályozások ne történtek volna; sőt a' próbába vétetett alsó dunai sziklák kipuskáztatása, a' Bajánál, Mohácsnál, Battánál történt görbületi átvágások, i) Posonynál a' vizsarkantyúk, 'stb. valóban nevezetes summa pénzbe kerültek; 's legközelebb az 1839/40ki országgyülésen a' k. előterjesztvények egyik pontja egyenesen a' Duna szabályozását tárgyazta, mellynek következésében országos küldöttség neveztetvén-ki, reméllhető, hogy a' nemzet a' fels. kormánnyal egyet értve kieszközlendik, miszerint hazánk számos folyói a' közmüveltségnek ne kártékony, hanem áldást-árasztó csatornái legyenek.

a) Különösen Spanyolország közepén, a' két Castiliában, Estremadurában (7—9 hónapig semmi eső) Cuencában, mellynek 1/5 része alig használható: Madrid, Toledo, Lamancha, Murcia tartományokban; általjában az ország fele részében.

b) A' Poprád forrásától kezdve 7 mfdnyire, azaz Gnezda mellett már hajókázható 's rajta szálakon és tutajokon bor és magyar portéka vitetik-ki Galicziába. A' hajózás akadályait bőven leirta Berzevicy Gergely, a' fáradhatatlan hazafi; de egyszersmind az elhárító eszközöket is.

c) Az Amazon vagy Maranhon vize déli Amerikában 1000 mértföldnyire folyik, 's az átlánti tengerbe való beömlésénél 40 mfdnyi széles. *Cannabich S. 911.*

d) *Aul. Gel. Noct. attic. Libr. X. Cap. VII.*

e) Az 1830-ki dunai árvizekről lásd a' *Hazai 's Külföldi Tudósitások* (1830) *86. 87. 88. számait.* Az 1838-ki martiusi áradás pedig minden előbbenit borzasztólag felülmulta. Igy csak Pest vármegyében hivatalos összeirás szerint 3987 lakház dült-össze, 's mindennemű kár 1,517,322 f 16 krajczárra becsültetett pengő pénzben. Ezenkivül Pest városa nagy része romba dült, u. m. egészen összeomlott 2281 ház, megsértetett 827. Budán 207 egészen, 262 résznyire összedült. Ó Budán 497 egészen összerogyott. 1712. — 1388-ig 13 árviz volt Pesten, 's ezek közül legnagyobb 1712. 1775. 1838.

f) Sophia gőzös próbaútat akarván tenni a' Szávan 1838. sept. 6-kán délutáni 2 órakor indúlt meg Zimonyból, 's 10-ikben délutáni $1^1/_2$ órakor Sziszekre érkezett, igen kevés akadályra találván.

g) A' Kulpának ezen a' részen hajókázhatóvá való tétele már 1771 és 1772-ben szóba jött. *Engel a. a O. II. S. 356. 357.* Később a' ferencz-csatornai társaság csakugyan hozzá kezdetett, de 1796-ban az ellenség beütése által a' munka félbeszakasztatván, 1801-ben újabb terv szerint folytattatott; de két esztendővel később egészen megszűnt, 's e' helyett épittetett aztán a' Luisa országútja *Vorschl. zur Erleichterung und Erweiterung der inländ. Schiffahrt und des Handels. S. 54.*

h) Árva, Liptó és Zólyom vármegyékben 1813-ban történt vizáradásokról lásd *Hesperus 1813. Nro 80.* Árva, Liptó, Turócz, Trencsén és Nyitra vgyékben az árviz által okozott károkat 4,638,898 forintra teszi báró Mednyánszky. *Wahgreise 1826. 12. és 13. l.* A' midőn Ratkova falu Turócz vgyében egészen elsepertetett.

i) Összesen 21,000 öl görbület, 3350 öl hosszúságra vágatottát, 's ezen az átmetszéseken járnak már most a' legnagyobb dunai buzás és gőzerős hajók is.

8. §. Csatornák

1. A' ***Ferencz csatornája*** a' Dunát köti össze a' Tiszával Bács és Bodrog egyesült vármegyékben. Kezdetét veszi a' Duna felől Monostorszegen felül, 's végződik Tisza Földvárnál; és igy hossza $14^1/_2$ mértföld. A' csatorna árka csak ó Verbászig ($8^1/_2$) ásatott-ki, ezentúl a' Tiszáig (6. mfd.) a' Csernabara mocsár feneke tisztitatott-meg, 's ez szolgál csatornáúl. Esete a' viznek a' Dunától a' Tiszáig, midőn ezen folyókban elegendő viz van 31 lábnyi, 's ezen vizet 5 zsilip tartja. Mindenik zsilipnél a' kapuk köre négyszögű mészkövekkel, a' rekeszték köre téglákkal van kirakva, másutt az egész csatorna, mellynek feneke teknő alakú sehol sem rakatott-ki téglával. Rendes szélessége a' csatornának 10 öl, a' zsilipek körűl sokkal szé-

lesebb; mélységének 6 lábnyinak kellene lenni, de ennyi viz soha sincs benne, hanem rendesen 4, sőt gyakran ennyi se, ugy hogy terhes hajók nem is járhatnak rajta. Miolta a' kamara birja ismét a' bácsi uradalmakat: a) azolta egész hosszában egy mázsától 14½ krajczár fizettetik váltóban, ugy mindazáltal, hogy ha a Tiszáról jön a' terhes hajó, akkor száztól 30at elenged a' k. kincstár, sőt vontató bérre minden hajótól 40 forinttal kevesebbet vesz. Ugyan is a' csatorna állóviz lévén, a' hajókat vontatni szükség, még pedig mivel a' lovak éles körmei a' töltéseket nagyon rongálnák, csak ökröket szabad használni. Ezen megbecsülhetetlen csatorna 47 mértfölddel, vagy 3 héti úttal röviditette a' hajózást. A' rajta járó hajók rendesen 3—6000 mázsások, 's főképen gabonát, bort, rezet, 's más érczeket, dohányt és fát visznek. b)

2. A' *Béga* vagy *Bege* csatorna onnan veszi eredetét, mert a' Béga vize Facsettől Temesvárig, innen Klekkig (Torontálban) mesterséges csatornává alakitatott, kivévén egy kis tért Kiszetótól Budinczig, 's Jeszvintől Jirodáig Temes vgyében, hol régi természetes ágyában folyik. Hossza Klekkig 86,970½, innen lefelé a' Fejér-mocsáron keresztül 's a Custosárkon által Titelnél a' Tiszába való szakadásáig 23,516 folyó öl, 's igy összesen 27½ mértföld, 's által folyja Krassó, Temes, Torontál vármegyéket, és a' német-bánsági ezredet. Mélysége kicsiny vizállással Facsettől Kiszetóig 6—12 hüvelyk; Kiszetótól Temesvárig 1—2 láb; innen Ittebéig hol a' csatorna jóval keskenyebb 3—4; Ittebétől Sz. Györgyig csak 1′—6″, mivel a' csatorna magas vize Ittebén felül a' jobb parti mocsárokba önt ki; Sz. Györgytől Klekkig, hol természetes ágyába visszatér, 's innen a' Fejérmocsárig Écskán alul 3—6; a' Fejérmocsáron keresztül 2—4′; végre innen a' Tiszáig 2—5 láb. Táplálékot e' csatorna a' Temes folyójából kap, egy 13′ 3″ esésű tápcsatorna által, melly Kosztiltól Kiszetóig terjed, 's 5130 folyó ölet tesz. Sebessége a' Béga csatornájának Kiszetótól kezdve a' Tiszáig kicsiny vizállással mintegy 1 lábnyi; nagy viz alkalmával Kiszetótól Utvinig 4′; innen Klekkig 3′; Klekktől Écskáig 2—2½ láb; innen kezdve, hol már a' csatorna árvizektől szenvedő lapály földön megy, mind a' Fejérmocsárban készitett vesszőpartok, mind a' lentebb eső térség 7 lábnyira öntetik-el vizzel, 's egész tó képeztetvén, a' sebesség úgy szólván elvész. Az egész vizmennyiség 5—11 láb magas töltések közé szoritatott, kivévén Ittebén felül a' jobb oldalt, hol a' töltés be nem vé-

geztetett. A' vizeset Fadimáktól és Balincztól (Krassó vgyében) kezdve a' Tiszába való szakadásig 131'—6'—1''' tesz. E' csatorna Temesváron felül csupán fák és kövek leusztatására használtatik; de innen a' Tiszáig különféle nagyságú és szerkezetű hajók járnak rajta, mellyek felfelé gyármüvekkel, lefelé gabonával, mindenféle fanemüekkel, gyümölcscsel, szilvapálinkával, repczével, rongygyal rakatnak-meg. Lefelé vizsebességgel hajtatnak a' hajók, de visszajövet marhákkal kell vontatni, mellyre nézve mindenütt alkalmas partiútak készültek, de a' Fejérmocsáron által csapán rúdakkal 's póznákkal tolatik-fel a' hajó. Egyébiránt az Ó-Béga vizének szabályoztatása czélba lévén, egyszersmind a' csatornáknak is Becskerektől a' Tiszáig más menetele ajánltatott, a' mostani a' Fejérmocsáron 's Custosárkán által tetemes kerülést, sok bajt, sőt veszedelmet is okozván. c)

A' következő csatornák inkább mocsárszáritók ugyan, de hajózásra is használhatók lennének.

3. *A' Sárviz vagy Nádor csatornája* Veszprém, Fejér és Tolna vármegyében. A' Sár vize által képezett mocsárok kiszáritására, az emlitett megyékben 1811 —1825ig egy fő száritó, egy a' Sió és Kapos vizeit Simonytornyánál magába vevő mellékes, 's több kisebb a' forrásokból vizet vezető oldalas csatorna ásatván, ezeknek hossza összeséggel 92,800 folyó öl. Szélességök a' főbb csatornáknak 5—9 öl, a' kisebb mellékeseknek 2—4°; mélységök 9—24 láb. A' fő kiszáritó csatorna Simontornyáig 500, alább 500—1000 mázsa terhet elbiró hajókat hordozhat, 's Veszprém vgye keleti részét 20 mértföldnyi távolzatra a' Dunával (Battánál) közösülésbe teszi; ezenkivül 69,805 hold mocsárföldet tökéletesen kiszáritott és müvelhetővé tett.

4. és 5. A' *Kaposi* vagy *Zichy* csatorna Somogy, Baranya, Tolna vármegyében. Hossza a fő csatornának 61000 folyó öl, szélessége 9 öltől 3 ölig, mélysége 3 öltől 2 ölig tart. A' homokhárító hegyoldali csatorna 12,000 öl hosszú, két vagy három öl széles, egy öl mély, végig töltéssel ellátva a' völgy felől. A' Kaposi csatorna által Somogy vgye 25 mfdnyi távozatra a' Dunával kereskedési összeköttetést nyert, Simonytornyáig 100—200, azontúl a' sárvizi fő csatornán 500—1000 mázsát biró hajókkal kereskedhetvén. — A' *Sió* csatornája Somogy, Veszprém, Tolna, Fejér vármegyék közt szinte egészen elkészült, 's ez által a' Balaton; mellynek vizszine 3 lábnyit és 3 hüvelyknyit apadt a' Dunáv[illegible]öttetésbe jött. Mind a' Sió,

mind a' Kapos vizeinek csatornázását, vagy is inkább szabályozását 1821-ben kezdette el egy földesurakból álló társaság, 's a' munka 1835-ben elvégeztetvén, 86,000 hold müvelhető föld leve jutalma hazafiúi buzgóságának.

A' *verseczi*, *berzavai*, *járcsinai*, *bobottai* mocsárszárító csatornákról a' 6-ik §-ban már emlékeztünk.

a) A' Ferencz csatornáját egy 50fő tagokból álló részvényes társaság kezdte építtetni 1793-ban. 1801-ben bevégeztetvén: 1802-ben máj. 1. nyittatott meg rajta a' hajózás. A' társaság, mellynek előkelő tagjai közt h. Eszterházy, h. Ditrichstein, h. Kinszky, h. Lichtenstein, gr. Apponyi, gr. Aspermont, gr. Batthyáni 's t. nevek tündöklöttek, 1826-ig a' bácsi roppant kamarai jószágokat is haszonbérben tartá. Az ásatási költség 3,000,000 pengő forintnál többre ment.

b) 1802. maj 1-ső napjától fogva, 1818. oct. végéig, és igy 16 esztendő alatt ment által 10,723 terhes, 4937 üres hajó, összesen 17,964,266$^1|_2$ mázsa teherrel. *Csaplovics. Gemälde von Ungern. 1. Th. S. 85.*

c) Midőn a' Tisza nagy, akkor a' Custosárkának torkolatja beiszapoltatik; ha kicsiny, akkor a' hajók már nehezen szálhatnak-ki a' Custosárkából a' Tisza vizére, innen pedig az árokba vissza egy általjában lehetetlen. — Az új tervben lévő csatorna Becskerektől Aradáczon keresztül a' Tiszáig volna építendő, 's ez a' réginél 11,018 folyó öllel lenne rövidebb.

9. §. A' föld minémüsége, 's termékenység.

Szerem vármegyétől kezdve, melly Taube a) szerint mézzel, tejjel folyó tartomány, 's hol csak első osztálybeli szántóföldek vannak, b) le egész az inkább burgonyát és zabot termő Árváig, 's a' pécshegyi (Zágráb vgye délnyugoti szélén kopár bérczekig, hol a' földmüves, mint hajdan Palaestinában a' zsidók, 's jelenleg a' máltaiak, hátán felhordott földdel készit magának nehány lépésnyi gabonatermő telket, Magyarország földjének minémüsége olly sokféle, mint a' millyen különbözők azon sziklák, mellyekből ez évezredek során elmorzsolódás által képeztetett. Egyébiránt ámbár a' völgyek 's térségek, a' szirtok alkotó részeivel vegytanilag ritkán egyezvén meg, ezek előszámlálása a' magyar föld megismerésére kevés világosságot nyujthatna; holdonkint pedig a' különböző földnemeket Franczia és Dán országok példájára nálunk még senki fel nem számitá; c) 's egy magyar Sprengelt is, ki az ország különböző részeiből beküldött földeket vegytanilag vizsgál-

gatná, [d] még csak ezentúl reménylünk: mindazáltal a' tapasztalás az, melly kitkit tettleg győz-meg a' magyar föld termékenységéről. Igy a' két nagyobb rónaság termőföldje nagyobb részt fekete agyag, melly néhol könnyebb, néhol nehezebb lévén, majd több, majd kevesebb televénynyel (humus) gazdagitva, a' rá fordított munkát még némelly délkeleti vidékeken trágya nélkül is bőven jutalmazza-meg. Különösen Szerem, Torontál, Temes, Csanád, Békés, Heves, Borsod, Fejér, Mosony, Kőrös vármegyék, a' Csallóköz, Nagy-Kúnság, Hajdú kerület, Csajkások vidéke, 's a' pétervárádi végezred csaknem egészen; Arad, Bihar, Szabolcs, Közép-Szolnok, Tolna vármegyéknek 's német-bánsági ezerednek nyúgoti; Posony, Sopron, Vas, Baranya, Verőcze, Csongrád vgyék', 's a' brodi végezrednek keleti; Bács, Abaúj, Zemplén, Ungh, Beregh, Bars, Nyitra vgyék déli; Komáromnak, Varasdnak, a' szentgyörgyi, kőrösi, két báni végezredeknek északi hasonfelük igen csekély kivétellel gazdag búzatermő földdel áldatott-meg. Ezenfelül Zala, Somogy, Veszprém, Győr, Hont, Nógrád, Pilis, Gömör, Szathmár, Zágráb, Posega vármegyékben felváltva szinte kövér lapályok, 's termékeny dombok találtatnak; 's a' magasabb hegyek közt nyiló völgyek nem mindenütt olly zordon alakuak mint a' hideg garani Gömör vgyében, vagy a kietlen poppinai a' terméketlen Likkában, hanem mosolygók, mint az olasz éghajlattal biró zermágnai a' likkai ezredben, 's termékenyek, mint a' varázsszépségű almási és mehadiai, 's a' regényes Vágvölgye Trencsén vgyében. E' vidám képalkatját az országnak némelly homok területek azonban tetemesen megzavarják. A' nyúgoti kisebb rónaságon kevesebb ugyan a' homok, kivévén azon tájékot, melly Győr és Komárom közt a' Dunától kezdve, a' középföldi hegyek mellett egész Zala vármegyéig elterjed, 's mellyen itt ott p. o. Románd és Gyiróth, és Szent-László 's Fenyőfő közt puszta sivatag homok látható. De a' keleti nagyobb rónaságon nem csak gyakoribb, hanem nagyobb kiterjedésü homokok is vannak. Nyugotra a' Duna és a' középföldi hegyek közt Fejér vgyében még nem sok, 's nem terméketlen homokot találunk; terjedelmesebb ez Tolna és Somogy vármegyékben, hol különösen több helyeken sivó homokból áll. Nem sokkal jobb azon föld, melly a' Dráva két partján Baranya és Verőcze vgyék nyúgoti részén terül-el. De valódi homoktengernek lehet mondani azon nagy tért, melly Vácztól kezdve Alpárig, 's itt a' Tisza és Duna közt Pest,

Bács, Csongrád vármegyéken, 's a' Kis-Kúnságon által közel a' Ferenczcsatornájáig terjed, melly ha nem mindenütt terméketlen is, de csakugyan sok helyt repülő homokbuczkákból áll az, melly a' közel fekvő termékeny fekete földeket veszedelemmel fenyegeti, 's a' kecskeméti pusztaság a' német előtt szintolly félelmes alakban tünik-fel, mint honjában a' lüneburgi sivatag. Szinte illy mértföldekre terjedő homok terület az ugy nevezett Nyirség, vagy is azon köz, melly Debreczentől északnak a' Tisza, ecsedi láp, 's Érmelléke közt fekszik. Végre a' magyar Egyiptom, a' hajdani Bánság sem menekhetett meg a' homoktól, mert a' Duna; 's az illáncsai mocsár közt több lánczolatokban homokdombok húzódnak-el, mellyek a' németbánsági ezred, 's az illyr-bánsági zászlóaly vidékein 71,503^{454}/ holdat (1600 □ ölével) tesznek, 's ezekből csak 47928^{221}|... hold van fűvel benőve, a' többi sivó homokból állván. a) Általjában körül belől számitva a' termékeny fekete rónaságok 's dombok 2600, a' homok 700, a' hegyes tájak 1594 négyszeg mértföldet foglalnak-el.

a) *Taube I. 43.*

b) Szerem vgyében a' hivatalos conscriptio szerint csak Neshtin helységének van 2-ik osztálybeli földje, a' többi határok első rendű földekkel birnak. Taube állitja, miszerint a' Szeremségen jól müvelt, trágyázott föld egy szem buzából 30, tengeriből 3000, nem trágyázott föld, buzából 20, tengeriből 2000 magot fizet vissza. A' pétervaradi ezeredben melly szinte a' Szerémséghez tartozik, ezredi bejelentés szerint (in der stat. Beschr.) buzából 6—7, tengeriből 80 mag tétetett-ki rendes termésnek; de minő elvekből történt e' kiszámitás, nem tudhatván, ebből következést húzni nem akarunk. Az 1828-ki országos összeirás után Szerem vgyében találtatott adó alá eső föld 128,823 hold, holdját 2000 □ ölével, vagy mintegy 3 posonyi mérőjével számitván. Ennek közép termése évenkint 2,474,415 posonyi mérőre becsültetvén, ha a' földek egy harmadát ugarnak leszámitjuk, e' szerint Szeremben a' rendes termés minden hold után 30 posonyi mérő lenne.

c) Francziaországban jó gabonatermő föld van 12 milliom hectár, krétásföld $6^1/_2$ milliom hectár, 2 milliom kövecses, 7 milliom köves, $3^2/_5$ milliom homokos, 10 milliom hegyes, 's ugyan ennyi pusztaság. *Statistique gl. et part. I. 141.* Dánországhan, mellynek kiterjedése 690 □ mfdet tesz, kövér kertiföld csak 150 □ mfd. van, könnyü 90 □ mfd., homok 450 □ mfd., sivatagság 130 □ mfd., futóhomok 12 □ mfd *Olufsen, Beiträge zu einer Uebersicht der Nationalindustrie in Dänemark, übers. v. Gliemann 1820 S. 55.*

d) Sprengel braunschweigi gazdasági tanitó földismereti remek munkájához egy lajstromot is kapcsola, mellyben az egész Europából, sőt Amerikából beküldött földnemeinek általa történt vegyt

vizsgálatainak eredményei terjedelmesen közöltetnek. Hazánkból a' béllyei és m. óvári uradalmakból, Szentesről, 's Viczáról (a' Rába-közben, Sopron vgyében) küldött földeket vizsgálá-meg. *Sprengel. Bodenkunde. Leipzig 1837. S. 561. 's köv.*

e) *Hietzinger. Statistik der Militärgränze, I. S. 107.*

10. §. Éghajlat.

Hogy a' mathematicai éghajlattól a' physicai sokszor felette különbözik, erre Magyarország legvilágosabb példa. A' physicai éghajlatot leginkább a' magasabb vagy alacsonyabb fekvés a' tengerszine felett, az orographi körülmények, azaz a' hegyek helyzete 's vonala, a' tenger közel vagy távolléte, vízek, mocsárok, erdők, 's a' föld tulajdonsága s'tb. határozzák-meg. Az Isiotherm-vonalak a) feletti vizsgálatok következésében meg van mutatva, miszerint a' 45—55 szélességi fokok közt, levegőkörünk alsóbb rétegeiben (3000 láb magasságig) minden 533 p. lábnyi felemelkedéssel a' közép temperatura egy Reamur fokkal lejebbszáll. Ezen temperaturai eset olly befolyású a' növényi életre, hogy a' tenyészet (vegetatio) 1000 lábnyi magasabb fekvés által 10—14 nappal késleltetik. Ezek szerint Magyarország éghajlatát egészben meghatározni, vagy csak szakaszokra is osztani egy általjában lehetetlen, mert ez a' feljebb emlitett körülmények miatt gyakran csekély távolságra is tetemesen különbözik. Igy a' Kárpátok alján, a' Királyhegye környékén a' szilva sem érik meg tökéletesen, 's nem ritkán september végin a' még aratlan zabot hó lepi-el; holott 7—8 mértfölddel lejebb Varbóczon, Torna vármegyében már a' legnemesebb bort szűrik. A' dunántúli kerület, a' kies Pannonia, melly úgy szólván egy szakadatlan gyümölcsös és szőlőskertet képez, közepe táján, a' zordon Bakonyságban a' szőlőfürtöt sem érlelheti-meg. Szerem vármegyében martiusban, gyakran februárban a' mogyoró, april közepén minden gyümölcs, május elejével a' rozs és árpa, junius első napjain a' szőlő már virágozni kezd, az erdők 8 hónapig tartják meg zöldellő lombjaikat; ellenben az egyenlitőhöz csaknem egy fokkal közelebb eső Likkában ismét az északi Kárpátvidéket találjuk; 's ugyan itt egy pár mértföldnyi távolságra a' tengerparton, 's a' zermagnai völgyben már olasz éghajlat uralkodik. Pontos meteorologiai vizsgálatok mind eddig nálunk teljesen hibáznak, 's igy legalább a' nevezetesebb helyeken a' közép temperatura és közép légmérő-állást meghatározni nem tud-

juk. Altaljaban a' magyar éghajlatról azt jegyezhetjük meg; hogy az nem csak a' hegyek közt, hanem a' rónaságokon is hirtelen változó; a' meleg napokra, rendesen hüvös éjszakák következnek; a' keleti nagyobb rónaság szárazságtól gyakran szenved, mint a' szelek szabad járásának, az erdők hiányának b) tulajdonithatni főképen, 's ugyan itt a' tél igen kemény és zivataros, melly néha, mint 1816-ban mind embereknek, mind barmoknak egyaránt veszedelmes. c) A' sok helyeken uralkodó vérhast, 's ősszel a' váltó hideget talán a' forró napokra következő hüvös éjszakák, 's az idő hirtelen változása is okozhatják; de egyébiránt ezekre óvakodó ügyelettel lévén, mind Schwartnernek, mind Beaudantnak tökéletes igaza van, midőn a' magyar levegőt a' németnél 's francziánál rosszabbnak nem tartja; mert a' nagyobb részt erős egészséges testalkat, piros arczok, a' gyakori nestori életidő, d) 's a' népesség sebes növekedése épen azon végvidékeken, mellyek egészségtelen levegőjökért leginkább elhireszteltettek, e) olly kézzelfogható adatok, mellyeket egy idegen, talán nem épen jó kedvben lévő utazónak is álokoskodásai meg nem gyengithetnek.

a) Lásd *Humboldt Sándor*, *Dalton*, 's másokat.

b) Az erdők azon vidékekre, hol kedvező arányban osztattak-fel, háromszoros befolyást gyakorolnak: müködnek *mechanicailag* a' szelekre, mennyiben ezek menetelének ellenszegülnek; *physicailag* azon erő által, mellynél fogva a' temperaturában, 's a' légkör (atmosphaera) hygrometriai állapotjában változást tehetnek; 's végre *vegytanilag*, miszerint a' szelek tulajdonságát megváltoztathatják.

c) Az 1816-ki borzasztó zivatar január 29 és 30-ikán történt, 's dühösködött Heves, Borsod, Zemplén, Szabolcs, 'stb., de leginkább Békés, Csongrád, Csanád. Arad, Temes, Torontál vgyékben, 's a' német-bánsági ezeredben. Számos emberi áldozaton kivül, mintegy 80,000 marha és juh fagyott-meg. *Tud. Gyüjt. 1819. 6. T. 57. 's köv. lap* A' bánsági végvidéken ugyan ekkor 55 ember, 38,238 darab juh veszett-el, 's az összes kár 464,670 forintra becsültetett. *Hietzinger I. Th. 118.*

d) A' magyarországi hosszú életre példákat olvashatni: *Hesperus.* 1819. S. 130. *Csaplovics Gemälde von Ungern* 1. Th. S. 241. *Ofner Pester ver. Zeitung* Nro 38. 1830.

e) Már a' régi időtől fogva, különösen a' Bánságot Szlavoniát, 's Bácskaságot tartották 's tartják most is többen idegenek temetőjének. Azonban már Taube megjegyzette, hogy Szlavoniában több embert lekaszabolt a' dinnye, mint a' török kard, vagy levegő; 's hogy ezt idegenek gyilkosának nem tarthatjuk, onnan megtetszik, mert a' népesség épen ezen a' vidékeken növekedett 's növekszik legsebesebben, holott lakosai a' török háborúkban kipusztulván, ide-

ját névtáraiból látni fogjuk általánosan hitelt érdemlő hűséggel. Nagyon ajánlatossá teszi e' névtárokat azon körülmény is, miszerint az ezekben foglaltatott egyházi összeirásból a' nemesség sem marad ki, melly pedig Magyarországban több száz ezer főből áll; valamint a' világi és szerzetes katholikus papság tökéletes lajstromát is magukban foglalják, 's igy ezek által az országos összeirásnak épen e' két legérezhetőbb hiánya pótoltatik. Némellyek e' névtárak közül valóban példásan vannak szerkesztetve, 's a' magyar statistikának megbecsülhetlen forrásai. Igy az 1840-ki évről a' veszprémi, fejérvári, pécsi, váczi, rosnyai, beszterczebányai névtárak a' mondottakon kivül az oskolákat, ezeknek tanitóit, 's a' tanulók számát szinte följegyzik, sőt a' rosnyaiban az évenkint születtek 's meghaltak összvegét is minden anyaegyháznál olvashatjuk. Mellynélfogva e' névtárak kiadásáért az illető egyházi méltóságoknak minden hazáját ismerni kivánó magyar nagy köszönettel tartozik; 's biztosan reméllhetjük a' tapasztalttak után, hogy ezek évenkint folyvást javitott alakban jelenendnek-meg, 's a' jó példát a' protestans és nem egyesült óhitű egyházi megyék is nem csak egyenkint mint eddig, hanem mindnyájan követendik; 's egy igen nagy fontosságú tárgy, t. i. Magyarország különböző ajkú lakosai számának meghatározására nézve különösen óhajtható lenne, ha az egyes anya egyházakban, hol eddig azon nyelvek, mellyeken az isteni tisztelet tartatni szokott különben is kiirva találtatnak, ezentúl a' különböző ajkú hitsorsosok számszerint is kitétetnének. Mind ezen általam használt romai katholikus egyházi névtárok a' kassait, győrit, szombathelyit, csanádit, váradit, mellyek 1839-ről valók, kivéve, az 1840-ik esztendőre adattak ki, 's ezek szerint Magyarország népessége e' következő lenne. Volt t. i.

	Romai kath.	Ágost. vall.	Helv. vall.	Görög e óhit.	Görög n.egyes.	Zsidó	Összesen
Az esztergomi megyében	776468	116093	63562		2648	49903	1008674
Kalocsaiban	333827 és 40 örmény	41892	34992	6352	118630	7523	543256
Egriben	371661	18566	334453	53137	1238	22056	801111
Zágrábiban	737127	319	77	647	76831	2022	817023
Csanádiban	389779	25207	31344	16512	933344	8730	1404916
Vácziban	303691	42020	180426		1942	10242	538321
Pécsiben	323786	24705	77183		20780	7094	453548
Szombathelyiben . . .	268864	58826	12014		25	6063	345792
Győriben	290891	70628			116	13222	374857
Veszprémiben	363383	nincs kitéve			191	15507	379081
Kassaiban	283908	7196	56769	176470	138	35113	559594
Nyitraiban	292368	23125	11			13380	328889
Beszterczeiben . . .	150699	60859	1		5	1103	212667
Szepesiben	218725	76463	2	1494		5873	302557
Zengiben	191085	7	44	10	78430	114	269690
Rosnyaiban	148262	108683	45920	9879	16	1396	314156
Szathmáriban	82284	1824	151913	368352	70	27593	632036
Fejérváriban	146256	4927	63832		4603	5919	225537
Nagyváradiban	64540	58585	351219	121771	142701	7203	746019
Diakóváriban	160760	4038	3940	1033	158447	570	328788
A' szentmártoni fő apát megyében . . .	19087	1642	1003			102	21834
Összesen	5917491	674977	1408705	755657	1540155	240728	10608341

és 70628 protestáns.

Ezen 10,608,341 lélekből álló népesség, mit Magyarországra 's a' hozzá kapcsolt tartományokra nézve csupán a' romai katholikus egyházi névtárak után találtunk, még sok tekintetben hiányos. Igy először is a' veszprémi névtárból a' protestánsok egészen kihagyattak, a' győriben pedig minden megkülönböztetés nélkül jönnek elő; a' zágrábiban a' görög nem egyesült óhitüek csak annyiban irattak össze, mennyiben a' ro-

mai katholikusokkal vegyest laknak, 's igy számuk sokkal kevesebbre ütött-ki; végre Zaránd vármegyének, 's Kővár vidékének népessége egészen az itt nem emlitett erdélyi különböző egyházi megyék kebelébe esik. Hogy tehát Magyar és Erdély országok népességét pontosabban megtudhassuk, legczélszerübb módnak véltem a' különböző vallású egyházi megyék népességét saját névtáraik szerint előadni; de mivel a' nem katholikus megyék közül némellyek névtárakat vagy nem adtak, vagy azokból a' lelkek számát kihagyták, ez esetekben a' népességet az 1830-ki népösszeirással egybevetett 1840-ki rom. katholikus névtárak szerint hagytam-meg; ugy mindazáltal, hogy a' Katonai Végvidékre nézve inkább az 1838-ki katonai összeirást használtam, Erdélyt illetőleg pedig az erdélyi romai, 's fogarasi görög katholikus névtárokon, és Salamon József e' czimű könyvén: „De Statu Ecclesiae Evangelico-Reformatae in Transsilvania, etc. 1840." kivül azon 1838-ki népességet vettem vezérfonalúl, mellyet a' Nemzeti Társalkodó hiteles kútfők után közre tett, 's mellyből némelly fő pontokat az Athenaeum 1839. második félévi 2-ik száma is közlött. Rekesztékül, mivel ezen egyházi névtárokban az anyagyülekezeteknél divatozó nyelvek egyenkint fel vannak jegyezve, ez alkalmat 's ingert nyujt arra, hogy Magyarország különböző ajkú lakosait számszerint is a' lehetőségig meghatározzuk. E' czél elérésére az egy nyelvű anyagyülekezetek semmi akadályt nem tesznek; de ellenben a' vegyes ajkú gyülekezetek népessége, meghatározásában egy önkényesen felvett, de szigoruan követett vezérelv elmulhatlan szükséges; 's ezt, hogy minden részrehajlási gyanú, vagy igazságtól való eltérés elkerültessék, abban látom legczélszerübben kitüzve lenni, ha minden vegyes ajkú gyülekezet egész népessége azon nyelvhez számitatik, melly az illető névtárokban egyenkint, legelől, mint uralkodó van kitéve. Ez elvtől azonban csupán két esetben, épen az igazság kedvéért kénytelen valék eltérni. Először is a' szathmári r. kath. egyházi névtárban a' bikkaljai kath. helységeknél a' magyar nyelv tétetik ki elsőnek, 's ezután jön a' német, holott ez megforditva áll, 's én is igy használtam; másodszor: a' görög katholikus névtárakban csak 20 magyar parochiát lelhettem, 's ezeken kivül 164 parochiában vegyesen jön elő a' magyar nyelv, mindenütt az orosz és oláh után, pedig ezek közt köztudomásra Szabolcs, Szathmár, Zemplén, Beregh, Borsod vármegyékben egészen tiszta, vagy inkább magyar gyülekezetek találtatnak; és igy a' 164 vegyes parochia

magyar

magyar lakosit halgatással nem lehetvén elmellőzni, ezek népességéből egy harmadrészt magyarokhoz számitottam. Ez adatokra és elvekre épitett számitásom eredménye, mint az ide mellékelt táblázatokból részletesen láthatni, e' következő:

Magyarország népessége Erdélylyel együtt, a' rendes fekvő katonaságot, 's a' felsőbb oskolák növendékeit nem számitván, tesz 12,880,406 lakost.

Ebből esik Magyarországra 's a' hozzá kapcsolt tartom.	11,367,091	lélek
Polgári Erdélyországra	1,513,315	-
Össz.	12,880,406	-

Vallásukra nézve van:

Romai katholikus	6,130,188	-
Görög katholikus	1,322,344	-
Ágostai vallástételt tartó . .	1,006,210	-
Helvetiai vallástételt tartó . .	1,846,844	-
Unitarius	47,280	-
Görög nem egyesült . . .	2,283,505	-
Zsidó	244,035	-
Össz.	12,880,406	-

Nyelvökre nézve van:

Magyar	4,812,759	-
Tót	1,687,256	-
Német	1,273,677	-
Oláh	2,202,542	-
Horvát	886,079	-
Rácz	828,365	-
Shokacz	429,868	-
Vindus	40,864	-
Orosz	442,903	-
Bolgár	12,000	-

Franczia	6,150	lélek
Görög és Czinczár	5,680	-
Örmény	3,798	-
Montenegrinus	2,830	-
Clementinus	1,600	-
Zsidó	244,035	-
Összesen	12,880,406	lélek.

A' czigányokat különösen nem lehetvén felszámitani, ezek a' különböző népek számába már be vannak tudva. A' 12,880,406 számhoz ha hozzá adjuk még az állandó katonaságot 75,107 (Magyarország Erdélylyel együtt a' végezredeken kivül, mellyek népessége a' Katonai Végvidékbe már beszámitatott, tart 11 huszár, és 15 gyalog sorezredet. Egy huszár ezred áll békeidején 1816-tól fogva 8 századból 218 fővel (171 lóval) 's egy főtisztkarból 20 fővel számitva, azaz összesen 1792 legényből, 's igy 11 huszár ezred = 19,712. Egy gyalogezred számlál egy főtisztkar (Stab) 73 főből állót, 2 gránátos századot. századját 136 emberrel, 18 közönséges századot, századját 186 legénnyel számitva összesen 3693 fegyverest, 's igy 15 ezred 55,395), a' felsőbb vagy is deák oskolák növendékeit (Magyarországban a' romai katholikus akademiákban, lyceumokban, gymnasiumokban 's a' kir. pesti egyetemben 18$^{34}/_{35}$-ben tanult 18,905 ifju: az ágostaiak-felsőbb oskoláiban 1838-ban 3640; a' reformatusok nagyobb tanitóintézeteiben 1837-ben 6500; a' karloviczi és ujvidéki n. e. óhitű lyceumokban évenkint egyre másra véve tanul 500, az erdélyi különböző vallású felső oskolákban 5000) 34,545 fővel: ugy a' széles értelemben vett Magyarország népessége 12,990,058 lélekre rug.

Jegyzéke a' magyar és erdélyországi romai kath. parochiáknak, 's népességnek a' különböző nyelvek szerint, az 1840-ki 's illetőleg 1839-ki egyházi névtárak után.

Neve az egyházi megyének	Van benne parochia	Ezekből uralkodó nyelv: magyar	tót	német	horvát	shokacz	vindus	bolgár	oláh	franczia	örmény	clementin.
Esztergom *)	470	189	250	33								
Zágráb	343				286	57						
Csanád	171	41		114		7		2	2	5		
Eger	187	186	1									
Veszpr.	216	207		8	1							
Kalocsa	101	52		30		19						
Pécs	156	79	1	55		21						
Vácz	109	101	3	5								
Nyitra	145	8	136	1								
Győr	227	108		96	23							
Kassa	191	60	129	2								
Szombathely	183	108		49	9		17					
Szepes	162		136	26								
Erdély	208	183		14					9		2	
Zeng	131				131							
Diakóvár	82			4		76						2
Beszterce	111		93	18								
Rosnyó	98	59	33	6								

Neve az egyházi megyének	Romai kath. lelkek száma	Ebből van: magyar	tót	német	horvát	shokacz	vindus	bolgár	oláh	franczia	örmény	clementin
Esztergom *)	774975	278868	365873	130234								
Zágráb	737127				651005	86132						
Csanád	389779	134042		226417		9132		12000	2038	6150		
Eger	371661	369820	1841									
Veszpr.	363383	350111		10846	2426							
Kalocsa	333827	169077		62156		102594						
Pécs	323786	173959	1744	90920								
Vácz	303691	292413	3454	7824		57163						
Nyitra	292368	13971	276235	2162								
Győr	290891	154652		111094	25145							
Kassa	283908	79375	200654	3879								
Szombathely	268864	151291		72992	16418		28163					
Szepes	218725		184832	33893								
Erdély	244230	194607		13175					2650		3798	
Zeng	191085				191085							1600
Diakóvár	160760			4968		154192						
Beszterce	150699		114269	36430								
Rosnyó	148262	77744	58486	12032								

*) Az esztergomi egyházi névtárban 472 parochia, és 776,468 kath. lélek tétetik-ki; de ezek közül a' füsi, és deáki parochiák a' szentmártoni fő apát megyéjéhez tartozván, 's ott csakugyan előjövén, e' két parochiát népességével együtt az esztergomi megyéből kihagytuk.

Jegyzéke a' magyar és erdélyországi romai kath. parochiáknak, 's népességnek a' különböző nyelvek szerint az 1840-ki 's illetőleg 1839-ki egyházi névtárak után.

Neve az egyházi megyének	Van benne parochia	Ezekből uralkodó nyelv											Romai kath. lelkek száma	Ebből van										
		magyar	tót	német	horvát	shokacz	vindus	bolgár	oláh	franczia	örmény	clementin.		magyar	tót	német	horvát	shokacz	vindus	bolgár	oláh	franczia	örmény	clementin
Fejérvár	81	39	5	34		3							146256	83810	5749	49850		6847						
Szathmár	78	70	1	7									82281	77437	1048	3799								
Nagyvárad	57	56	1										64540	62781	1759									
A'Szentmártoni főapát megyéjében	14	14											19087	19087										
Összesen	3521	1558	789	502	450	183	17	2	11	5	2	2	6130188	2682945	1215944	872671	886079	416150	28163	12000	4688	6150	3798	1600

Jegyzés: A' zircsi cistercita apátságnak is jön ki egyházi névtára, a' rendhez tartozó szerzetesektől ellátott parochiák névsorával, s' ezek népességével; de mind a' kettő a' veszprémi és fejérvári megyei névtárokban már befoglaltatva lévén, ezeket különösen kitenni szükségesnek nem tartottam.

Jegyzéke a' magyar és erdélyországi görög egyesült óhitű, vagyis görög katholikus parochiáknak, 's népességnek, különböző nyelvek szerint, az 1840-ki, a' munkácsi 's váradi püspökségre nézve 1839-ki, a' fogarasira nézve 1835-ki egyházi névtárak után.

Neve a' püspöki megyének	Van benne anyagyülekezet	Ebből uralkodó nyelv					Görög kathol. lelkek száma	Ebből van			
		magyar	oláh	orosz	shokacz	magyarral vegyes		magyar	oláh	orosz	shokacz
Fogaras . . .	1345		1314			31	575492	10119	565373		
Munkács	463	20	90	264		89	452788	90468	85381	276939	
Eperjes	194			160		34	174793	10000		164793	
Nagyvárad . . .	169		156	3		10	106153	4512	100470	1171	
Kőrös	16				16		13118				13118
Összesen	2187	20	1560	427	4	164	1322344	115099	751224	442903	13118

Jegyzés: A' Kőrösi püspökség összesen 14,234 lelket és 20 parochiát számlál; de ebből 886 lélek Dalmátországhoz, 230 lélek Illyrországhoz, 's 4 parochia Dalmátországhoz tartozik.

Jegyzéke a' magyar és erdélyországi ágostai vallástételt tartó anyagyülekezeteknek, 's ezek népességének, a' különböző nyelvek szerint.

Neve az egyházi kerületnek, vagy superintendentiának.	Van benne anyagyülekezet	Ezekből uralkodó nyelv				Az ágostai vallástételt követők száma	Ezek közt van			
		magyar	tót	német	vindus		magyar	tót	német	vindus
Bányakerület . .	170	13	131	26		290216	18896	225111	46209	
Erdélyi	286	14	5	267		210334			210334	
Dunántúli . . .	141	94	1	42	4	175398	92680	1500	68360	12[illegible]
Dunáninneni . .	86	4	71	11		167217	4660	143180	19277	
Tiszáninneni és túli	120	17	69	34		163045	18503	97771	46771	
Összesen	803	142	277	380	4	1006210	134996	467562	390951	12701

Jegyzés: Itt használtam a' magyarországi 4 superintendentiának 1838-ki névtárát, 's ismét a' dunántúlit, melly különösen is ugyan ez évben jelent-meg, továbbá a' bányakerületi névtárt 1840-ről, 's Erdélyre nézve az 1838-ki népességet. Mind ezen névtárak az anya és fiók gyülekezeteken kivül, a' lelkek, tanulók és tanitók számát is adják. Egyébiránt itt meg kell jegyeznem, hogy a' dunántúli superintendentiában csak 175,241 lélek iratott össze, de fen a' táblázatban a' Horvátországban tartózkodókat is ide számitván, úgy lett 175398 ágostai lakos.

Jegyzéke a' magyar és erdélyországi helvetiai vallástételt tartó anyagyülekezeteknek, 's ezek népességének a' különböző nyelvek szerint.

Neve az egyház. kerületnek vagy superintendentiának	Van benne anya gyülekezet	Ezekből uralkodó nyelv				A' helvetiai vallástételt tartók száma	Ezek közt van				Jegyzés:
		magyar	tót	német	shokacz		magyar	tót	német	shokacz	
Tiszántúli	548	546		2		711499	710218	150 csehtót	1131		Egy cseh fiók-gyülekezet van Szent Helenán, az uj bánsági illyr zászlóalj vidékén.
Dunamelléki	238	229		9		297545	288021		8924	600	Antin, és Tordincze 2 fiók shokacz gyülekezet Szerem vgyében Kórógy magyar anyagyülek. tartozik.
Tiszáninneni	359	353	13			235994	232394	3600			Ezek közt tót ekklézsia van 13.
Dunántúli	276	276				326278	326278				
Erdélyi	581	581				275528	275528				
Összesen	2002	1985	13	11		1846844	1832439	3750	10055	600	

Jegyzés: A' dunántúli és dunamelléki egyházkerületek adtak ugyan ki névtárakat, de ezekben a' lelkek száma nem találtatik. Ellenben a' tiszántúli egyházkerület, minden névtárak közt a' legtökéletesbet adata ki 1837-ben; mert itt az anya, fiók gyülekezeteken kivül, az oskolák, tanitók, tanulók és lelkek száma, minden gyülekezetnél az újszülöttek, házasultak, meghaltak is kitétetnek. Erdélyre nézve a' többször említett 1838-ki összeirást és Salamon munkáját használtam. A' túl a' dunai egyházkerületekre nézve kénytelen voltam a' régi 1830-ki összeiráshoz, 's illetőleg az 1840-ki r. kath. névtárokhoz folyamodni; de a' tiszamelléki egyházkerület népességét hiteles kézből volt szerencsém megnyerni; igy szinte a' dunamellékit is.

Jegyzéke a' magyar és erdélyországi görög nem egyesült óhitű parochiáknak, 's ezek népességének a' különböző nyelvek szerint.

Neve az érseki 's püspöki megyéknek	Van benne parochia	Ezekből uralkodó nyelv				A' nem egyesült óhitű lelkek szám.	Ezek közt van				Jegyzés:
		oláh	rácz	görög	montenegrin.		oláh	rácz	görög	montenegrin.	
Erdélyi .	897	894		3		573785					Az 1821-ki egyházi felszámítás szerint volt a' magyarországi n. e. ó' egyházi mgyékb. 1493 lél. Ujabbi összeirást név tárokat nem tudol e' hiányt a' Végvidékit 's polgári Magyarorszá 1830. összeirásából, 's illetöleg az 1840. r k. névtárakból kellett pótolnom. Egy valaki (Presb. Zeit. Nr. 100. 5839.) 1839-re a' magyar n.óhit.megyékben 2091 plebániát, 250060 h. 24 monostort, 212barátot, 890 oskolát, 1879494 lelket, 's ebből 916054 rácz, 960024 oláht, 3416 görögöt talált; mint állitja, legujabbi felszámitás szerint. Ugyan e' forrás után Erdélyben és Bukovinában volt 1195 plebánia, 141000 ház, 818076 lélek mind olah.
Temesvári	1590	988	583	17	2	457598					
Verseczi						305234					
Aradi . .						329140					
Károlyvári						190483					
Karloviczi						167721					
Ujvidéki						126630					
Pakráczi						106698					
Budai . .						26216					
Összesen	2487	1882	583	20	2	2203505	1446630	828365	5680	2830	

Neve a' tart. biztossági kerületeknek	Neve a' Vármegyéknek	Neve a' Városoknak	A' megyék nagysága geogr. □ mértföldb.	Népesség	Ebből nemes férfi személy volt 1785-ben	Az egész nemesség mostani hihető száma	Az 1840. ujonczállításkor adott katonát	Porták száma az 183²/₆-ki orsz. gyül. olta.
Soproni kerület	Sopron	. . . .	$57^{688}/_{1000}$	175255	3562	12128	702	194
		Sopron		13385			54	24
		Kismarton		2951			12	5
		Ruszt		1091			4	2
	Vas	. . . .	$96^{946}/$ —	268378	7816	23541	1025	212
		Kőszeg		5854			24	$6^{4}/_{8}$
	Zala	. . . .	$100^{221}/$ —	273949	7977	24239	1049	170
	Veszprém	. . . .	$74^{419}/$ —	185167	9487	29026	658	98
Budai kerület	Pest	. . . .	$191^{42}/$ —	415641	3731	12314	1606	$244^{5}/_{8}$
		Pest		64374			240	80
		Buda		31245			121	38
	Nógrád	. . . .	$77^{670}/$ —	181841	3162	10133	664	100
	Heves	. . . .	$120^{703}/$ —	272530	5802	18045	1000	148
	Jász és Kún kerületek		$85^{465}/$ —	179123	2133	7224	719	125
	Esztergom	. . . .	$19^{110}/$ —	53448	247	815	197	56
		Esztergom		7898			31	8
	Székes-Fejér . . .	. . . .	$75^{846}/$ —	147717	2924	9448	560	92
		Fejérvár		20670			61	$19^{2}/_{8}$
	Csongrád	. . . .	$62^{994}/$ —	97021	425	1628	376	61
		Szeged		33030			145	46
	Csanád	. . . .	$29^{136}/$ —	69162	111	463	253	39
	Arad	. . . .	$108^{364}/$ —	209283	715	3527	936	100
		Arad		17135				10
	Békés	. . . .	$65^{406}/$ —	153018	254	1212	618	84

Neve a' tart. biztossági kerületeknek	Neve a' Vármegyéknek	Neve a' Városoknak	A' megyék nagysága geogr. □ mértföldb.	Népesség	Ebből nemes férfi személy volt 1785-ben	Az egész nemesség mostani hihető száma	Az 1840. ujoncz-állításkor adott katonát	Porták száma az $183^2/_6$-ki orsz. gyül. olta.
Kassai kerület	Abauj	. . . . , ...	$52^{720}/_{1000}$	154457	4467	13421	630	65
		Kassa		11738			35	18
	Zemplén	. . . . . . , .	$108^{458}/$ —	277494	4885	15388	944	104
	Sáros	. . . .	$65^{123}/$ —	182319	961	3897	688	74
		Eperjes		7609			28	8
		Szeben		2699			12	2
		Bártfa		4658			19	[illegible]
	Szepes	. . . .	$66^{503}/$ —	142960	1047	3714	516	68
		Késmárk		4223			16	5
		Lőcse		5540			20	7
		XVI. Szepesi Város		33223			128	26
	Gömör és K. Hont .	. . . .	$76^{231}/$ —	170962	4435	14052	637	92
	Torna	. . . .	$10^{799}/$ —	27562	823	2627	93	12
	Borsod	. . . .	$65^{595}/$ —	183184	9952	32500	575	84
	Ungh	. . . .	$59^{547}/$ —	110003	1428	5120	389	35
Posoni kerület	Poson	. . , ...	$82^{699}/$ —	218854	10506	32250	802	209
		Poson		30364			100	40
		N. Szombat . . .		6986			30	14
		Modor		5735			20	6
		Bazing		4801			16	6
		Sz. György . . .		3313			11	$3^4/_8$
	Nyitra	. . . , ...	$121^{997}/$ —	339497	4810	15121	26	224
		Szakolcza		6049			1266	5

Neve a' tart. biztossági kerületeknek	Neve a' Vármegyéknek	Neve a' Városoknak	A' megyék nagysága geogr. □ mértföldb.	Népesség	Kbből nemes férfi személy volt 1785-ben	Az egész nemesség mostani hihető száma	Az 1840. ujonczállitáskor adott katonát	Porták száma az $183^{2}/_{6}$-ki orsz. gyül. [illegible]
Posoni kerület	Trencsén	. . . .	$87^{633}/_{1000}$	272133	3118	9525	1131	130
		Trencsén		3428			9	$2^{4}/_{8}$
	Moson	. . . .	$35^{217}/$ —	58361	148	388	273	120
	Győr	. . . .	$28^{765}/$ —	78685	3711	11410	292	52
		Győr		15534			53	18
	Komárom	. . . .	$53^{707}/$ —	116176	4691	14273	460	92
		Komárom		17922			38	8
Beszterczebányai kerület	Árva	. . . .	$37^{422}/$ —	91049	932	2708	367	54
	Liptó	. . . .	$12^{46}/$ —	79753	1663	4852	285	34
	Thurócz	. . . .	$21^{284}/$ —	45715	1681	4980	159	24
	Bars	. . . .	$49^{163}/$ —	114874	9280	5314	446	88
		Körmöcz		5052			42	8
		Ujbánya		2822			17	2
	Zólyom	. . . .	$50^{576}/$ —	80456	648	2020	256	52
		Besztercze		4961			38	8
		Brezno		3767			39	5⁴
		Korpona		3267			12	3
		Zólyom		1794			7	2⁴
		Libethbánya		1683			7	2
	Hont	. . . .	$46^{42}/$ —	81210	1775	5423	350	72
		Selmecz		17479			(33	11
		és Bélabánya . .		1740			(	$1^{6}/_{8}$
		Bakabánya		2597			11	2

Neve a' tart. biztossági kerületeknek	Neve a' Vármegyéknek	Neve a' Városoknak	A' megyék nagysága geogr. □ mértföldb.	Népesség	Ebből nemes férfi személy volt 1785-ben	Az egész nemesség mostani hihető száma	Az 1840. ujoncz-állításkor adott katonát	Porták száma az $183^{2}/_{6}$-ki orsz. gyül. olta.
Debreczeni kerület	Máramaros	. . . .	$178^{931}/_{1000}$	166503	8449	24822	475	60
	Szathmár	. . . .	$106^{539}/$ —	209599	9476	30100	619	7
		Szathmár-Németi .		16905	186		53	
		Nagybánya		5237			14	
		Felsőbánya b. v. . .		4080			16	
	Szabolcs	. . . .	$115^{780}/$ —	208281	6779	23455	676	
	Hajdú városok . .	. . . .	$17^{755}/$ —	61032	1432	5614	143	
	Bihar	. . . .	$200^{36}/$ —	384578	5149	16779	1477	214
		Debreczen		50520	207		121	41
	Ugocsa	. . . .	$22^{614}/$ —	48170	1305	4218	136	12
	Beregh	. . . .	$67^{483}/$ —	119151	2216	7325	378	32
Pécsi kerület	Somogy	. . . .	$114^{662}/$ —	212261	2113	7814	774	123
	Baranya	. . . .	$91^{79}/$ —	219563	701	3126	978	160
		Pécs		14287			48	12
	Tolna	. . . .	$65^{919}/$ —	183386	1391	4618	788	128
	Bács	. . . .	$170^{749}/$ —	391059	1598	5322	1624	290
		Szabadka		31720			157	46
		Zombor		18865			94	30
		Ujvidék		16978			78	22

Neve a' tart. biztossági kerületeknek	Neve a' Vármegyéknek	Neve a' Városoknak	A' megyék nagysága geogr. □ mértföldb.	Népesség	Ebből nemes férfi személy volt 1785-ben	Az egész nemesség mostani hihető száma	Az 1840. ujoncz-állításkor adott katonát	Porták száma az 183²/₆-ki orsz. gyül. olta.
Szeremi kerület	Verőcze	. . . .	$83^{670}/_{1000}$	133486	150	850	588	80
		Eszék		12562			43	11
	Posega	. . . .	$45^{219}/$ —	72253	109	614	286	55
		Posega		2217			11	2
	Szerem	. . . .	$43^{269}/$ —	100562	55	*) 730	452	81
Temesi kerület	Temes	. . . .	$116^{519}/$ —	286681	134	**) 1842	1247	254
		Temesvár		117506	65		59	24
	Torontál	. . . .	$132^{113}/$ —	322246	108	***) 2938	1360	254
	Krassó	. . . .	$108^{877}/$ —	215632	124	1240	886	112
Tenger part	Magyar Ten gerpart	. . . .	$6^{510}/$ —	30410				
		Fiume		10341	42762	150	46	4
		Buccari		2011				
Erdélytől visszakapcsolt Részek	Zaránd	. . . .	$25^{588}/$ —	34580		2525	47	$15^{4}/_{8}$
	Kraszna	. . . .	$19^{849}/$ —	40383		6000	49	16
	Közép-Szolnok . .	. . . .	$39^{648}/$ —	88595		9350	128	42
	Kővár vidéke . . .	. . . .	$18^{61}/$ —	45345		1890	76	25

Neve a' tart. biztossági kerületeknek	Neve a' Vármegyéknek	Neve a' Városoknak	A' megyék nagysága geogr. □ mértföldb.	Népesség	Ebből nemes férfi személy volt 1785-ben	Az egész nemesség mostani hihető száma	Az 1840. ujonczállitáskor adott katonát	Porták száma az 1823/6-ki orsz. gyül. olta.
Zágrábi kerület	Zágráb	. . . .	108 32/1000	267238	6272	19220	1692	1?
		Zágráb		12231				
		Károlyváros . . .		2773				
	Varasd	. . . .	34 242/ —	122279	611	3216		
		Varasd		9026				
	Kőrös	. . . .	30 214/ —	63187	2576	8134		
		Kaproncza		4122				
		Kőrös		2972				
10 kerület a' részeken kivül.	55 vármegye 1 vidék 1 Tengerpart 3 szabad kerület . .	52 királyi város és 1 szabad bánya város	4286 6/1000	10187612	162947	†) 542705	38000	6346 1/8

*) Szerem vármegyében 1838-ban 240 szavazó nemes iratott össze.

**) Temes vármegyében már 1820-ban, 335, 1832-ben pedig 602 szavazó nemes találtatott.

***) Szinte Torontál vármegye még 1785-ben mint fentebb láttuk csak 108 férfi nemest számlált, már az 1836 ki tisztujitáskor 976 szavazót lehetett összeirni.

†) A' végvidéki nemességgel (1667 lélek) együtt = 544,372.

Átnézete a' vármegyék, szabad kerületek, katonai végvidékek bel és külterjedelmü (intensivus és extensivus) népességének. a' különböző hitvallások szerint.

Neve a' vármegyéknek, kerületeknek és vidékeknek	Nagysága g. □ mértf.	Népesség	Esik 1 □ mértföldre	Vallásokra nézve van: Romai kathol.	Görög kathol.	Ágostai v. t. t.	Helvetiai v. t. t.	Görög n. e. óhitű	Unitarius	Zsidó.
Horvát végvidék . .	288 1/1000	498947	1738	252801	5614	23	16	240493		
Bihar várm. . . .	200 36/—	435098	2175	27534	42117	866	236103	122208		6270
Pest	191 42/—	511260	2680	324351		46074	115608	5777		20943
Bánsági végvidék .	182 2/—	250485	1376	28960	12	8169	2777	210409		158
Mármaros	178 981/—	166503	930	10942	139611	86	6785			9079
Bács	170 759/—	458622	2682	292674	6484	35566	21184	95583		7131
Szeremi végvidék .	139 5/—	259153	1864	130692	216	4782	20	123153		290
Torontál várm. . .	132 113/—	322246	2425	142918		3272	3206	170598		2252
Nyitra	121 997/—	345546	2832	267100		52986	5608	52		19800
Heves	120 73/—	272530	2250	204849	2	1203	63240	420		2816
Temes	116 519/—	304187	2588	90912	1400	4335	2164	203778		1598
Szabolcs	115 786/—	208281	1802	40130	34042	14261	109026	109		10713
Somogy	114 662/—	212211	1953	136425		9750	61516	121		4449
Krassó	108 877/—	215632	2000	23100	854	358	708	190304		308
Zemplén	108 458/—	277494	2550	101253	96539	5175	57769	120		16638
Arad	108 264/—	226408	2100	39512	15060	2777	10413	156566		2080
Zágráb	108 32/—	282208	2610	280722	119	50	20	978		313
Szathmár	106 539/—	235821	2200	37992	98855	946	89317			8711
Zala	100 227/—	273949	2739	245518		6598	15400	143		6290
Vas	96 946/—	274232	2827	202000		57779	9610	20		4823

Neve a' vármegyéknek, kerületeknek és vidékeknek	Nagysága g. □ mértf.	Népesség	Esik 1 □ mértföldre	Vallásokra nézve van						
				Romai kathol.	Görög kathol.	Ágostai v. t. t.	Helvetiai v. t. t.	Görög n. e. óhitű	Unitarius	Zsidó.
Baranya	$91\ ^{79}/_{1000}$	233850	2616	160954		5160	50223	15717		1796
Jász és Kún kerület	$85^{465}/$ —	179123	2150	100449		363	77930	230		151
Verőcze	$83^{670}/$ —	146048	1760	100808	11	151	2111	42495		472
Trencsén	$87^{833}/$ —	275561	3131	243278		22092	11			10180
Poson	$82^{699}/$ —	299153	3262	226624		21931	6775	39		13784
Nógrád	$77^{670}/$ —	181841	2455	123592		50596	3967	71		3615
Gömör	$76^{231}/$ —	170962	2249	59070	4315	69361	38211	5		
Fejér	$75^{946}/$ —	168387	2248	105777		2618	53760	1256		4976
Veszprém	$74^{419}/$ —	185167	2500	110597		20450	47920			6200
Beregh	$67^{483}/$ —	119151	1780	8351	69724	572	35563			4941
Szepes	$66^{503}/$ —	152723	(2760	98729	25435	26569	4			1986
XVI. szepesi városok		33223		17571	29	15623				
Tolna	$65^{919}/$ —	183386	2834	116200		25578	36155	1563		3890
Borsod	$65^{525}/$ —	183184	2828	70666	11385	4130	87563	655		8785
Békés	$65^{496}/$ —	153018	2354	28592	20	57542	57414	8794		656
Sáros	$65^{123}/$ —	197285	3035	102158	66691	18029	96	18		10293
Csongrád	$62^{994}/$ —	130051	2064	90887		898	34569	1894		1803
Ungh	$59^{541}/$ —	110003	1839	22132	62856	310	17787	35		6883
Sopron	$57^{688}/$ —	192682	3350	161171		24923	25	18		6545
Komárom	$53^{707}/$ —	134098	2533	77533		5186	46817	114		4448
Abauj	$52^{720}/$ —	166195	3170	94184	19100	4125	39504			9282
Zólyom	$50^{576}/$ —	95928	1917	58675		37253				
Bars	$49^{163}/$ —	122748	2440	106520		2573	13109	5		546

Neve a' vármegyéknek, kerületeknek és vidékeknek	Nagysága g. □ mértf.	Népesség	Esik 1 □ mértföldre	Vallásokra nézve van: Romai kathol.	Görög kathol.	Ágostai v. t. t.	Helvetiai v t. t.	Görög n. e. óhitű	Unitarius	Zsidó.
Honth	46¹⁴²/₁₁₄₄	103326	2246	70713		25554	6730	15		314
Posega	45²¹⁴/ —	74470	1675	42030		2		32215		223
Szerem	43²⁶⁹/ —	100562	2320	33933	1143	75	2108	63223		80
Liptó	42 ⁴⁶/ —	79753	1898	42794		35338	2			1619
Közép Szolnok . .	39⁶⁴⁸/ —	88595	2214	3684	55358	150	28773			630
Árva	37⁴²²/ —	91049	2465	80029		8687				2333
Moson	35²¹⁷/ —	58361	1680	50536		5958	10	6		1851
Varasd	34²⁴²/ —	131305	3860	130668	5	2	3	153		474
Kőrös	30²¹⁴/ —	70281	2320	68231	122	6	8	1769		145
Csanád	29¹³⁶/ —	69162	2315	29748	1952	5606	12285	18210		1361
Győr	28⁷⁶⁵/ —	94224	3365	70840		13804	7400	168		2012
Zaránd	25⁵³⁸/ —	34580	1360	972	245		2050	31313		
Ugocsa	22⁶¹⁴/ —	48170	2145	3982	31795	10	10101			1979
Thurócz	21²⁸⁸/ —	45715	2115	16885		27889				941
Kraszna	19⁸⁴⁹/ —	40383	2019	3278	25087	9	11726		9	274
Esztergom	19¹¹⁰/ —	61346	3228	51194		318	9025	69		740
Kővár vidék . . .	18 ⁶¹/ —	45345	2500	1817	35314		3011	5203		
Hajdú város . . .	17⁷⁵⁵/ —	61032	3486	532	8831	25	51185	81		378
Torna	10⁷⁹⁹/ —	27562	2630	12076	2513	186	12128			659
Magyar Tengerpart ,	6 ⁵/ —	42762	6578	42552		7	31	67		105

Átnézete a' vármegyék, szabad kerületek, végvidékek népességének a' különböző nyelvek szerint.

Neve a' vármegyéknek, kerületeknek, vidékeknek	Népesség	Ebből van															
		magyar	tót	német	oláh	horvát	rácz	shokacz	orosz	vindus	bolgár	montenegrin.	örmény	görög	franczia	clementinus.	sidó
Pest várm.	511260	328685	34121	116098	—	—	5477	5636	—	—	—	—	—	300	—	-	
Horvát végvidék	498947	—	—	—	—	258454	240493	—	—	—	—	—	—	—	—	-	
Bács várm.	158622	172577	9615	91200	—	—	95183	82516	—	—	—	—	—	400	—	—	
Bihar	435098	269665	815	1500	156728	—	—	—	—	—	—	—	—	120	—	—	
Nyitra	345546	51300	258663	15731	—	—	—	—	—	—	—	—	—	39	—	—	[illegible]
Torontál	322246	50332	2500	80864	56738	—	113660	700	-	—	9000	—	—	200	6000	—	2252
Temes	304187	4560	2954	85449	183228	—	18320	1698	—	—	3000	2830	—	400	150	—	1598
Zágráb	282202	—	—	1000	—	279991	978	—	—	—	—	—	—	—	—	—	313
Zemplén	277494	101826	66910	1750	—	—	—	—	90250	—	—	—	—	20	—	—	16638
Trencsén	275561	—	265381	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10183
Vas	274232	127473	—	96120	—	16932	—	—	—	28864	—	—	—	20	-	-	4820
Zala	273949	202874	—	3522	—	49120	—	—	—	12000	—	—	—	143	—	—	6290
Heves	272530	266561	1523	1210	—	—	—	—	—	—	—	—	—	420	—	—	2816
Poson	269153	92450	117918	44962	—	—	—	—	—	—	—	—	—	39	—	—	13784
Szeremi végvidék	259153	—	2658	4126	—	—	122853	127326	—	—	—	—	—	300	—	1600	290
Bánsági végvidék	250485	3250	5386	26155	145106	—	70230	—	—	—	—	—	—	200	—	—	158
Szathmár	235821	136948	1000	14975	69823	—	—	—	4364	—	—	—	—	—	—	—	8711

Neve a' vármegyéknek, kerületeknek, vidékeknek	Népesség	Ebből van															
		magyar	tót	német	oláh	horvát	rácz	shokacz	orosz	vindus	bolgár	montenegrin.	örmény	görög	franczia	clementinus.	zsidó
Baranya	233850	128932	—	64183	—	—	15717	23222	—	—	—	—	—	-	—	—	1796
Arad	226408	34115	1623	17087	170038	—	1325	—	—	—	—	—	—	141	—	—	2080
Krassó	215632	1200		15252	191158	-	—	7714	—	—	—	—	—	—	—	—	308
Somogy	212261	186200	1200	8204	—	8597	61	3500		—	—	—		50	—	—	4449
Szabolcs	208281	175645	15700	1590	1423	—	—	—	3101	—	—	—	—	109	—	—	10713
Sáros	197285	—	117283	3000	—	—		—	66691	-	—	—	—	18	—	·	10293
Sopron	192682	84022	—	77200	—	24900	—	—	—	—	—	—	—	18	—	—	6545
Veszprém	185167	150702	4853	23412	—	—	-	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6200
Tolna	183386	122923	1000	54010	—	—	1563	-	—	—	—	—	—	—	—	—	3890
Borsod	183184	164044	3500	1000	—	—	—	—	5200	—	—	—	—	655	—	—	8785
Nógrád	181841	118203	58910	1042	-	—	—	—	—	—	—	—	—	71	—	—	3615
Jász és Kún kerületek	179123	178742	—	—	-	—	—	—			·	—	-	230	—	—	151
Gömör	170962	89330	75000	2312	—	—	—	—	4315	—	—	—	—	—	—	—	—
Fejér	168387	151168	3611	14566	—	—	1056	2810	—	—	—	—	-	200	—	—	4976
Mármaros	166503	12513	—	6860	53655	—	—	—	84396	—	—		—	—	—	—	9079
Abauj	169195	99002	33320	9470	—	—	—	—	15121	—	—	—	—		—	—	9282
Békés	153018	94366	45202	4000	8580	—	—	—	—	—	—	—	—	214	—	—	656
Szepes	152723	—	90699	34603	—	—	—	—	25435	—	—	—	—	—	-	—	1986
Verőcze	146048	2451	400	3500	—	—	42495	96730		-	—	—	—	—	—	—	472
Komárom	134098	118822	5300	5414	—	—	—	—	—	—	—	—	—	111	—	—	4448
Varasd	131305	—	—	—	—	130678	153	—	—	—	—	—	—	—	—	—	474
Csongrád	130051	123854	—	2500	—	—	1594	—	—	—	—	—	—	300	—	—	1803
Bars	122748	36213	73084	12900	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	—	—	546

Neve a' vármegyéknek, kerületeknek, vidékeknek	Népesség	Ebből van															
		magyar	tót	német	oláh	horvát	rácz	shokacz	orosz	vindus	bolgár	monte-negrin.	örmény	görög	franczia	clemen-tinus.	zsidó
Beregh	119151	45960	650	2531	—	—	—	—	65069	—	—	—	—	—	—	—	4941
Ungh	110003	32121	12063	—	—	—	—	—	58901	—	—	—	—	35	—	—	6883
Honth	103326	44059	50800	8138	—	—	—	—	—	—	—	—	—	15	—	—	314
Szerem	100562	2500	500	1600	-	—	63283	32659	—	—	—	—	—	—	—	—	80
Zólyom	95928	—	95928	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Győr	94224	86212	—	5412	—	420	—		—	—	—	—	—	168	—	—	2012
Árva	91049	—	88716	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2333
Köz.Szolnok	88595	32607	—	—	55358	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	630
Liptó	79753	-	78134	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1619
Posega	74470	—	—	1000	—	—	32215	41032	—	—	—	—	—	—	—	—	223
Kőrös	70281	—	—	—	—	68367	1769	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Csanád	69162	42069	5332	2000	18400	—	—	—	—	—	—	—		—	—	—	
Esztergom	61346	46984	6820	6733	—	—	—	—	—	—	—	—	—	69	—	—	
Moson	58361	7600	—	39491	—	9413	—	—	—	—	—	—	—	6	—	—	
Hajdú vár.	61032	60573	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	81	—	—	
Ugocsa	48170	19459	—	300	7872	—	—	—	18560	—	—	—	—	—	—	—	
Kővár	45345	3511	—	1317	40517	-	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Kraszna	40383	15022	—	—	25087	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	274
Magyar tengerpart	42762	200	—	2000	—	40390	—	—	—	—	—	—	—	67	—	—	105
Thurócz	45715	—	41684	3090	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	941
Zaránd	34580	2550	—	472	31558	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
XVI Szepesi Városok	33223	—	5850	27373	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Torna	27562	24908	500	—	—	—	—	—	1500	—	—	—	—	—	—	—	659

lás és nyelv

Nyelvö	
Rácz	Shokacz
100660	881
18397	295
—	—
134899	101
137933	1704
—	—
—	—
391889	2982
2900	—
—	—
433576	13105
—	—
828365	429868

Neve a' vármegyéknek, kerületeknek, vidékeknek	Népesség	Ebből van magyar	tót	német	oláh	horvát	rácz	shokacz	orosz	vindus	bolgár	montenegrin.	örmény	görög	franczia	clementinus.	zsidó
Beregh	119151	45960	650	2531	—	—	—	—	65069	—	—	—	—	—	—	—	4941
Ungh	110003	32121	12063	—	—	—	—	—	58901	—	—	—	—	35	—	—	6883
Honth	103326	44059	50800	8138	—	—	—	—	—	—	—	—	—	15	—	—	314
Szerem	100562	2500	500	1600	—	—	63223	32659	—	—	—	—	—	—	—	—	80
Zólyom	95928	—	95928	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Győr	94224	86212	—	5412	—	420	—		—	—	—	—	—	168	—	—	2012
Árva	91049	—	88716	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2333
Köz.Szolnok	88595	32607	—	—	55358	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	630
Liptó	79753	—	78134	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1619
Posega	74470	—	—	1000	—	—	32215	41032	—	—	—	—	—	—	—	—	223
Körös	70281	—	—	—	—	68367	1769	—	—	—	—	—	—	—	—	—	145
Csanád	69162	42069	5332	2000	18400	—	—	—	—	—	—	—		—	—	—	1361
Esztergom	61346	46984	6820	6733	—	—	—	—	—	—	—	—	—	69	—	—	740
Moson	58361	7600	—	39491	—	9413	—	—	—	—	—	—	—	6	—	—	1851
Hajdú vár.	61032	60573	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	81	—	—	478
Ugocsa	48170	19459	—	300	7872	—	—	—	18560	—	—	—	—	—	—	—	1979
Kővár	45345	3511	—	1317	40517	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Kraszna	40383	15022	—	—	25087	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	274
Magyar tengerpart	42762	200	—	2000	—	40390	—	—	—	—	—	—	—	67	—	—	105
Thurócz	45715	—	41684	3090	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	941
Zaránd	34580	2550	—	472	31558	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
XVI. Szepesi Városok	33223	—	5850	27373	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Torna	27562	24903	500	—	—	—	—	—	1500	—	—	—	—	—	—	—	659

lás és nyelv

Nyelvő	
Rácz	Shokacz
100660	881
18397	295
—	—
134899	101
137933	1704
—	—
—	—
391889	2982
2900	—
—	—
433576	13105
—	—
828365	429868

659

12. §. Jegyzetek a' népességre.

1. Magyarország népessége magában véve elég nagy, de a' kiterjedéshez mérve igen középszerű. Igy a' magyar birodalom, lakosai számát tekintve, megmérközik a' mennyei birodalmat szorongató Nagybrittania felével, mellynek egész népessége 1841-ik évi számitás szerint 26,856,028 (Anglia és Vales 15,901,981 Skóczia 2,624,580, Irland 8,205,382, Quernsey, Jersey és Man szigetek 124,079) lélekre ment; Porosz és Spanyolországok mintegy milliom lakossal hatalmasabbak mert amaz 1838-ban 14,271,530, ez 14,032,000 lelket számlált; 's végre Szász ország 1,558,000, Hannovera 1,662,000, Würtemberg 1,594,000; Dánia 2,067,000, Holland 2,750,000, Norvégia 1,139,849, Görögország 811,000 lakost számlálván, e' hét királyság összes népességét a' magyaországi, Erdély nélkül is megüti. Ellenben Francziaország népességének, melly 1837-ben 33,540,910 lélekre ment (*Journal de Travaux de la Societé franc. de Stat. universel. Fevr.*) csak két ötödét teszi, 's a' roppant orosz birodalom 51,756,517 lélekből álló népével, mind a' két magyar hazát négyszeresen felülhaladja. (*Russland in hist. statist. geogr. Beziehung v. Bulgarin*, 1839). Egyébiránt a' millyen nagy tekintetü a' magyar birodalom általános népessége, épen olly középszerű a' belterjedelmű népesség. Ugyan is Magyar és Erdélyországnak 12,990,058 lélekből álló népét, kiterjedésére vagy is 5901 négyszög mértföldre ha egyenlően felosztjuk, ugy egy □ mérföldre csak 2200, 's Erdély nélkül (11,186,197 lakost 4894 számmal, mennyire t. i. kiterjedése tétetik, elosztván) 2285 lakos esik. E' népesség nagyobb ugyan az orosz birodaloménál, hol egy □ mértföldön csak 145, Görögországénál, hol 1150, Svédországénál, hol 366, Spanyolországénél, hol 1653 ember lakik, vagy az északamerikai státusokénál, hol Lips szerint egy □ mértföldnyi téren 94 ember él; de ellenben mennyivel sürübb a' népesség Belgaországban, hol egy □ mértföldön 7518 találja élelmét, valamint Nagy-Brittaniában is 4724, a' porosz rajnai tartományokban 6400, Morvaországban 4552, Csehországban 4722, az ausztriai olasz tartományokban 5105, sőt Csehországnak leitmericzi kerületében, az északi hegyes részeken, a' nélkül hogy népes városok lennének egy □ mértföldön 17,000 lélek találtatik. a) Különben Magyarország népessége is a' különböző

vármegyéket és vidékeket tekintvén, igen egyenetlenül van felosztva, mert p. o. a' Magyar Tengerparton 1 □ mfdön 6578 ember él akkor, midőn Máramarosban csak 930, 's a' legtermékenyebb vármegyében Szeremben 2320. A' vármegyék közt legsürübb népességgel birnak Varasd (3860 lélek 1 □ mfdön) Győr 3365, Sopron 3350, Poson 3262, Esztergom 3228, Abauj 3170, Trencsén 3131 lélekkel. Általjában Magyarország népessége, termékenységével egy arányban épen nincs, 's ehhez mérve két annyi népet még bizvást kényelemmel eltarthatna, 's el is tartand, ha lassankint a' földmüvelést és ipart gátló körűlmények megszünendnek, 's az értelmiség a' nép alsóbb osztályai közt is elterjedend.

2. Egy országnak népessége növekedik-e vagy apadásban van, 's a' növekedésnek 's apadásnak mértéke ismét olly szempont, melly a' státus különböző viszonyaira nagy befolyással birván, szorgos vizsgálatot érdemel. A' politikai számtudomány ugyan, mellynek fő mestere a' nagy *Süsmilch* vala, számos és több rendű tapasztalatok után a' születteknek 's meghalttaknak a' népesség számához, a' születteknek a' házaspárokhoz, 's ezeknek a' népességhez való arányra, 's mind ezekből a' középéletkorra nézve általános tapasztalati-szabályokat állapitott meg, mellyekből a' szaporodásnak természetes menetele kiszámithatik. E' tapasztalati-szabályokat azonban csak nagyon vigyázva használhatjuk, mert azonkivül hogy ezek tökéletesen egyenlő kürülményeket tesznek-fel, ezekben még azon befolyás sem vétetik tekintetbe; mellyet a' megsokasodott népesség, ha már egy bizonyos nagyságot elért, a' további szaporodása lehetőségére gyakorol, 's melly azon arányban, mellyben már előhaladt e' lehető szaporodást gyengitheti, vagy bizonyos fokig megakadályoztathatja. Az emlitett népesség szaporodási vagy fogyatkozási arányok kipuhatolására legczélszerübb eszköz lenne egy országos összeirás, melly az egész népességet kor, c) nem, d) 's politikai és életmódi állapot szerint följegyezné; de hol ez a' nemesség, 's más kiváltságos néposztályok miatt nem eléggé lehetséges, mint Magyar és Oroszországban, ott az egyházi anyakönyvek (matriculák) még leghasználhatóbb eszközök e' czél elérésére, legalább biztosabbak, mint ha a' népesség kiszámitását házak, vagy családok, vagy az elemésztett élelmiszerek mennyisége után eszközölr

Magyarországon az egyházi anyakönyvek, mellyekbe az évenkint születtek, meghaltak, házasultak följegyeztetnek, szinte szokásban vannak, 's az 182⁵/₇: 23 t. czikkely értelmében minden anyagyületkezetbeli lelkipásztor vallásbeli különbség nélkül az anyakönyvet 2 párban vinni, 's az egyiket meghitelesités után az illető törvényhatóságnak beadni köteleztetik ugyan, de ezek nem köz használatra, hanem csak történhető veszélyek esetében az egyes családok bátorságositására szolgálván, a' fő summarium is hibázik, 's igy ebből az egész országra fájdalom! semmi eredményt nem következtethetünk, 's igy kénytelen vagyok e' fontos tárgyban némelly egyes különböző vidékeket illető adatokkal, mellyeket csak összeszedhettem, megelégedni, 's ezek is nem egymásra következő több esztendőkről vétettek, mi szükségeskép megkivántatnék, 's így csupán tanulságul szolgálhatnak. Lássuk először is a' régi adatokat, 's hasonlitsuk össze az ujabbakkal.

Az 1781-ki összeirás szerint találtatott Magyarországban a' Bánságot, Drávántúli kerületet, Horvátországot, 's a' Katonai Vidéket nem számlálván, 4,786,642 lakos, kik közt 2,018,222 serdületlen, 2,768,720 érettkorú. Születtek esztendő alatt 215,159, meghaltak 175,65.' Az álló házaspárok száma volt 952,748. E' szerint meghalt minden: $27^{3}/_{10}$-ik, 100 házasságra esett $25^{7}/_{10}$ keresztelés, 's a' meghaltak ugy állottak a' szülöttekhez mint 10: 14. Az itt kitett nagy halandóság igen szembeötlő, miután *Süsmilch* csak nagyobb városokban számitott minden 28 élőre egy halottat, várost falut összevévén pedig 35—36-ra egyet (*Göttl. Ordnung I.* 79 *és* 91 *d. l.*), 's *Malthus* szerint olly tartományokban, hol a' népességnek ¼ része városokban lakik, szinte csak minden 36-ik ember hal meg. Egyébiránt az emlitett magyarországi halandóság az egyes tartomány-biztossági kerületekben igen különbözőnek tapasztaltatott, mert p. o. a' meghaltaknak az élőkhöz való aránya a' soproni kerületben 1: $23^{6}/_{10}$, a' posonyiban 1: $25^{9}/_{11}$, a' debreczeniben 1: $32^{9}/_{10}$, kassaiban pedig 1: $36^{2}/_{10}$ volt.

A' reformatusok dunamelléki egyházkerületében volt 1840-ben 297,545 lélek, ezek közül ugyanazon évben meghalt minden 30-ik, 24 közt született egy, és 91½ lélekre esett egy házasság, mint a' következőkből láthatjuk:

Neve az egyházvidéknek.	Lelkek száma	Születtek	Házasultak	Meghaltak
Alsó Baranya	33726	1514	367	1274
Felső Baranya	31465	1092	351	958
Kecskemét	70108	2602	590	1637
Pest	24092	986	329	805
Solt	51955	2309	579	1800
Külső Somogy	22569	1009	264	790
Tolna	28767	1167	328	955
Vértesalja	34863	1578	447	1381
Dunamelléki egyházkerület	297545	12257	3255	9600

A' reformatusok tiszántúli egyházkerületében, melly 13 egyházvidékre (u. m. 1. nagybányai, 2. békésbánsági, 3. beregi, 4. bihari, 5. debreczeni, 6. érmelléki, 7. hevesi és nagykúnsági, 8. nagykárolyi, 9. mármaros-ugocsai, 10. alsó-szabolcsi 's hajdukerületi, 11. felső-szabolcsi, 12. szalontai, 13. szathmári) osztatik el, 1835-ben számláltatott 711,499 lélek. Születtek 30,707; meghaltak 24,130; házasságra kelt 8076 pár. Mellynél fogva minden 29½-ik embert eltemettek, 23 élőre esett 1 ujszülött, 's 88 lélek közt 1 házasság történt. *) Legkevesebb halt meg a' debreczeni egyházvidékben, t. i. csak a' 37-ik, 's ezután a' szalontaiban a' 34-ik: legnagyobb volt a' halandóság Mármarosban és Ugocsában, azaz 1: 24, ezután Beregben 1: 24½. Általjában a' halandóság ismét nagyobb, mint más országokban tapasztaltatott; ellenben a' szaporúsággal szinte más országokhoz hasonlitva, igen megelégedhetünk. Ugyanis Oroszországban az ujszülötteknek az élőkhöz való aránya, általjában 1: 26. *(Voss. I. 116. l.)*, — Pétervárott 1 : 31, — Poroszországban 1: 23 *(Hoffmann Übersicht 7. l.)*, — Portugalban 1: 26⁵⁷|; Lisbonában 1: 32 *(Balbi I, 216 és 218. l.)*, — Svékusországban 1 : 28, Norvégiában 1: 34, *(Malthus, 213. 219 l.)*, Francziaországban 1 : 31²/₃. Párisban 1 : 26²⁷/., de ha a' házasságon kivül szülötteket levonjuk 1 : 36²/₃.

A' rosnyai romai katholikus püspöki megye 1839-ben számlált 148,262 kath. lakost. Ezek közűl meghalt 4132; születtek 6642. E' szerint minden 22⅓ élőre esett egy keresztelés, 's minden 35³⁶/₄₁-ik hivet eltemették. Ez ar[illegible] esperest-

ségekben változó lévén, a' tiszta magyaroktól lakott füleki esperestségben a' születtekre-nézve volt: 1 : 28⅓, megholtakra 1: 41¼; a' tótok által lakott hideg garani kerületben születtekre 1: 24⅓, meghaltakra: 1 : 55.

A' dunamelléki superintendentziához tartozó ágostai vallástételt követő nyitrai esperestségből 11 parochia (Brezova, Hluboka, Holics, Lubina, Miava, Szerdahely, Pritsd, Szénásfalu, Szobotist, Vág-Ujhely, Verbó) számlált 1837-ben 31,139 evangelikus hivet. Ezek közül meghalt 1031; született 1275, házasságra kelt 280 pár, azaz 24½ személyre 1 szülött, 30⅕ élőre 1 halott, 111 személyre 1 házasság esett.

Nyiregyházán az evangelikusoknál (13,000 lélek) 1836-ban született 599 (301 fiu, 298 leány; meghalt 411 (221 férfi, 190 nő személy). A' meghaltak közt 246 a' 4-ik évet még el nem érték, 22 halvaszülettet ide számlálva; 33 voltak 24—40 évek közt. Házasodott 116 pár.

Francziaországban a' social oeconomisták számitása szerint volt 1838-ban 16,460,701 férfi, 17,030,209 nő, összesen 33,540,910 személy. E' népességből gyermek és nőtelen 18,774,696; házas 12,408,344; özvegységben 2,357,870. A' szaporúságot és halandóságot fentebb láttuk. A' közép életidő 36 esztendő 7 hónap. Párisban legkevesebb, u. m. 28 év, 6 hónap.

Belgiumban (1838-ról) a' szülöttek a' népességhez falun ugy állnak mint 1 : 29,9, városokon 1 : 27,7. Halottak falun 1: 44,3, városokon 1: 34,9. Ujházasok 1: 134,9. Aránya a' meghaltaknak a' születtekhez falun 1: 1,48, városokon 1: 1,26; leányszülötteknek fiukhoz falun 1: 1,06, városokon 1: 1,07. Belgiumban, mint Francziaországban a' közép életkor, melly 1789 előtt 28 esztendőnek tapasztaltatott, jelenleg a' beoltás és vagyonosság következésében 31-re emelkedett. *(Annalen der Erd- Völker und Staatenkunde von Dr. Heinrich Berghaus. 1840. Januar Heft. Berlin 381 és 382 d. l.)*

3. Magyarország népessége folytonos növekedésben van. Ennek megmutatására elég legyen azt felhoznom, hogy 1787-ben a' nemesekkel együtt a' Katonai Végvidéken kivül 7,116,789 lélek iratott össze, 1805-ben már a' nemeseken kivül 7,555,920 találtatott. A' Katonai Végvidék 1803-ban számlált 871,237, 1815-ben 940,598, 1838-ban 1,189,479 lakost. 1838/9-ben pedig, mint fentebb kiszámitottuk Magyarország népességét, a' katonai végvidékkel, 's a' nemességgel együtt, de Erdélyen

kivül, 11,367,091 lélekre tehetjük. Legnagyobb volt a' szaporuság a' déli megyékben. Igy Temes vármegyében 1805-ben csupán nem nemes 232,898, Temesváron 10,097 iratott össze; már 1832-ben a' megyében 266,331, Temesváron 1835-ben 13,716 nem nemest találtak. Hasonlókép Torontálnak 205,701 főből álló 1805-ki nemtelen népessége 1838-ban szinte hivatalos összeirás szerint 305,49[illegible]-re növekedett. A' bánsági végvidéken 1815-ben 175,044 ember lakott, 's már 1838-ban 250,485 főt irtak össze. Békés vármegyében még 1805-ben 92,209 nemtelen lakott; az 182⁹/₃₀-ki megyei összeirás, szinte a nemeseken kivül 135,04 lelket talált. Végre Bács vármegyének 244,169 nem nemes főből álló népessége (a' 3 királyi városon kivül) 1805—1839-ig az egyházi összeirások szerint a' nemességet is beértve, de hasonlóul a' királyi városokon kivül 391,059 lélekre szaporodott! 'S mennyivel inkább növekedhetik ezentúl a' népesség, ha a' két utolsó országyülésen hozott bölcs törvények foganatba jöhetnek; a' jobbágytelkek örökös megválthatása, 's a' szabad adás vevés jó következéseiket gyakorolhatják; 's ha a' vasutak, csatornák, országutak által eszközlendő közlekedés ujabb élelemforrásokat nyit meg. A' vallási türelmetlenség nem fogja többé korlátozni az iparkodó polgárok szaporodását; mert a' józan türelemben a' magyarországi Karok és Rendek egész Európának például szolgálhatnának. Csupán a' külső kereskedést szeretnénk még terhelő bilincseitől mentve látni; de e' tekintetben is reméllhetjük, hogy egy felvilágosodott kormány, a' józan politica elveit minden különböző akadály 's körülmény miatt is szilárdon követendi.

a) A' leitmericzi kerület déli részén, hol földmüvelés a' fő foglalatosság egy □ mértföldre 4000 ember esik; hanem az északi hegyes tájakon, nevezetesen *Hainsbach*, *Schluckenau*, *Rumburg* uradalmakban, hol kézmüi ipar virágzik, egy négyszög mértföldön 17,000 ember él, pedig e' vidéknek csak 4 városa van, 's a' legnépesebb csak 3400 lakost számlál. E' szerfeletti sűrű népességre, hasonló körülmények közt, Európában több példát nem találunk; mert igaz, hogy Malta szigetén is 15,000 lélek jön 1 □ mfdre. de 40,000 és 6000 lakossal biró városok is (La Valetta és Malta) beleszámittatnak. *Das Königreich Böhmen: statistisch-topographish dargestellt von J. Gottfried Sommer I. B. Leitmeritzer Kreis. Prag. 1833. XXXI. d. lapon.*

b) A' politicai számtudomány jelenleg Francziaországban legjobban kedveltetik. Az itt 6 egymásra következő esz[illegible] (1817—1821.) történt vizsgálódások eredményeit közöl[illegible]ve is nem lesz talán érdektelen. A' mondott 6 évek al[illegible]ág közép né-

pessége tett 30,319,444 lelket. A' viszgálódások eredményei e' következők:

Az évenkint kötött házasságok mentek	218917
Az ujszülöttek száma	957876
Ezek közt férfi gyermek	460811
„ „ leány gyermek	431866
„ „ házasságon kivüli	65199
Az évenkinti halottak száma	764848
Ezek közt férfi nemből	386453
„ „ nő nemből	378395
Évenkinti szaporúság	193028

Ezen egyes számoknak a' népességgel való összevetéséből e' következő arányok jöttek-ki:

1) Az egész népességnek aránya	a' házasságokhoz,	mint	$138^1/_2$: 1;
	az ujszülöttekhez,	mint	$31^2/_3$: 1;
	halottakhoz, . .	mint	$39^2/_3$: 1;
	szaporúsághoz, .	mint	157 : 1;
2) A' szülöttek aránya	a' halottakéhoz,	mint	5 : 4;
	házasságokhoz,	mint	$4^2/_5$: 1;
3) A' törvényes ágyból születtek aránya	a' törvénytelenekhez,	mint	$13^2/_3$: 1;
	házasságokhoz, . . .	mint	$4^1/_{12}$: 1;
4) A' férfi szülöttek aránya	a' nőnembeliekhez,	mint	16 : 15;
5) A' férfi halottak aránya .	a' nőnembeliekhez,	mint	48 : 47.

c) A' közép korban lévők minő arányban álljanak a' gyermekekhez és öregekhez, ezt kitudni nagy fontosságú dolog, miután a' közép koruak, különösen a' férfiak lelki 's testi kifejlődöttségi szakukban a' státus erejére, 's javára nagy befolyást gyakorolnak. Ezen arány csaknem minden országban különböző. Azonban több országokban tett tapasztalások szerint, általánosan véve, az életkorokat 10 szakaszra osztván, ezekbe egyenkint az egész népességből e' következő mennyiség esnék.

1 — 10 esztendős korig		$^1/_4$;
11 — 20-ig bezárólag		$^4/_{21}$;
21 — 30-ig	„	$^2/_{13}$;
31 — 40-ig	„	$^1/_7$;
41 — 50-ig	„	$^1/_8$;
51 — 60-ig	„	$^1/_{12}$;
61 — 70-ig	„	$^1/_{20}$;
71 — 80-ig	„	$^1/_{55}$;
81 — 90-ig	„	$^1/_{480}$;
91 — 100-ig	„	$^1/_{1600}$;

Mellynél fogva a' kifejlődési korokra az egész népességből nem esik egészen 44%; 50%, vagy mintegy fele jön a' középkorra; a' férfi népesség $15^1/_3$% 21 és 30 esztendők közt van, mi a' katonai szolgálattidő meghatározására figyelmet érdemlő tapasztalat. *Statistik und Staatenkunde von Freiherrn von Mulchus, Würtembergischen Finanz-Präsidenten, etc. 222 d. l.*

d) Mind eddig bizonyosnak tartatik az: hogy általjában több esztendőket összevéve több fiu mint leány.gyermek születik, 's ez arányt legtöbben 21: 20-ra, vagy 26: 25-re határozták. Franczia-országban, mint láttuk 16: 15. Ezen aránytalanság azonban a' fiu-gyermekek közt uralkodni szokott nagyobb halandóság által a' 14 esztendős korig kiegyenlitetik; 's későbben a' közép 's élemedett érettkorban, legtöbb országok példája után itélve a' nőnem felülhaladja a' férfinemet. Igy p. o. e' felesleg az ausztriai tartományokban tett $2^1/_2$% (*Lichtenstern Lehrbuch der Stat. 42. l.*); Poroszországban *Hoffmann* szerint (1817) $1^2/_3$%; Nagy-Brittaniában *Colquhoun* után $1^1/_2$%; Svékusországban $7^1/_2$% (*Balbi 1. 213. l*); 'stb Ellenben Oroszországban 1806-ban 3%, 's Északamerikában $3^1/_2$% haladta felül a' férfinem a' nőnemet Nálunk is a' Katonai Végvidéken az 1838-ki összeirás 605,622 férfit, és 583,857 nőt talált.

e) Süsmilch (1. 118 l.) több példák után ugy találta, hogy évenkint minden 107 vagy 113 lélekből álló népesség közt 1 házasság keletkezik. Egyébiránt ez minden országban nagyon változó, 's Bajorországban, hol a' házasságot senkinek sem engedik meg, kinek háza, vagy birtoka, vagy bizonyos életmódja nincs — 's így cselédeknek soha sem (Lásd: *Hazzi, Staatsrath: Beobachtungen und Bemerkungen auf einer Reise im Jahre 1836 nach Frankreich und England. München. 2. II. 1837*), bizonyosan kevesebb leány jöhet évenkint konty alá, mint Magyarországban, hol erre nézve semmi korlát, vagy akadály, a' mindennapi kenyérnél egyéb, nem létez.

B) Nyelvökre nézve. 13. §.

Magyarországot nem csak temészeti állapotjára, hanem lakosaira nézve is kicsinyben Europának nevezhetjük; mert itt 18 különféle nép lakik, kik egymástól nem csak nyelvre, hanem szokásokra, öltözetre is különböznek, 's ámbár már századok olta együtt laknak, még is némi csekély kivételt ide nem számlálván, sem egyik, sem másik a' maga nyelvét és szokását a' másikéval fel nem cserélte, hanem mindenik a' magáéhoz makacsul ragaszkodik. Ennek a' nagy különféleségnek fő okát a' régi magyar királyok politicájában kell keresni; ámbár az uralkodó magyar nemzetnek saját nyelvével való nem gondolása is egyik hatalmas eszköz volt arra, hogy Magyarország polyglották honjává képeztetett. Már szent István király fiához Imréhez intézett tanácsadásában e' szavakat mondta: „Unius lingvae,

uniusque moris Regnum imbecille et fragile est“ (Decr. Libr. 1. Cap. 6. §. 3.) Minő szempontból mondhatta ezt hazánk fő alapitója, ezt gyanitni lehet; de változtak a' körülmények, 's jelenleg ő maga is átlátná, miszerint egy ország csakugyan hatalmasabb 's erősebb, ha azt egy nyelvű 's szokású nemzet lakja; átlátná, hogy a' mai politica nem elszaggatott, hanem egyesitett erőt kiván; 's még a' hatalmas orosz nemzet is tanácsosnak tartja a' német ajkú estheket, líflandusokat egy nyelv által szorosban magához kapcsolni; 's ezért a' thrón bátorsága 's állandósága erős alapokon nyughatik, mert ennek a' nép szeretetében van gyökere, mit a' fejedelmek a' nemzet jogainak megismerése, a' törvények pontos megtartása, és szelid uralkodásuk által nyerhetnek-meg.

A' magyarországi különböző ajkú népek elosztatnak fő vagy első rendű, 's apró vagy második rendű népekre. Az elsők közé tartoznak: 1) a' *magyarok*, 2) a' *szlaw törzsök több ágazatai* u. m. tótok, horvátok, shokaczok, ráczok, vindusok, bolgárok, oroszok, montenegrinusok; 3) a' *németek*, 4) az *oláhok*. A' második rendüekhez számitatnak a' *francziák*, *görögök*, *czinczárok*, *örmények*, *clementinusok*, *czigányok*, és *zsidók*.

1. Magyarok.

A' magyarok Ásiából a' 9-ik század végén jövén-ki, miután az akkor Magyarországban lakó nemzeteket 's fejedelmeket meggyőzték volna, maguknak itt országot alapitottak. Ennek a' nemzetnek ásiai származása már több hiteles kútfőkből bizonyos; ámbár ezt is némellyek a' magyarok nyelvét a' lapponokéval és finnusokéval atyafiságossá akarván tenni kétségbe hozták. Legelőször is valami svékus tudós *Stiernhielm* a' 17-ik, később pedig *Rudbeck* upsalai professor a' 18-ik században kezdték gyanitni, hogy a' magyar nyelv, a' finnussal megegyez. Majd *Sajnovics* magyarországi fi 1770-ben Norvégiát 's Laplandot b járván, értekezést irt, mellyben mind a' két nyelvből nehány egymáshoz hasonlitó szavakat hordván-fel, biztosan állitá a' magyar és finnus nyelv ugyanegy eredetét: azonban állitása több tudós férfiak által megczáfoltatván, csak azoknál kapott hitelre, kik a' szóban forgó két nyelvben járatlanok, vagy azoknál, kik nemzeti gyülölségből a' magyarokat a' hottentotáktól is örömest leszármaztatnák. a) A' magyarok ásiai eredete kétségtelen tehát, de hogy minő nemzetekkel voltak atyafiságban, 's

hol volt eredeti lakhelyük, ez mind a' mai napig bizonyosan nem tudatik: 's erre nézve Bessének csupán e' végbül tett legközelebbi utazása is semmi bővebb világositást nem nyujtott. [b]) Több igen érdemes mind külföldi, mind honi tudósokat, kik a' magyarok eredetének kipuhatolásában fáradoztak, mind előszámlálni czélom nem lévén: az ujabb időben főkép Horvát István ur, régi történeteink fáradhatlan buvára, vonta magára a' közönség figyelmét, ki is 1825-ben egy munkát adván e' czim alatt: „Rajzolatok a' magyar nemzet legrégibb történeteiből" ebben azt mutatja meg: hogy a' magyar nemzet már Europába való kiköltözése előtt világszerte ismeretes nép volt, csak hogy más név alatt; és hogy a' scythák, parthusok, pelasgusok, philisteusok, 's igy a' kananaiak, gergesenek, amoriták, jebuseusok, bereusok, sőt még a' sabinusok is, kiknek feleségeiket a' romaiak elragadták, magyarok voltak. Ez állitás sok előtt ugyan hihetetlennek látszik; de erről a' szerző által használt források criticai ismerete nélkül bizvást nem itélhetünk; egyébiránt erről a' tudós szerző még bővebb értekezést igérvén, ennek megjelenését mindnyájan óhajtva várjuk.

Melly nagy számmal voltak a' magyarok kiköltözésük idejekor, tudni nem lehet, de nem is igen szükséges. Sokkal nagyobb fontosságú dolog volna a' Magyarországban mostan élő törzsökös magyarok számát megtudni, annyival inkább, mert nemzetünk, 's nyelvünk majd mindenik ellenségének fő vádja abban áll: hogy a' magyar nép számra igen kicsiny lévén, azt a' müveltséget soha el nem érheti, mit más nagyobb nemzetek elértek; sőt tulajdon országában sem igazságos, ha a' többi magyarúl nem tudó népeket, a' maga nyelvének megtanulására kénszeriti, 's ezt országos nyelvvé akarja emelni; miután a' magyart, Magyarországban is a' szláv nemzetség különböző ágai összesen jóval felülhaladnák. Ez állitás azonban balvélemény. A' magyarországi külön ajkú népeket számszerint nem irták ugyan még össze, de a' helységek már II. József idejében az uralkodó nyelvek szerint különösen felszámitattak, 's mivel ekkor (1787-ben) 3668 magyar, 5789 szláv, 1024 oláh, és 921 német helység találtatott, a' helységek után itélve, közönségesen a' szláv törzsököt minden más magyarországi népnél erősebbnek tartották. De hogy a' helységek száma, a' különajkuak megtudására legczéliránytalanabb kulcs, ezt minden tudja, ki Magyarország topographiájában r[illegible]tesen járatlan. Ugyanis a' magyar helyek általjába[illegible]sebbek,

mint a' szláv, különösen pedig a' horvát, orosz és vindus helységek; a' honnan a' horvát Zágráb vármegyének 282,202 lélekből álló népessége 1269 helységben van széljelszórva akkor, midőn a' magyar Heves megye 272,530 lélekkel csak 189 falut és várost számlál; 's egy Debreczenben magában több magyar lakik, mint szláv 145 vindus helységben. Sokkal nagyobb felvilágositást adnak a' különajkuak meghatározásában a' különböző vidékek és vallások. Igy p. o. tudjuk, miszerínt az ország észak-nyugoti részét tótok, észak-keleti részét oroszok, a' keleti határszéleket oláhok, a' délieket horvátok és ráczok, a' közép vidékeket pedig nagyobb részt magyarok lakják. Szinte köztudomásu dolog, hogy a' reformatusok egykét német 's tót ekklésiát kivévén magyarok; az ágostaiak a' Szepességen, a' városokban németek, a' dunántuli kerületben magyarok és németek (nehány szláv ekklésiát kivéve), egyebütt többnyire tótok; az egyesült görögök Szabolcs vármegyében, Zemplén, Beregh, Ungh, Borsod, Abauj déli részein nagyobbára magyarok, az emlitett megyék, és Mármaros, 's Sáros északi vidékein oroszok, Mármaros, Ugocsa és Szathmár déli és dél-keleti környékein, továbbá Szolnok, Kraszna, Kővár, Bihar, Arad, Csanád, Krassó, Temes vármegyékben oláhok; a' nem egyesült görög óhitüek kelet felé oláhok, nyugoton ráczok, végre romai katholikusok mindenütt, 's mindenféle néptörzsök közt találtatnak, de mivel a' katholikus egyházi névtárokban az egyes parochiáknál divatozó nyelvek a' többség szerint sorban kitétetnek, e' körülmény a' különböző népek, számszerinti kitudására ismét igen használható módot nyujt. Illy adatokból indulván-ki, a' 11-ik §-ban bővebben előadott mód szerint a' magyarországi külön nyelven beszélő népeket egyenkint felszámitottam, 's ezek szerint Magyar és Erdély országban 4,812,759 magyart, 's 4,130,165 szláv eredetű népet találtam, Erdélyen kivül pedig csupán Magyarországban 4.339,058 magyar lakik. Ebből láthatni, miszerint a' magyarok száma nem olly csekély, mint némellyek gondolják; c) mert ez az ezelőtt Europa politicájára olly nagy befolyással biró svékusokét, hollandusokét, dánokét, és portugallusokét is egyenkint jóval felülhaladja; magában az országban pedig minden más néptörzsöknél erősebb 's annyival erősebb, mivel a' hozzá legközelebb járó szláv törzsök, több egymástól mind beszédben, mind irásmódban felette különböző ágakra oszlik; ellenben a' magyar nemzet egy zárt egészet képez, melly egymástól nagyon különböző ágakra nem

szakadoz-el; hanem a' székely is a' tőle 100 mértföldnyi távolságra eső csalóközi magyart minden legkissebb akadály nélkül tökéletesen megérti, 's az irásnyelv mindenütt egyforma. Ha tehát meggondoljuk, mikép a' magyar az általa meghóditott Magyarországban más uralkodó nyelvet a' magáénál nem ismerhet; de különben számra nézve is minden itt lakó idegen ajkú népnél legtöbb; a' nemességnek, melly a' politikai jogokat, a' vagyoni értelmi erőt képviseli közel $^6/_7$ részét teszi (van t. i. 464,705 magyar, 58,000 szláv, 21,666 oláh és német nemes); a' polgárság közt (ide értvén t. i. nem csak a' királyi, hanem a' püspöki és privilegiált városokat is), melly ismét a' kézmüi iparnak, kereskedésnek, müveltségnek képviselője, magyar ajkuak mint alább meglátandjuk szinte legszámosabban vannak; a' jobbágyoknál nagyobb erkölcsi erővel biró szabad kerületek népességének $^3/_4$ része magyarokból áll; 's végre, hogy még a' parasztok közt is, a' magyar, magának a' legtermékenyebb vidékeket foglalván-el, a' németet kivéve, minden más magyarországi népnél általjában vagyonosabb: illy túlsúlya mellett a' magyar nemzetnek, a' magyar nyelv terjedése, 's ennek illő rangba való visszahelyheztetése ellen tett ellenszegülések, bár kitől és honnan jőjjenek, figyelemre nem méltók.

Tisztán egy nyelvű vármegyét Magyarországban találni nehéz; mert magyar, német, szláv, zsidó ha nem egész helységekben, legalább elszórva mindenütt lakik. Legtisztább magyar vármegye Csongrád, 's ezután Heves, Győr, Borsod, Szabolcs; a' Jász és Kún kerületek, 's a' Hajdú városok egészen magyarok. Általjában 22 vármegyében a' magyar teszi a' többséget (u. m. a' fenemlitetteken kivül Pestben, Fejérben, Veszprémben, Tolnában, Baranyában, Somogyban, Zalában, Komáromban, Nógrádban, Esztergomban, Gömörben, Tornában, Abaujban, Szathmárban, Biharban, Békésben, Csanádban); Árvában, Trencsénben, Thuróczban, Liptóban, Zólyomban, Szepesben, Sárosban, Posegában, a' három horvát vármegyében, 's a' német-bánsági ezreden kivül a' többi végvidéken (az erdélyit nem értve) egy magyar helység sincs; Vasban, Sopronban a' népességnek közel felét teszik a' magyarok; a' többi megyékben kisebbségben vannak.

Mi a' magyar nemzet characterét illeti: ezt valamint akarmellyik nemzetéét is lefesteni igen bajos, mert az éghajlatnak, törvényeknek, életmódnak, szokásoknak, nemzeti viszontagságoknak, vallásnak, főkép pedig a' müveltségnek a' nemzeti cha-

racterre

racterre nagy befolyásuk lévén, ez némelly pontokban változni szokott. Vannak mindazáltal némelly fő vonások, mellyek a' nemzet természetében, 's származásában mélyen gyökeredznek, 's igy inkább állandók. Igy a' magyar nemzet napkeleti eredetű lévén, véres és tüzes természetű, 's ennélfogva szép tulajdonságai és hibái is e' vérmérsékletből következtethetők. Ezért a' magyar kevély és nemesen magáratartó, melly kevélység bizonyos komolysággal van összekötve; becsületszerető, nagylelkű, egyenes és jó szivű, hévvel szeret és gyülől, hirtelen haragú, de hamar megbékülő, barátságos és vendégszerető, minden nagyra és szépre könnyen gerjed, de tüze, ha folytonosan nem élesztetik, lankad; katonai vitézségét, lelki erejét még ellenségei is egyaránt elismerik; 's valóban az, miszerint a' magyar, ezer évek alatt egészen idegen nemzetektől körülvéve, annyi sok pusztitó politikai és vallásos háborúk után magát nem csak fentarthatá, hanem más nagy nemzetekkel rokonságban lévő népek felett uralkodó nemzet szerepét is vihetett, akkor, midőn más vándornemzetek tökéletesen elenyésztek, vagy az europai fő nemzetekkel egybeolvadtak, olly tünemény, melly Europa évkönyveiben egyetlenegynek mondathatik. E' nemes tulajdonok mellett azonban hibái is vannak a' magyarnak, mellyek szinte azon kútfőkből erednek, mellyekből az előszámlált tulajdonok. Igy a' kevélység okozza a' dicsekedési hajlamot, az elbizottságot és önhittséget, mellyek a' nemzeti előhaladást mind eddig leginkább hátráltatták. Mellynélfogva bizvást mondhatjuk, hogy nemzeti characterünkre nagyobb practicus befolyással biró könyv még soha sem jelent-meg, mint a' mélyenlátó Széchenyi István gróf több rendü munkái, mellyekben hibáink kiméletlenül felfedeztetnek, a' káros önhittség pókhálói széljelszakittatnak; 's valóban hazánk nemtője által felállitott e' két elvben: ***a' hibákat magunkban keressük, 's egyesüljünk***, a' magyar nemzet legszebb jövendőjének csirája fekszik. Továbbá a' magyar a' fényüzést és pompát nagyon szereti; a' hivatalt 's megkülönböztetést keresi, 's ezek elérésére gyakran alacsony utakon törekszik; a' határtalan vendégszeretés 's könnyelmüség miatt sokszor pazérló, 's általjában nem takarékos; dolgozni tud ugyan jól, 's birja is, de nem mindig van rá kedve, mi egyébiránt a' müveltség haladásával bizonyosan változni fog, 's igy e' hiba állandónak nem tekinthető. De lássuk már a' külföldiek itéletét is a' magyarokról. ***Beudant*** franczia utazó ezt irja (1. k. 68. l.): A' magyarok élén-

kek, sőt indulatosok, és majd a' durvaságig egyenes szivüek, hanem nyájasok és szolgálatra készek. Elevenségük, 's tüzességük összekötve némi könnyelmüséggel és gondatlansággal, őket a' francziákhoz nagyon hasonlókká teszi. Nagy társaságokban, hol egyébiránt francziául megy a' beszéd, egyiknek vidámsága, másiknak hevessége, tüzesen folytatott beszédek, egyik tárgyról a' másikra való hirtelen átmenetel, 's leginkább mindenkinek nyájassága egészen elfelejtették velem, hogy idegen országban vagyok." *A' Geist der Zeit* czimű munka pedig igy irja le a' magyart: „Der Ungar ist feurig, wie der Italiener, schnell entschlossen und kühn wie der Franzose, stolz wie der Spanier, aber ehrlich und bieder wie der Deutsche. Er ist voll Ergefühl, und rächt einen Schimpf rasch auf der Stelle. Er ist für sein Vaterland und seine Nation leidenschaftlich eingenommen. Ungarn bilden den Kern des oesterreichischen Heeres, si sind zu Ross, wie zu Fuss die kraftvollsten und schönsten Soldaten desselben." d)

A' magyar, mint fentebb emlitettük, egymástól nagyon különböző népszakaszokra nem oszlik el, mellynélfogva a' kúnok, jászok, hajdúk, palóczok, székelyek, ormándiak, gőcseiek, őrségiek a' többi magyaroktól characterre 's nyelvre nézve vagy épen semmit sem, vagy keveset 's csak nehány tájszavakban, és szókiejtésekben különböznek. e)

a) Vannak azonban nagy tekintetű tudósok is, kik e' véleményre tévedtek, mint *Schlötzer*, *Allgemeine nordische Geschichte*, 306 's köv. lapokon. *Gyarmathi* hazánkfia szinte illy czimű könyvet irt: *Affinitas lingvae hungaricae cum lingvis finnicae originis Götting.* 1799. 8.

b) *Voyage en Crimée, au Caucase, en Georgie, en Arménie, en Asie mineure et a Constantinople, en 1829 et 1830; pour servir a l'Histoire de Hongrie. Ouvrage orné de cinq planches lithographiées. Par Jean Charles de Besse; a Paris 1838.* nagy 8. 464 l.

c) A' hires keleti utazó, herczeg *Pückler-Muskau*, ki Magyarországban töltött rövid ideje alatt, ugy látszik hypochondriában szenvede, a' magyarok számát legfeljebb 2½ milliomra becsülte. *Allgemeine Zeitung. Jahrg. 1840. Nro 109.*

d) Ez magyarúl igy hangzik: A' magyar tüzes mint az olasz, magát hirtelen elhatározó és mérész mint a' franczia, kevély mint a' spanyol, hanem becsületes és őszinte mint a' német. A' magyar becsületérzéssel teljes, 's a' rajta elkövetett gyalázatot tüstént megboszulja. Hazáját 's nemzetét szenvedélyesen szereti. Az ausztriai hadsereg lelkét magyarok teszik, 's ennek mind lovon, mind gyalog legerőteljesebb, 's legszebb katonái.

e) Magyar és Erdély országokon kivül laknak még magyarok Oláh, Moldva, Bessarabia országokban is és Bukovinában. Moldvaor-

szágban 15 plebániában, 's 70 filiában. 7 magyar minorita lelkiatya felügyelése alatt, körül belől 45—50,000 lélek. Bukovinában 7 helységben lakik 8000 magyar, kik szinte katholikusok, de Andrásfalván a' reformatusoknak is van egy anyaekklésiájuk. *P. Gegő Elek. A' moldvai magyar telepekről. Budán, 1838. 16 és 117 lap.*

2. Szlávok. 14. §.

A' nagy szláv törzsök, mint tudva van, több ágakra szakad, de ezeket különféleképen osztják-el. A' tudós *Dobrowszky* két fő ágra választja, t. i. északon 's nyugoton lakó és délen, 's keleten lakó szlávokra; amazokhoz tartoznak a' csehek, morvák, magyarországi tótok, szerbek (Lusatiában), lengyelek, ezekhez a' szlóvénok, kik vagy szlóvén-szerbek (kik ismét vagy shokaczok, vagy ráczok), vagy szlovén-horvátok, vagy vindusok, továbbá az oroszok és rusnyákok. A' szláv nyelvnek, mellynek tagadhatlanúl sok jelességei vannak, többféle dialectusai közt, talán a' lengyelt kivéve, a' rácz legszebb hangzatú, 's az evvel közel rokonságban lévő orosz; ezekután tehetjük a' horvátot, vindust, 'stb. Mint nyelvrokonok a' ráczok, horvátok, szlovénok egymást könnyen megértik; 's szinte ezen okból a' horvát könnyen megérti a' krajnaországi 's vas és zalamegyei vindust; a' rácz könnyen megérti az oroszt, de ez nehezen a' lengyelt, csehet, tótot. A' horvátok, tótok, vindusok, shokaczok vagy is katholikus ráczok irásban deák betüket használnak; ellenben az óhitű ráczok azon alphabetummal élnek, mellyet *Kyrill* és *Methodius* nevű apostolaik a' régi görögből igen ügyesen formáltak, 's mellyet különös jegyek által, a' tulajdon szláv hangokra nézve, tetemesen öregbitettek. Ez irás, mind régi formájában, melly jelenleg csak a' liturgiában használtatik, mind az új orosz formában, egészen ugy olvastatik, mint irva van. A' magyar birodalomban lakó szláv törzsök különféle fő ágai e' következők: ***1. tótok, 2. horvátok, 3. oroszok*** vagy ***rusnyákok, 4. shokaczok, 5. ráczok, 6. vindusok, 7 bolgárok, 8. montenegrinusok.*** Ezeken kivül keverve ***csehek, lengyelek***, és ***uskókok*** is találtatnak. A' magyarországi szlávok száma összesen 4,130,165. Erdélyben szláv helységek nincsenek, mert a' kevés számú, nemzetiségüket nagyobbára elvesztett lengyeleket és bolgárokat nem is számithatjuk.

A) Tótok.

Ezek Magyarország legrégibb lakosai közé méltán számláltatnak, mert már a' magyarok kijövetele idejében a' tótoknak itten Nagy Moravia nevezet alatt hatalmas országuk volt. De ez a' nép mostan is igen el van terjedve, 's a' magyarok után legszámosabb, mert 2469 helységben 1,687,256 tót lakik; még pedig Árva, Liptó, Trencsén, Zólyom vármegyékben, kevés magyart, németet, zsidót kivéve tisztán; 5 vármegyében, u. m. Nyitrában, Barsban, Thuróczban, Szepesben, Sárosban a' többséget teszik; Posonyban, Hontban, Gömörben csak nem fele a' népességnek tótokbol áll; Abauj, Zemplén, Ungh, Nógrád, Pest vármegyében számosan laknak; Krassóban, Szathmárban, Mármarosban, Ugocsában, Közép-Szolnokban, Krasznában, Zarándban Csongrádban, Győrben, Mosonyban, Sopronban, Vasban, Zalában, Baranyában, Posegában, Horvátországban, a' horvát végvidékeken, Jász-Kún, és Hajdu kerületekben, Kővár vidékén egész tót helység nem találtatik; a' többi meg nem nevezett megyékben, 's a' szeremi és bánsági végvidéken pedig csak nehány helységet számlálnak. Dialectus tekintetéből elosztatnak ***nyitraiakra, hornyákokra, szótátokra, trpákokra, krekácsokra***, 'stb. ***Lengyelek*** keverve laknak Szepesben Lúblyó körül, és Árva vármegyében; ***csehek*** mint uj gyarmatok az oláh-bánsági és-bánsági illyr végvidékeken, 's Verőcze vármegyében. Vallásukra nézve 1,215,944 romai katholikusok, 467,562 evangelikusok, 3750 reformatusok. A' tót characterét mi illeti: ő jámbor, szelid, nagy vétket ritkán követ-el, örömest dolgozik, józan itéletű lévén a' tudományokra 's mesterségekre igen alkalmatos, bátor katona: ellenben makacs, hizelgő, fösvény, 's a' tisztaságnak nem mindenütt kedvellője. Nyelvéhez szenvedélyesen ragaszkodik, a' honnan hol nagyobb számmal lakik, ott más nyelvet hamar elfojt. Példát mutatnak erre a' felső magyarországi királyi és bányavárosok, mellyek közűl sokan már annyira eltótosodtak, hogy p. o. Beszterczebányán, melly még az 1613: 40-ki törvényczikk szerint a' tót mesteremberek fel nem vételéért büntetést kapott, már ma a' németnek ide 's tova nyoma sem lesz; Csetneken pedig Gömör vármegyében, még a' 14-ik században a' jegyzőkönyv németül vitetett, jelenleg tót nyelvet szoktak tanulni; de az ujabb időkbeni eltótosodást is eléggé bizonyitják némelly Poson, Nyitra, Bars vármegyei magyar hely-

ségek. Ellenben olly helyeken, hol a' tót kevesebb számmal van, 's mindenfelől magyaroktól vétetik körül: ott a' romai katholikusok hamar elmagyarosodnak, mint ezt Tolna, Pest, Heves, Békés, 'stb. vármegyékben számos helységeknél láthatjuk.

B) Horvátok.

Horvátország már a' XI-ik századtól fogva Magyarországhoz kapcsoltatván, azolta a' horvátok is a' magyar koronától függnek, 's annak dél-nyugoti tartományait lakják, 's 3058 helységben 886,079-en számláltatnak. A' három horvát vármegyében, 's a'. Tengerparton kevés kivétellel tisztán, a' horvát végvidékeken felényire ráczokkal kererve, Zala, Somogy, Vas, Sopron, Mosony vármegyékben számosabb, Győrben és Posonyban egy egy helységben laknak. A' 16-ik században beköltözött *uskókokat*, kik jelenleg Zeng környékén, és a' sichelburgi kerületben (szluini végezredhez tartozik) foglaltak helyet, szinte a' horvátokhoz számithatni. A' horvátok, kik mindnyajan a' katholikus vallást követik, jámbor és szelid emberek, a' felsőbbség és törvény eránt engedelmesek; vendégszeretők, jó katonák: de a' férfiak dologtalanok, a' szeszes italokban mértéktelenek, és boszúállók. Testalkotásukra, öltözetükre, 's szokásukra nézve egymástól sokat különböznek. Igy a' likkai végőr, főkép pedig a' seressánus (igy neveztetnek a' Cordonon lévő őrök, kik a' nélkül hogy rendes katonai szolgálatot tennének, a' török határszéleken a' közbátorságra ügyelnek-fel) haját tekercsekbe fonja, bajuszt növeszt, fejét vörös sapka fedi, a' harambasa (igy neveztetik a' csapatvezér) tollal ékesitett zöld sapkát visel, a' mejj és nyak fedetlenek, az ingnek bő ujjai vállon és kézfejnél czifrán ki vannak varva, a' magyarosan kisujtázott zöld nadrág szorosan testhez feszül, a' fejér kivarrott lábkendőre cserzetlen bocskor huzatik, a' vörös felöltő alatt lévő zöld vagy fekete mellényt számos sujtások és gombok ékesitik. Néha a' felöltö elmarad, de a' vörös köpenyeg mindég vállon függ, 's ennek gallérja csuklya gyanánt eső és hó ellen védelmül használtatik. Az övben vannak a' pisztolyok, a' handzsár, pipa, és patrontartó. A' hosszú csövü 'e török módra gazdagon kicziffrázott puska, vagy vállon függ, vagy hón alatt hordatik. A' mellényhez és felöltőhöz ragasztott csengő ezüst karikák és gombok a' likkai végőrnek, mint a' bosnyáknak fő ékességül szolgálnak. Az asszonvok haiukat szinte fonják, 's fejü-

ket részint lapos, részint hegyes formájú főkötővel fedik, mellyről elül hátul lepel formában gyolcszövet csüng le. A' nyakat gombfüzér ékesiti. A' minden hajlásnál, 's varrásnál kiczifrázott ingre jön a' rokolya, mellyet elül hátul egy keskeny gyapju szövetből készült, különféle szinű, rojtos kötény fed. Övében az asszony is vagy kést, vagy pisztolyt hordoz. A' harisnya jóval felülér a' térdnél, 's lábbelinek topánka használtatik. A' lábkendő, ha fejér, hajadont, ha vörös, asszonyt, ha kék, özvegyet jelent. Az uskókok öltözetjükre legközelebb járnak a' likkaiakhoz. Ezek is vörös sapkát, vörös köpenyeget, mellényt, czifra inget, szűk magyar de fejér nadrágot viselnek, 's öveikben pisztolyt, kést hordanak. A' többi horvát-vármegyebeli és végvidéki horvát sokkal egyszerübb öltözetében. Ez t. i. hosszú és bő gatyát, az övön túl alig érő rövid inget, kerek kalapot, vagy fekete süveget, bocskort 's ritkábban bakkancsot, télen szük fejér nadrágot, barna felöltőt, 's köpenyegnek egy nagy darab fejér házi posztót visel. Az asszonyok hajaikat befonva, vagy felfelé kötik, 's török módra hajtogatott vörös kendővel fedik. Rendesen csupán ingben járnak, melly ezer meg ezer ránczokba téve, derékhoz övvel szoritatik, 's az arany pénzdarabokkal ékesitett nyaktól lefelé egy gyolcs szarándokgallérral fedetik-be. Kötényt gyolcs szövetből viselnek, de az óhitű ráczok gyapjúszövetből. Fülönfüggők nincsenek szokásban a' horvát végőrök hölgyeinél; ellenben ujjaikra annyival több ércz és czin gyűrüket dugdosnak. A' Sopron, Moson, Vas vármegyei horvátok öltözetje nem sokat különbözik a szomszéd németekétől, csak hogy a' tarka szint inkább szeretik, ugyhogy épen nem ritkaság nálok több szinből varrott nadrágot látni. A' fejérnépnek nagy czipőben, szoknyán a' sok különös szabású ránczokban, sok és széles szalagban van nagy gyönyörüsége. A' félgyapjú zöld szoknyát és a' piros szint különösen kedvellik. Ugyan ezen horvátok a' németek közt elszórva lakván, a' német nyelvet mindnyájan beszélik, de egyszerre kiesmerhető dialectussal. Termetükre erősebbek, szálasabbak a' németeknél, 's ezeknél indulatosabbak; egyébiránt erős dolgosok, jó fuvarosok, 'stb. A' likkai horvát végőr szálas, erős termete, nemes vonású hosszúkás képe, tüzes szemei, magas homloka kicsiny szája, kissé görbés orra, fejér teste által nem csak a' többi horvátok, hanem a' szláv népek közt is jelesen kitünteti magát, 's magasságával minden más végvidéki lakost felülhalad, 's ez a' horvátoknál is azon mértékben [illegible]ben, mennyi-

ben a' bérczektől mindig messzibb távozunk. Mint magas bérczek közt lakó szegény nép, gyermekségétől fogva hideghez, meleghez, éhséghez hozzá szokott, igen hajlékony és ügyes, éles hallású és látású, 's szava erős és durva. A' többi horvát már alacsonyabb termetű, nála az izmok nem olly merőek, 's általjában szelidebb képvonásokkal bir. Zala vármegyében a' muraközi horvátok legsilányabb termetüek, halaványok, 's köztök sok gelyvás találtatik.

C) Oroszok vagy Rusnyákok.

Oroszok hihetőleg már a' magyarokkal is költöztek-be a' 9-ik században; de a' maiak inkább azon rusnyákoknak maradékai, kiket a' Litvaniából számüzött, de Nagy Lajos magyar király által befogadott, 's jószágokkal gazdagitott ***Keriatovich Tódor*** orosz herczeg telepitett meg az ország észak-keleti részén. Jelenleg a' többséget teszik Beregh, Ungh, Mármaros vármegyékben; a' népességnek mintegy harmadát Zemplénben, Sárosban, Ugocsában; végre hol több, hol kevesebb helységben laknak Abauj, Szepes, Gömör, Torna, Borsod, Szabolcs, és Szathmár vármegyékben. Számuk összesen 873 helységben 442,903 lélekre megyen, 's vallásukra nézve mindnyájan görög katholikusok, vagy is egyesült görög hitüek. Az oroszok zömök csontos termetüek, jó szivü engedelmes emberek, de igen lomhák, pedig ügyes dolgosok lennének, félénkek, tudatlanok, 's e' miatt babonások, szenvedélyesek, tisztátalanok és szerfelett szegények. A' hegyek közt fekvő orosz faluk rendetlenek; házaikhoz az alap, falak, héjjazat, mind bikk és fenyő fábul készül; a' szoba negyedét elfoglalja a' belül fülő kályha, ablakai kicsinyek, kéményük nincsen, a' tehenet a' pitvarban, a' sertést a' szobában tartják, a' szobabútor fal körül menő padból, a' padlásról lelógó, 's bölcsőnek használt kosárból, 's egy két szent képből áll.

D) Shokaczok.

A' katholikus vallást követő szerbusok ***shokaczoknak***, vagy ***bunyeváczoknak*** is neveztetnek, megkülönböztetésül a' nem egyesült görög óhitű szerbusoktól, kik ***ráczoknak***, 's mind a' két hiten lévő szerbusok köz életben ***illyreknek*** is hivatnak. Shokaczok teszik a' többséget Verőcze és Posega vármegyé-

ben, felét a' népességnek a' szeremi végvidéken, egy harmadát Szerem vármegyében, többet egy ötödnél Bácsban. Ezenkivül laknak Baranya, Somogy, Fejér, Pest, Krassó, Temes, Torontál vármegyékben, 's a' német-bánsági végezredben. A' ráczoktól nem annyira nyelvben, 's characterben, mint inkább vallásban, nemzeti szokásokban, eledelben, 's némileg öltözetben különböznek, 561 shokacz helységben 429,268 lélek számláltatik.

E) R á c z o k.

Magyar ország déli tartományaiban a' ráczok már régi lakosok lehetnek. Igy már Corvin Mátyás alatt a' likkai és korbaviai grófságokban sok ezer rácz telepedett meg Bosnyákországból; ezután 1481-ben Kinisy Pál temesvári parancsnok Szerbországba beütvén, 50 ezer rácz foglyot hozott be magával. 1580 és 1598-ban ujabb morlák, bosnyák és kis oláhországi szökevények ülték meg a' báni végvidéket. De legtöbben vándoroltak-be a' török birodalomból I. Leopold alatt (csak Csernovics Arsenius ipeki patriarcha alatt 36 ezer család, 's 1689-ben Brankovich György despota vezérlése alatt szinte több ezeren), ki nekik 1690. aug. 21-kén, 's dec. 11-kén, ismét 1691. aug. 20-kán, és 1695 martius 4-kén kiváltságos leveleket adott, mellyek erejénél fogva itt szabad vallásgyakorlatot nyertek. Jelenleg 884 helységben 828,365 rácz ajkú lakos számláltatik. És pedig a' többséget teszik Szerem vármegyében, felét a' népességnek a' horvát és szeremi végvidékeken, többet egy harmadnál Posegában, Torontálban, közel egy harmadát Verőczében, 's a' bánsági végvidéken, egy ötöd részt Bácsban, 's nehány helységekben laknak Baranya, Tolna, Fejér, Pest, Temes, Arad vármegyékben. A' horvát végvidéki ráczok a' katholikus horvátokkal characterben, 's kevés különbséggel az öltözetben megegyeznek. Mi már a' többi ráczokat illeti: ezeknek testalkata, ha ezt a' mértéktelen pálinkaital elnem száritja, arányos növése 's kerekdedsége által tünteti ki magát, különösen a' nőnemnél sok teljes szépségüt láthatni, ugyhogy e' részben a' rácz nőszemélyeket, talán csak a' clementinusok hires szépségű hölgyei multják-felül. A' jó szivüség, vendégszeretés, szülőhelyéhezi ragaszkodás, vitézség, béketürés, vallásos buzgóság, vigkedv, közönségesen elismert erényei a' ráczнak és shokacznak; más oldalrul ellenben szerfelett tunya és

rest, kivévén a' nőszemélyeket, kik szorgalmatosok; pazérló, a' részegitő italt, különösen a' szilva pálinkát (Rakie) szenvedélyesen kedvelli, hirtelen haragú, bosszúálló, babonás, a' magát tettetésre, 's mások megvesztegetésére igen hajlandó, 's kit megvesztegetett, azt később boszúvágyának gyakran feláldozza, káromkodó. A' fiatal legények sokat tartanak a' finom gyolcs ingre 's gatyára, kerek kalapra, topánkára (közönséges lábbeli a' bocskor 's lábkendő), 's tarka zsebkendőre, mellyet kezekben hordanak. A' vagyonosabb asszonyokon és leányokon selyem ruhát látni nem ritkaság; a' főkötőre (Schamia) felül hamis arany rojtokkal szeggett fátyolt teritnek, de a' melly szemeiket el nem takarja; fülönfüggők, vörös kalárisok, vörössel szegett fekete, vagy czifra sárga czipők igen csábitó ajándékok; 's a' növényekből készitett pirositó nagy kedvességben van.

F) Vindusok.

A' *vindusok*, vagy mint magok magukat nevezik *szlowencsi*, hazánknak egy kis dél-nyugoti csucsában lakván, többek előtt még igen ismeretlenek. Jelenleg Vas vármegyének tótsági járását, 's Zala vármegyében a' lövői járásnak egy kis részét foglalták-el. A' Somogy vármegyében letelepedett 8 falu, többnyire elmagyarosodott. Mind össze a' lelkek száma 145 helységben 40,864-re megyen, kik közt 28,163 romai katholikus, 12,701 ágostai vallástételt követő. Testalkotásokra nézve inkább alacsony, sovány, de egyenes szál emberek; a' hegyek közt egészségesebbek, vidámabbak, erősebbek; a' muramelléki rónaságon ellenben halaványszinüek, 's gyengébbek. Általjában jó dolgosok, 's a' mezőségen eléggé vagyonosok, de a' hegyek közt felette szegények. Müveltségük csekély, literaturájuk semmi; mert egy nehány evangeliumon, 's imádságokon kivül más könyv nyomtatásban nincsen. Oskolájuk kevés, 's az is rosz állapotban; mindazáltal erkölcsük szelid, kisebb csint, lopásokat tesznek ugyan, de nagyobb vétket ritkán követnek-el. Ruházatjuk eredeti nincs, hanem vagy magyar, vagy német vagy stájer szabású, a' szerint, a' mint egyik, vagy másik nemzethez közelebb esnek.

G) Bolgárok.

Csak 2 privilegiált városban, u. m. Vingán (Theresiopolis), Temes vármegyében, és Ó-Besenyőn Torontálban laknak, 's

még egy két helységben elszórva. Szorgalmatos vagyonos emberek, 's vallásukra mindnyájan romai katholikusok. Számuk mintegy 12,000 főre megyen.

H) Montenegrinusok vagy Czernogorczok.

Ezek is csak a' hajdani Bánságban, nevezetesen Temesvármegyének lippai járásában foglaltak helyet, 's 1 tiszta, 4 oláhval vegyes helységben 2830 lelket számlálnak, kik mindnyájan a' nem egyesült óhitű görög vallást követik.

3. Németek. 15. §.

A' németek igen régi lakosai Magyarországnak; mert már a' VII. században nagy számmal laktak a' régi Pannoniában, kiknek aztán maradékai a' mai ugy nevezett *hienczek* Sopron és Vas vármegyében. Hanem a' mostan egész országban szerte széljel lakó németeket csak későbben hitták-be a' magyar királyok, nagy igéretekkel és kiváltságokkal; részint azért, hogy az akkori gyér népesség szaporodjék; részint a' mesterségek, 's bányászat előmozditására. Legelőször is nagyobb tömegben II. Gejza hitta be a' németeket Frankóniából. Alsatiából, és Thuringiából, 's megültette velek a' Szepességet 's más városokat; de aztán is szivárogtak be németek, 's első alapitói levének a' magyarországi városoknak, [a]) 's maga Pest is a' XIII. század első felében nagy leggazdagabb német városnak neveztetett („magna et ditissima Teutonica villa.“ Roger. Cap. XVI.). A' török kiüzetése után Budát, Bács, Baranya, Tolna, Torontál, Temes vármegyék' elpusztitott helységeit nagy részben németek ülték-meg, 's némelly egyes gyarmatositó földesurakat elmellőzvén, csak a' kamarai jószágokban 1765—1787-ig 17000 német család telepedett-meg. A' kárpátaljai megyékben a' törzsőkös németek egyébiránt nagyon megfogyatkoztak, 's napról napra fogynak, annyira, hogy az egész Szepesség, 's a' bányavárosok, mellyek hajdan kirekesztőleg németek valának, már ma nagyobbára eltótosodtak, 's a' még német ajkú szepesi városok is a' tót nyelvben meglehetős előmenetelt tettek. A' magyarok közt széljelszórt egyes német helységek szinte elmagyarosodnak; de általjában véve a' németség még is növekedésben van Magyarországban; mert minden esztendőben számos mesterember, polgár, és szerencse vadász vándorol be Németor-

szág különböző vidékeiből; b) a' gyarmatositás sem szünt még meg nálunk, miután a' legközelebbi esztendőkben is az oláhbánsági ezred, 's a' bánsági-illyr zászlóaly vidékein számos helységeket épitettek maguknak a' jövevények; 's végre, hol a' németség nagyobb tömegben lakik, ott a' kisebb számú magyar, oláh, vagy rácz lakosokat hamar kiszokta szoritni, mint ezt némelly Tolna, Veszprém, Temes vármegyei példákbol láthatjuk. c) Jelenleg Magyarországban Erdélyen kivül 703 helységben 1,051,518 német számláltatik, kik közül 860,846 a' romai katholikus, 180,617 az ágostai, 100,55 a' helvetiai vallást követi. Egész vármegyét tisztán nem foglalnak-el; hanem a' többséget teszik Mosony vármegyében, és a' szepesi városokban, közel felét a' népességnek Sopronban, többet harmadánál Vasban, mintegy negyed részét Pestben, Tolnában, Baranyában, Torontálban, Temesben, mintegy ötöd részét Bácsban, Szepesben; másutt is laknak mindenütt, csupán Árva, Liptó, Trencsén, Zólyom, Sáros, Ungh, Ugocsa, Csongrád, Békés, Közép Szolnok, Kraszna, Zaránd vármegyékben, Kővár vidékén, Jász-Kún-Hajdu kerületekben, és Horvátországban nem birnak egész helységet, Dialectus tekintetéből megkülönböztetnek:

1. *Posony, Bazin, Modor, Szent-György* városok.
2. *Selmecz, Beszterczebánya, Körmöcz* városok.
3. A' *krikehájok*, Bars, Nyitra és Thurócz vármegyékben, kik igen elromlott zagyvalék nyelvvel élnek.
4. A' *habánok*, Nyitra vármegyében, Szobotiston.
5. A' *heidebauern*, Mosony vármegyében.
6. A' *hienczek*, Sopron és Vas vármegyében, nehezen érthető kiejtéssel.
7. A' *szepességi*; 's itt ismét

   aa) a' királyi és 16 szepesi városok dialectusa, melly legszebb.

   bb) A' *Gründner*, Gölnicz, Szomolnok, Stosz, Remete, Schwedlér városokban.

   cc) A' *Garstvogel*-dialectus, melly legrútabb, a' kárpátaljai helységekben.
8. A' *tirolisi*, Szathmár és Mármaros vármegyékben.
9. A' különböző *sváb* dialectusok, Tolna, Baranya, Bács, Temes, Torontál, Pest, 'stb. vármegyékben.

Mi a' németek erkölcsi jellemét illeti: ők csendes, munkás, szorgalmatos emberek; a' városi életet, rendet, csinossá-

got, tudományokat, mesterségeket szeretik; a' föld és szőlőmüvelést, lótenyésztést kitünő szorgalommal üzik, a' honnan a' magyarországi jobbágyok közt legvagyonosabbak; inkább józan itéletűek 's mélyen gondolkodók, mint sebes eszüek; a' törvény, 's felsőbbség eránt engedelmesek, hű polgárok; minden más idegen ajkú magyarországi lakosok közt a' magyar nyelvet bevenni vagy tanulni legkészebbek: ellenben tetteikben lassúk, valami nagyra nemesre nehezebben ingerelhetők mint a' magyarok, de ha valamihez hozzá kezdenek, álhatatosabbak amazoknál.

a) Milly kirekesztőleg gazdálkodtak a' városokban hajdan a' németek, megtetszik onnan, hogy 1506-ban a' nagybányai német mészárosok kizárták a' magyarokat, de ezek a' királyhoz vivén pöröket, 1507-ben ezt megnyerték, — A' budai németeknek a' magyar polgárokkal való versengéseit a' biró választás ügyében lásd *Bonfin Dec. III. L. IV.*

b) Azon 750 személy közt, kik Posony városában 1809-től fogva 1819-ig polgári jogot nyertek, 290 volt ollyan, ki Ausztriából, Morva, Cseh, Szász, Vürtemberg, és Bajorországból származott.

c) Tolna vármegyében Bonyhádnak lakosi a' török kiüzetése olta magyarok voltak, még pedig reformatusok; de 1727 körül németek szállingódzván ide, rövid idő alatt a' magyarokat annyira kiszóritották, hogy már ma 7 eredeti reformatus háznál több nincsen a' 4000 lakost számláló mezővárosban. Veszprém vármegyében Sóly is könnyen igy járhat, más számos példákat nem emlitvén.

4. Oláhok. 16. §.

Az oláhok, a' magyarok és tótok után legszámosabbak Magyarországban, mert 1423 helységben 1,211,544 lélek számláltatik, kik közt 907,693 a' nem egyesült görög, 301,813 az egyesült görög, 2038 pedig a' romai katholikus vallást követi. Erdélylyel együtt az oláhok száma 2,202,542 lélekre rúg. Tisztán egy vármegyét sem lakják; hanem a' többséget teszik Krassó, Temes, Arad, Zaránd, Közép Szolnok, Kraszna vármegyében 's Kővár vidékén; és a' bánsági végvidéken: mintegy harmadát teszik a' népességnek Biharban, Szathmárban, Mármarosban: egy negyedét Csanádban, egy hatodát Ugocsában és Torontálban; ezen kivül Békésben és Szabolcsban is laknak. A' horvát végvidéken szinte hallatszik e' szó: *Walache* (oláh), de illyen nyelvü nép itt nem létez, hanem a' katholikusok az óhitüeket szokták gúnyosan i[illegible]zni. Ezen népnek eredetéről a' tudósok különböz[illegible]en voltak és

vannak. Némellyek *Schlötser* és *Eder* után szláv eredetünek, a' romai gyarmatokkal összevegyült dákusoknak és géták maradékinak tartják. Mások, mint *Gibbon*, *Danville*, *Major Péter* egyenesen a' romaiaktól származtatják, 's nyelvük után itélve e' vélemény még leghihetőbb. Ugyanis *Sulzer* az oláh szavaknak hason felét romai eredetünek, $^{3}/_{8}$ részét szláv, $^{1}/_{8}$ részét más idegen származásunak mondja; de a' *Major* munkájának recensense *Sulzer* ellen megmutatá (*Wiener lit. Zeitung* 1813. 1558 *lap.*), hogy az oláh nyelvben a' századik szavat sem lehet szláv eredetünek állitni. Egyébiránt e' szép hangzású, lágy nyelvnek több dialectusai vannak: legrosszabbnak tartják azt, mellyen a' bánsági oláhok beszélnek. Az oláh rendesen közép termetü, tömött, izmos, erős testalkú. Haja fekete, sűrű és bozótos. Képvonásai erősen kifejezettek, de általjában kellemesek, sőt a' nőszemélyek közt sok szépet láthatni. Igen hamar felserdülnek, 's még is hosszú öregséget érnek-el. Tizenhét, tizennyolcz éves korukban már megházasodnak, 's a' menyasszony gyakran nem több 15. esztendősnél. Élelme az oláhnak igen egyszerű, 's e' leginkább kukuriczából (tengeri) áll. Ebből sütik a' kenyeret, melly nem egyébb vékony lepénynél, mellyet málénak neveznek; ebből készitnek tésztás-ételt is, az ugynevezett mamaligát. Tengerin kivül, esznek még tejet, turót, babot, szalonnát, hagymát; húst felette ritkán. Öltözetjek: bő ujjú térdig érő ing, mellyet övvel kapcsolnak derékhoz; hosszú szűk fejér nadrág vagy gatya, bocskor, hideg időben barna posztó felöltő, néhol guba, vagy épen juhász bunda, fekete bárány süveg, az övben kés és pipa, a' kézben nagy görcsösbot. A' nőszemélyek kevés különbséggel ugy öltözködnek, mint az óhitű rácz asszonyok, 's az ezer ránczba szedett ing, rojtos kötő, különféle fül és nyak ékességek ézeknél is fő szerepet játszanak. Pirositót még a' legszegényebbek is használnak, 's szemöldökeiket fekete festékkel kenik-be. — Az oláh igen jó szivű, vendégszerető, szép természetes észtehetséggel biró, gyermekségétől fogva hideghez, meleghez, éhséghez hozzá szokván, e' miatt igen használható katona, 's e' mellett személyes bátorsága szinte nagy, ha olyanoktól vezéreltetik, kikhez bizodalma van. Ellenben a' századokon keresztül tartó elnyomatásnak szomorú következései még most is látszanak: mert dologtalan (kivévén a' nőszemélyeket), bosszúálló, alattomos, tudatlan, a' szeszes italokat különösen a' pálinkát mód nélkül szerető, vakbuzgó, ugyhogy vég nélkül való sovány böjtjét szigorúbban

megtartja mint a' lopást, vagy gyilkolást; a' babonaságnak minden nemeit hiszi és gyakorolja; erősen hiszi azt, mit ezelőtt egy századdal tanult orvosok is hittek, hogy az ördöngös emberek holtok után feljárnak, 's mások véreit kiszopják (ezek az ugy nevezett *Vampyrok*), 's ennek eltávoztatására a' felásott ördöngös halottnak szivét hegyes karóval döfik keresztül; egy szóval boszorkányok, sárkányok, lidérczek, ördögök mindenféle formában és hatalomban uralkodnak a' szegény oláh fejében.

a) Mennyivel hátrább állottak csak ezelőtt egy századdal az orvosok a' tisztességes tudományokban, a' maiaknál, ennek megmutatására nem lesz talán érdektelen egy régi *Visum* et *Repertumból*, mellynek czime: „*Ueber die sogenannten Vampyr, oder Blutaussauger zu Medreira in Servien an der türkischen Gränze den 7. Jan. 1732.*" egy czikkelyt kivonatban legalább közleni. Ebben a' hivatalos vizsgálatra kiküldött ausztriai ezredorvosok, eljárásukról jelentést tévén, többek közt ezt mondják: Hierauf seyn wir denselben Nachmittag auf den Freydhof, um die verdächtigen Gräber öffnen zu lassen, nebst denen oftbemeldeten ältesten Heyducken des Dorfes, ausgegangen, die darinnen befindlichen Körper zu visitiren, wobei nach sämmtlicher Secirung gezeuget: 1-stens. Ein Weib Namens *Anna* 20 Jahr alt, so vor zwei Monathen nach 3-tägiger Krankheit ihrer Niederkunft gestorben, und vor ihrem Tod selbst ausgesagt, dass sie sich mit dem Blut eines Vampyrs gestrichen hatte: folglich sowohl sie, als ihr Kind (welches gleich nach der Geburt gestorben und durch leichtsinnige Begräbniss von den Hunden bis auf die Hälfte verzehrt worden) ebenfalls Vampyrs werden müssen, waren ganz vollkommen und unverwesen; nach Eröffnung des Körpers zeigten sich in *Cavitate pectoris* eine Quantität frisches extravasirtes Geblüte; die Vasa, als *Arteriae* et *venae* nebst denen *ventriculis Cordis*, waren nicht (wie sonst gewöhnlich) mit Coagulirten Geblüt impliret; die sämmtlichen *viscera* als *Pulmo*, *Hepar*, *Stomachus*, *Lien* et *intestina* waren dabei ganz frisch, gleich bei einem gesunden Menschen; der *uterus* aber befand sich ganz gross und *externe* sehr inflammirt, weilen *placenta* als auch die *Lochiae* bei ihr geblieben, daher selbiger in völliger putredine war; die Haut an Händen und Füszen sammt denen alten Nägeln fielen von sich selbsten herunter, hingegen zeigten sich nebst einer frischen und lebhaften Haut ganz neue Nägel, etc. *Actum ut Supra* (L. S.) Johann Fleckinger, Rgts. Feldsch löbl. B. Fürstenbusch. Rgts. zu Fusz. (L. S.) Joh. Fr. Baumgarten, Feldsch. löbl. Obrist B. Fürstenbusch Rgts zu Fusz. (L. S.) J. H. Fiegell, Feldsch. vom löbl. Marallischen Regt.

5 Görögök, Czinczárok, Örmények, Francziák, Clementinusok 17. §.

1. Görögök és Czinczárok.

Görögök és czinczárok mindenütt elszórva az egész országban, leginkább pedig a' nagyobb kereskedő városokban tartózkodnak, u. m. Pesten, Miskolczon, Zimonyban, Ujvidéken, Temesváron, 'stb. A' görögök mindnyájan kereskedők, 's a' Török és Magyarország közt folytatott kereskedés, csaknem kirekesztőleg kezekben van, mit a' török birodalombeli lakosokkal való nagy összeköttetések miatt könnyen eszközölhetnek; mellynélfogva általjában vagyonos emberek, sőt sokan közülök nagy gazdagságra tettek szert. 17 tiszta parochiában mintegy 5280 lélek számláltatik. A' czinczárok köz életben szinte görögöknek neveztetnek, ezek nyelvét magok közt gyakran használván; egyébiránt eredetükre nézve oláhok, de Macedoniába átvándorolván, ott a' görögök nyelvét, 's kereskedési szellemét egészen bevették.

2. Örmények.

Az örmények legelőször a' 17-ik század második felében jöttek Erdélybe, 's ott két máig is virágzó királyi várost alapitván (Szamosujvárt és Erzsébet várost); innen lassan lassan Magyarország keleti vármegyéibe is beszivárogtok. Mértékletes életű, szorgalmatos, csendes és vagyonos emberek; pusztákat haszonbérbe vévén, földmüveléssel 's baromtenyésztéssel foglalatoskodnak, vagy hizott gőbölyökkel kereskednek. A' magyar nyelvhez és nemzetiséghez hamar simulnak, annyira, hogy nem sokára a' magyarországi örmények közt, kevés leend, ki nyelvét értené. Közülök többen nemességet nyervén, jelenleg gazdag földbirtokosok. Mindnyájan a' romai katholikus vallást követik, 's Ujvidéken saját ekklésiát birnak, melly 1840-ben 40 lélekbül állott. Az isteni tisztelet itt német nyelven tartatik.

3. Francziák.

Azon időben, mikor az elpusztitott hajdani Bánságot a' mindenfelől tóduló gyarmatok megülni siettek, francziák is vándoroltak-be Lotharingiából '· ' ' ⁻burgi herczegségből. Je-

lenleg csak Torontál vármegyében laknak 5 helységben (*Skolturn*, *Charleville*, *Trübswetter*, *Osztern*, *Szent Huberth*), és Temes vármegyének *Trauman* nevü falujában 's elszórva némelly torontáli és temesi helységekben. Számra nézve mintegy 6000-en lehetnek, de németekkel keverve lévén, a' gallusok nyelve nem sokára megszünik hazánkban köznép nyelve lenni; hanem annyival nagyobb divatba jön ez az úri rendnél.

4. Clementinusok.

A' magyar birodalomban sok tekintetben igen nevezetes népecskét képeznek a' *clementinusok*, kik csupán a' Végvidéken, a' pétervàradi ezredben, két falubán, u. m. Hertkovcén, és Nikincén laknak, 's összesen 1600 főre mennek. Ezek Albaniából költöztek-be a' szerviai hegyek közé a' 14-ik században, hol Clement vezérükről clementinus nevet vettek-fel; ezeknek egy része pedig 1337-ben, mostani lakhelyére vándorolt. A' clementinusok saját nyelvvel birnak, mellyet mint Taube mondja, sem a' szláv, sem a' magyar, sem a' török, sem az oláh, sem a' görög nem ért, 's hihetőleg e' lehetett a' régi illyr nyelv, melly eránt nem rég, *Martin Leake* Albaniában vizsgálatokat is teve (Researches in Greece by Willam Martin Leake. London. 1814.). Vallásokra nézve mindnyájan romai katholikusok. A' clementinus férfiak derék, erős testalkotású emberek, hölgyeik pedig olly szépek, hogy még a' rácz nőnemet is felülhaladják; e' mellett fáradhatlan dolgosok, ügyesek, gyapjuból, gyolcsból különféle szöveteket kitünő izléssel tudnak késziteni; 's ezeket különböző élénk és tartós szinekre megfestik. Öltözetjük felette különös; a' vörös szin egyébiránt fő szerepet játszik. Igy a' férfi vörös sapkát, fekete prémmel 's hajtókával beszegett rövid vörös dolmányt, sokszinű srófosan csikozott harisnyát, fejér mellényt, fekete nyakbelit, setétszinű kötényt visel, mellyen felül egy másik világos szinű, rojtos csüng. Derekát szövetből készitett övvel szoritja-meg, mellyben pisztolyt, kést hordoz. Oldalán függ egy kard, 's kezében nyugszik a' buzogány. Az asszonyoknál a' szép fekete haj tekercsekbe fonva, elől a' vállakon fekszik; hátúl a' fejhez van kapcsolva a' szalagokkal ékesitett selyem fátyol. A' nyakat csillogó ékesség veszi körül. A' hosszú, 's a' nagy lépést is gátló szűk ingen felül pénzekkel kiczifrázott mell[illegible]elnek, 's a' tarka övről csüng-le a' sok szinű köt[illegible]te réz lánczon egy tál. A' felső

ruha

ruha áll egy prémmel, rojtokkal, varrásokkal czifrázott vörös felöltőből, mellynek ujjai csak könyökig érnek. A' tarka harisnya, férfiakéhoz hasonló.

Zsidók. 18 §.

A' zsidók Magyarországban különféle viszontagságokat értek; de azon fő nemzeti vonás, melly őket különösen jellemzi, miszerint tudniillik magukat csak kereskedésre és tőzsérségre adták, minden időben állandóul megmaradt. Az ő arany idejek egyébiránt II. András alatt volt, mert mig ez ájtatos király hazánk nagyaival a' szent földre szarándokolt, addig a' zsidók féltestvéreikkel az ismaelitákkal együtt az országban derekasan kezdtek gazdálkodni, a' kincstári jószágokat 's jövedelmeket kezeik közé keritették, kincstári hivatalokat viseltek, a' vám és harminczad segedelmével a' lakosokat zaklatták, sőtt már II. Andrásnak 1232-ről szóló oklevele szerint (Schwartner I. Th. 147 l.) egy Teha nevű zsidó gróf (Comes judaeus) Besenyő faluját királyi adományban nyerte, ezt késöbben ugyancsak királyi engedelemmel 500 márkért eladta. Illy körülmények közt az ország végínségre jutván, a' rendek tanácsosnak tartották az 1222: 24 és 1231: 31 törvényczikkelyek által a' statusgazdálkodás emlitett ágaitól Izrael maradékit eltiltani. I. Károly és Nagy Lajos királyaink alatt az ipar és kereskedés ujabb életet kapván, a' zsidók ismét megszaporodtak, 's olly hatalmasakká lettek, hogy némelly városokban még a' tanácsházak 's az istenitiszteletre rendelt helyek sem menekhettek meg a' zsidó zálogtól. [a] Azonban Nagy Lajos csakugyan kitiltá őket az országból, de az örökös pénz szükségben szenvedő Zsigmondnak kedves vendégei voltak, 's 1436-ban kiváltságot adott nekik az uzsoráskodásra (100 dénártól hetenkint 2 dénárt kérhettek), holott a' keresztényeknek egész 1423-ig kikölcsönözött pénzeiktől kamatot venni egyházi törvény által tiltva volt. [b] A' mohácsi ütközet után következő századok már nem olly kedvezők voltak a' zsidókra nézve; de azért, ámbár az 1526-ki posonyi országgyülés alatt erőszakosan elvett zsidó házakon Mária özvegykirályné udvari emberei rövid uton megosztoztak, [c] mindazáltal Angol János példáját követve [d] senki hazánkban fogkihuzatás által zsidótól pénzt nem csikart-ki, 's általjában a' magyarok szerencsétlen polgártársaikon olly borzasztó kegyetlenségeket nem követtek el, mint ezt más nemzeteknél olvassuk. Megelé-

gedtek avval, miszerint Horvát, Tót, Dalmát országokban régi statutumok erejénél fogva, valamint a' Végvidéken is (1729: 19) igy szinte bizonyos okok miatt a' bányavárosokban és környékein, 's több királyi, és privilegiált városokban állandóul lakniok meg nem engedtetett. Ez eltiltások ellenére azonban II. József' türelmes uralkodása alatt mind Horvátországba, mind a' Végvidékbe, mind több királyi városba beférkeztek, 's ezekben ideiglen a' törvény is (1791; 38) azon állapotban, mellyben találtattak, meghagyta. Legközelebb pedig az 1840-ki 29-ik czikkely erejénél fogva a' bányavárosokat kivéve mindenütt lakhatnak, mesterségeket üzhetnek, legényeket tarthatnak de csak hitsorsosaik közül, polgári telkeket, hol ezelőtt szerezhettek, ezentúl is vehetnek, gyárokat állithatnak, 'stb; de nemesi vagy jobbágytelket nem vehetnek, 's az orvosin kivül más tudományos pálya előttök zárva áll. Illy korlátozások első tekintetre ugy látszik, mintha a' zsidó nép jóllétét 's igy szaporodását is gátolnák; de a' dolog tettleg ellenkezőleg áll. Ugyanis 1785-ben Magyarországban még csak 75,089 zsidó számláltatott, de már 1805-ben 127,816 lélek iratott össze, jelenleg pedig egyházi összeirás szerint 241,632 izraelita találtatik; azaz 55 esztendő leforgása alatt a' magyar zsidóság többre növekedett három annyinál; melly isszonyú nagy szaporúság, 's nagyobb, mint millyennel Egyiptomban dicsekedhettek! Igaz ugyan, hogy évenkint külső országokból is sok zsidó vándorol be Magyarországba, különösen Lengyelországból, 's ellepik az északi megyéket, főkép pedig a' Hegyalját, hol már az utasok nem csekély bosszúságára minden városi és falusi korcsmát zsidók foglaltak-el. Árva vármegyében 1785-ben 115 izraelita lakott; 1840-ben 2333 főt találtak, 's igy 20 szorta többet, mint 1785-ben. Még 1780-ban csak Adelsberger és Liebner izraelita kereskedőknek volt meg az a' szabadságuk, hogy a' pesti vásárokat meglátogathassák, 's ezenkivül, ha valamellyik a' városban kénytelenitetett meghálni, 24 kron váltotta meg ez engedelmet; azonban az 1782-ki türelmi parancsolat olta a' zsidók csoportosan tódúlván Pestre, ámbár 1830-ban türelmi szabadsággal csupán 224 nemzetség élt, még is jelenleg 7586 lélekre megyen számuk. A' más országokból való bevándorláson kivül, vannak még más okai is a' zsidó nép hallatlan szaporodásának. Illyenek: a' jókori házasság, a' súlyos kézi munkák szorgalmas kerülése, 's a' mértékletesség; az állandó katonaságnak, mellyhez 1808 olta maradéki is tartoz-

nak adni ujonczokat, a' zsidó nép hirtelen szaporodásának mérséklésére felette parányi befolyása van. Mi a' magyarországi zsidók foglalatosságait illeti: ezek ugyan azok, mellyeket más országokban üzni szoktak. A' nyers termesztményekkel, főkép a' dohánynyal, gyapjuval, bőrökkel, gabonával való kereskedés csaknem egyedül kezükben van; 's a' szegény adózókat a' zsidók fortélyos csalárdságaitól nem ritkán a' törvényhatóságoknak kell megóvni. A' pálinkafőzést, 's ennek kimérését számos helyeken szinte kirekesztőleg gyakorolják, 's a' köznépet hiteladás által a' szeszes italok könyelmü italára csábitván, ezt testileg, vagyonilag, 's erkölcsileg megrontják. A' házalás, vagy is a' kalmári kelmék házról házra való hordása által egy részről a' rendes kereskedőknek ártanak, más részről alkalom adatik nekik a' tapasztalatlanabbakat ügyes fortélyaik által rászedni; egyszer'smind legjobb alkalom ez az egyes családok állapotjának, 's viszonyainak kikémlelésére, miből a' találós zsidó ész különféle jövedelem forrásokat tud megnyitni. Legtöbb zsidó mozog Pest vármegyében, ezután Nyitra, Zemplén, Posony, Szabolcs, Sáros, Trencsén vármegyékben; legkevesebb lakik a' déli törvényhatóságokban, 's az Erdélytől visszakapcsolt részekben; végre Gömör, Bars, Hont, Zólyom megyékben még eddig nem volt ugyan szabad lakniok; de láttatlanúl itt ott csakugyan tartózkodnak. A' zsidók polgárositásáról az ujabb időkben foliantokat irtak-össze; a' különböző országok pedig tettleg hozzáfogtak ez elaljasodott, 's megvettetett néposztály javitásához, de nem egyforma eredménynyel. Igy Francziaország, Hollandia, Északamérika köztársaságai a' keresztényekkel egyenlő polgári jogokkal ruházták fel őket. Az angol parlamentben (1830-ban), 's az 1838-ki szász országgyülésen már ez nem sikerült, de némi némi kedvezésekben csakugyan részesültek. Dán, e) Porosz, Orosz országok, f) 'stb., fejedelmei szinte czélirányos zsidószabályozó törvényeket adtak-ki, 's igen sok tekintetben nagy engedménynyel voltak, mellyek közül azonban egy két pont későbben visszahuzatott. g) Magyarországban az 1807-ki országgyüléséhez hasonlóul adtak be a' zsidók, polgárositások ügyében egy kérőlevelet; de e' minden következés nélkül maradván, annyival örvendetesebb volt reájok nézve az 183⁹/₄₀-ki országgyülés, a' midőn a' tek. karok és rendek az izraelitáknak a' keresztény nem nemesekkel mindenben egyenlő polgári jogokat kivántak; melly üzenet a' fő rendek táblája által módositatván, 's a' kéttáblai megegyezés után a'

tárgy ő felségéhez felterjesztetvén: ugy hozatott a' fentebb említett 29-ik törvényczikkely. Ez nem ad ugyan annyit, mennyit a' karok és rendek eredeti üzenetében olvasunk: de ezt is zsidó polgártársaink köszönettel fogadhatják: mert a' kezdet megtétetett. 'S ámbár Francziaországban, Északamerikában a' zsidók polgárositása nem csak kárt nem szült, sőt inkább az uj polgárok minden kötelességeiket, mellyekkel honjoknak tartoznak, pontosan teljesitik: mindazáltal Magyarországra nézve a' fokonkinti előhaladás minden esetre tanácsosabb, ha meggondoljuk azt, hogy Francziaországban 34 milliom népességre esik 80,000 zsidó, holott mi 11 milliom lakos mellett három annyit számlálunk; valamint azt is figyelembe kell vennünk, miszerint a' franczia zsidó felszabadittatása alkalmával pallérozottabb volt a' mai magyar zsidónál; de a' keresztény népesség is az iparban 's kereskedésben fenső fokon állott, 's igy a' zsidókkali concurrentia nem árthata; hanem a' kereskedéstől még most is irtódzó magyarnál, a' zsidók egyszeri emancipatiója nem szülne-e törvényesitett egyedáruságot? ez olly kérdés, mellyet ez alkalommal tovább fejtegetni nem akarok.

a) I. Lajos alatt Posonyban a' zsidók nem csak az egész kereskedést, 's a' polgárok vagyonának nagy részét kezeik közé keritették, hanem a' városházát is a' *Corporis Christi* kápolnával együtt zálogban birták; melly visszaélések némi korlátozására megparancsolá a' király, hogy ezentúl a' várositanácsnak a' zsidók is fizessenek adót. *Beschreibung der kön. Freistadt Pressburg v. Ballus 1821. 265 lap.*

b) Az első, ki a' keresztény hitelezőket e' törvény alúl a' mondott esztendőben felszabaditá, V. Márton pápa vala (c. 1. 2. *Extrav. Comm. de emt. et vendit.*) Lásd *Schwartner I. Th.* 148 *l.*

c) *Beschr. der kön. Freistadt Pressburg. Ballus.* 271 *l.*

d) Angol János Bristolban egy zsidónak naponkint egy fogát huzatta ki, hogy tőle 10,000 márka pénzt csikarhasson. A' szegény zsidó 8-ik napon előteremté a' pénzt. *Matth. Paris ad a. 1210 p. 229 (Col. 1640.)*

e) A' zsidók Dánországban 6-ik Fridrik olta a' keresztényekkel egyforma szabadsággal élnek, kivévén a' provincialis státusok közé való választathatási jogot.

f) Oroszországban czári rendelet következtében minden zsidó, ki az orvosi karban valamelly academiai lépcsőt nyert, statushivatalokra is alkalmazható, de csak a' birodalom nyugoti kerületében. *Jelenkor.* 1836, 100-ik *szám.* Továbbá Oroszországnak egy részében, nevezetesen Odessa körül a' zsidóknak egy sectája t. i. *karaiták* számosan laknak, kik Mózes törvényeit szorosan tartják, de a' Tal-

mudhoz nem ragaszkodnak Ezek soha sem üldöztettek ugy mint a' talmudista zsidók. *Allgemeine Zeitung des Judenthums 1838. jun. sz.*

a) Poroszországban sok engedményt kaptak az izraeliták az 1812. mart. 11-ki királyi rendelet által, de olly feltétellel, hogy kereskedőkönyveikben, 's más törvényes viszonyaikban saját nyelvekkel, 's betüikkel ne éljenek. (Ezt az 1840: 29. czikkely is kiköti a' magyar zsidókra nézve) Egyébiránt az 1822. aug. 18-ki k. parancsolat következtében a' keresztény egyetemekben 's oskolákban tanitók nem lehetnek, mi pedig azelőtt nekik megengedtetett.

Czigányok. 19. §.

A' czigányokat ezelőtt közönségesen egyiptusiaknak tartották, kiknek eldődei az Egyiptusba menekvő Krisztust be nem fogadván, örökös vándorságra itéltettek; azonban a' történetirók ujabb vizsgálódásai következtében a' köztünk lakó czigányok hindostani eredete kétségen kivül tétetett. Ugyanis a' mongolok hatalmas khánja, a' hóditó *Timur* Ásziát egész belsejében felforgatván, országok 's népek enyésztek-el, mellyek romjain ujabbak támadtak; 's ekkor t. i. 1398. táján történt az, hogy egy indus népcsoport a' kegyetlen zsarnokságot nem türhetve a' Ganges partjai mellől felkerekedvén, Afganistan és Perzsa országokon keresztül a' török birodalomban 's innen Europában keresett menedéket. *Fraissart*, *Pierre Desruy*, *Behiem Mátyás* 's több krónikairók följegyezték, mikép a' 15-ik század elején Magyar, Német, Franczia, Angol, Spanyol, Lengyel országokban saját vajdák által kormányzott idegen népcsoportok jelentek meg, kik magas termetük, zavar nyelvük, olajszinű bőrük, keleti bizarr ruházatjuk, 's különös szokásuk által mindenkinek figyelmét nagy mértékben magukra vonták. És igy 400 esztendeje mult annak, mióta *Brahma* fiainak gyarmatai száraz Europában, sőt még a' szigetekben is elszéledve laknak, a' nélkül, hogy számos philantrop társaságok 's emberszerető fejedelmek igyekezete által meghonosithattak volna.

A' magyarországi czigányok többnyire a' helységek szélén nyomorult földkunyhókban vagy sátorokban laknak, 's serdült korokig nagy részt télen nyáron meztelennül vagy rongyokban járván, hideget, meleget hidegvérrel türnek. Az éhséghez szinte hozzá szoktak, 's igy mind erkölcsi, mind physicai szükségük kevés lévén, polgárositások mai napig sikeretlen munka volt. Élelemmódjuk lopás, lócsisr[illegible]rencse és jövendőmondás,

's ezelőtt a' hóhéri és peczéri diszes hivatalok is csaknem kirekesztőleg a' czigányokat illették. Mivel azonban a' lopás gyakran csiklandós következéseket húz maga után, kénytelenek e' természetfiak más élelemmódhoz is nyulni. Legjobban kedvellik még a' kovácsmesterséget, szegcsinálást, üstfoltozást, 'stb., 's a' bánsági vármegyékben és végvidékeken az aranymosást kirekesztőleg czigányok üzik, az erdős helyeken pedig fa kanalak, bordák, teknők, 's más fa eszközök faragásával foglalatoskodnak. Földmüvesek köztök igen kevesen vannak, [a] ámbár Maria Therezia 's II. József uralkodásuk alatt, kiknek e' nép polgárositása különösen szivükön feküdt, egész jobbágytelkek adattak által, de a' buzgóság nem sokáig tartott, 's a' jobbágygazdákhoz szétosztott morék is, csakhamar szüléik rozzant kunyhóiba visszaszökdöstek. Vannak egyébiránt a' czigányoknak némelly jó tulajdonságaik is. Igy eleven leleményes eszük, 's zenészeti talentomuk közönségesen ismeretes. A' czigány csupán hallomásból, minden rendszeres tanulás és hangjegy nélkül képes a' legnehezebb zenedarabokat is utánjátszani, 's nem ritkán olly müvészileg; hogy müértők meglepetnek általa. 'S ámbár a' zenészet avatottjai sajnálkozólag mosolyganának, ha egy ***Biharit, Csórit, Bunkót, Dombit, Sághit, Tapolczait, Lóczit, Bokát,*** 's más czigány zenehősöket ***Paganinival, Ole-Bullal, Vieux-Tempsal, Berliozzal, Spohrral*** összehasonlitni akarnánk: mindazáltal annyi bizonyos, hogy csak egy czigány tudja hurjaiból a' magyar búskomoly melodiákat sajátságosan 's meghatólag kicsalni. Mi hazánkban a' czigányok számát illeti, ez különösen már régóta összeirva nem lévén, [b] bizonyosan nem tudatik, de annyit tapasztalásbul tudunk, hogy naprul napra fogyatkozik, 's azon 30,000 lélek, mennyire a' magyarországi czigányok mostani számát becsülhetjük, még jobban megritkulna, ha néha néha ujabb vándorcsapatok Erdélyországból nem érkeznének. Egyes megyéket vévén fel, legtöbb czigány lakik a' hajdani Bánságban 's Gömör vármegyében, legkevesebb pedig Sopron 's átaljában a' két dunakerületi megyékben.

a) 1782-ben Beregh, Szathmár vármegyéket leszámitván, az egész országban 77½ jobbágytelket müveltek. *Schwartner* 1. Th. 155. l.

b) 1781-ben és 1782-ben a' czigányok is különösen összeiratván, számuk (Beregh, Szathmár vármegyéket, 's Győr városát, hol már mindnyájan földmüvelésre adták m[illegible]vévén) 43,787 főre

rugott. Jelenleg *Black Rickard*, ki nehány vándorcsapatot, mint missionarius az angol püspöki-egyháznak akara megnyerni, az Európában lakó czigányok összes számát 600,000-re teszi. Ebből jönne Nagybritanniára 25.000, Francziaországra 50,000, Olaszországra 40,000, Magyarországra 50,000 Oroszbirodalomra 90,000, Erdélyre 15,000, Lengyelországra 22,000, Spanyol és Portugal országokra 55,000, Németországra 60,000, az austriai császárságra 65,000, Svéd Dán és Norvég országokra 15,000, Görögországra 8000, Törökbirodalomra 60,000, a' joniai és görög szigetekre 5000, a' közép és adriai tenger többi szigeteire 4000 lélek.

C) Vallásokra nézve. 20 §.

Magyarország lakosai, a' zsidókat kivéve mindnyájan a' keresztyén vallást követik, annak módjában különböző hitágazatokra oszlanak. Á' keresztyén hit Magyarország déli és nyugoti részeiben már az első századokban virágzott: mert a' II-ik században Szeremben (mostan Mitrovicz), Mursán (Eszék), Sziszeken, a' harmadik században Szombathelyen, Csepregen, a' negyedik század vége felé Nyitrán, Dévényben püspökségek voltak, a) de ezek a' hunok, longobardok, avarok beütései alkalmával majd elenyésztek, majd ismét felállitattak. Schwarz (Gottfr. Fridr.) illy czimű könyvében: „*Initia religionis christianae inter Hungaros ecclesiae orientali adserta. Halle.* 1740." azt igyekszik megmutatni, miszerint a' keresztyén vallás Magyarországban legelőször görög 's csak később terjesztetett el a' romai szertartású papok által. E' vélemény mellett 's ellen azóta több tudósok vetélkedtek, de annyi bizonyos, hogy Methodius és Constantinus philosophus (e' később Cyrill nevet vett fel), kiket Mihály görög császár Raszticz morvaországi fejedelem kérésére 863-ban Nagy Morvaországba (melly a' Garanig kiterjedt) küldött, görög szertartású téritők voltak, 's a' pápát anyaszentegyházuk fejének elismerék ugyan, de a' liturgiában görög szertartás szerint nemzeti, azaz szláv nyelvet használtak, 's e' szokásban a' romai kath. püspökök ellenzése daczára is II. Hadrián és VIII. János pápák által megerősitettek. De hogy a' görög szertartás az első magyar királyok alatt is kiterjedtebb lett legyen a' romainál, azt Bárdossy János lőcsei gymnasium igazgatója „in *Supplementis ad Analecta Scepusii Caroli Wagner* 1802." hiteles oklevelekkel bebizonyitotta. b) Azonban később a' romai kath. hit a' görögön annyira erőt vett, hogy amaz az országnak legnagyobb részében kirekesztőleg uralkodott egész a' XV. századig, a' midőn a' cseh hussiták uj

tudományukat az északi megyékben hintegetni kezdék. Majd a' XVI. század elején Luther tudománya először az érdélyi szászoknál vervén gyökeret, innen Magyarországban is elterjedt, 's később Calvin tanitását a' magyar ajkuak nagy részt elfogadván, már e' század utolján a' népnek sőt a' nemességnek is nagyobb része a' protestans vallást követte. Az erre bekövetkezett visszahatást és polgári vallásos háborúkat történetiróink bőven leirják, mellynélfogva itt csak azt jegyzem meg, hogy a' protestansok szabad vallásgyakorlata 4 rendbeli békekötés által erősitetett meg. Az elsőt eszközlötte Bocskay István 1606-ban Bécsben; a' másodikat Bethlen Gábor 1621-ben Nicolsburgban; a' harmadikat Rákóczy György 1645-ben Linczben; végre a' negyediket Rákóczy Ferencz 1711-ben Szathmáron. E' békekötések ámbár alaptörvényekül szolgáltak, még is idő jártával igen sok részben megsértettek, miglen az emberszerető II. József közbejövén, türelmet parancsola, 's végre az emlitett békekötéseken alapuló 1791 : 26 törvényczikkely által a' teljes szabad vallásgyakorlat Horvát, Tót és Dalmát országot kivéve az egész Magyarországra nézve helyreállitatott. c)

A' romai katholikus vallás a' görög szertartásu hittel egész a' XVII. század közepe tájáig merő ellentétben állott, de ekkor az ország észak-keleti részén lakó, 's görög vallást követő ruthenusok vagy oroszok a' pápát anyaszentegyházuk fejének elismervén, a' *szent unióra* rá állottak, 's innen mind a' mai napig görög katholikusoknak, vagy egyesült görög hitüeknek neveztetnek. Az egyesités 1678-ban a' délen lakó óhitű ráczok közt is megpróbáltatott részint szép módjával, részint erővel is, 's eleinte meglehetős sikerrel, de később II. József türelmet parancsolván, az egyesültek nagyobb része, a' nem egyesült óhitű vallásra ismét visszatért, annyira, hogy a' gradiskai végezred vidékében, melly ezelőtt csaknem egészen egyesülve volt, 1836-ban csak 9 egyesült görög hitü találtatott. Szerencsésebb sikerrel ment végbe az egyesités az erdélyi és magyarországi oláhok közt. Erdélyben Theophilus óhitű püspök volt legelső, ki 1697-ben mart. 17-kén közönséges zsinat alkalmával a' romai katholikusokkal való *uniót* az egyházi renddel együtt aláirta és elfogadta; Magyarországon pedig III. Károly és Maria Therezia uralkodásuk alatt egyesültek többen a' bihari oláhok közül; 's ezen egyesités mind Erdélyben, mind Magyarországon jelenkorunkban is nagyobb terjedést nyer, minek legvilágosabb bizonysága az, miszerint a' n[illegible] görög katholi-

kus püspöki megyében 1824—1839-ig 31 uj parochia állitatott, 's különösen Arad vármegyében egész nem egyesült óhitű helységek általtértek. Egyébiránt a' görögök mindnyájan, a' ráczok és olábok nagyobb része pedig mind a' mai napig a' keleti anyaszentegyháznál állhatatosan megmaradt; 's részint az I. Leopold kiváltságos leveleinél fogva, mellyek aug. 21, dec. 11. 1090. és. aug. 20. 1691, és martius 4. 1695-ben adattak ki, részint és inkább az 1790-ki országos törvény következésében vallásukat szabadon gyakoralhatják még Horvát, Tót és Dalmát országokban is. — A' zsidók az utolsó országgyülés olta a' bányavárosokat kivéve mindenütt eltüretnek, 's a' családok száma is meghatározva nincs, mint Morva és Cseh országokban, d) hanem tetszésük szerint szaporodhatnak; e' türelmért azonban királyi parancsolatnál fogva bizonyos taksát fizetnek, melly régebben 120,000 forintot tett, de később 158,700 ezüst forintra emeltetett.

a) Némellyek ugy tartják, hogy Magyar Óváron is volt régente püspökség, de ez hibás vélemény, mert *Velvaria* az Alsó-Ausztriában fekvő Német-Óvár (Altenburg) helyén feküdt.

b) Igy a' többek közt a' 201. lapon a' gyulafejérvári káptalant, 's a' nagyváradi püspököt görög hitűnek még pedig nem egyesült görög h tűnek, — 215. l. Muthmeriust szepesi prépostot és IV. László nevelőjét görögkatholicusnak, — 318 l. Miklóst, a' gyulafejérvári görög kath. káptalan prépostját elébb al-kanczellárnak, és később (421 l.) a' görög hitű mágnások ajánlatára esztergomi érseki székre emeltettnek állitja lenni; de legérdekesebb III. Innocencz pápának Imre magyar királyhoz küldött (d. d. Romae XVII. Kalend. Octob. 1204.) levele, mellyből láthatni, miszerint még a' 13-ik század elején Magyarországban csak egy romai katholikus, ellenben több görög monostor találtatott. (*Quia nec novum est, nec absurdum, ut in Regno Tuo diversarum nationum Conventus uni Domino in regulari habitu famulentur, licet unum sit tibi latinorum Coenobium, quum tamen ibidem sint multa Graecorum.*)

c) Az 1741 : 46 és 1791: 26 törvényczikkely a' protestansokat Horvát, Tót és Dalmát országokban minden fekvő vagyon birásától 's közönséges és privát hivatalok viselhetésétől eltiltja. Azon protestans nemesnek azonban, ki ez országokban fekvő jószágot bir, vagy ahhoz való jogát kimutatja, a' királytól kármentesités igértetik. Végre protestans kereskedők és gyárosok is lakhatnak Horvátországban, de csak házbérben, mert saját házakat birniok nem szabad.

d) 1789-ben a' zsidók száma Csehországban 8600-ra, Morvaországban 5400-ra határoztatott, 's több el nem türetik. Egy eltüretett családból csak egy fiu házasodhatik meg, a' második fiu, vagy unoka csak akkor, ha egy olly családba házasodhatik, mellynek férfiai kihaltak.

21. § Különböző vallásfelekezetek szám szerint

Mindenik vallásbeli felekezetnek saját egyházi összeirása után, mint a' 6-ik táblázaton láthatni, van Magyar és Horvátországban 's a' Végvidéken az erdélyit ide nem számitva 5,922,812 romai katholikus, 863,856 görög katholikus, vagy egyesült görög óhitű, 795,876 ágostai, 1,616,876 helvetiai vallástételt követő, 1,746,236 nem egyesült görög óhitű, 9 unitarius, 241,63 zsidó. Politicai és philosophiai tekintetből nem kis érdekü dolog lévén annak tudása, mellyik néptörzsökhöz tartozzék inkább egyik vagy másik vallásbeli felekezet; ez okból szinte az egyházi összeirásokból e' következő eredményt találtam. A' romai katholikusok közt van 2,495,192 magyar, 1,215,914 tót, 886,079 horvát, 859,496 német 416,150 illir vagy mint köz életben a' kath. illireket nevezni szokás: shokacz, 28,163 vindus, 12,000 bolgár, 6150 franczia, 20.38 oláh, 1600 clementinus. A' görög katholikusok közt van 442,903 orosz, 302,615 oláh, 105,180 magyar, 13,118 shokacz, 40 örmény. Az ágostaiak közt van 467,562 tót, 180,617 német, 134,996 magyar, 12,701 vindus. A' reformatusok közt 1,602,471 magyar, 10,055 német, 3750 tót és cseh, 600 shokacz. A' nem egyesült görög óhitüek közt 909,361 oláh, 828,365 illir, vagy mint köz életben az óhitű illireket nevezik: rácz, 5680 görög, 2830 montenegrinus. Ezekből láthatjuk, hogy az oroszok mindnyájan görög katholikusok; a' horvátok, bolgárok, francziák, clementiuusok mindnyájan romai katholikusok: a' görögök, montenegrinusok nem egyesült óhitüek; az oláhok részerint egyesült, részint nem egyesült görög hitüek, 's oláh ajkú romai kath. parochia csak kettő van, t. i. Bulcson Krassó vármegyében és Szlatinán az oláh bánsági ezredben; az illirek ⅔ a' nem egyesült görög, ⅓ a' romai katholikus vallást követi; a' vindusoknak két harmada romai katholikus, egy harmada ágostai hitvallású: az ágostaiaknak közel ⅝ részét teszik a' tótok, 's még a' német ajkú ágostaiak is számosabbak a' magyar lutheranusoknál; ellenben a' reformatusok csak nem mindnyájan magyarok, kevés némettel, 's még kevesebb tóttal keverve, 's a' mi különös, Szerem vármegyében 2 fiókgyülekezetben (Antin és Tordincze) shokacz reformatusok is találtatnak; a' romai katholikusoknak 5/12 rés[illegible] [illegible]rok teszik, 's ezek után

legszámosabbak a' tótok, 's ezekre következnek a' horvátok és németek. Az elősorozattakból következik az, hogy Magyarországban a' köznép egyes vallásfelekezeteket a' nemzet nevével nevezi el. Igy p. o. a' görög egyesült hitet orosz vallásnak, a' reformatust magyarnak, az ágostait tótnak, 's a' görög hitet oláh vallásnak hivja. Romai katholikusok minden vármegyében és vidéken laknak, de legtisztábban a' horvát megyékben, 's általjában a' romai katholikusok nagyobb része a' két dunai kerületre esik. Görög katholikus 27 vármegyében egy sem találtatik, de a' többséget teszik 6 megyében 's egy vidékben (Máramaros, Úgocsa, Beregh, Ungh, Közép Szolnok, Kraszna, és Kővár vidéke). Protestans ekklézsia a' horvát megyéket, a' magyar tengerpartot, a' horvát végvidéket, és Posega vármegyét kivéve mindenütt van; azonban ágostai ekklézsia 12 megyében és 3 kerületben (Mármaros, Ugocsa, Beregh, Úngh, Közép-Szolnok, Kraszna, Zaránd, Krassó, Verőcze, Szerem, Esztergom, Torna, Kővár, Jász és Kún kerületek, Hajdu városok), reform. ekklézsia 9 megyében, 2 kerületben (Szepes, Sáros, Zólyom, Árva, Liptó, Thurócz, Trencsén, Moson, Sopron, Szepesi városok, Szeremi végvidék) hiányzik. Mind a' két hiten lévő protestansok felülmulják a' romai katholikusokat 13 vármegyében, 2 kerületben (Ugocsa, Szathmár, Szabolcs, Bihar, Békés, Zaránd, Közép-Szolnok, Kraszna, Beregh, Torna, Gömör, Borsod, Thurócz, Hajdu városok, Kővár vidéke). Nem egyesült parochia 31 vármegyében nem találtatik, de e' hit sorsosi felülmulják a' romai katholikusokat 7 vármegyében és egy vidéken (Temes, Torontál, Krassó, Arad, Zaránd, Bihar, Szerem, Bánsági végvidék). Zólyom, Bars, Honth, Gömör, Szerem, Zaránd, Kőrös vármegyékben, Kővár vidékén, 's a' horvát végvidéken egy zsidó közönség sincs, ámbár elszórva nehány zsidó csakugyan találtatik. Magyarországnak 52 szabad királyi városában, és 58 szabad katonai, püspöki, és kiváltságos városaiban a' különböző hitvallásuak egymáshoz ugy állnak, hogy a' romai katholikusokat az ágostaiak felülhaladják 9, a' reformatusok 10, az óhitüek 9 városban. Számra nézve romai katholikus legtöbb lakik Pest vármegyében, reformatus Biharban, ágostai Gömörben, n. e. óhitű Temesben, és óhitű Mármarosban, zsidó Pestben. Legtisztább katholikus város Pécs, reformatus Debreczen, óhitű Ujvidék, ágostai Libetbánya.

A' lakosok közt való különbség

D) Lakhelyekre nézve 22. §.

Ámbár valamelly országnak népessége; 's ennek különböző lakhelyekre való felosztása magában nagy fontosságú tárgy mindazáltal különösen még is a' városok száma, 's a' városi népesség az, melly a' nagyobb müveltségnek, 's általános jóllétnek részint feltétele, részint okozója lévén, statusgazdasági tekintetben fő figyelmet érdemel. Egy nagyobb néptömegnek egy helyre való összpontositása, nem csak az anyagi és szellemi szükségek mennyiségét, 's ezek kielégitésére szolgáló eszközöket tetemesen öregbiti, hanem ennek a' városok környékeire is jótékony behatása van; mert a' földmüveseknek mód nyujtatik termesztményeik illő ároni biztos eladhatására; mi a' további iparra kettős inger, 's megforditva a' földmüves osztály vagyonossága kirekesztő feltétele a' virágzó városi iparnak. Angliában a' jövedelemadó összeirásánál, 's Francziaországban a' cadasteri felvételek alkalmával kétségen kivül bebizonyult az, miszerint egyenlő számu lakosok közt sokkal több vagyonos polgár találtatik olly vidékeken, hol a' népesség, 's különösen a' városok sürübbek, mint ritka népességű környékeken; mellynélfogva a' városok száma, 's városi népesség biztos mértékül szolgál arra, hogy valamelly ország müveltségi 's vagyoni állapotjáról itélhessünk. Lássuk tehát, e' tekintetben mennyire hasonlitható magyar hazánk a' többi europai országokhoz; mérközhetünk e' a' müveltebb nemzetekkel, vagy csak Orosz és Török országokban keressük fel hasonmássainkat?

Magyarország egész népessége 52 szabad királyi [a]) 12 szabad katonai, 8 püspöki, 16 szepesi, 38 nagyobb kiváltságos helyekre, azaz összesen 126 városra, 783 mezővárosra, 13,765 falura, 1204 pusztára van felosztva. [b]) Nevezetesen

	Királyi város	Katonai város	Püspöki város	Kiváltságos és szepesi város	Mezőváros	Falu
A' tulajdonképeni Magyarországban .	47	—	8	54	752	10079
Horvátországban .	5	—	—	—	14	1963
Katonai Végvidéken (az erdélyit kivéve) .	—	12	—	—	17	1723
Összesen	52	12	[illegible]	[illegible]	783	13765

Az ország kiterjedéséhez képest e' szerint 38 □ mértföldre esik 1 város, 's 6 □ mértföldre 1 mezőváros, 's minden négyszög mértföldre nem jön egészen 3 falu. Ennélfogva kedvező arányban állunk Oroszországhoz, hol csak 46³/₄ □ mértföldön van 1 város, 's még kedvezőbben Spanyolországhoz hol 58¹/₃, Portugallhoz hol 85¹/₃, 's legkedvezőbben Svéd és Norvég országokhoz hol 123⁸/₁₁ □ mértföldön találtatik 1 város. Ellenben Nagy-Brittaniában minden 5²/₃, Francziaországnak 6¹/₆, Poroszországban 6³/₅, Alsó-Ausztriában 10, Dalmátországban 15, Galicziában 16, Tirolisban 23 □ mértföldön találunk egy várost, 's a' kis Csehország 285, Morvaország 116 várost számlálván, amott minden harmadik, itt minden negyedik négyszög mértföldre egy város esik. Egyébiránt a' városok népessége közt ismét felette nagy a' különbség. Általjában róna és termékeny vidékeken a' városok sokkal népesebbek szoktak lenni, mint hegyes tájakon. Innen Csehország csak két várost számlál ollyat, melly 10,000 lakosnál többet bir, (Praga és Reichenberg) 's itt általánosan véve egy városra csak 1800—3000 lélek esik; holott Magyarországban kettő 50,000, öt 30,000, három 20,000, harmincz 10,000, harmincz 5000 lakosnál többet számlál, 's itt általjában 9000 lélek jön egy városra. Azonban a' városok felosztása szinte nagy befolyással bir a' nemzeti müveltségre, mert ha a' városok népesek is, de egymástól távol esnek, környékeikre egyforma jótékony behatással nem lehetnek, 's e' körülménynek káros következései nálunk különösen szembeötlők. Igy a' kis Szepesben (65 □ mfd) 2 szabad királyi, 16 szepesi, és 6 bányavárost számlálunk, mi magában mutatja, miszerint a' müipar hazánkban itt legvirágzóbb karban áll; ellenben 29 vármegyében egy szabad királyi város sincs; a' többiek közt kettő (Posony, Zólyom 5; négy (Honth, Sopron, Sáros, Bács) 3; öt (Bars, Pest, Szepes, Szathmár, Kőrös) 2; tizenöt 1 királyi várossal bir; tizenhétben (Mosony, Zala, Tolna, Veszprém, Nógrád, Heves, Borsod, Gömör, Zemplén, Ungh, Beregh, Mármaros, Szabolcs, Békés, Krassó, Torontál, Közép-Szolnok) részint püspöki, részint nagyobb kiváltságos városok, a' királyi városok hiányát kipótolják ugyan, de tizenhárom megyében épen semmi város nincs, 's ezek közé tartozik a' 114 □ mfd nagyságú Somogy is. Legnépesebb városa hazánknak Pest, mellynek 1839-ben 64,374 rendes állandó lakosa (a' katonaságot 's idegeneket kivéve) volt. Az átellenben fekvő Buda királyi város 31,245, Ó-Buda korona-

város 7639 lakost számlált, 's mivel a' három várost csak a' Duna választja el egymástól, mind a' hármat egy fővárosnak méltán tekinthetvén, összes népessége 103,258 lelket tenne, 's e' népesség a' roppant Bécsnek (1837-ben: 333,582 lakossal) mintegy harmadát, Berlinnek (1834-ben: 247,366 l.) közel felét teszi, Prágával (1837-ben: 105,529) egy rangban áll, 's a' széles ausztriai birodalomban Milanót kivéve (145,378 l.) minden tartományi fővárost felülhalad. A' többi városok egy másután illy sorban következnek, a' szabad királyi városok * jegygyel jelöltetvén meg:

I. OSZTÁLY. 1839. év.

Debreczen * , .	50520 l.

II. OSZTÁLY.

Kecskemét . .	37089
Posony * . . .	35254
Szeged * . . .	33030
Szabadka * . .	31720

III. OSZTÁLY.

Miskolcz . . .	26654
Zombor * . . .	21086
Fejérvár * . . .	20670

IV. OSZTÁLY.

Várad	18276
Eger	18076
Temesvár * . .	17506
Selmecz * . .	17479
Komárom * . .	17922
Jászberény . .	17582 l.
Nagy Kőrös . .	17207
Arad * . . .	17135
Ujvidék * . . .	16978
Szathmár-Németi *	16905
Nyiregyháza . .	16128
Nagy-Kikinda .	15672
Versecz . . .	15658
Győr * . . .	15539
Gyula	15202
Pécs *	14287
N. Becskerek .	14700
Gyöngyös . . .	14649
Sopron * . . .	13385
Baja	13008
Vácz	12363
Eszék * . . .	12262
Zágráb * . . .	12231
Esztergom * . .	12170
Pápa	11936
Kassa * . . .	11738
Tata	11666
Páncsova . . .	11245
Veszprém . . .	11238
Fiume * . . .	10341

V. OSZTÁLY.

Szolnok	9995	l.
Szegszárd	9835	
Nagy Károly	9691	
Zimony	9521	
Mohács	9165	
Varasd *	9026	
N. Kanisa	8746	
Zilaj	8248	
Lugos	7661	
Ó-Buda	7639	
Eperjes *	7609	
Érsekujvár	6785	
Ungvár	6776	
Keszthely	6744	
Nagyszombat *	6086	
Pétervárad	6477	
Nyitra	6076	
Szakolcza *	6049	
Sziget	5911	
Modor *	5735	
Kőszeg *	5720	
Fejértemplom	5560	
Munkács	5471	
Lőcse *	5449	
Igló	5409	
Rosnyó	5387	
S. Patak	5192	
Kalocsa	5177	
Szombathely	5113	
Nagybánya *	5109	
Körmöcz *	5054	

VI. OSZTÁLY.

Besztercze *	4961	
Bártfa *	4658	
Bazin *	4601	
Léva	4556	
Petrinia	4266	l.
Késmárk *	4223	
Felsőbánya	4168	
Kaproncza *	4112	
Karlovicz	4110	
Vinga	4104	
Szomolnok	4517	
Rimaszombat	4096	
Losoncz	3947	
Breznóbánya *	3767	
Trencsén *	3428	
Egerszeg	3422	
Sz. György *	3313	
Diósgyőr	3264	
Olaszi	3238	
Korpona *	3210	
Szepesváralja	3144	
Károlyváros *	3033	
Kőrös *	2972	
K. Marton *	2951	
Zeng *	2785	
Kosztainicza	2827	
Ujbánya *	2822	
Szeben *	2699	
Bellovár	2428	
Somorja	2636	
Bakabánya *	2597	
Posega *	2217	
Brod	2468	
Béla	2782	
Leibicz	2383	
Podolin	2148	
Buccari *	2011	
Ó-Lublyó	2361	
Magyar-Óvár	1960	
Zólyom *	1794	
Bélabánya *	1740	
Libet *	1683	
Felka	1495	
Gnezda	1385	
Menyhárd	1341	

VI. OSZTÁLY. Folytatás.

Matheócz . . .	1316 l.	Carlopago . . .	874
Poprád	1170	Durand	716
Szombathely szep. város.	922	Ruszquinócz . . .	693
Rust*	1091	Strázsa	659
		Ivanich	575

Magyarországban a' városok hiányát némileg a' mezővárosok pótolják, 's ezek száma más országokhoz képest elég kedvező, miután nálunk minden 6-ik, Angolországban 18½, Francziaországban 6¼, Poroszországban 17⅔, Alsó-Ausztriában 's Csehországban minden 3-ik □ mértföldre 1 mezőváros számláltatik; 's még kedvezőbb lesz az arány, ha meggondoljuk, hogy hazánkban a' mezővárosok igen népesek szoktak lenni, ugy annyira, hogy 21-et számithatunk ollyat, mellynek népessége a' 10,000 felülhaladja, holott Csehországban a' legnépesebb mezővárosok *Asch* és *Schönlinde* 5000 és 3700, Stájerországban pedig *Leibnicz* és *Vordernberg* épen csak 1287 és 1570 lakost számlálnak. Lepnépesebb mezőváros Magyarországban *Holdmező-Vásárhely* 30,563 lakossal (1839 évben), ezután *Szentes* 20,583, *Makó* 18,648, *Czegléd* 16,845, *Félegyháza* 16,289. *Szarvas* 16,064, *Böszörmény* 16,039, *Mező-Túr* 15,996, *Csongrád* 14,834, *Békés* 15,535, *Szoboszló* 15,513, *Zenta* 13,728, *Halas* 13,258, *Pécska* 13,192, *Kardszag* 13,108, *Nagylak* 11,274, *Ó-Becse* 10,769, *D. Földvár* 10,679, N. Sz. Miklós 10,559, *Árokszállás* 10,023, *O-Kanisa* 10,000 lakossal. Az itt elősorzott mezővárosok közül egyet (Szarvas) tótok, egyet (N. Sz. Miklós) ráczok-oláhok-németek-magyarok, egyet (Nagylak) oláhok-tótok-magyarok, kettőt (Ó-Becse, Kanisa) magyarok és ráczok, tizenhatot tisztán magyarok laknak.

A' magyarországi helységek általjában sokkal nagyobbak mint más országokban, ugyhogy nálunk egy négyszög mértföldre nem esik egészen 3 falu. E' faluk kiterjedése 's népessége közt azonban felette nagy különbség mutatkozik, 's egy csoport házból álló falutól kezdve, a' több ezer házakból álló falukig számos fokozatok vannak. Mint valódi ritkaságot, ugy tekinthetjük a' többek közt *Csabát* (legujabban mezőváros lett) Békés vármegyében, melly 1839-ben 22,972 lakost számlált, 's igy nem csak Magyarországon, hanem egész Europában legnagyobb

nagyobb falu volt, mert *Pancras* 's *Stepney* angol faluk népesebbek ugyan, amaz 16,800, ez 35,000 lakossal birván, de ezek tulajdonképen az óriás *London* külvárosaihoz tartoznak. Legnépesebb, 1000—6000 lélekből álló faluk vannak Bács, Torontál, Temes, Csanád, Csongrád, Békés, Pest, Heves, Szabolcs, Szerem vármegyékben, Biharnak róna vidékén, 's a' német-bánsági ezredben, 's az egész országban 1000 lakossal biró falu több van 1500-nál. Ellenben a' hegyes tájakon, különösen az oroszoknál, vindusoknál, horvátoknál, oláhoknál igen apró, 's részint elszórt házakból álló faluk találtatnak, 's mivel ezen elszórt apró helységek a' felsőségi felvigyázatot, politiát, népoktatást tetemesen akadályoztatják, ez okból mind a' Katonai Végvidéken, mind a' vármegyékben ezeknek egy zárt nagyobb helységbe való összehuzatása megparancsoltatott, de még mindenütt véghez nem vitethetett, ámbár a' mondott népeknek a' müveltségben tapasztalható olly sajnos elmaradásukat nagy részt e' körülménynek is tulajdonithatjuk. — A' puszták számát Magyarországon kitudni felette nehéz; mert többen ezek közül sem a' megyei, sem az egyházi összeirásokban elő nem fordulnak; némellyek egyes helységek határaihoz kapcsoltattak, 's nevük is csak a' helybeli lakosok előtt maradt fen; sokban urbéri telkek osztattak-ki, mások szabad nemesi birtokok, 's mint illyenek, vagy egészen lakatlanok, vagy kevesebb 's több majorságokkal birnak, vagy valósággal megnépesitettek, 's ez utóbbiak közt ámbár többen vannak ollyanak, mellyek több száz vagy ezer lakossal, szentegyházzal, oskolával birnak, még is néhol a' faluk, másutt a' puszták közzé soroztatnak. Én megnépesitett vagy népetlen szabad nemesi pusztát 1204 találtam; a' puszták teljes valódi számát kitudnom hatalmamban nem állott.

Mi az épitési módot, csinosságot 's kényelmet illeti; e' tekintetekben hazánkban tagadhatlanúl a' németeké az elsőség; különösen a' Torontál, Temes, Bács vármegyékben fekvő német helységek, mellyek tágas, sinóregyenességű, fákkal ékesitett utczákkal, sok helyt cseréppel fedett szilárd anyagú házakkal dicsekedhetnek a' németországi fővárosok szomszédságában is helyt foglalhatnának. A' németek után a' magyar és tót faluk legrendesebben épültek; legnyomorultabban lakik pedig az orosz, vindus és oláh; ezeknek faházaik többnyire kémény nélkül valók, alacsonyak, tisztátalanok, 's nem ritkán a' házigazda barmaival egy szobában tanyázik. A' czigányok

földkunyhóit az épületek közé nem is számlálhatjuk. A' magyar általánosan véve a' széles utczákat, tágas, világos udvarokat, 's a' kényelmes alantházakat szereti még városokban is, egészen ellenkezőleg a' németekkel, kik minden tenyérnyi földet használni kivánván szük utczákat 's udvarokat, és emeletes házakat épitenek.

Minő arányban legyen Magyarországon a' városi népesség a' falusi lakosokhoz, ezt világosan meg nem mondhatjuk azon egyszerű okból, mert biztosan a' városok valódi számát meghatározni nem lehet. Némellyek csak a' szabad királyi városokat veszik számba, de e' hibás eredményre vezet, c) miután köztudomású dolog, hogy sok más olly városaink vannak (Nagy-Várad, Eger, Miskolcz, 'stb.), mellyek a' város nevet inkább megérdemlik, mint a' szabad királyi városok legnagyobb része. Én tehát az igazsághoz jobban közeledni akarván, a' városok közzé soroztam minden szabad királyi, szabad katonai, püspöki várost, 's ezekhez hozzá adtam még a' szepesi, és nagyobb kiváltságos városokat. Illy számitással 126 várost találván, ezeknek összes népessége 1839-ben tett 1,122,404 lelket, d) 's e' szerint mintegy 9 falusi lakosra jönne 1 városi, mi más müvelt országokhoz képest igen csekély arány. Igy Nagy-Brittaniában a' lakosok $^{50}/_{100}$, Francziaországban $^{33}/_{100}$, Poroszországban $^{27}/_{100}$ része városokban lakik; 's e' tekintetben Magyarországot csak Orosz és Svéd országokkal hasonlithatjuk, mert az elsőben $^{1}/_{8}$, a' másodikban $^{1}/_{9}$ részét az egész népességnek nem teszi egészen a' városi lakosság. Ha azonban a' 783 mezőváros népességét is, melly 1839-ben 1,742,000 főre rugott, a' városiakhoz akarnánk számitani, ugy a' városi népesség csaknem $^{1}/_{4}$ részét tenné az összes magyar nép számának. De milly csekélységre leolvad ezen látszatólag kedvező arány, ha az emlitett magyarországi városi népességből mind azokat kivonjuk, kik magukat nem kézmüi, kereskedési, és általjában városi iparból táplálják. Valljon legnépessebb városaink is mint Debreczen, Szeged, Szabadka, Buda, Sopron, 'stb., nagy részt nem a' föld és szőlőmüvelésnek köszönik-e előmenetelüket? Hát kisebb városainkról mit szóljunk, hol a' kézmüves polgár rendesen föld és szőlő-birtokos is szokott lenni? A' városi iparnak illy tetemes hiányát, sokan, még az ujabb statistikusok közül is a' nemességnek tulajdonitják, melly a' szabad királyi városok szar[illegible] féltékeny szemmel tekinti, 's ezek beczikkelyezteté[illegible]za. Azonban a' műi-

par virágzására hogy szabad királyi városi állapot elkerűlhetlenül nem szükséges: ezt Rimaszombat, Apatin, 's más kis honi városaink is tettleg bizonyitják, a' valódi okok másutt 's mélyebben feküsznek, mellyeket a' maguk helyén én szinte kimutatni igyekszendek.

a) *Zeng* szabad katonai város egyszersmind szabad királyi város is, 's evvel a' királyi városok száma tulajdonképen 53-ra menne, de hogy a' két különböző nevezet alatt való számitás zavart ne okozzon, Zenget állandóúl a' katonai városok közé soroztam, 's igy a' királyi városok számát mindenütt 52, a' katonai városokét 12 tettem.

b) A' lakhelyeknek nyelv szerinti különbözését a' mi illeti mindenütt az egyes lakhely lakosai többségének nyelvét vévén sinórmértékül, e' következő eredményt találtam: A' 126 város közt van 46 magyar, 46 szláv, 31 német, 3 oláh. A' 783 mezőváros közt: 341 magyar; 160 tót, 98 német, 49 oláh, 40 rácz; 40 horvát, 33 shokacz, 13 orosz, 7 vindus, 2 bolgár A' 13.765 falu közt: 3648 magyar, 2469 tót, 3058 horvát, 873 orosz, 561 shokacz, 884 rácz, 145 vindus, 1 montenegrinus, 703 német, 1423 oláh, 5 franczia, 2 clementinus.

c) *Springer*, bécsi egyetemi oktató legujabb statistikájában, (*Statistik des österreichischen Kaiserstaates, Wien, 1840.*) 61 várost vesz fel, ugymint 53 szabad királyi és 8 püspöki várost, Verseczet hibásan a' királyi városokhoz, a' katonai városokat pedig különösen a' Végvidékhez számitván. Ő előtte tehát Nyitra, Szombathely 'stb, városi rangra érdemesek akkor, midőn e' megtiszteltetést Miskolcztul, Pápátul, 'stb., megtagadja. De milly csekélyül ismerik hazánkat még a' müveltebb külföldiek is, 's milly könnyelmüen hoznak aztán rólunk ferde itéleteket: erre világos példa a' 1842 elhunyt hires statistikus *b. Malchus*, ki könyvének 206. lapján (*Staatenkunde von Europa, Stuttgart und Tübingen*) Magyarországban csak 26 várost, 176 mezővárost, és 3100 falut és pusztát talált: 's e' körülmény miatt hazánk müveltségéről legkedvetlenebb itéletet hozott.

d) A' városi népességből magyar volt 527,576; szláv 310,887; német 243,287; oláh 40,454.

A' lakosok közti különbség.

E) Életmódjokra nézve.

1. Egyházi Személyek.

a) Romái katholikusok. 23. §.

A' magyarországi romai katholikus egyházirend főnöke az *esztergomi* érsek, Magyarország herczeg-primása, jelenleg

Kopácsy József őn. mlsága; ezután következnek a' *kalocsai* és *egri* érsekek 17 valóságos megyés (az erdélyin kivül kinek a' magyar országgyülésen szinte szava és széke van) és 20 czimzetes *püspökkel*. Jószágokkal biró *apát* van 21 (jószág nélküli czimzetes 135); birtokos *nagy prépost* (Erdélyt mindenütt kivéve) és *prépost* 46 (czimzetes ezenkivül 69). [a] *Káptalan* van 26 ('s ezek közt 5 *társas káptalan*, [b] mellyekben a' nagy prépostokon kivül 222 kisebb nagyobb részben gazdag birtokú *kanonok* számláltatik (csupán tiszteletből e' czimet viseli 117). Lelki foglalatosságban voltak 1840-ben 3301 *plebános*, 15 *helybeli gondviselő*, 1509 *káplán*, összesen 4826 lelkiatya. A' királyi egyetemben, academiákban, lyceumokban, papnevendékházakban, gymnasiumokban, normalis iskolákban, 's némelly priváthászaknál tanitói és nevelői tisztséget vitt 455. Elaggott, nyugalmazott 's deficiens lelkipásztor volt 141. [c] *Jószágot birható szerzetesek* közt, kikhez nálunk a' *szentbenedekiek*, *cisterciták* és *praemonstratensisek* számláltatnak [d] volt ugyan az emlitett 1840. évben 7 apát, 2. praelatus, 300 fölszentelt pap, 76 nevendék és novitius, összesen=385. A' *birtoktalan szerzetes* atyáktól lakott 148 monostorban (mellyek közül a' *kegyes oskolabeli szerzet* 26, [e] a' *sz. ferencziek*, 79, *kapuczinusok* 11, *minoriták* 11, *irgalmas atyák* 13, *dominicanusok* 4, *serviták* 3, *carmeliták* 1 *zárdát* birtak) számláltatott 1383 fölszentelt pap, 335 nevendék (clericus) és novitius, 567 fráter, összesen=2285 papi személy. A' bécsi Pázmán, esztergomi Presbyterek, nagyszombati Szent István, pesti közönséges, 's az egyes érseki és püspöki megyék papnevendékházaiban hittudományt tanult 1021 ifju. [f] E' számitás szerint az egész férfi nemből lévő romai katholikus egyházirend áll 9422 személyből. Világtól elzárkózva laknak apáczák 323-an 10 monostorban, mellyek közül 5 az *Orsolya*, 1 *Benedek*, 1 *Mi-Asszonyunk (Canonissarum de Nostra Domina)* 1 *Angol kisasszonyok*, 2 az *Erzsébet* szüzeké.

a) E' czikkely kidolgozásában vezérfonalúl használtam az érseki 's püspöki megyék és azon szerzetesrendek névtárait, mellyek illyeket kiadnak (p. o. a' benedekiek, cisterciták, kegyes szerzetbeliek, a' különböző czimzetü ferencziek, 'stb. névtárait), mellyek kivétel nélkül előttem állottak, és Magyarország Tisztitárát (*Schematismus Inclyti Regni Hungariae pro Anno 1840*: mellynélfogva azon különbséget, melly az én és a' Schwartner adatai közt észre-

vehető, csak az említett névtárak teljes használatából magyarázhatni meg.

b) A' társas káptalanok névszerint ezek: *1. pozsonyi*, *2. soproni*, *3 chasmai*, *4. fiumei*, *5.* az ujonnan alapitott *nagyszombati*. A' *modrusi* megye a' *zengivel* egyházilag egyesitetett ugyan, de annak emettől külön káptalanja van, melly azért székes és nem társas káptalannak neveztetik

c) A' legfelsőbb kegyelmes *szabályirat* (Normativum) és az 1803: aug. 19. ^{80} $^{3}/_{6576}$ sz. a. meghatározott általános elvek értelmében, 100 lelkiatya után akár mint plebánusok, akár mint káplánok szolgáljanak ezek, a' deficiens papok szabályszerinti száma 4-re határoztatott; mellynélfogva 4826 lelkipásztor után 193 deficiensnek kellene szabályszerüleg tartatnia, de a' mint láttuk 1840-ben csak 141 talált menedéket, minek oka az, hogy némelly egyházi megyékben a' szabályszerü szám kitartására még sincs elegendő alapitvány, mit annyival inkább fájlalhatni, mivel olly megyékben, mellyek hegyes tájékokra terjednek ki, a' sok apró helység 's igy a' sok fiók anyaszentegyház miatt a' szolgálat terhesebb lévén, a' fentebb érintett szabályszerű szám sem látszik elegendőnek.

d) Törvényünk értelmeben csak az említett szerzetes rendek birhatnak fekvő jószágot; azonban köztudomásul pénzbeli alapitvány helyett a' kegyes oskolabeli szerzetesek is birnak némelly jószágokat.

e) Ezen nagy érdemű szerzet 18¹⁰/₁-ben Magyarországon 26, Erdélyben 2 collegiumot birt is összesen 393 szerzetest számlált. Ezekből 223 tanitással foglalatoskodott, 87 novitius volt. Az általok tanitott oskolákban, melly közt 3 lyceum van, az idén 7967 ifju nyert oktatást.

f) A' papnevendékházak elrendezésének általános elvei szerint nevezetesen a' 2 és 3 czikk értelmében minden 100 lelkiatya után, kik lelki vagy más egyházi dolgokban foglalatoskodnak, évenkint 5 nevendékpapnak felvétele határoztatott meg.

b) Görög katholikus egyházi személyek. 24. §.

Az egyesült görög hitű, vagy is a' görög katholikus keresztyének 4 püspökmegyére osztatnak-fel; ezenkivül az erdélyi-fogarasi püspök megyéje azon vármegyékre és vidékre is kiterjed, mellyek az 183²/₆-ki országgyülés olta Erdélytől Magyarországhoz visszakapcsoltattak.

1 A' ***munkácsi püspökmegye.*** Ezen megye még 1816 előtt 13 vármegyében terjedt-el, de egy részéből az eperjesi püspökmegye képeztetvén, egy része pedig a' nagyváradi görögkatholikus egyházi megyéhez csatoltatván, keskenyebb körbe szorittatott ugyan, mindazáltal jelenleg is a' görög katholikus megyék közt legkiterjedtebb. 1840-ben

Káptalanja állott egy nagy prépostból	1
és hat kanonokból	6
Parochus volt (64 plebánia üres lévén),	399
Káplán	9
Nevendékházi előljáró	4
Nevendékházi tanitó	7
Deficiens	15
Theologiát végzett ifju	29
Nevendékpap	87
Öt kalugyer monostorban felszentelt pap	24
Fráter és novitius	46
Összesen	627

2. *A' nagyváradi püspökmegye.* Ebben voltak

Kanonokok egy nagy préposttal	6
(Czimzetes Kanonok 6)	
Parochusok	142
Administratorok	11
Curatorok	3
Káplánok	6
Tanitók	8
Püspöki udvarnokok	2
Papnevendékek, kik több különböző seminariumban tanultak	27
Összesen	215

3. Az *eperjesi püspökmegye* a' febr. 6. 1816. 3518. sz. a. költ legfelsőbb királyi parancsolatnál fogva a' roppant munkácsi megyéből szakitatott-ki, 's mint suffraganeus az esztergomi érseki szék alá rendeltetett. Számlált 1840-ben

Kanonokot egy nagy préposttal	6
(Czimzetes kanonok 5)	
Püspöki udvarnokot	2
Parochust	142
Administratort	41
Káplánt	4
Két kalugyer zárdában felszentelt papot	11
Frátert	2

Theologiát végzett ifjut	9
Különféle seminariumokban papnevendékeket . . .	32
Összesen	249

4. *Kőrösi püspökmegye.* Ebben volt:

Parochus	12
Administrator	3
Káplán	3
Segéd lelkipásztor	1
Nevendékházi elöljáró	1
Czerimonia-mester	1
Nevendékpap	11
Összesen	32

5. *A' fogarasi püspökmegyéhez* tartozó

Parochusok vannak Kraszna és K. Szolnok megyékben	163
Parochusok vannak Kővár vidékén	74
„ „ Zaránd vármegyében . . .	3
Összesen	240

A' 4 püspökkel együtt tehát az egész görög katholikus egyházirend áll 1367 főből.

c) Ágostai vallástételt tartó egyházi személyek 25. §.

Az ágostaiak 4 *egyházkerületre (superintendentia)* osztatván fel, ezekben e' következő *anyagyülekezetek*, *lelkipásztorok* és *káplánok* találtatnak:

1. *A' bányavárosi kerületben:*
   Anyagyülekezet 170, Lelkipásztor 180, Káplán 14.
2. *Dunántúli kerületben:*
   Anyagyülekezet 141, Lelkipásztor 148, Káplán 17.
3. *Dunáninneni kerületben:*
   Anyagyülekezet 86, Lelkipásztor 92, Káplán 6.
4. *Tiszáninneni és túli kerületben:*
   Anyagyülekezet 120, Lelkipásztor 125, Káplán 4.

Összesen „ 517,[a]) „ 545, „ 41.

a) A' József császár türelmi parancsolatja előtt már nem maradt több fen 213 anyagyülekezetnél. A' türelem után már 1805-ben e' szám 451, 1840-ben pedig 517 növekedett. E' szaporuságban mindenik egyházkerület részt vett, de legtöbbet még is a' bányavárosi és dunántúli kerület, amaz 1805-től fogva 26, emez 21 anyagyülekezettel szaporodván. Az 517 anyagyülekezet közül a' többség nyelve 128 gyülekezetben a' magyar, 272-ben a' tót, 113-ban a' német; 4-ben a' vindus. Az Erdélytől visszakapcsolt Részek a' magyar ágostai ekklézsiák számát egygyel sem szaporitották.

d) Helvetiai vallástételt tartó egyházi személyek. 26. §.

A' reformatusok Magyarországban szinte 4 egyházkerületre osztatnak, 's ezekben az *anyagyülekezetek*, *lelkipásztorok* és *káplánok* száma im e' következő:

1. *A' Dunántúli egyházkerületben:*
Anyagyülekezet 276, Lelkipásztor 284, Káplán 16.
2. *Dunamelléki egyházkerületben:*
Anyagyülekezet 238, Lelkipásztor 249, Káplán 52.
3. *Tiszamelléki egyházkerületben:*
Anyagyülekezet 359, Lelkipásztor 365, Káplán 13. †)
4. *Tiszántúli egyházkerületben:*
Anyagyülekezet 548, Lelkipásztor 573, Káplán 35.

Összesen „ 1421,[a)] „ 1471, „ 116.

Ezenkivül az Erdélytől visszakapcsolt Részekkel a' magyarországi reformatusok száma is tetemesen szaporodott. A' *szilágysági* ref. esperestség már a' reformatio kezdete olta a' tiszántúli superintendentiához tartozott, annyira, hogy midőn Kraszna és Közép-Szolnok vármegyék, mellyekben az emlitett esperestségi vidék fekszik, Erdélyországnál maradtak, egyházi főnökül továbbá is a' tiszántúli superintendenst, politicai-egyházi kormányzóul pedig az erdélyi fő consistoriumot ismerte-el. Az ujabb időkben, nevezetesen 1821-ben ezen nagy kiterjedésű szilágysági esperestség egészen az erdélyi superintendentiának engedtetett, olly feltétellel, hogy ha a' magyarországi

†) E' superintendentiában a' káplánokat magok az esperesti vidékek rendelvén el, ezek számát nem a' fennevezett egyházkerületi tudósitásból vette

Részek sorsa országgyülésileg eldöntve leend, 's ezek visszakapcsoltatnak, ezen egyházi vidék is a' tiszántúli superintendentiához tartozzék. Van jelenleg a' szilágysági esperestségben 69 anyagyülekezet, és 70 lelkipásztor. b) Kővár vidékén és Zaránd vármegyében pedig 9 anyagyülekezet, 's ugyan annyi lelkipásztor, kik az erdélyi superintendenstől függnek. E' számitás szerint tehát az egész magyarországi reformatus egyházi rend 1666 főből áll.

a) A' reform. ekklézsiák száma 1805-től fogva 72-el, 's csak magában a' tiszántúli egyházkerületben 34-el szaporodott. Az egyházi nyelv ezekben 11 *) német és 13 tót ekklézsiát kivéve általjában magyar: 's a' mi különös Szerem vármegyében Kórógy magyar anyagyülekezetnek 2 fiók-gyülekezete (Antin és Tordincze) rácz (shokacz) nyelven beszél. Legujabban az ujonnan állitott bánsági-illir végzászlóaly vidékében, Szent Helénán egy reformatus cseh fiókgyülekezet telepedett-meg.

b) Ezen ekklézsiák a' tiszántúli superintendentia anyagyülekezeteinek fenn kitett számába befoglalva nincsenek

e) Görög nem egyesült óhitű egyházi személyek. 27. §.

Magyar és Horvátországban, az egész Katonai Végvidéket is (*Springer* után 483 plebániával és 3 fiókegyházzal) ide számitván, de Erdélyt ide nem értvén, birtak a' nem egyesült óhitüek 1839-ben 1 érseki, és 7 püspöki megyében 988 oláh, 583 rácz, 17 görög, 2 montenegrinus, összesen 1590 plebániát 2091 lelkipásztorral. a) Az óhitüek kalugyer monostorai a' szigorú szerzetesi rendtartás miatt nem igen népesek, mert az emlitett esztendőben 24 monostorban (mellyek közül Szeremben 12 találtatik) csak 212 kalugyer b) számláltatott. Nem egyesült óhitű apáczák Magyarországon nincsenek. c)

a) Az óhitű egyházirend egyházi és világi dolgait elintéző 1777-ki *szabályirat*, mellyhez később 1779-ben egy kegyelmes felvilágositó leirat járult, Magyar és Horvátországokra nézve az egyházi megyék és abban lévő plebániák számát is megszabván, ezt összesen 60 fő, és 1105 közönséges pópaságra, és 1010 fiókegyházra határozta; de mint láttuk e' szám jelenleg jóval többre rug. *Springer* (Statistik des österreichischen Kaiserstaates. Wien 1840. 1. B. 347. l.)

*) *Schwartner* a' bács-bodrogi és pestmegyei vadkerti német ref. ekklézsiákat kifelejtvén, a' németek számát csak háromra tette.

Magyarországra magára 1450, Erdélyre 820 plebániát és 168 fiókegyházat, a' Végvidékre 483 parochiát és 3 fiókegyházat, Dalmátországra 104 plebániát, 21 fiókegyházat, Galicziára 277 pópaságot, 23 fiókegyházat, az istriai tengerpartra 3, Alsó-Ausztriára 2 parochiát számit: azonban látnivaló, hogy a' magyarországi plebániák számához a' fiókegyházakat is beszámitotta.

b) Óhitű szerzetesek, 's *Kalogeros* görög szótól neveztetnek igy, 's mindnyájan a' Szent Basil szabályait követik. Három osztályra szakitatnak, mellyek ezek: 1) *Archari* vagy novitiusok; 2) *Mikrochemi*, kik már professiót tettek; 3) *Megalochenii*, vagy tökéletesek.

c) Óhitű apáczák az ausztriai birodalomban csak Dalmát és Galiczia országokban találtatnak; de ez utóbbikban is ujonczok többé fel nem vétetnek.

f) Zsidó egyházi szolgák. 28. §.

A' zsidók valamint vallási fogalmaikban, ugy egyházi szerkezeteikben is nagyon különböznek a' keresztyénektől. Ók bizonyos egyházi főnököt nem ismernek; az egyes zsinagógákban az istenitiszteletet rabbik vagy éneklők (Schulsinger) végzik. A' rabbiság azonban nem valami személyhez tapadt egyházi hivatal, 's ennek viselője egyszersmind csak annyiban tekintethetik lelkipásztornak, mennyiben oktatói tulajdonságánál fogva a' hitsorsosi boldogságára nézve olly fontos czeremonia-törvényeket magyarázza, 's mint biró a' ritualis dolgokban itél. Választatik rendesen a' községek által, bizonyos időre, 's kivánni lehetne, hogy hazánkban is mint Cseh és Morva országokban csak ollyanok lehetnének választhatók, 's a' törvényhatóságok által hivatalaikban megerősithetők, kik a' philosophiai tudományok elvégzéséről bizonyságot adnának. Jelenleg Magyarországban, a' Végvidéket is ide értve 410 zsinagógát számláltam fel, mellyekre tehát ugyan annyi rabbit vagy éneklőt számithatunk.

Jegyzetek a' magyar papságra. 29. §.

1. Magyarországon a' papok száma, ha ezt más országokéval összevetjük, sem nem felesleg nagy, sem nem igen kicsiny. Ugyanis itt a' minden vallásbeli egyházi személyek száma, a' romai és görög katholikus nevendékpapokat 's szerzeteseket is ide számitván, d[illegible]ákat nem értvén, 15,740

főre megy, 's igy 710 lélekre esik 1 papi személy. Lengyelországban, hol (1828-ban) a' belső dolgokra ügyelő minister jelentése szerint 3,471,282 lakos, 1017 anya, 309 fiókegyház, 2369 plebánus és káplán, 370 nevendékpap, 156 férfi klastromban 1783 szerzetes, 29 monostorban 354 apácza volt: 592 lélekre esett 1 egyházi személy (*Oest. Beob.* 1830. *N.* 160.) Csehországban 1837-ben 4,001,025 lakos közt csupán katholikus világi pap 3528, szerzetes 853 találtatott, a' világi nevendékpapokat nem is számitván, mellyrenézve itt minden 916 lélekre egy katholikus egyháziszemély esik, pedig a' népességbe a protestansok is betudattak, a' nevendékpapok pedig kihagyattak. Általjában véve Galicziában 2 83, a' velenczei kormányszékben 230 katholikus lélekre jön egy világi pap, a' nevendékeket mind a' két helyen kihagyván (*Springer. Statistik des Österreichischen Kaiserstaates.* 1840. 334. *l.*) Szicziliában pedig 1829-ben 1,780,000 lélek közt, csak szerzetes és apácza 60,000 számláltatott. (*Handlungs Zeitung* 1830 *N.* 45. Ellenben a' protestans Angolországban (*Colquhoun* szerint) 866 Dánországban 1078 lélekre esik 1 papi személy.

2. De magában az országban is e' tekintetben a' különböző vallásuak közt nagy a' különbség, mint a' következőkből látható:

	Lelkek száma.		*Egyházi személyek.*		*Esik egyre lélek.*
A' romai katholikusoknál . .	5922812	—	9422	—	628
Görög katkol.	863856	—	1367	—	632
Lutheranusok	795876	—	586	—	1377
Reformatusok	1616876	—	1666	—	975
N. e. óhitüeknél	1746246	—	2303	—	758
Zsidóknál	241632	—	410	—	589

Innen megtetszik, hogy a' keresztyén felekezetek közt a' romai és görög katholikusoknál aránylag legtöbb, az ágostaiknál pedig legkevesebb egyházi személy van, 's jóval kevesebb, mint a' reformatusoknál is, mi onnan megmagyarázható, mert az ágostai anya ekklezsiákhoz rendesen több fiókegyház tartozik mi a' reformatusoknál nagy ritkaság, ezek 2—300 lélekből álló gyülekezethez is mindjárt papot rendelvén, nem kis terheltetésére a' köznépnek, 's nem épen nagy hasznára az egyházi rendnek, mint ezt a' baranyai és tiszaháti szegény ekklezsiáknál láthatjak.

3. Mennyibe kerüljön az oszágnak az egyházi személyek tartása, ezt megtudni nem kis fontosságú dolog volna, de a' kiszámitás igen bajos, miután nálunk a' papok nem az ország kincstárából, hanem vagy fekvő jószágaikból 's alapitványaikból, vagy hitsorsosiktól huzzák jövedelmeiket: 's az innen bejövő pénz is nagyon egyenetlen mértékben osztatik el a' különböző vallású egyháziak közt. A' romai katholikus egyházirend kétségkivül legjobban van megajándékozva, de ez sem egyenlő arányban, mert midőn némelly püspökök, 's fő egyházi méltóságok száz ezerig menő jövedelmet huznak, akkor sok plebánusnak 3—400 forinttal meg kell elégednie. A' tridenti zsinat (Sess. XXIV. Cap. XII. de Ref.) egy püspöknek illetőségét (congruáját) 1000, egy plébánusnak 100 aranyra határozta, hanem Maria Therezia az utóbbiakét 300 forintra vitte le, hollott sok püspöknek mai jövedelme, illetősegét nyolczszorta is felülhaladja. Mindössze a' magyarországi romai katholikus érsekek, püspökök és apátok jövedelme 1792-ben 864,776, a' káptalanoké 530,608, a' plebánusoké 1,370,000, a' görög kath. püspököké 24,163, káptalanoké 9160, és a' plebánusoké 124,050 forintra becsültetett jó pénzben. Hozzá járulván még ehhez a' benedekiek, cisterciták és praemonstratensisek jövedelme 236,543 forinttal, és a' chasmai 's fiumei káptalanoké, melly elébb nem számitatott 10,000 fr. a' visszakapcsolt Részekben lakó görögkatholikus papoké 70,800 fr. az egész romai és görög katholikus egyházirend tartása, kerül a' státusnak 3,240,040 forintba.

Egyébiránt mind ez csak hozzávetőleg van mondva, mert a' roppant jószágokkal biró magyar püspökök valóságos jövedelmét megtudni lehetetlen, ámbár a' legfelsőbb helyről parancsolt szabályozat szerint, a' papi jószágok igen mérsékelt módon kamarailag megbecsültetvén, minden püspök, számára kiszabott illetőségén felül lévő jövedelmét, a' kegyes alapitványi pénztárba tartozzék adni, mellyből szokták huzni a' szegényebb semináriumok egész jövedelmeiket, vagy illetőségekig járuló pótlékaikat. Igy p. o. nagyváradi, pécsi, nyitrai, győri, veszprémi, váczi, csanádi püspökök évi illetősége tesz fejenkint 40,000 fr. p. p.; a' zágrábi és diakóvári püspököké 36,000 fr., szepesi püspöké 32,000 fr., fejérvárié 28,000 fr., szombathelyié 24,330 fr. kassaié 23,266 fr., szathmárié 22,725 fr., rosnyaié 18,409 fr. beszterczei, zengi püspököké 10,000 fr., auraniai perjelé 11,000 fr. a) Az esztergomi érsek jövedelmét némellyek 360,00 ... (*Springer. Statistik des*

öst. Kaiserstaates 1840). 400—500,000 forintra becsülik. Kamarai becsü szerint 150,000 p. fr. Leggazdagabb káptalanok az esztergomi, egri, nagyváradi, veszprémi, zágrábi; legszegényebbek a' chasmai és soproni. 1819 olta a' káptalanok jövedelmeik $^{1}/_{10}$ részét a' várak fentartására tartoznak adni.

A' protestans egyházi személyek a' státustól semmi segitséget nem nyernek, hanem egyedül hitsorsosik bőkezüségére vannak utasitva. Általjában véve a' lutheranus predikátorok pénz dolgában jobban állnak, mint a' reformatusok; ellenben ezek több termesztményt kapnak. Mind a' két hiten lévő superintendensek nehány 100 forintból álló cathedraticumot huznak az egyházkerületi pénztárból, de egyébkint csak saját ekklézsiájuk jövedelméből élnek. Összesen a' protestans papság, ha minden predikátorra 300 forintot számitunk 606,000 fr. kerül az országnak.

A' nem egyesült óhitü püspökök jövedelme, főképen a' *conventionalis* és *sydoxialis* járandóságokból gyül be; amaz 1771-ben különös egyesség erejénél fogva pénzben alapitatott-meg, az azelőtt szokásban lévő ajándékok helyett, mellyeket a' püspökök, megyéik látogatása alkalmával, a' pópáktúl, 's egyházközségektől kaptak; emez alatt azon 3 krajczárból álló pénzadó értetik, mellyet minden pópa egyházmegyéjében lévő minden ház után, püspökjének tartozik fizetni. A' többi püspöki jövedelmek állnak: a' templom vagy oltár felszenteléséért járuló tartozásból (Anthymis), továbbá azon taksából (*synkelia*), mellyet az ujonnan kinevezett lelkész, fő pásztorának a' beiktatásért fizet, melly tesz parochiájának minden házától 30 kr., ugy mindazáltal, hogy ezen járandóság 50 fr. túl nem mehet. Ezenkivül az örökösök nélkül elhalt pópáknak a' püspök az örököse, 's minden parochus vagyonának csak egy harmadrészéről rendelkezhetik, $^{2}/_{3}$ részben a' püspök örökösödvén. Mivel a' püspökök eddig előszámlált jövedelmei, különböző egyházmegyékben, különböző mennyiségre rugnak: ez okból a' szegényebbek a' gazdagabbak által segittettetnek. Igy p. o. a' conventionalis és sydoxialis jövedelmek (csupán a' végvidéki részekből) a' károlyvárosi püspöknek évenkint 2574 fr. 4 kr., a' pakráczinak 2518 forint 50 krajczárra menvén: amaz évenkint 3250 forint, ez 3484 fr. pótlékot kap a' temesvári, verseczi, ujvidéki püspököktől. A' most nevezett püspökségek, ámbár a' budainak is adnak évenkinti pótlékot, mindazáltal a'

karloviczi érsekség után leggazdagabb megyéknek tekintetnek. A' karloviczi érsek, rendes conventionalis és sydoxialis jövedelmén kivül, még a' k. kincstártól is nyert alapitványt; ezenfelül a' püspököktől is az ugy nevezett *investitionalis-bulláért* nem megvetendő taksát húz. Összes jövedelme 50000 ftra becsültetik. A' pópák csupán egyház községek adományaiból élnek, mellyeknek mennyisége az 1779-ki k. leiratban (melly egyébiránt Erdélyre nézve semmi tekintetben nem kötelező) pontosan meg határoztatott, 's részint kész pénzben, részint termesztményekben fizettetik. A' stóla a' többször emlitett illyriai k. leiratban szinte világosan megszabatott. A' kalugyerek föld és szőlőmüvelésből, 's gyümölcstermesztésből élnek. Mindenik monostornak van nehány darab főldje, szőleje, gyümölcsöse, 's ugy nevezett *Pernyavorja*; azaz, olly allodialis fekvőbirtoka, mellyen nehány házból álló gyarmat megtelepedvén, egy kis helységet képez. Az egész óhitü papság évenkinti jövedelme körül belől 632,200 f. jó pénzben.

A' zsidóknál maga a' község tartozik rabbijának tartásáról gondoskodni. Áll ez részint 12—200 forintig menő (300—500 fr. igen ritkán) készpénz fizetésből, részint önkénytes ajándékokból, 's bizonyos hivatali taksákból. A' 410 rabbira 's egyházi személyre fejenkint csak 200 forintot számitván: e' szerint Izrael papjai 82,000 forintba kerülnének.

És igy az összes magyarországi egyházirend tartása, évenkint 4,560,240 forintot kíván meg pengő pénzben. b)

a) Angolországban a' canterbury érsek jövedelme a' királyi könyvekben 2682 font sterlingre, a' londoni püspöké 1000 fon'ra, a' bangori püspöké 131 fontra van téve. Francziaországban egy érsek fizetése 15.000, egy püspöké 10 000 frank. Az austriai birodalomban az olmüczi érsek jövedelme 200—300,000 ezüst forintra becsültetik. A' 10 velenczei püspök közt, az összes jövedelem (82,000 fr.) ugy osztatik-fel, hogy általjában egyre 8000—9000 fr. esik. Az ujabban alapitott csehországi püspökök jövedelme 12.000 forintban szabatottmeg. A' salzburgi érsekre 20,000 forintot számitanak. Csekélyebb jövedelmüek a' dalmát püspökségek, mellyek közül egy egy csak 3000—5000 fr. hoz-be.

b) Lengyelországban (1828-ban) a' papok jövedelme a' státus pénztárából 1.600,000 f., az uradalmakból 890 278 fort. tett, azaz összesen került ottan az 5032 személyből álló egyházi rend 2.490,278 lengyel forintba (*Öster. Beobachter. 1830. N. 160*)

2. Tanitók. 30. §.

A' magyarországi tanitók számát, a' különböző vallások szerint legalkalmasabban összeszámithatjuk. Volt t. i. 1839-ben:

1. A' pesti királyi egyetemben, a' 4 tudománykarban 39 rendes oktató (8 oktatói szék üres lévén, 13 rendkivüli oktató, 3 segéd (adjunctus), 11 járulnok (assistens), összesen az exhortatorral együtt, 57.

2. Az 5 kerületi academiákban, az egri és pécsi lyceumokban, a' szegedi, szombathelyi, váczi, rosnyai, és szathmár-németi philosophiai oskolákban, az aligazgatókat és exhortatorokat mindenütt beszámitva, valósággal hivataloskodtak, 106, 's ezekből 70 egyházi, 36 világi rendüek.

3. A' 66 deák oskolában, mellyek közül 58 nagyobb, 8 kisebb gymnasiumnak neveztetik, a' szerint, a' mint azokban a' humaniorák is, vagy csak a' grammaticalis ismeretek tanitatnak, 's mellyek közt 26-ban a' piaristák, 8-ban a' benedekiek, 6-ban a' praemonstratensisek, 3-ban a' cisterciták, 3-ban a' minoriták, 11-ben a' ferencziek, 6-ban világiak, 's kettőben egyháziakkal vegyesen tanitottak, szinte 1839-ben számláltatott 431 oktató.

4. A' 10 példányoskolában (*Scholae normales, vel primariae vernaculae*), 's a' 125 fő nemzeti oskolában (*Scholae capitales vernaculae*) nagyobb részben 3, kisebb részben 2 tanitóval, a' protestánsokkal vegyes 8 oskolát is ide számitván, de az igazgatók és catecheták nélkül, kik rendesen a' helybeli parochusok és káplánok szoktak lenni, összesen találtatott 380 tanitó.

5. A' Végvidéken (az erdélyin kivül) volt 20 fő, és 78 alsó elemi oskola, amazokban mindenikben tanitott 1 fő, 3 alsó oktató és 1 segéd; ezekben 1 tanitó és 1 segéd. Összesen tehát állott az ezredtanitói-személyzet, 256 egyenből.

6. Minden plebániára és helybeli káplánságra legalább is egy oskolamestert vévén fel, a' néposkolák tanitói számát 3317-re tehetjük.

És igy összesen a' romai katholikus tanitóintézetekben, az ifjuság oktatásával 4547 egyen foglalatoskodott.

7. A' görög katholikusoknál csak minden második parochiára számitván egy oskolamestert, 's betudván a' belényesi gymnasiumot is 6 tanitóival, az összes tanitói személyzet tesz 476.

8. Az ágostai tanitók száma, az egyházkerületi névtárak szerint 1074. Nevezetesen az eperjesi *collegiumban*, a' lőcsei, késmárki, posonyi és sopronyi *lyceumokban* felső tudományokat tanitottak 23-an; a' modori, selmeczi, szarvasi, pesti, rosnyai, gömöri, osgyáni, miskolczi, 's a' fennérintett helyeken lévő *gymnasiumokban*, 's az uj-verbászi, aszódi, balassagyarmati, losonczi, szentlőrinczi, kőszegi, győri, szentmártoni *senioralis* és *deák* oskolákban az oktatók száma 51. Elemi oskolatanitó van a' dunamelléki superintendentiában 178, a' bányavárosiban 341, a' tiszamellékiben 258, a' dunántúliban 223, összesen: 1000.

9. A' reformatus oktatók száma 2301. Ugymint a' debreczeni, pataki, pápai, kecskeméti *collegiumokban*, 's a' losonczi, szigeti *lyceumokban* felső tudományi tanitó van 39; a' most említett helyeken lévő, továbbá a' kőrösi, komáromi, csurgói, gyönki, halasi, kúnszentmiklósi, czeglédi, miskolczi, szathmári, zilahi, holdmezővásárhelyi, nagybecskereki (evangelikusokkal vegyes) *gymnasiumokban* tanitott 64. Elemi oskolatanitó van az egyházkerületi névtár szerint, a' tiszántúli superintendentiában 873, a' dunántúliban 360. A' dunamelléki superintendentia tanitói számát, a' most emlitett két-egyházkerület anyaekklézsiáihoz 's tudva lévő tanitóihoz aránylagosan becsülvén: lenne e' szerint ebben 379, a' tiszamellékiben hiteles tudósitás szerint 408 elemi oskola. Az Erdélytől visszakapcsolt Részekben létező reformatus oskolamesterek száma 78; 's igy áll a' magyarországi reform. tanitói személyzet összesen 2301 főből.

10. A' görög nem egyesült óhitüeknél volt 1839-ben 890 elemi oskola. Mindenikre csak egy oskolamestert (a' nagyobb helyeken egynél több tanitó van ugyan, de ellenben számos oskolában a' tanitói hely egészen üres) számitván, a' karloviczi lyceum, ujvidéki 's verseczi gymnasium, a' zombori és aradi tanitóképző-intézetek tanitóival (összesen 19) együtt, az egész nem egyesült óhitű oktatói személyzet áll 909 tagból.

11. Végre, mivel a' legszegényebb zsidó is, irni, olvasni tud, minden synagógára egy tanitót, 's igy összesen 410, biztosan felvehetünk.

Mellyrenézve a' magyarországi közönséges tanitóintézetekben müködő oktatók összes száma 9717, melly szám a' selmeczi bányász academia, a' keszthelyi és óvári gazdaképző-intézetek, a' váczi siketnéma, a' pesti és pozsonyi vakok, a' kisdedóvó-intézetek 's katonai nevelőházak tanitóival, 's a' privát

neve-

nevelőkkel együtt a' 10,000 könnyen meghaladja. Mertha minden tag csak 160 ezüst forintot keres is: az egész tanitói személyzet, a' stipendiumokon, épület fentartási költségeken, 's más költséges tanitási segéd-eszközökön kivül, évenkint az országnak 1,600,000 forintjába kerül.

3. Tisztviselők. Szolgák 31. §.

A' magyarországi köz tisztviselők száma, más ozszágokéhoz mérve épen nem nagy, minek fő oka saját hatósági rendszerünkben létez, melly szerint nálunk olly kiterjedésű vármegyét, millyen nagyságú herczegségnek Német országban egész ministeriuma, 's több száz főből álló köztiszti-személyzete van, 65—70 tisztviselő igazgat. Részletesen a' köz és privát tisztek és szolgák száma, mennyire ezt részint bizonyossággal, részint (mint a' privát uradalmi tiszteknél, 'stb.) csak hozzávetőleg tudhatni, e' következő.

1. A' magyarországi tisztitár szerint, volt 1810-ben 4304 királyi tisztviselő és alsóbb szolga. Nevezetesen a' nagyméltóságú udvari cancelláriánál 208, a' n. m. helytartó tanácsnál 267, a' m. k. udvari kamaránál 336, a' bányászatnál 522, az itélőszékeknél 230, a' magyar tengerparti különféle hivataloknál 122, a' postánál 578, a' harminczadnál 401, sótisztségeknél 412, uradalmi 's különféle királyi hivataloknál 1228 egyén.

2. Az összes vármegyékben, a' jászok és kúnok, a' hajdú és szepesi városok kerületjeit, 's a' visszakapcsolt megyéket is értve, köz szolgálatban volt 6075 személy, kik közt 2458 tisztviselő, 3617 bérnök (conventionatus) és szolga.

3. Az 52 királyiváros fizetett 4423 hivatalbelit, a' polgármestertől kezdve, le egész a' városszolgáig.

4. A' püspöki és szabadalmas városokra ugyan ennyi tisztviselőt vévén-fel, e' tenne ismét 4423 személyt; a' faluk és mezővárosok elöljáróit nem is számlálván.

5. A' végvidéki köz szolgálatban lévők elosztatnak vagy ezredbeli közgazdasági tisztviselőkre és szolgákra, vagy veszteglőintézeti, kincstári, 's katonavárosi tisztviselőkre és cselédekre. Amazoknak száma a' magyar és horvát végvidékeken (az erdélyiben illyenek hiányzanak, hanem ezt a' kötelességet az ezredbeli tisztek 's személyek végzik) 2434 főre határoztatott, kik közt 249 katonatiszti ranggal bir; ezek 2855-re mennek.

6. A' jószággal biró egyházi és világi nemességnek gazdasági tisztjeit, bizvást tehetjük annyira, mennyi falu és mezőváros az országban számláltatik = 14,548; miután igen számos helységben ezek száma nagyobb ugyan a' felvettnél; de ellenben a' végvidéki 's kamarai falukra e' pont alatt egyet sem számithatunk. A' községek jegyzőit is bátran tehetjük annyira, mennyi 1000 lélek az országban van, a' katonai vidékek kizárásával; 's igy e' mennyiség kerek számmal lenne = 10,000.

7. A' megyei és városi tiszti ügyészeket leszámitva, csupán privát, 's valósággal hivataloskodó ügyvédet az egész országra, minden nagyitás nélkül felvehetünk 5000; csak Pesten a' nemzeti kalendáriom 372 táblaiügyvédet jegyez-föl. Az ügyvédi vizsgálatot letett, de pört nem folytató ügyvédek megszámithatlanok. 8. Orvosok, sebészek, gyógyszerárusok a' 2-ik kötetben részletesen előadott adatok szerint = 2500.

'S igy a' nagyobb és kisebb tisztviselők száma Magyarországban volna = 56,562.

A' nemesek szolgálatjában lévő cselédeket, u. m. inasokat, béreseket, a' megyei összeirásokból összesen fel nem számithattam ugyan, de annyit tudunk, hogy az 1805-ik országos összeirás alkalmával ezek száma 110,085 főre ment. Tekintvén a' nemesség azótai nevekedését, talán nem sokat hibázunk, ha az 1805-ki számot 25% feljebbemelvén, a' nemesi cselédek öszvegét jelenleg 137,606 főben állapitjuk-meg.

Kereskedők Kézmüvesek. 31. §.

Némelly egyes k. városokban és vármegyékben lakó kereskedők és kézmüvesek számáról hivatalos és igen jó adataim vagynak ugyan, de az öszveg az egész országra nézve hiányzik, 's igy e' hézagot csak hozzávetőlegi számitással lehet pótolni. Különösen a' kereskedők számát Magyarországban meghatározni teljes lehetetlen; miután nálunk nem csak azok kereskedők, kik a' megyékben és királyvárosokban mint illyennek összeiratnak; hanem egész népek vannak, kik csaknem kirekesztőleg kereskedésből vagy speculatiobul táplálják magukat, mint p. o. a' zsidók, görögök, czinczárok, 's nagy részt az örmények; sőt még a' jobbágyok közt is különösen az északi tót vármegyékből, sokan csipkével, vászonnal, taplóval, 'stb., házalni az egész országban, sőt külföldön is eljárnak; igy szinte a' Béel vidéki oláhok tört paprikával, 's holmi apróságokkal az

egész volt Bánságot bekóborolják. Mi a' kézmüvesek összes számát illeti: errenézve az igazsághoz legközelitőbb számitásnak tartom, ha azon királyivárosnak, és vármegyének, mellyek a' kézmüvesek számát illetőleg középuton járnak, mesteremberei és népessége öszvegét a' többi királyivárosok, ás vármegyék népességéhez arányositjuk. Igy p. o. a' királyivárosok közt aránylag Pestnek legtöbb, Breznyóbányának legkevesebb kézmüvese van. Pécs, leginkább középuton járván, 1835-ben számlált 842 (630 czéhbelit, 212 kontárt) mesterembert. Ha tehát Pécsnek 1839-ik népességét (14,287) a' királyivárosok összes népességégéhez (575;518) arányositjuk; ugy ez arány szerint a' királyivárosokban összesen körülbelűl 33,980 kézmüves találtatnék. A' vármegyék közt ismét Mosonynak (az 18³⁹/₄₀-ki megyei összveirás szerint 987 mesterember; népessége: 58,361) aránylag legtöbb, Szabolcsnak (az 1828-ki országos összeirás szerint 158 kézmüves; népesség 1839-ben: 208,281) legkevesebb mesterembere van. A' középuton, nem e' két megye, hanem az összes megyék közt főképen Temes vármegye járt, hol 1832-ben a' megyei összereirás 2414 kézmüvest talált (Temesvár városát természetesen kivéve); és igy Temes vármegye 1839-ki népességét (286,681 lélek, Temesvár nélkül), a' többi vármegyék népességével (9,612,094 lélek, a' királyivárosokat nem számitva) összevetvén, ez arány szerint, az összes megyékben, a' királyi városok nélkül, körülbelől 83,176 kézmüves lenne; azaz, Magyarországban, a' Végvidék nélkül, de a' királyivárosokkal együtt, összesen 117,156 mesterember és kontár számláltatnék. Az 1805-ki országos összeirás, a' királyivárosokban 's falukban összesen 88,422 kézmüvest jegyzett-föl; mellyre nézve jelenleg, 35 év elteltével e' szám, fentebbi számitás szerint csak 28,734 szaporodott volna. E' szaporuságban a' királyivárosok, Pestet, Aradot, 's még egy két várost kivéve, kevés részt vettek, minek oka, főképen a' czéhekben gyökeredzik; de ellenben a' mezővárosi 's falusi mesteremberek száma tetemesen növekedett, különösen a' déli megyékben; valamint a' kitett szaporuságra nézve azt sem szabad elfelejtenünk, hogy az Erdélytől visszakapcsolt Részek fenérintett számitásunkba felvétettek, mellyek pedig az 1805-ki összeirásba befoglalva nincsenek. A' Végvidéken volt 1838-ban 8413 kézmüves, és 1709 kereskedő. És igy az egész Magyarországban, 's a' hozzá kapcsolt tartományokban 125,569 mesterember találtatván, 89 lélekre jön egy kézmüves. Milly

csekély aránya ez az iparüzőknek, a' nyerstermesztőkhöz, onnan megtetszik: hogy az ausztriai többi örökös tartományokat vévén fel Lombardiában 9 lélekre esik 1 iparüző. A' velenczei kormányszékben 1: 9, az ausztriai herczegségben 1: 13 és 15 az arány, 's csupán Galiczia közelit hozzánk, itt 80 lélekre esvén 1 kézmüves. (*Springer Statistik des öst. Kaiserstaates. Wien* 1840. 1. *B.* 204. *l.*) Azonban a' most emlitett olasz és német tartományokban, hihetőleg a' legények és inasok is a' mesteremberekkel együtt számitattak az iparüző osztályba, holott Magyarországban a' fentebbi számitásba csupán a' mesterek és kontárok jöttek; és igy ha a' legények és inasok számát, ugyan annyira tesszük, mennyi a' mestereké, ugy az emlitett arány ránk nézve felényivel kedvezőbbé válnék, melly azonban, az olasz és német tartományokhoz hasonlitva, mindég igen csekély marad. A' magyarországi gyárosok és gyárdolgozók számát bizonyosan szinte nem tudjuk. Egy, az 1791-ki országosküldöttségnek benyujtott adat szerint, akkor a' gyárok összesen csak 9395 személyt foglalatoskodtattak volna.

Földmüvesek. 33. §.

Egy olly országban, mint a' magyar, melly fekvésénél, 's politikai helyzeténél fogva, mind eddig tisztán földmüvelői státus, a' lakosok legnagyobb részét, szükségeskép a' földmüvesosztály képezi. Már csak ennélfogva is a' népesség ez alkotórészének, az egész státusgazdaságban nagy fontosságunak kelletik lenni, ha ennek erkölcsi, 's oeconomiai értékét nem tekintjük is. A' megyei összeirások rovataljaiban jobbágyoknak csak azok tétetnek-ki, kik egy egész, fél, vagy legalább negyed telket birnak. A' kisebb birtokosok (kertészek, 'stb.,) a' házas és házatlan zsellérek, 's a' többi falusi és városi lakosok, kik még a' mondottakon kivül nyerstermesztéssel foglalatoskodnak, földmüveseknek az emlitett rovatalokban nem tekintetnek. Ennélfogva e' forrásból, melly még egyedül használható, a' földmüvesek, vagy a' földmüvelésből élők valódi számát meg nem tudhatjuk. A' jobbágyok számára nézve az utolsó országos összeirás végeredménye 's öszvege nem tudatik (a' jobbágyföldek mennyiségére nézve ugyan az eredmény magányúton kezemnél van), de 1805-ben egész, fél, 's negyed telkes jobbágy 643,215, házas 'an zsellér 783,364,

számláltatott. Egy kézirat szerint, József császár idejében a' jobbágyok összesen 217,018 egész jobbágytelket birtak. Jelenleg ez a' szám jóval többre mehet, miután azóta számos uj kimérések, 's szabályozások történtek, 's egy nagy tekintetű országgyülési követnek, közülésben tett nyilatkozata szerint, az 182$^{8}/_{9}$-ki országos összeirás 250,000 egész jobbágyállománynál többet talált. Ennyi állományra, ha 750,000 földdel biró jobbágyat felveszünk, talán nem sokat hibázunk; mert minden vármegyében az állományok számát, a' telkes jobbágyok száma kétszeresen, sőt többekben háromszorosan is meghaladja, 's egyedül Mosony vármegye az, melly 1069$^{1}/_{8}$ állományon, 18$^{39}/_{40}$-ben 3473 telkesjobbágyot irt össze, mellynélfogva csak itt van azon eset, hogy általjában, egy jobbágyra egy egész állománynál több esik.

Katonák. 34. §.

A' második Kötetben, a' *Katonaság* czim alatti Szakaszban előadott részletes átnézet szerint, a' magyarországi katonaság, az erdélyin kivül, áll békeidején 101,513 főből; mellynélfogva 113 lélekre esik 1 fegyverviselő, sőt a' Végvidéken kivül, hol az arány sokkal nagyobb, épen csak minden 116-ik lakos katona, (a' rendes katonaság 65,929, a' végvidéki fegyveres erő az erdélyin kivül 35,984 főből állván). A' német szövetséges státusokban mindenik ország 100 lakos után állit egy katonát. Az egész ausztriai birodalmat vévén fel, itt 35 milliom lakosra 371,000 fegyveres esvén, 97 lélekre jön egy katona. Ezekből láthatjuk, hogy Magyarország jóval kevesebb katonát állit, mint a' többi ausztriai tartományok, melyek pedig e' tekintetben még kedvező arányban álnak Porosz és Orosz országokhoz.

A' lakosok közt való különbség

F) Polgári állapotjukra nézve. 35. §.

A' magyarországi alkotmány következésében elosztatnak a' lakosok nemesekre és nem nemesekre. Amazokhoz tartozik a' katholikus egyházirend, a) 's a' világiakból a' herczegek, grófok, bárók, b) és köz nemesek; emezekhez a' szabadosok (honoratiorok), p[illegible] kiváltságosok és parasztok.

A' nemesség számát egész pontossággal megmondani lehetetlen, miután József császár uralkodása óta, (a' mikor t i. (1785-ben) 162,947 férfi nemes, vagy a' nőnemre is ennyit számitván, összesen 325,894 nemes személy találtatott), ezek országosan soha össze nem irattak, a' vármegyék pedig csak a' családfőket, 's azokat iratják-össze, kik a' tisztujitásokon 's követválasztásokon szavazati joggal birnak. Azonban feltévén azt, hogy a' nemesek szinte azon arányban szaporodtak, mellyben a' nem nemesek 's használván egyszersmind a' vármegyék által készitett családfők összeiratását is, a' kiváltságos nemes néposztály számát közelitő hihetőséggel meglehet határozni. Én a' fentebbi elvből 's forrásokból indulva, mint a' III-ik táblázaton láthatni megyénkint számitván, az egész országban, a' Végvidékkel együtt 136,093 nemes családfőt, vagy egy családfőre 4 lelket tévén, 544,372 nemes személyt találtam. Már ha Magyarország népességét (11,187,288 lélek) e' számmal elosztjuk: kiviláglik, hogy nálunk minden 20-ik lakos nemesember, mennyi aránylag egész Europában egy státusban nincs, Lengyelországot sem vévén-ki; c) 's ez annyival különösebb, hogy épen olly országban találtatik legtöbb nemesség, hol az a' többi státuspolgárok ellenében, legtöbb kiváltsággal bir. Második fontos észrevétel az, hogy a' magyar nemesség, egyszersmind nagyobb részt magyar eredetű 's ajkú is, 's szláv ajkú körülbelől csak 58,000, német és oláh 21,666 lélek találtatik, a' magyar ajkú nemesek 464,705 főre menvén. Legtöbb nemes lakik Borsod és Posony vármegyékben, itt 32,250, amott 32,500 lélek; ezután Szathmárban (30,100 l.), Veszprémben (29,026 l. az 1837-ki tisztujitószékre összeirt nemes szavazatok száma 6805-re ment), Mármarosban (24,822 l.), Zalában (24,239 l.), Vasban (23,541 l.), Szabolcsban (23,455 l.). Zágrábban (19,220 l.), Hevesben (18,045 l.), Biharban (16,779 l.). Általjában a' nemesség, gondolható okok miatt, mindenütt tetemesen növekedett, de leginkább még is, az ezelőtt nemesekre nézve olly szegény déli vármegyékben. Igy p. o. az 1785-ki összeirás Szeremben csak 55 férfi nemest talált, 's már 1838-ban 240 szavazó nemes iratott-össze. Hasonlókép 1785-ben Torontálban 108, Temesben 199 férfi nemes lakott; de itt már 1820-ban 335, 1832-ben 602 szavazó, amott pedig 1836-ban 976 szavazó nemes találtatott. Az egész Katonai Végvidéken 1837-ben 833 férfi nemes lak[illegible] A' [illegible]emesek után következnek a' királyivárosok lakos[illegible] lélek), kik azonban

nem mind polgárok; ezután a' szabad jászok és kunok (179,123 l.), hajdúk (61,032 l.), 's a' XVI szepesi városok népessége 33,223 l.), kik mintegy a' nemesek és parasztok közt állnak. Azon szabadalmasak, vagy is honoratiorok számáról, kiket a' törvény minden önkéntes országos ajánlásoknál, nemesi felkeléseknél, 'stb., a' nemesekkel együtt adóztat, a' nélkül, hogy nemesi jogok egész gyakorlatában részesittetnének, rendesen összeiratva nem lévén, semmi bizonyost nem mondhatunk.

a) A' törvény világosan csak a' katholikus egyházi igazgatóit (*Rectores Ecclesiarum*) számlálván a' nemesi rendhez: ez okból sokan a' törvénynek e' szavát csak a' főrendű papságra akarnák kiterjeszteni; de a' folytonos szokás az egész katkolikus egyházirend mellett szól.

b) Az 1840-ik évi magyarországi tisztitárban 4 herczegi, 79 grófi, 84 bárói nemzetség tétetik-ki, u. m.

Herczegek:

Batthyányi	Eszterházy	Grasalkovics	Pálffy

Grófok:

Almásy	Eszterházy	Nákó	Szécsen
Amade	Fáy	Niczky	Széchenyi
Andrásy	Festetics	Nyáry	Szeredy
Aponyi	Forgács	Orsich	Szirmay
Barkóczy	Frimont	Pálffy	Szluha
Batthyányi	Győry	Péchy	Sztáray
Beleznay	Gyulay	Pejachevich	Teleki
Benyovszky	Hadik	Pongrácz	Toldy
Berchtold	Haller	Ráday	Toldalagi
Bercsényi	Hugonnai	Révay	Török
Berényi	Hunyadi	Reviczky	Vas
Bethlen	Kálnoky	Rhédey	Vay
Bolza	Karacsay	Sándor	Vécsey
Brunsvik	Károlyi	Schmidegg	Viczay
Csáky	Keglevics	Serényi	Vojkffy
Cziráky	Klobusiczky	Sigray	Wenkheim
Desöffy	Kollonics	Somogyi	Zay
Dezasse	Kornis	Somsics	Zichy
Draskovics	Majláth	Stockhammer	
Erdődy	Nádasdy	Szapáry	

Bárók:

Bakonyi	Bernátfy	Dőry	Gavenda
Balassa	Berzeviczy	Drosdik	Geramb
Bánffy	Besán	Duka	Geringer
Barkóczy	Blagoevich	Eötvös	Gerliczy
Bedekovich	Buday	Fellner	Ghilányi
Berger	Ditrich	Fischer	Grueber

Hellenbach	Mariássy	Prónay	Simonyi
Horeczky	Martonicz	Puchner	Sina
Hrabovszky	Mecséry	Pulszky	Sivkovich
Horváth d. Palocs.	Mednyánszky	Radossevich	Splényi
Jeszenák	Meskó	Redl	Stipsics
Izdenczy	Mihalievics	Révay	Sztojka
Kemény	Mikos	Reviczky	Szepessy
Kerekes	Neszméry	Rodiczky	Szörényi
Knesevich	Nyáry	Roszner	Vay
Kray	Ocskay	Rudnyánszky	Vécsey
Lakos	Orczy	Rutkay	Werklein
Liptay	Pászthory	Salhausen	Wernhardt
Luzinsky	Perényi	Schönstein	Wesselényi
Majthényi	Podmaniczky	Schustekh	Wenkheim
Maretics	Pongrácz	Sennyei	Wlasics

Ezenkivül a' honositattak (Indigenae) névsorából, melly közt sok rég kihalt nemzetség is olvastatik, még e' következő honos és birtokos nemzetségeket jegyeztem-ki:

H e r c z e g e k:

Breczenheim	Lichtenstein	Odeschalchi	Windisch-gräcz
Hohenczollern	Nugent-Laval	Szász-Coburg	

G r ó f o k:

Blankenstein	Königsegg	Pallavicini	Tige
Buttler	Kuen	Schönborn	Wartensleben
Cavriani	Lamberg	Sermage	Waldstein
Cebrian	Migazzi	Steinlein	Vandernath
Degenfeld	Mitrovszky	Stahrenberg	
Harrach	Motte	Stubenberg	

B á r ó k:

Brudern	Horeczky	Lopresti
Fechtig	Kulmer	Mandell
Hiller	Laffert	Walterskirchen

c) Az ausztriai birodalomban, 1837-ben, a' férfi nemesség száma, 's ennek aránya a' többi férfi népességhez e' következő volt:

	Férfi nemesség		1 nemes esik nem nemes férfiakra
Csehországban	2252	—	828
Morvaországban és Sziléziában .	1142	—	855
Dalmátországban	334	—	568
Felső-Ausztriában	1276	—	353
Karinthiában	958	—	365
Stájerhonban	1276	—	353
Lombardiában	3616	—	342
Velenczében	2988	—	260
A. Ausztriában	4256	—	152
Galicziában	53604	—	68
Erdélyben	[illegible]	—	23

III. SZAKASZ

Termékek.

---

1) Növények Országából.

36. §. Gabona.

A' földmüvelés az újabb időkben örvendetes előhaladást tett a' magyar birodalomban, minek okát a' növekedő népességben, értelmesebb gazdálkodásban, legelők elkülönözésében, 's földesúri és jobbágyi viszonyok szorosabb meghatározásában kereshetjük. Magyarország általjában véve olly gazdag gabonatermő tartomány, hogy nem csak mostohább vidékeit tulajdon terméseivel kielégitheti, hanem külországoknak is nagy mennyiségben adhat-el. 1825. 1826. 1827-ik esztendőben vitt ki az ausztriai örökös tartományokba tengerit, rozsot, árpát, kölest, pohánkát, de főképen búzát és zabot 5,254,402 mázsát 39 fontot, 's 203,519 mázsa 70 font lisztet és malátát; külföldre gabonából 475,196, lisztből 32,955 mázsát 90 fontot, azaz összesen: 5,966,163 mázsa 99 font gabonát és lisztet, 's ebből esztendei kivitelre esik 1,988,781 mázsa 65 font, azaz középszámmal véve mintegy 3,000,000 posonyi mérő gabona. 1834-ben vitt ki gabonát 6,451,680 fr. árút, 's hozott be 601,580 p. ftnyi értékűt. Más országokból szinte az emlitett esztendőkben egy mérő sem hozatott-be. Ennélfogva Magyarország, melly minden haladása mellett is még a' mezeigazdaságban nagyon hátraáll, természeti termékenysége által segittetve csaknem annyi gabonát vihet ki, mennyit a' virágzó földmüvelést folytató, 's valamivel nagyobb kiterjedésü Porosz birodalom. a)

Mennyire mehet az esztendei középtermés, ezt meghatározni bajos, de ha 90 milliom posonyi mérőre becsülöm, talán nem sok milliommal hibázok. Magyarországnak legtermékenyebb vármegyéit, p. o. Szerem és Temes megyét, legsoványabb tájékával a' károlvárosi katonai végvidékkel (mind a' jót mind a' roszat mennyire lehető egyenlő kiterjedésben számitván) ha összeveszem, 's ezek terméseit összeadom, ez összeség az ország középtermésének meghatározásában alkalmasint biztos vezérfonalúl szolgálhat. Temes vármegyében, 116⁵/ □

mértföldön, jobbágyi földeken, 1831-ben tett számitás szerint terem közép számmal 514,000 posonyi mérő tisztabúza 807,000 p. m. kétszeres, 49,000 p. m. rozs, 73,000 p. m. árpa, 781,000 p. m. zab, 630 p. m. köles, 664,000 p. m. tengeri, összesen 2,888,630 posonyi mérő. Szeremben, az 1828-ki országos összeirás alkalmával, 43²/ □ mértföldön, szinte jobbágyi telkeken, az esztendei középtermés 2,474,445 posonyi mérőre becsültetett, mellynek harmada tengeri. A' károlyvárosi végvidéken, 170⁷/ □ mértföldön, 7 évi középszám szerint termett évenkint 61,977 posonyi mérő búza, 15,492 p. m. kétszeres, 40,247 p. m. rozs, 83,882 p. m. árpa, 156,700 p. m. zab, 76,123 p. m. tengeri, 123,495 p. m. köles és pohánka, összesen 557,916 posonyi mérő. A' három vidéken tehát, mellynek nagysága a' tört számokkal 330 □ mértföld, az esztendei gabonatermés tesz 5,920,991 posonyi mérőt, és igy ez arány szerint 4894 □ mértföldön, mennyire Magyarország kiterjedése tétetik (Erdélyen 's Dalmátországon kivül) 87,810,090 mérőnek kellene teremni, mit kerek számmal 90 milliomra tenni annyival inkább bátorkodom, mert Szerem és Temes vgyékben a' nemesi földek (mellyek itt igaz, aránylag kevesebbek mint más megyékben) termési beszámitva nincs; de polgári Magyarországot is a' Katonai Végvidéknél terméketlenebbnek nem tarthatom, pedig itt egy 1600 □ öles holdon általjában 10²/₃ posonyi mérőt aratnak (Hietzinger. II. T. 67. l.), 's e' termékenységgel Magyarországon, hol a' 3-ik §. szerint körülbelől 16,825,013 hold (1200 □ ölével) szántóföld találtatik, ugarra egy harmadot kihagyván, 's az 1200 □ öles holdakat 1600 ölesekre vonván, a' megmaradt 8,412,505 holdnak 89,133,386 mérőt kellene teremni, mi elébbeni számitásommal csaknem egészen egyezik. Schwartner 60 milliom mérőre számitotta az évi közép termést; de ő a' tengerit számitásából egészen kihagyá; az Erdélytől azolta visszakapcsolt megyék a' kiterjedést tetemesen öregbiték; valamint a' földmüvelés is, ha nem óriási, legalább csendes, meggondolt lépéseket csakugyan teve. A' vetőmag mindenütt leszámitatott.

A' különféle gabonanemekből termesztenek búzát, kétszerest (búza és rozs), rozsot, árpát, zabot, tengerit, kölest, pohánkát, rizset.

a) ***Búza.*** A' magyarországi köznép fő élelme nem a' búzakenyér lévén, mint az angolnak, [illegible] termesztésére földjének csak kisebb részét szánja. [illegible]ik, ha tésztás-éte-

lén kivül, valamit eladhat, de a' kárpátaljai, és károlyvárosi hegyesebb vidékeken ezt sem teheti, sőt egyetlenegy vármegye sincs, melly őszi gabonából búzát legtöbbet termesztene. Mind belső szükségre, mind külső kereskedésre legbővebben termesztenek még azon megyék, mellyek hajókázható vizek, vagy népes városok szomszédságában feküdvén, búzájokat biztosan és jó áron pénzzé tehetik, nevezetesen: Torontál, Temes, Bács, Szerem, Arad, Békés, Csanád, Csongrád, Bihar, Heves, Borsod, Abaúj, Pest, Fejér, Komárom, Baranya; Moson vármegyék, Répczemelléke, Rába - Csaló - Sziget - Szamosköz, péterváradi, német-bánsági végezred, Nagy-Kúnság, Hajdú városok. József császár osztályozást parancsolván, ennek következésében a' borsodmegyei miskolczi búza legjobbnak találtatott; már a' szeremségi súlyra könnyebbnek itéltetett, 's e' kettő közé soroztaték az, mellyet Békés, Csongrád, Bács vármegyék, 's a' hajdani Bánság ád. Jelenleg a' kereskedők legjobban keresik és fizetik a' torontálit, temesit, német-bánságit, ezután a' bácsit, szeremit, baranyait. Arad vgyében, 's résznyire Temesben az ugy nevezett járó búza (egyszer őszkor, máskor tavaszszal vettetik) van nagy divatban, 's ennek lisztjéből készül a' hires aradi liszt, mellyel Bécsig, Linczig igen élénk kereskedést üznek. Általjában az emlitett osztályozással megelégesznek-e a' fenelőszámlált megyék, ezt állitani vagy tagadni nem merem.

b) ***Kétszeres.*** A' dél-keleti magyar köznép, ha másban nem, ebben középúton jár: hogy sem búzának sem rozsnak kirekesztőleg, hanem mind kettőnek vegyesen, a' kétszeresnek barátja. Ennélfogva Temes, Torontál, Bács, Szerem, Arad, Csanád, Csongrád, Békés, Bihar, Heves, Borsod, Tolna, Baranya, Verőcze vármegyékben, péterváradi, brodi, német-bánsági végezredekben, Nagy-Kúnságon, Hajdú 's Jász kerületekben az őszi gabona nagyobb része kétszeresből áll, 's rozs felette kevés vettetik. Kétszerest vetnek még más több megyékben is, de némelly északi, 's nyugoti vidékeken egy általjában ismeretlen.

c) ***Rozs*** A' tótnak legkedvesebb őszi gabonája: a' honnan az északi vármegyékben, Horvátországban, a' szentgyörgyi, kőrösi, gradiskai végezredekben leginkább elvan terjedve, sőt még a' magyarok is homokos vidékeiken, p. o. Somogyban, Szabolcsban, Pestben, Szathmár nyugoti részében, és köves, vagy hegyesebb tájakon mint Zalában, Veszprémben ezt

szokták főképen termeszteni. Sok helyt a' föld búzára tökéletesen alkalmas volna, 's még is rozsot vetnek inkább, mert ezt eladni könnyü, búzára pedig, kivált nagyobb mennyiségben, vevő ritkábban akad.

d) *Árpa.* Midőn hazánkban még a' törökök gazdálkodtak akkor hihetőleg a' magyarnak is kedves lehetett az árpa, mint olly növény, mellyet kontyos szomszédink legjobb lóabraknak vélnek; de jelenleg mindenütt kénytelen mennyiségre nézve engedni a' zabnak 's bőségesebben csak ott termesztetik, hol serházak közel vannak, a' tengeri meg nem érik, vagy hol kaszálórétek hiányában, szalmájának kelletik a' szénát pótolni.

e) *Zab.* A' szegény árvai tót, krajnai orosz, trencséni hornyák, a' bihari 's hevesi magyarral, a' régi bánsági 's bácskai polyglottákkal egyformán nagy mennyiségben vetnek zabot amazok, hideg éghajlatuk, 's mostoha földjük miatt kéntelenségből; ezek lótenyésztés, 's kereskedés kedvéért. Azon 3,000,000 posonyi mérő gabonának, melly az országból esztendőnkint kivitetetik, jó harmada zabból áll.

f) *Tengeri* (Kukuricza, Törökbúza, Málé). Ezen eredetileg Amerikából származott gabonafaj, [c] olly gazdasági növény, mellynél hasznosabb már nem igen létezhetik. Jó emberi eledelnek; hasznosabb marhahizlalásra; kórója, csuhája a' legkövérebb rozsvetés szalmájánál több takarmányt szolgáltat; a' legbujább föld is rá nézve felette kövér nem lehetvén soha meg nem dül; kevés mag után legtöbb termést adó; agyagos földeken ugarat pótol; csutkával jó kasokban száz évig eltartható; 's hogy a' nagy érdemű Pabst zöldtakarmánynak mindenek felett ajánlja, ezért dicséretet érdemel; [d] 's meglehet, kevés idő fordultával, nálunk szinte mint Francziaországban czúkorfőzésre is használtatik. [e] 'S milly szerencsés Magyarország, mellynek földje, éghajlata a' tengeritermesztést egyformán elősegitik! Valóban, biztosan hiszem, hogy az értelmiség fejlődésével valamint a' németeknél a' vörös lóhere és burgonya, ugy nálunk a' müveltebb mezeigazdaság alapját tengeri és luczerna teendik. Jelenleg, némelly kárpátaljai, 's károlyvárosi hidegebb, hegyes tájékokat kivévén, tengerit mindenütt termeszt a' magyar, még Mármarosban is, hol már Bachus országa határt ér, 's hol a' huszti várdombot csak nem rég ékesitő szőlőtőkék is, végpusztúlásukat el nem kerülheték. Leginkább divatozik azonban az ország keleti és déli részein; mert az oláh és orosz csaknem kirekesztőleg, horvát na-

gyobb részt többre becsüli tengeri lisztből sült édes kenyerét 's lepényalakú máléját a' legszebb buzakenyérnél. Ez okból a' szomszéd magyar szinte nagy mennyiségben termeszti, mint biztos vásári czikket; de az országnak közép 's nyugoti részein, csak sertéshizlalásra használtatván, nem terjedhete-el ennyire; pedig marhahizlalásban, 's lótartásban is való nagy fontosságát Burger, tulajdon tapasztalása, f) b. Wesselényi Miklós hires sibói ménese által győzelmesen megmutaták. Egyébiránt örömmel vallhatjuk-meg, miszerint a' tengeritermesztés nehány évtizedek olta csakugyan szembeötlő terjedést nyert. Igy a' Katonai Végvidéken (az erdélyit ide nem értve) 1800-ban 765,675, az újabbi időkben 7 és 9 évi középszám szerint 1,683,573 posonyi mérő term tt. Schwartner a' szeremi termést, a' nemesi földeket is beszámitván, 720,000 p. mérőre tette, 's már az 1828-ki országos összeirás által az itt csupán jobbágyi földeken közép terméssel aratott gabona mennyisége 2,474,445 mérőre becsültetvén, ebből legcsekélyebb számitással a' tengerire egy harmadrész esett.

g) *Köles*. A zsiros kása mind a' magyarnak, mind a' szlávnak kedves eledele lévén, ennélfogva Debreczen környékén, Pest, Bács vgyékben, különösen Horvátországban, a' horvát és szeremi végvidékeken, a' Vas és Zala megyei vindustótoknál a' köles nagy mennyiségben termesztetik; egyebütt csekélyebb kiterjedésben, 's általjában véve csupán gyep és irtás földekben. A' Katonai Végvidéken, 1817-ben, a' perzsakölessel tétetett első próba igen különbözően ütött ki, 's a' közönséges köles feletti becse eránt a' vélemény nagyon megoszlott. g)

h) *Pohánka*. (Tatárka, Hajdina). Ezen gazdasági növényt, melly a' természettől mostohább vidékekre nézve megbecsülhetetlen, északi Ásiából hozták be Europába a' XV-ik században, de a' törzsökös magyar mind eddig nevéről alig ismeri, kivévén Somogy vármegyét, hol ezt a' szomszéd horvát és vindusok után jó formán megkedvelték. Valódi hazája ennek országunkban a' felföld, Mosony, Sopron, Vas vármegyék nyugoti része, és Horvátország.

i) *Rizs*. Csaplovics szerint a' törökök Esztergom mellett a' dunaszigetekben már a' 17-ik században jó sikerrel üzték a' rizstermesztést, de az országból kihajtatván; velök együtt ez iparág is eltünt. Később, a' mult század második felében a' hajdani Bánságban új életre derült, 's sokáig virágzott an-

nyira, hogy még egy pár évtized előtt Temes vgyében a' Berzava melléken évenkint 10—15,000 posonyi mérőt termesztettek h) (csak Gattáján 1820-ban 150 holdon 3000, 1821-ben 175 holdon 2800 posonyi mérőt), de a' gyakori rosz aratások, a' drága és sok napszám, az aránylag csekély ár miatt ennek termesztésével felhagytak; jelenleg egyedül a' topalyai pusztán, Arizi uraságé maradván gyakorlatban. 1819-ben a' chinai hegyi-rizsből (*Bergreis*. *Oryza mutica de Carro*) 4 lat mag, próba vetésül küldetett a' német-bánsági, péterváradi, és csajkás végvidékekbe, i) de az eredmény előttem tudva nincs. Hasonló próbát Bek uraság is tétetett Szabolcs vgyében, Tégláson. (Vat. Bl. 1812. S. 287).

a) Ugyanis Poroszország szinte 3 esztendő alatt (1829. 1830. 1831) vitt ki 11,131,526 Scheffel búzát, 4,889,893 Scheffel rozsot; de hozott is be búzából 1,107,589, rozsból 1;440,042 Scheffelt (1 posonyi mérő = 1¹/₉ Scheffel). *Ferbers neue Beiträge S. 31.*

b) Angolországban főképen csak búzát termesztenek; rozs felette kevés vettetik, 's inkább csak jókori zöld takarmányúl juhok számára, mellyet ezek künn juhkosarakban fogyasztanak-el. *Lengerke Landwirthschaftliches Lexicon S. 794.*

c) Midőn az amerikai szárazföld 1519-ben felfedeztetett, a' spanyolok a' mexicoi lakosokat többféle gazdasági növényekkel találták ismereteseknek; hanem a' tengeri egyetlenegy gabonájuk, mellyből mindennapi eledelüket készitették, mindenütt fő helyet foglalt: 's mivel az europai katonák a' tengeri kenyér készitéshez nem értettek, a' tabascoi Cacique szives vala a' Mexicóba induló *Cortex* seregével 20 felczifrázott indusnőt elküldeni, kiknek egyedüli kötelességük lett volna az ő, 's bajtársai számára főzni, 's tengeri kenyeret sütni. *Burger. Vollständige Abhandlung über die Naturgeschichte, Cultur, und Benützung des Mais. Wien 1809. S. 3.*

d) Lásd: *Zeitschrift für die landwirthschaftlichen Vereine des Grossherzogthums Hessen. 1834. S. 186. 1835 S. 64. 171.*

e) Francziaországban, Saint-Omerben 1836-ban dr. Pallas, ki már a' tengeriből való czúkorfőzéssel 2 esztendeig foglalatoskodott, 3704 kilogramm (egy kilogramm = 2 font) zöld tengerikóróból nyert 74,080 kil. nyers czukrot, 148,160 kil. melászt 1,111,020 húsosrészt, 's ezek közül a' melász 74 kilogramm alkoholt, a' húsosrész 500 kil. papirost adott. *Echo du Monde savant. Nr. 42.*

f) A' derék Burger fenemlitett könyvében 396-ik lapon ezeket mondja: „Horvát, Olasz, Alsó-Krajna országokban nem láttam más abrakot adatni lovaknak, mint tengerit, 's e' mellett mindnyájukat jótápláltattaknak, erőseknek szemléltem. Azon előitéletről, mit nálunk itt ott hallhatni, miszerint a' tengeri a' lovakat jobban táplálná ugyan, de restekké és vérmesekké tenné, e' tartományokban szót sem hallottam. Fiatal lovak morzsolatlan megeszik, ugy mint van;

idősbeknek vizben előbb valamennyire meglágyittattam, de lemorzsolva soha sem adám. Hizóökreimet ezelőtt árpadarával tartottam; de miolta elibek tengeridarát hintetek, czélomat kevesebb mennyiséggel, és sokkal rövidebb idő alatt elérem.“

g) Példaokáért: az erdélyi végvidéken 234, a' varasdiban 145, károlyvárosiban 137, bániban 124, szlavoniaiban 69, bánságiban 18 szorosan adta vissza az elvetett magot. Az 1818-ki próba mindenütt csekély sikert mutatott, annyira, hogy a' legnagyobb termékenység is (ez évben a' szlavoniai vidék vala legelső) csak 80 maggal fizette. *Hietzinger. II. Th. S. 61.*

h) Schwartner 5 rizstermesztő helyet nevez meg, u. m. Gattáját, Dettát, Dentát, Omort és Új-Pécset, 's az esztendei termést 10,000 posonyi mérőre becsüli. *Schwartner. I. Th. S. 284. u. 286.*

i) *Österr. Beobachter 1819. Nro 108 u. 258.* 's ismét *Vaterländ. Blätter. 1819. Nro 98.*

37. §. Takarmánynövények.

A' természetes kaszálórétek és legelők még mindig igen nagy tért foglalnak-el; többet a' róna vidékeken, 's némelly folyók mellékein, kevesebbet a' hegyes tájakon; amott csekélyebb, itt jobb minémüségű szénát és legelőt szolgáltatván. a) Kisebb nagyobb hitelességű adatok 's becsűk szerint, az egyes megyéket 's katonai végvidékeket felszámitván, az egész magyar birodalomban (Erdélyt 's Dalmatiát nem értve) 12,231,900 hold (1200 □ ölével) rétet és legelőt találtam. Ebből 4,498,508 holdat kaszálórétnek számitván, 's minden holdra 9 mázsa termést tévén, általjában az esztendei széna nyereség 41,500,000, vagy kerek számmal 41 milliom mázsára menne. A' Katonai Végvidéken (az erdélyit be nem számitva) 490,420 holdon (1600 □ ölével) 7 és 9 évi középszám szerint termett 5,200,978 mázsa széna, azaz 1 hold adott 10³/₅ mázsát. Ha már a' Katonai Végvidéket összehasonlitjuk az egész magyar birtokkal, ez nyolczszorta lévén nagyobb amannál (609 és 4894 □ mfd.), e' szerint is 41,607,824 mázsa termés jönne ki; és igy a' 41 milliomot annyival hihetőbb számnak vélem, mert az 1781-ki országos összeirás Magyarországban, a' régi bánsági, drávakerületi, Erdélytől visszakapcsolt megyéken, Horvátországon 's a' Katonai Végvidéken kivül, a' csupán jobbágyi rétek termését 17,047,935 mázsára tette, holott a' kihagyott megyék, vidékek, és általánosan a' nemesi birtokok rétbeli illetősége, a' megirt jobbágyi részt bizonyosan jóval felül haladja. b) A' gyakori száraz esztendők, a' növekedő juhtenyésztés magyar-

jainkat is ösztönzi már a' mesterséges rétek behozására. A' szomszéd németek nyomán, először a' vörös vagy spanyol lóhere jött nagy divatba főképen a' dunántuli és észak-nyugoti nagyobb uraságoknál; de a' tapasztalás megmutatá, hogy a' szeles, meleg-száraz magyar éghajlathoz nem a' vörös lóhere, c) hanem a' szárazságban is buján diszlő luczerna illik, a' honnan amannak termesztésével mind inkább felhagyván, jelenleg luczerna annyival több termesztetik; 's ez a' hevesi, bihari, kúnsági szárazsággal gyakran küszködő magyaroknak szinte felette hasznos volna, kivált midőn a' szomszéd Békésmegyében Tessedik olta olly szép terjedést nyerhete, hogy magjával is nevezetes kereskedés üzethetik. *Moharat* a' dunántuli és posonyi 's nyitrai magyarok legtöbbet vetnek. *Bükköny* tisztán, vagy árpával keverve, *csibehur*, *spergula* több helyeken szokásban van; de a' *tengerire*, mint takarmány növényre, nincs forditva annyi figyelem, mennyit méltán megérdemlene. — Az előszámlált takarmány növények termesztését eddig főkép csak a' nagyobb uraságok gyakorolták; d) a' közbirtokosok, 's adózók a' közlegeltetési servitus miatt, földjeiket kirekesztő tulajdonosi joggal nem birhatván, kénytelenek voltak a' müvelt mezeigazdaság ezen fő alapját teljesen nélkülözni. Azonban az $183^{2}/_{6}$-ki országgyülés bölcs határozata következésében a' legelők elkülönzése és a' tagosztály kétségkivül új üdvös időszakot hozandanak a' mezeigazdaságba, 's a' magyar bizonyosan követendi a' szomszéd Morva és Felső-Ausztria példáját, melly utóbbik Trautman kormánytanácsos állitása szerint jelenleg épen annyi marhát és gabonát vihet-ki, mennyit azelőtt, mig a' lóheretermesztés el nem terjede más országokból behozott; e) 's bizton reméllhető, miszerint a' hegyeshalomi nagyszerű rétöntözés, és az elsült, vagy kopár homokos legelők helyett, Alcsút példáján indulva a' mesterséges kövér legelők naprul napra több követőkre találandnak.

a) A' Hanság vidéke különösen gazdag széna dolgában, 's innen minden esztendőben több ezer szekérrel vitetik-ki Bécsbe, és a' szomszéd helyekre. A' mennyiséget tekintve, a' róna és hegyes vidékek közt gyakran szerfeletti különbség uralkodik. Igy p. o. a' hánsági végvidék 151,480 hold rétet bir, azaz jóval többet a' szántóföldek felénél; Szerem vgyében 120,823 hold (2000 □ ölével) jobbágyi szántóföldre 103,593 embervágó (1000 □ ölével) rét esik; ellenben a' báni végvidéken a' rét (15,365 hold). 11-re részét sem teszi a' szántóföldnek (270,542 hold) Minémű [illegible]etéből azon

ban a' hegyes tájékok, a' róna vidékeket rendesen megelőzik. Milly különbség van p. o. a' liptói, zólyomi zsiros legelők 's rétek, és az alsó-csalóközi, tóközi, vagy hansági izetlen széna közt?

b) Morvaországban, melly 10 szerte kisebb Magyarországnál 1830-ban 390,152 hold (1600 □ ölével) rét, és 4,811,002 mázsa széna számitatott-ki; 's az ötszörte kisebb Csehország szénatermése 8. milliom mázsára tétetik. *André Statistische Beschreibung des Kaiserthums Österreich. S. 135.*

c) Vas vgye nyúgoti hegyes részén, és Somogy vármegyében a' Dráva mellékén szép vörös lóheréseket magam is láttam; de e' vidékek erdősebbek lévén, a' szárazságtól nem sanyargattatnák annyira.

d) Kisebb birtokuaknál leginkább szokásban van még a' lóheretermesztés a' Szepességen, a' szluini és ogulini végezredekben.

e) *Trautmann. Landwirthschaftslehre II. S. 73.*

38. §. Kertivetemények.

A' *burgonya*, Amerikának, nevezetesen Perunak e' legbecsesebb adománya, az éhhalál legbiztosabb óvószere, Irlandban, Németalföldön, Németország nagyobb részében, Helvetiában az emberi táplálék legfontosabb ága, Sziléziából mintegy 60 esztendő olta hazánkban is az északi tótok 's németek közt, és a' Katonai Végvidéken ismeretes lett. a) A' magyar még igen sokáig megvetéssel tekinte e' hasznos gazdasági növényre, 's hogy termeszsze, a' kormánynak és a' földesurasságoknak kelletett kényszeriteni, mit most, a' dél-keleti vármegyéket kivévén, önként gyakorol; sőt az uraságok egy pár évtized olta mind emberi 's állati eledelnek, mind pálinka és czukornedv főzésre c) nagy kiterjedésű táblákban termesztik, 's e' tekintetből helyesen többé kertiveteménynek nem nevezhető. d) *Spárgával*, melly a' mezőkön vadon nő, bécsi kertészek tartják Magyarország fővárosát. A' *hagyma*, a' zsidó előtt még mindég különös becsben áll, de a' magyarnak is kedvelt fűszere, 's vele Kalocsa környéke, 's Kupuszina Bács vármegyében nevezetes kereskedést üz. Minden magyar ételnek savát borsát *paprika* adván meg, ez nagy mennyiségben termesztetik, 's Csanádban 1837-ben vékáját 20 v. krajczárért vesztegették. A' *saláták* különféle nemeit, a' nyári 's téli *retket*, a' pesti dunaparton hordókkal látható kovászos *ugorkát*, 's a' többi zöldségeket elmellőzvén, csak a' *fejes-káposztáról*, savanyitva mind a' magyarnak, mind a' tótnak

e' legkedvesebb eledeléről teszek említést, mellynek sertéshússal vagy a' nélkűl hetenkint háromszor kellettik asztalra jönni, és termesztése sok helyeken az adózókat terheik leróvhatásában leghathatósabban segiti. Azon különös hajlamból, mellynélfogva mind a' palóczok, mind a' székelyek a' ***máknak*** szenvedélyes termesztői, bizonyos közelebbi rokonságot lehet-e következtetni — nem tudom. A' nyitrai, barsi krikehájok, 's a' mosoni, soproni, vasi hienczek, sőt több helyt a' magyarok is szántóföldjeiket aratás után ***fejérrépával*** szokták bevetni, melly a' szarvasmarháknak, különösen a' teheneknek igen tápláló eledel. ***Sárgarépára***, 's más zöldségekre kitünőleg gazdag földdel birhat Kalocsa vidéke és Csepel szigetje, miután innen egész terhelt hajók érkeznek-meg pesti őszi vásárra. Ennél fontosabb kezd naponkint lenni a' ***burgundi répa***, mellyből tudtomra már eddig 25 magyar gyár czukrot főz, [e] a' kisebb vállalatokat nem is emlitvén. Déli Európát kivéve a' ***sárga*** és ***görög dinnye*** szó teljes értelmében kertinövény; de Magyarország statistikájában, e' czim alatt talán helytelenül hozzuk-elő, mert itt némelly megyékben több száz holdnyi szántóföldeken termesztetik, 's vele nem csak Pestre és feljebb nyereséges kereskedést folytatnak, hanem könnyen kiviteli czikk is lehetne, ha gyöngédsége a' távolabbi fuvaroztatást kár nélkül kiállhatná. Jóságára nézve a' hevesi és csányi (Heves vgyében) görög dinnye legelsőnek mondatik; de hogy ez osztályozással a' debreczeni, sámsoni, szabolcsi (helység neve), trázsi, hugyagi (mind a' kettő Nógrádban) szeremségi, 'stb. [f] 's különösen a' még kevéssé ismeretes kisújszállási és kardszagi (t. i. az úgy nevezett Takács dinnye) megelégednének, igen kétlem. A' sűlt ***úritök*** (cucurbita pepo), mind a' tótnak, mind főképen a' magyarnak kedves eledele lévén, Debreczen, N. Kanisa és Pest körül legjobban termesztetik; valamint ***disznótököt*** (Cucurbita verrucosa) is a' tengeri földekbe marha és sertés számára mindenütt vetnek, sőt Zomborban tökczúkor készités végett 1837-ben, az első gyár felállitatott. A' Katonai Végvidéken (az erdélyit nem értve) ***hüvelyes vetemény*** (nagyobbára bab, kevesebb lencse, 's még kevesebb borsó) 7 és 9 évi középszám szerint termett 99,292 posonyi mérő, és igy az egész országra 800,000 mérő termést évenkint bizvást számithatunk; mi nagyobb [illegible] n fogyasztatik el, sőt nem is elég, mert az orszá [illegible] szét a' többek közt

borsóval Ausztria tartja, épen ugy mint Debreczen vidékét a' lőcseiek, kiknek borsójok általjában az országban legjobbnak itéltetik.

a) Némelly történetirók tudni akarják, hogy a' burgonyát már 1565-ben bizonyos rabszolgakereskedő Hawkies János Spanyolországba, 's 15 esztendővel későbben Cardanus Hieronymus Olaszországba bevitte Akárhogy legyen, annyi bizonyos, miszerint Irlandba először Raleigh angol admiral Virginiából ültette-át 1584 ben, 's innen terjedt-el Nagy-Brittaniában. A' 16-ik század vége felé Hollandban lett ismeretes a' pápa követje által. 1601-ben Clusius, egy ausztriai füvész 2 darabot kapa Hollandiából, 's mint új növényt irá-le. Németországban a' 30 esztendős háború alatt és olta terjedt-el; de nagyban csak az 1772-ki évtől fogva termesztetik, mellyben hallatlan gabona drágaság uralkodott. Magyarország északi részében a' szomszéd Sziléziából lett ismeretes; a' végőrök pedig az 1779-ki és 1780-ki cseh 's morvaországi táborozásokból hozták haza, kivévén a' székelyeket, kik ezt a' Rajnamellékéről, a' mult század végén, a' franczia háborúk alkalmával vitték honjukba.

b) A' burgonya rendkivüli hasznáról meggyőzetve, ennek termesztését főképen II. József, ez emberszerető fejedelem kivánta minden módokkal elősegiteni, de szándéka nem mindenütt sikerült; sőt a' földesurak több helyeken büntetési fenyegétés által birhaták jobbágyaikat arra, hogy a' nekik ajándékozott mennyiséget elültessék. *Neutraer Gespannschaft vom Freihern v. Mednyánszky*, a' Hesperus 1817, 1818, 1819 és 1820-ki füzeteiben.

c) Burgonyából czúkornedvet főző gyárok vannak Egyeden Sopron vgyében gr. Festeticsnek (tudtomra e' vala nálunk legelső), és b. Eötvös ő excellentiájának Ercsiben Fejér vármegyében.

d) A' burgonya számos külön fajaiból, eddig főbbet 33-at ismernek. Lásd: *Versuch einer Monographie der Kartoffeln von Putsche und Bertuch. Weimar. 1819.* Hazánkban nagyobb mennyiségben b. Dercsényi tett próbát a' burgonya különböző fajaival, pestmegyei gödi gazdaságában, 's az eredmény a' honi ujság lapokban terjedelmesen közöltetett.

e) Burgundi répából dolgozó nagyobb czúkorgyárok vannak: *Nagy-Földémesen*, *Posonyban*, *N. Szombaton* Posony; *Karván* Esztergom; *Záhonyban* Ungh; *Beszterczebányán* Zólyom; *Gácson* Nógrád; *Ghimesen*, *Szolcsánban* Nyitra; *Eszterházán* Sopron, *Szentmártonban*, *Csécsenyben* kettő Győr; *Ikerváron* 's *Hosszú-Peresztegen* Vas; *Szigetváron* Somogy; *Kétegyházán* és *Kigyóson* Békés; *Sarkadon* Bihar; *Tolnán*, Tolna; *Csepinben* Verőcze, *Edelényben* Borsod; *Futakon* Bács; *Komlóson* Torontál; *Világoson* Arad vármegyében. Ezek közűl a' szolcsáni (h. Odeschalchié) 1838-ban 15,000 mázsa répát dolgozott-fel, 's a' jövedelem tett 58,739 fr. 1 kr. váltóban, mellyből 25,484 fr. 48 kr. költség lehuzatván, maradt tiszta haszon 33,254 fr. 13 krajczár.

f) Hogy a' fenelőszámlált helyeken kivül jó dinnye másutt is termesztetik, igen természetes; de mind felhozni egyenkint sem czélom, sem tehetségem nincs.

39. §. Gyümölcs.

Gyümölcsben, melly Ángolországban csak drága csemegéül szolgál, a) de Franczia, Olasz országokban, 's a' pyrenaeusi félszigetben a' köznép egyik fő élelmét teszi, Magyarország némelly vidékei szerfelett gazdagok, némelly vidékei 's különösen a' rónaságok igen szegények; az egészet véve pedig sem mennyiségre, sem minémüségre nézve elegendő nincs. 1818—1827-ig és igy 10 esztendő alatt az ausztriai örökös tartományokba 212,099, külföldre 14,809, összesen 226,908 mázsa nyers és aszalt gyümölcs vitetett-ki az országból, 's igy egy évre esik 22,690 mázsa. Diót és mogyorót vittek-ki ugyancsak 10 esztendő alatt az ausztriai örökös tartományokba 104,804, külföldre 19,116, összesen 123,920, vagy is évenkint 12,392 mázsát, 's ezenkivül 1818-ban 24,432 posonyi mérő diót. Az Ausztriából behozatni szokott nyers és aszalt gyümölcs mennyisége az 1825/7-ki országos kiküldöttség eleibe terjesztett 's kinyomatott harminczadi lajstromokból ki nem világlik, de hogy e' tetemes lehet, a' Dunán ősszel leuszó gyümölcscsel terhelt igen számos hajók tettleg bizonyitják. Hanem olasz gyümölcs (fige, narancs, czitrom, 'stb,) hozatott-be 1818—1827-ig 50,902, azaz évenkint 5090 mázsa, 's ezenkivül 60,953 mázsa malozsa, aprószőlő, 'stb., a' faolajat nem is emlitvén,

Legszebb gyümölcs terem Sopron vidékén, a' minthogy aszalva, 's lehámozottan becsinálva vele soproni név alatt nevezetes kereskedés üzetik. A' szőlős és gyümölcsöskertnek nevezhető dunántúli kerületben igen szép gyümölcse van még Zala (kivált a' Balatonmellékén), Somogy, és Baranya vármegyéknek; 's a' régi drávántúli kerület, Horvátország nagyobb részt, az oláhbánsági ezered, Temes, Krassó, Közép-Szolnok, Kraszna vármegyék, Arad, Bihar vgyék hegyes és dombos része, Kővár, Szamosmelléki és a' Tiszahát valódi gyümölcs raktárokat képeznek. Az északi részen Gömör vgye tünteti-ki magát gyümölcstermesztésben, mert itt nem csak szőlőkertekben (mint ez többnyire a' szilvásokat kivéve, történni szokott), termesztenek gyümölcsöt, hanem nagy kiterjedésű tulajdonképeni gyümölcsösök láthatók, 's. néhol a' szántó[illegible] [illegible]gyéit is gyümölcsfák

lepik-el. Zólyom, Trencsén, Honth, Bars, Nógrád, Nyitra, Posony, Torna, Abaúj vgyék gyümölcsfákkal eléggé bővölködnek, de legtöbb gondot forditnak ezekre a' nyitrai és barsi főképen ez iparágból élősködő németek, kik aszalt szilvájokkal „*Brünner Zwetschken*"; név alatt jutalmas kereskedést folytatnak. Egyes gyümölcsfajok közül leginkább el van terjedve a' *szilva*, a' ráczнak, oláhnak, horvátnak ezen mannája. Ezt e' népek annyira kedvellik, hogy nem csak házitelkeiket, szőlőjök aljait, hanem még urbéri külső földjeiket is szilvássá szeretnék változtatni; 's mivel tapasztalás szerint minden hat évben egyszer legalább szerfeletti bőséggel szokott teremni, ekkor az egész népesség jubilaris esztendejét üli, ekkor minden baját elfelejtvén, isteni italát: szlivoviczáját hörpölgeti, 's több helyeken veszekedésre, sőt vérengezésre is hajlandó. A' jobb gazdák nagyobb mennyiségben égetvén szlivoviczát, ezt akó számra zsidók veszik-meg, 's nevezetes részét külföldre hordják. 1822—1827-ig közép számmal évenkint 9625 mázsa pálinka vitetett-ki, melly nagyobbára szlivoviczából állott. Az oláhok szilvájokat ritkán aszalják-meg, csak pálinkának égetik; de a' szeremségiek, és a' szamosmelléki 's tiszaháti (Szathmár és Beregh vármegyében) magyarok hires szlivoviczájokon kivül, aszalt szilvát is sokat adnak-el. *Cseresznyét* sokat és szépet termesztenek Poson, Veszprém, Vas, Sopron, Zala, Baranya, Verőcze, Szerem, Bihar, Kraszna, Gömör, Zemplén, Abaúj, Borsod, Nyitra, Bars vármegyékben, az oláh-bánsági ezeredben, 's a' szeremségi katonai végvidéken. [b] *Alma* és *körte* mindenütt terem, 's a' tiszaháti, szamosközi, körösmelléki lunkaságokból egész hajóterhek usznak le a' Tiszán és Kőrösön a' gyümölcsben szegény alföld felé. Nemes fajú almákban Verőcze, Baranya, Posega, Somogy különösen bővölködnek. [c] A' Balatonmellékén, Szepességen. Verőczében szép *spanyolmegygyet* láthatni. Az *őszibaraczkoknak* több mint ötven nemei a' szőlőhegyeken termesztetnek, [d] mellyek a' *kajszinbaraczkokkal* együtt, a' szőlőfürtöknek még legkevesebb kárt okoznak. *Dió* a' szelidebb éghajlatú dombos vidékeken, *mogyoró* és *som* a' rengetek erdőkben untig terem. *Gesztenyések* vannak Szathmár, Bihar, Nógrád, Honth, Posony, Vas, Zala, Somogy, Baranya de leginkább Sopron, Verőcze, Posega vármegyékben és Horvátországban, hol néha sertéshizlalásra is fordittatik. Az országból középszámmal évenkint 2500 mázsa gesztenye vitetik-ki. *Fügét* a' déli melegebb tá-

jakon a' köznép is termeszt; s olajfát a' Magyartengerparton, 's Baranya vármegyében szemlélhetni.

Hogy a' gyümölcstermesztés, a' földmüveléssel együtt előre halad mindennapi tapasztalás, 's harminczadi lajstromok bizonyitják; e) de még sok maradt tenni való. Némelly földesurak városi polgárok, lelkészek e' tekintetben nagy érd meket szereztek magoknak; Debreczen, Nyiregyháza, Szarvas, Békes, Szentes, Szeged, Kecskemét, N. Kőrös városok a' gyümölcstelen Alföldnek szép példát mutattak; Lajos cs. k. főherczeg kegyes gondoskodása által felállitott jabukai hires gyümölcskert 's ennek fiókjai a' gyümölcsben szükséget szenvedő német-bánsági végezredet nem sokára gyümölcsgazdag tartománynyá varázslandják; 's ha a' gömörmegyei nyiregyházi pomologiai társaságok, és a' báni végvidék brigádai-parancsnokságának rendelete f) több követőket találandnak: bizvást számolhatunk azon jövendőre, mellyben Magyarország fővárosa szebb gyümölcsét nem külországból hozandja, 's közönségesen aljas gyümölcsét drága pénzen nem fizetendi.

a) Angolországban gyümölcsöt és szőlőt csak üvegházakban termesztenek, 's nagyságokra szebbek mint Francziaés Olasz országokban. Egy fürt szép szőlőnek ára 1—2—3 font sterling; egy almának vagy körtének 2—3—4 schilling (1 schilling közel 30 kr. e. p.); egy szem köszméte 3 kr. ezüstben. *Hazzi, Staatsrath: Beobachtungen und Bemerkungen auf einer Reise im J. 1836. nach Frankreich und England. München. 2. H. 1837.*

d) Hires cseresznye Krasznában a' *bürgözdi;* Zemplénben a' *király-helmeczi*: Abaújban a' *gönczi*; Gömörben a' *jólsvai* és *gömöri;* Barsban az *oszláni*: Nyitrában a' *steruszi*, *lancsári* és *kocsini;* Vasban a' *gérczei;* Sopronban a' *ruszti* és *márczi*; 's Baranyában az ugy nevezett *borizü.*

c) Verőcze vármegyében az almák királya a' szamatos *szercsika*, és a' stájerivel vetekedő *masánszker;* az első leginkább a' nassiczi, verőczei dombokon, az utóbbik a' híres szatinai előbb parlag, most a' legszebb gyümölcsössé változtatott halmon terem. Somogyban különösen becsültetik az istvándi fehér pogács alma.

d) Közép-Szolnokban Zilaj városa ritka jóságú őszi baraczkjairól nevezetes. A' bakonyaljai helységeknek is hires baraczkjuk van.

e) 1819. 1820. 1821. 1822-iki években közép számmal esztendő alatt csak 7500 mázsa nyers és aszalt gyümölcs vitetett-ki; de már 1823-ban 25.862, 1824-ben 33,059, 1825-ben 42,575, 1826-ban 37,711, 1827-ben 36,742 másásra rugott a' kivitel, csupán az ausztriai örökös tartományokat értve. A' külföldi kivitel szinte nevekedett valamennyire.

A' báni brigádai parancsnokság 1819-ben mind a' két ezered vidékébe eső század (Compagnie)-kerületeknek kötelességükbe tette, hogy évenkint mindenik 300 vad gyümölcsfát megnemesitsen, mi esztendő alatt7200 fára menne. *Hietzinger. Statistik der Militärgränze II. Th. S. 92.*

40. §. Bor.

Ha a' kecses hölgy Europa egy statistikai bizottság előtt megkérdeztetnék: hol vannak legjobb, 's legbecsesb szőlőskertjei? lélekismerettel bizonyosan ezt felelné: „Szép, de helylyel közzel elhanyagolt szőlőhegyeket birok Portugal, Spanyol, Olasz és Görög országokban; szinte nemes ültetvényeket Német országban (ámbár itt sok középszerűeket 's roszakat is); de a' legjobbak, 's legtermékenyebbek Francziaországban vannak 's — Magyarhonban. Mi jóságát illeti: úgy vélem, a' tokaji folyó arany, a' ménesi, ruszti, soproni, és szeremi nectár, Champagne, Burgund, Bordeaux, Lünel legnemesb termékeivel nem csak megmérközhetnék, de Bachus tisztelőinek nagyobb részét magának nyerné meg." Bátran nevezzük hát magyar hazánkat borok országának, melly minémüséget tekintve egész világon feljebbvalót nem ismer, 's mennyiségre nézve csak Francziaországnak hódol. a)

A' nemes *tokaji* bel és külföldön egyaránt ismeretes, 's méltán neveztetik borok királyának, mint a' melly tiszta sárgászöld szine, kövérsége, tüze, édessége, tartóssága, b) szamatja, 's főképen csuda balzsami ereje által, mellynélfogva gyengélkedőknek 's lábbadozóknak jóltévő erőt nyujt, egyformán kitünő. De nem csupán Tokaj hegyormain, hanem inkább ennek környékén, az ugy nevezett *Hegyalján* terem ezen éltető nedv, 's a' Kárpát ágainak legdélibb hegyfokát képezi, Zemplén vármegyében. Hossza e' termékeny hegyláncznak 6—7, legnagyobb szélessége Szántótul Kis-Toronyáig 6 mértföld lehet, melly 14 □ mértföldnyi kört tenne, de mellyből csak 5 □ mfd. szenteltetik bortermesztésre, a' többit erdők, szántóföldek, rétek és kertek foglalván-el. Huszonegy helység, 's ezek közt tizenegy kis város tartozik e' boldog tartományocska köréhez, 's mindnyájan az emlitett hegyek tövében, 's ezeknek a' Tisza és Bodrog vizei felé eső lapjain feküsznek. IV. Béla, országunk új alkotója volt az, ki e' tatár pusztitotta vidékbe olaszokat hiván-ki, ezek által a' bortermesztést virágzásba hozá annyira, hogy már 1380-ban a' zempléni bordézma 10000

aranynyal jövedelmezett az egri püspöknek; 's igy valóban királyi ajándék vala V. Istvántól 1271-ben, midőn Zemplén bordézmáját e' főpapnak illy szavakkal átadá: „decimas vini, ubi vineae modo sunt plantate." Tokajnak hires bora még inkább világszerte ismeretesebb leve az aszúbor készitésének behozása által, melly Szirmay szerint a' 17-ik század második felében történt, virágzásának legfelsőbb fokát a' 18-ik században Lengyelország első felosztásáig elérvén, ez időtől fogva inkább hanyatlani látszik. A' hajdani jobb időkben, midőn még a' külföld nem terhelé a' magyar bort annyira harminczaddal, egy Antal (87 itcze) jó ó aszúborért 50—70 aranyat, fiatalabb ó aszúért 20—40 aranyat, 's mászlásért 15—20 aranyat fizettek. Jelenleg a' külfölddel való kereskedés csaknem egészen fenakadván, hasonló borokért 10—20—30 arannyal is kevesebbet adnak. Egyébiránt nem minden év kedvező aszúcsinálásra; sőt 1783—1831-ig a' szüreteket felszámitván, kiviláglik, miszerint minden harmadik esztendő rosz, minden második vagy harmadik esztendő középszerü, és csak minden harmadik vagy negyedik esztendőben reméllhetni valóban jutalmas szüretet. Mi a' hegyaljai bortermés mennyiségét illeti; Laszgallner a' tokaji hegy leirásában a' zemplénmegyei szőlőket 74669 holdra (1200 □ ölével) tevén, 's minden holdra 6 akó termést számitván, az esztendei bornyereséget kerek számmal 450000 akóra becsülte. Schams e' becsüt igen csekélynek tekinti, miután 6 akónál kevesebb közép termést sehol az országban nem talált! 's mivel itt is az aljban fekvő termékeny szőlők a' többséget teszik, helybeli vizsgálódásai következésében, egy holdra 12 akó termést tenni nagyitásnak nem tartja, 's igy ő a' zemplénmegyei közép bortermést 900,000 akóra, ezenkivül jobb esztendőkben az aszúbort 12,000, a' mászlást 6000 akóra teszi.

Az ős tokajinak a' fiatal *ménesi* aszúbor méltó vágytársa, mint melly sötét vörös szine, édessége, tüze, 's más boroktól különböző felette kedves szamatja által, melly szegfűéhez hasonlit, annyira elhiresedett, hogy sokan még a' tokajinak is elibe teszik; mi egyébiránt csupán izléstől és szokástól függ. Ménesi név alatt jőnnek még Paulis, Gyorok, Kuvin, Kovaszincz, Világos, és Kladova helységek borai, mellyek mindnyájan Arad vármegyében feküsznek. Hogy Aradban szőlők már III. Béla alatt müveltettek: azt azon időbeli oklevelek bizonyitják, a' mokrai és gal[illegible]ntoriumokat vilá-

gosan emlitvén. c) Azonban később a' török háborúk alatt nagyon leszállott a' bortermesztés, 's csupán a' piros boraikról hires mokrai és borosjenői szőlőhegyek tartották fen magukat szakadatlanúl, melly útóbbi szőlőhegyen *Rákóczy szőlője* máig is fentartja emlékezetét az erdélyi fejedelmek ittem szőlőbirtokának, 's egyszersmind pártolásának. Kedvezőbb időszak volt a' szőlőmüvelésre a' mult század első — 's különösen második fele. Már 1741-ben tett vármegyei árszabás alkalmával a' *ménesi*, *paulisi*, *gyoroki* borok feljebbi árra szabattak, mint a' többi szőlőhegyeken termettek. d) A' mult század második felében Edelsbacher György, Gyoroknak akkori birtokosa, nagyban kezdte csináltatni az aszúborokat, 's nem sokára több követőkre talált a' szomszéd hegyi birtokosokban, annyira, hogy már a' 18-ik század végén, a' ménesi nectár kereskedésbe jövén, nem csak Magyar, hanem Lengyel, Orosz, Német országokban is elhiresedett, 's az ős tokaji méltó fiatalabb testvérének egyező vallomással elismértetett. A' ménesi aszúbor mennyisége középszerű jó esztendőkben 2000—2500 akóra becsültetik. — A' ménesi vörös boron kivül, szinte hires és felette egészséges fejér asztali borok teremnek: Galsán, Muszkán, Agrison, Almáson, némileg Pankotán, főképen pedig Magyaráton, melly mindeniknek koronája. Schams az Arad vármegyei hegyi szőlőket 12,000 a' siksági szőlőskerteket 8000 holdra becsülvén, 's a' tetői szőlők egy holdnyi termését 15, az alantabb fekvő szőlők termését 32 akóra számitván: összesen az évenkint termeni szokott bormennyiséget közép számitással 470,000 akóban állapitja-meg.

Nem csak Magyarországban, hanem egész Európában a' Szeremség (Szerem vgye, 's a' péterváradi végezred) a' legszebb, legkiesebb, 's legtermékenyebb tartományok közt foglalt helyet. A' szelid meleg éghajlat, két pompás folyó közti (Duna és Száva) fekvés, a' mindenben észrevehető gazdag tenyészet, a' hegyekkel, völgyekkel, kövér lapályokkal, százados tölgyesekkel változó regényes vidék egy olly varázskertet képeznek, mellyben Taube szerint a' természet játszva 's enyelegve akara remeket teremteni. A' magyarországi szőlőmüvelésnek is Szeremség a' bölcsője. E' tekintetben már a' romaiak idejében nevezetes tartomány vala, mert Aurelius Victor irja (Ep. cap. XXXVII.), miszerint Probus császár, mint szeremi születésü, 's fia egy kertésznek, 276-ik táján *Mons*

Almus nevű hegyen Sirmium (a' mai Mitrovicz) mellett katonák által szőlőket ültettetett, 's ezeknek termése csakhamar olly hirré kapott, hogy 100 esztendő mulva Claudianus, később Bonfinius, Ransanus, Galeotus Martius, Cuspinianus dicsérve magasztalák, 's a' szeremi bor csak a' szőlőtermesztésnek megesküdt ellensége, a' török alatt kezde régi hirében hanyatlani, mig azt az áldott béke helyreallitásával III. Károly alatt újra visszanyerheté. Kivévén azon szőlőket, mellyek szűk völgyekben, vagy árnyékos gyümölcsfák, vagy erdők szomszédságában vannak, egyebütt az egész Szeremségen jó bor terem, de kiváltképen megkülönbözteti magát az, melly a' Duna jobb partját kisérő Fruska-Gora hegylánczon Illoktól Karloviczig termesztetik, névszerint: *Illokon, Banoshtoron, Csereviczén, Beocsinban, Ledinczén, Kameniczen, Beshenován, Péterváradon,* és *Karloviczon,* melly utóbbinak neve alatt jön kereskedésbe a' többi helységek bora is. Mind ezen borok nagyobbára vörösek; hanem egy idő olta a' fejér bornak még jobb ára lévén, a' fejér szürése nagy divatba jött. Leghiresebb fejér bor terem *Rakováczon*, mellynek egészen a' cyprusi borhoz hasonló szamatja van, 's édessége is az lenne, ha a' szőlők némi túl-érettségi fokig szedetlenül hagyatnának. A' szeremi vörös bor édes, erős, 's bizonyos kedves szamatú, 's inkább csemege, mint asztali bornak alkalmas. Szine setét vörös, ize kedves és lágy. A' fejér bor felette erős és bóditó, vizezni magát nem hagyja, mellynélfogva nem asztali italnak, hanem kemény savanyú borok javitására használtatik. Egyébiránt mind a' vörös, mind a' fejér bor forrása után nehány hónappal tökéletesen megérik, és a' legjobb borismerő is ó bornak gondolná; e' mellett jó pinczében 's gondviseléssel soká eltarthatik, de fájdalom! a' Szeremségen hegyi pinczék szokásban nem lévén, e' miatt a' legnemesebb bor is hamar romlásnak indul. Aszúbort Szeremben vem szokás késziteni, de az ürmösöknek több nemei divatoznak, mellyek közűl az úgy nevezett *karloviczi pezsgő ürmös* (Tropf Wermuth) különösen dicsértetik, 's vele az országban sőt Bécsben is nyereséges kereskedést üznek. Schams (Ungarns Weinbau 1831. I. B. 141. l.) az egész szeremségi szőlőket 42,610 holdra (1600 □ ölével) számitván, az évenkinti bornyereséget 1 milliom akóra becsülte. Azonban az 1828-ki országos összeirás szerint csak magában Szerem vármegyében adó alá eső szőlő 407,715 kapa (50,964 hold),

vagy mint itt nevezik *motika* (egy motika = 200 □ öl) találtatván, ennek évenkinti közép termése 839428 akóra határoztatott, pedig még ebbe az uradalmi és szabad szőlők beszámlálva nincsenek. Továbbá a' pétervári végezred, és Karlovicz, Pétervárad, Zimony szabad katonai városok vidékein 9205 hold 643 □ öl, vagy is 73,643 $^{43}/_{200}$ motika iratott össze; és igy ha aránylag ezekre is annyi termést számitunk mennyit a' vármegyei szőlőkre kitettünk: ugy az egész szeremségi középbortermés évenkint az 1 milliom akót jóval felülhaladná.

A' magyarországi nemes borok közé sorozható még a' *ruszti* aszúbor is. A' ruszti szőlőhegy fekvése igen kedvező; mert ámbár keletnek néz, de laposan nyulván el, a' nap éltető sugári egész nap rajta fekhetnek; továbbá a' Fertő partját kisérő hegyek, a' hideg szeleket feltartóztatván, együttfogva a' Fertő tavával oly szelid,meleg éghajlatot szereznek, hogy midőn Kis-Márton felé a' hegyeken fagy, vagy a' szőlőket jég veri, ezekről a' rusztiak semmit nem tudnak. Szüretjeiket épen olly későn, 's olly gonddal tartják, mint a' hegyaljaiak; 's müvelésmódjuk követésre méltó. Innen a' ruszti bor régi hirét 's igaz becsét fentartotta, mert a' minémüséget is a' mennyiséggel fel nem cserélik, mint ez jelen korunkban hazánk számos részeiben, a' magyar bor hajdani hirének ártalmára megtörtént. De ez okból a' ruszti szőlőhegy termékenysége talán egész országban legcsekélyebb; mivel 1816—1825-ig és igy 10 esztendő alatt 6565 kapa (egy ruszti kapa = 80 □ öl, azaz 20 kapa = 1 hold) csak 25529 $^{3}/_{4}$ soproni akót teremvén, egy holdra 7 $^{1}/_{2}$, 's esztendőre 2552 soproni, e) vagy mintegy 3190 posoni akónál több nem esik. — Sopron városának szőlőhegyei roppant kiterjedésüek, 's 1,920,000 □ ölet foglalnak-el, mellyeken közép számitással évenkint 32,000 soproni akó terem. Minémüségére a' soproni bor egymástól nagyon különbözik. Ugyanis a' soproni aszúbor, melly a' rusztinál valamivel alábbvaló, csak azon hegysornak keleti oldalán szüretik, melly a' Fertő partján vonul-el.

Az éghajlat itt, mint Ruszton szembetünőkép melegebb ugy hogy ugyan ezen hegy nyugoti oldalát pusztán erdők és szántóföldek boritják akkor, midőn a' Fertő felől legnemesb bort termő tőkék, 's legválogatottabb gyümölcsfák diszlenek. A' várostól délre és nyugytra eső hegyek már több, de csekélyebb bort szolgáltatnak. Szinte jó 's erős borok Sopro-

vármegyében még a' *csepregi, rákosi, oggaui, megyesi, boozi,* a' Fertő partján; mint jó asztali borok dicsértetnek a' *nyéki, német-keresztúri, szent margarétai, losi* és *hidegségi*, 'stb. Mind ezek általánosan véve fejérek, izükre meszesek, 's valamennyire asztali italúl erősek. Összesen a' Sopron vármegyei szőlők 44110 holdra terjedvén, az évenkinti közép bortermés 850,000 akóra becsültetik.

A' pestmegyei szőlőhegyekben akár a' mennyiséget, akár a' minémüséget tekintsük, nagy kincse fekszik hazánknak. Itt a' bortermesztés mind a' dombos vidéken, mind a' rónaságon annyira közönségessé lett, hogy alig lehetne nehány helységet előszámlálni, melly szőlőmüveléssel ne foglalatoskodnék; 's még naprul napra újabb erdőirtások tétetnek; egész hasznavehetlen homoktérek, száraz dombok szőlőveszszőkkel ültettnek-be; 's még a' legmagasb kopár hegyek tetején is akarnak bort termeszteni, mint ezt a' visegrádiaknál látjuk. Különösen hires vörös borokat termő szőlőhegyek: a' *budai*, melly maga 5334 holdat foglal-el, 's évenkint 200,000 akót terem; továbbá a' *promontoriumi, tétényi, szent-endrei, pócs-megyeri, pómázi.* Első osztálybeli fejér borokat termő szőlőhegyek: a' *tótfalusi, bogdányi, pesti-kőbányai, szadai, csömöri.* — A' budainak fő tulajdonsága: hogy mentül tovább áll, annyival jobb lesz, 's azt a' különös ó izt egy magyarországi vörös bor sem veszi magába mint a' budai. A' szadai, csömöri borok keményekek, 's tökéletes megérésükre több esztendő kivántatik, de akkor felette becses italok, és szamatjukra sokat hasonlitnak a' somlyaihoz. Pest megye esztendei bortermését mi illeti: ezt Schams több szőlőhegyek termését egyenkint felhozván, 1,255,000 akóra számitja; és igy Pest maga több bort termesztene 2500 akóval mint a' lombardiai 's velenczei királyság, Tyrolt is hozzá adván; 180,000 akóval pedig többet, mint összesen Karinthia, Stájer, Morva és Cseh országok. f)

Az *egri* és *visontai* vörös borok sokaktól még a' budainál is többre becsültetnek. Honnan és melly időben ültettek először Egerben szőlőt, ez oklevelek hiánya miatt nem bizonyos. Legrégibb irat még azon egyességlevél 1275-ről, mellyet II. András egri püspök különböző bor és gabona dézmák eránt harmincz egynehány tagra menő kanonokjaival kötött, 's melly eléggé bizonyitja az egri bornak már akkori nagy becsét. Régibb igőkben Cse' Szász, Osztrák,

Bajor, különösen pedig Lengyel országból jöttek vevők, de jelenleg a' nagy harminczad miatt nem láthatni őket. 1697-ben egy pár hordó (egy egri hordó 3 akót foglal magában) jó ó bor 45 forintért, 1715-ben 52, 1781—1788-ig 32—40 forintért kelt-el. Az 1811-ki 1813. 1814. 1815-ben egy pár hordóval 500—1000 forintig adatott-el. 1827-ben 30—40 fr. volt az ára, 's jelenleg is az esztendők különbsége szerint ennél valamivel drágább vagy olcsóbb szokott lenni. Az egri hegységekhez tartozó szőlők, kivévén a' magas Egyed hegyét, felette termékenyek, 's terméseik közép számitással évenkint 200,000 akóra becsültetnek. — A' visontai vörös bor setétebb szinű az egrinél, 's jóságára nézve többen a' burgundiaihoz hasonlitják. A' visontai hegy egy folyton menő hegyláncz, melly Gyöngyös mellett az országutnál kezdetét vévén, észak-nyugotra Verpelét felé huzódik, 's magában foglalja a' *sári, tót-nánai, domoszlói*, szőlőhegyeket, mellyeknek termései szinte *visontai* név alatt adatnak-el. A' visontai bor jó pinczében 2 év mulva tökéletesen megérik, 's izére nézve sokat hasonlit a' ménesihez. Termékenysége a' szőlőhegynek nem nagy, sőt a' magasabb helyeken felette csekély. A' korán elhunyt b. Brudern, nézésre méltó szőleibe Vesuv-hegyéről, Burgundiából, 's Rajna mellékéről is hozatott vesszőket, 's igen meglepő sikerrel.

Hogy Baranya vármegyében szőlőt már a' romaiak idejében müveltek történetiróink bizonyitják, mert már akkor a' Monostortól Sepséig és Bodolyáig nyúló hegyláncz jó bora végett *Mons aureus* névvel tiszteltetett-meg (Koller, Hist. Episc. Quinque Ecclesiensis). De hogy az iparág a' magyarok kijövetelével is virágzott, Sz. István király adománylevele bizonyitja, miszerint a' pécsváradi apátságnak 110 *Vinitores, 6 Praeparatores Vasorum ad Cellarium* ajándékoza. Jelenleg Baranyának fő termékét szinte a' bor teszi, 's a' *villányi* setét vörös, ó korában is édeses szőlőnedv minden idevaló boroknak koronája lévén, külföldön is eléggé ismeretes. A' villányi szőlőhegy magában kicsiny kiterjedésű, mert az urasági ültetvényekkel együtt 10,000 akót alig terem; de a' szomszéd szőlőhegyek Palkonyán, Rácz-Petrén, Kövesden, Harsányon, Siklóson, 'stb. szinte becses vörös borokat szolgáltatván, kereskedésben villányi név alatt adatnak-el. A' fejér borok közűl kitünő jóságú az, melly Versenden Szilágyon, Hidoron, Berkesden szüretik. Milly nagy legyen e'

megye bortermése, a' dézmakönyvekből látható: mellyek szerint a' pécsváradi uradalom évenkint 24,000, bélyei uradalom 20,000, siklósi uradalom 12,000 akó dézmabort veszbe. Általjában a' szőlőtőkékkel beültetett hegyek 50,000 holdnál többet foglalván-el, az esztendei termést 1 milliom akóra könnyen számithatni.

Posony vármegyének fejér bora Magyarországon a' jobbak közé tartozik. A' Kárpát hegy lánczának, melly Dévénytől kezdve elébb keletre; aztán északra fordúl, keleti 's déli oldalát hires bort termő szőlőtőkék fedik, mellyek közt főkép nevezetesek: a' ***récsei***, ***szentgyörgyi***, ***pracsai***, ***bazini***, ***limbachi***, ***modori***, ***diósi***, ***dubovai***, ***terlingi***, ***csukárdi***, 'stb. Az itt termett borok nagyobb részt kemények, mellyek kifejlésére több esztendő kivántatik. E' rendes asztali borokon kivül aszúbort is készitenek, 's ezek közt a' szentgyörgyi akármellyik hazánkbeli aszúval méltán vetkedhetik. Szine ennek arany sárga, ize kövér édes, tüze sok, szamatja kellemes, tökéletes megérésére legalább 3—4 esztendő kivántatik. Egyébiránt igaz, Posony vármegyében ritka esztendőben lehet aszúbort csinálni, 's akkor is kevesebb mennyiségben, mint a' Hegyalján. Igy hiteles adatok után a' legjobb esztendőkben Szent-Györgyön 100, Pracsán 300, Bazinban 100, Modorban 100 és igy összesen mintegy 600 akó szürethetik-be. Mi a' posonyi szőlőhegyek termékenységét illeti: egy kapára (70 □ öl) 1 — 1½ — 1¾ akó, és igy egy 1200 □ öles holdra 25 — 34 akó termés vétetik-fel; mellyhezképest a' megyének 15,000 holdra terjedő szőleje, évenkint 374,000 — 400,000 akó bort adna.

Közönségesen ismeretes hires fejér borok továbbá: a' ***neszmélyi***, ***somlyai***, ***szerednyei***, Zalában a' ***balatonmelléki*** 's különösen a' ***badacsoni***, Bihar és Közép-Szolnok vármegyékben az ***érmelléki***, Nógrádban a' ***penczi***, ***váraljai***; 'stb. Vörös borok közt: a' ***szekszárdi***, ***vágújhelyi***, ***verseczi*** és ***fejértemplomi***. A' verseczi szőlőhegy termékenységét Schams egész országban legnagyobbnak találta (1 hold ád 40—50 akót), 's a' város és környékbeli szőlők termését 300,000 akóra becsülte, mellyhez Versecz maga 200,000 akóval járúl, mellyet 4500 holdnyi (1600 □ ölével) szőlőhegyén termeszt. Fejértemplom, az újonnan állitott bánsági illyr zászlóaly főtisztkari helye, több szomszéd szőlőhegyekkel együtt 100,000 akó bort szűr, melly [illegible] is kevesebb de jobb.

a' nagyobb rész közép jóságú fejér borból állván. Kevesbé ismeretes, ámbár legnemesb borai közűl való Magyarországnak a' ***varbóczi*** fejér bor Torna vármegyében. — A' horvátországi borok felette erősek, és sokat hasonlitnak az olaszországi szeszes borokhoz. A' vörösek közül a' ***mosslaviczai***, fejérek közűl a' ***bukoveczi*** különösen dicsértetik.

a) Francziaországban terem 35,358,890 hectolitre bor (1 hectolitre = 5046 párisi köbhüvelyk; egy bécsi akó = 2924·705275 párisi köbhüvelyk) *Chaptal 1. S. 173.* és *175.* l.

b) A' tokaji aszúbor tartóssága a' legtávolabbi küldözések által, még az egyenlitőn túl is bebizonyitatott; 's nem rég az ideje, hogy *Rio-Janeiroba* egy láda aszúbor küldetett, 's az átvevő egy légelyt ugyan ezen borból elromolhatlan jósága megmutatására felbontatlanúl útasita-vissza, melly megérkeztével szinte jónak találtatott. *Schams, Ungarns Weinbau I. B. 1832. S. 80.*

c) *Fábián Gábor, Arad vármegye leirása, Budán. 1835. 52-ik lap, Fehér Cod. Diplom. T. III. vol. 1. pag. 153.*

d) Ezen limitatiónak a' borokat illető czikkelye igy szól: „Notum vinum Ménesiense, Paulisiense, et Gyorokiense mediatim a xr. 6. Ex aliis promontoriis vicinis xr. 5. Budensium vinorum authenticorum xr. 6."

e) A' soproni akó nem 64 iczéből áll mint a' posonyi; hanem seprős borból 84, tisztából 80 iczét számlálnak egy akóra.

f) Az ausztriai tartományokban termett borok mennyiségéről lásd: *Franz Ritter von Heintl. Weinbau des österreichischen Kaiserthums, S. 55—60.* Egyébiránt e' tekintetben az irók egymástól nagyon különböznek. Igy Blumenbach a' lombard-velenczei bortermést 6 milliom akára teszi. *Crome, Staatskräfte S. 684. Vat. Bl. 1816. Nro 70.* Morvaországban, magában a' brünni kerületben a' szőlőhegyek 29777 holdat, 793⁵/₆ □ ölet foglalnak el, 's ezeken terem 446,655 bécsi akó. Csehországban 3655 hold szőlő ad 53,200 bécsi akót. *Mähren, topogr. stat., und histor. geschildert von Gregor Wolny, II. B. 1. Abth. S. XXVII. Brünn. 1836.*

41. §. Jegyzetek a' magyarországi bortermesztésre.

1. Árva, Liptó, Thurócz, Szepes, Sáros, Mármaros vármegyéket egészen, a' károlyvárosi katonai végvidéket nagyobb részben kivévén, a) egyebütt Magyarországon minden vidéken termesztetik bor, 's ez a' nemességnek ugy, mint a' polgárságnak és köznépnek legkedvesebb foglalatossága. Legtöbb bort termesztenek, 's legtöbb jó szőlőhegyeket müvelnek a' magya-

rok, ezután a' szlávok, majd a' németek, 's végre az oláhok. Igy a' tokaji, neszmélyi, somlyói, egri, visontai, érmelléki, balatonmelléki, szekszárdi, varbóczi, siklósi, miskolczi, szőlőhegyek magyarok: szeremit, szerednyeit, vágújhelyit, moszlaviczait, diósit szlávok, budait, rusztit, sopronit, villányit németek; szentgyörgyit bazinit, pracsait németek és tótok; fejértemplomit németek és oláhok; ménesit oláhok müvelik.

2. A' magyarországi szőlők kiterjedését a' Katonai Végvidékkel együtt Heintl (Weinbau des österreichischen Kaiserthums) 1,038,136 bécsi holdra számitotta, 's e' tesz 1,298,045 magyar holdat. Én az egész megyék és katonai végvidékek szőlőhegyeit kisebb nagyobb hitelességű adatok után összeszámitván, az Erdélytől visszakapcsolt részeket beleértve, 1,413,690 magyar hold szőlőültetvényt találtam. Schams a' magyarországi szőlőket 1,500,000 magyar holdra tette, 's erre évenkint 30,000,000 akó termést számitott; mit én is annyival inkább hihetőnek gondolok: mert az itt felvett termékenység a' francziaországinál még jóval kevesebb, b) holott nálunk a' nagyon elterjedt kertiszőlők nagy termékenységét senki nem tagadhatja; 's azon rendszer, mellynélfogva jelenleg a' szőlőmüvesek inkább sok mint jó bor után igyekeznek — közönségesen elharapódzott.

3. E' roppant mennyiségű bor nagyobb részt a' hazában emésztetik-el; a' hajdani virágzó külső borkereskedés tetemesen csökkent. 1823—1827-ig bezárólag 5 esztendei középszám szerint évenkint vitetett ki magyar bor 431,896 mázsa (az austriai örökös tartományokba 344,083, külföldre 88,113 mázsa) hozatott be 3037 mázsa (3032 az ausztriai tartományokból, 5 mázsa külföldről), és 3076 légely franczia pezsgő.

4. A' magyar bortermesztés, 's evvel való kereskedés fő akadályai: a' hiresebb borokkal, p. o. tokajival, ménesivel történt meghamisitások; Prisznicz után az úri rend közt divatba jövő vizital; a' hirtelen elterjedt gőzmüves pálinkafőző házak, mellyek burgonyából, rozsból aránylag olcsó pálinkát tudván előállitani, ez által az eddig pálinkával nem igen élő magyarokat is ennek italára szoktatják; a' borkereskedést terhelő nagy harminczadok; c) 's végre a' sikságokon elhatalmasodott szőlőskertek. d)

5. A' magyar bortermesztést 's kereskedést előmozditanák: 1) olly népszerű iratok, mellyeket a' magyar szőlőmü-

velés

velés kipótolhatlan kárára korán elhunyt Schams Ferencz közrebocsátott, mellyekben az ország különböző vidékein divatozó müvelési módok, hibák oktatólag felfedeztettek; 2) egy országos venyigeiskola, mellyet szinte a' fáradhatlan Schams Budán már alapitott, 's mellyet a' magyar gazdasági egyesület átvéven, tökéletességre való vitelét tőle annyival inkább reméllhetjük, mert ennek praktikai nagy hasznát nem lehet el nem ismerni, 's a' különböző magyar szőlőfajok tudományos és rendszeres osztályozása is, mit legközelebb az ausztriai szőlőfajokra nézve Burger olly remekül teljesitett, e) csak illy módon lenne eszközölhető; 3) kereskedési egyesületek, mellyek már több izben probáltattak, de nem sikerültek, azonban a' pesti *magyar borismertető egyesület* f) mind eddig jó nevét fentartotta, 's fen is tartandja, ha legszigorúbb felvigyázat által soha és semmi esetben hibás vagy elromlott bor a' társaság neve alatt el nem adatik; 4) a' kereskedésre szánt boraink készitésében ne magunk, hanem vevőink izlését tekintsük, 's e' tekintetben a' francziákat bizvást utánozzuk; g) 5) végre a' harminczadok mennyire tönkre sujthatnak vagy felemelhetnek akarmelly iparágot, 's igy a' bortermesztést is: Franczia és Porosz országok ellenkező példái tettleg bizonyitják. h)

a) Mármarosban szőlőtőkéket csak a' kabolapolyáni kertben, 's a' huszti várhegy oldalon szemlélhetni, 's ezek minő bort teremhetnek onnan megtetszik, hogy az utóbbi helyről a' kamara 1838-ban a' tőkéket kivágatni, 's eladatni rendelte. — A' likkai végezredben csak 19⁶¹⁰/ hold szőlő iratott össze; az ottosacziban már 64⁴⁰⁰/; 's *Zeng* városánál 66¹⁵⁷⁶/ hold; az oguliniben 302¹⁰⁷⁴/, a' szluiniban 1843⁷⁷⁸/ hold, és igy a' 170 □ mfdnyi nagyságú károlyvárosi végvidéken összesen csak 2296¹⁸²³/ hold.

b) Francziaországban Dupin Károly jelentése szerint a' szőlőültetvények a' franczia föld 30-ik részét foglalják-el. *Neues und Nutzbares aus dem Gebiete der Haus und Landwirthschaft. Weimar 1828. Nro 94. S. 94.* Francziaország nagysága 10,000 □ mföld. 's igy $1/_{30}$ rész 333 □ mfdet tenne. Ha már ennyi téren Chaptal szerint 35 milliom hectoliter bor terem (10 hectoliter = 18 posoni akóval), úgy egy 1200 □ öles magyar hold ott $16\,1/_2$ hectoliter, vagy $29\,14/_{20}$ posonyi akó termést ad, holott Magyarországon 30 milliom akó mellett egy magyar holdra csak $21\,1/_5$ akó esnék.

c) A' magyar bortól, ha ausztriai örökös tartományokba vitetik-ki egy mázsa (*sporco*) után fizetni kell 2 ezüst forintot; Poroszországban, a' keleti részeken, mellyekkel Magyarország épen szomszédos volna egy mázsától 8 tallért; Francziaországban, ha tenge-

ren vitetik-be, egy hectoliter után 35 frankot; Oroszországban, ha az ausztriai széleken fekvő vámhivataloknál vitetik-be oxhoft után, melly 240 palaczkot foglal magában, 18 ezüst rubelt. (Egy rubel = 1 for 32¼ kr. ezüst pénzben).

d) A' róna Bács vármegyét ezelőtt a' Szeremség és Buda környéke tartotta borral; de az újabb időkben a' szőlőskertek itt is annyira szaporodtak, hogy már 1826-ban 26000 hold szőlő ültetvény találtatott, mellyek jobb bort csupán Jankovácz, Baja, Szabadka körül az ott lévő homokos : pró kövecscsel kevert földeken teremnek.

e) *Systematische Classifikation und Beschreibung der in den österreichischen Weingärten vorkommenden Traubenarten*, *Von Dr. Johann Burger*, *k. k. Gubernialrath in Wien 1837.*

f) A' magyar borismertető egyesület czélja: középpontot állitani, hol honfiak és idegenek minden hazai borral 's annak minémüségével megismerkedhessenek, 's ez által a' termesztés ingere növekedjék, boraink hitele pedig lábra kapjon. Tagja az egyesületnek csak bortermesztő lehet Magyarországból 's a' hozzá kapcsolt tartományokból. Minden egyesületi tag első esztendőben 20 pengő forintot, később 10 p. fr. fizet évenkint. Minden részes tartozik az egyesületbe léptekor kijelenteni: melly borvidékről szándékozik tulajdon termesztményét az egyesület pinczéjébe küldeni, 's mennyit adhatna el szükség esetében. A' közgyülés által kinevezett Választmány fogad pinczét, borárúst, 's felvigyáz, hogy mind a' pénztár, mind a' borok az egyesület czéljainak megfelelőleg kezeltessenek. Van egy bor-kóstoló küldöttsége is. E' hasznos egyesület 1841-ben feloszlott.

g) A' borkezelés mestersége (e' szó: hamisitás, az udvarias szólásmóddal ellenkezik) *Bordeaux*-ban olly fokra hágott melly jelenkorunk leleményes eszét élesen mutatja. A' legnemesebb borok, mellyek Angolország 's a' gyarmatok számára vásároltatnak fel, közönséges Rhonemelléki borokkal, 's egy kevés pálinkával vegyitetnek. A' nem épen olly finom borokhoz spanyol borok (leginkább bencarlói és alicantei) vétetnek; továbbá az új bor Bergerac vidékebeli fejér borral kevertetik, a' forrás kén által fojtatván-el, mit ők mesterszóval: *vin mort*-nak hivnak. A' másik borral vegyitve fejlődik ki a' forrás, mellyet a' többi borral közöl; vas abroncsok erősitik a' hordót e' forrás bontóereje ellen; a' hordószája a' levegő kitódulhatása végett nyitva marad, 's e' második forrás a' bor korát tetemesen megváltoztatja 's a' kereskedő borjegyzékén mint igen régi ó bor jelenvén meg, ára is magasabbra szökik. A' florenczi Iris, szegfü, és földieper azon eszközök, mellyek *Medoc* nemes borainak zamatot adnak. Minden nagyobb londoni borkereskedőnek tulajdon borkészitő-intézete van itt, melly vevői izlését tüzi ki czélul, minthogy ezek közt sokan a' portói és madeirai borokhoz hozzá szokván, a' medoci nemes bort maga tisztaságában nem szeretik. *Lengerke. Landwirthschaftliches Lexicon*, *7. Heft. S. 126.*

b) Francziaország, különösen Bordeaux borkereskedése az újabb időkben tetemesen alászállott. Igy Bordeaux 1829-en vitt ki 43,832,064 litre bort, 1830-ban: 28,511,864 litr., 1831-ben: 24,409,604 litr., 1832 és 1833-ban még kevesebbet. E' csökkenés a' prohibitiv rendszernek természetes következése. Ugyan is Svédország. bergi herczegség, 's több tartományok, mellyek Francziaországba borért cserében vasat küldtek, miután ezt egy mázsától 26 frank harminczad mellett el nem adhatják, már most a' franczia borokat szerfelett magas harminczadvám alá vetteték. Poroszországban ellenben a' prohibitiv rendszer a' szőlőmüvelést csaknem kettőztetett kiterjedésbe hozta, Igy 1824-ben ez egész birodalomban még csak 43,680 porosz hold 's 149 □ Ruthe volt szőlővel beültetve; de már 1827-ben 50,265, 1831-ben 54,971, 's 1833-ban 60,534 porosz hold szőlő iratott össze. A' prohibitivrendszer a' borkereskedésre nézve itt abban áll: hogy 1821-ki oct. 15-től kezdve minden behozott idegen bor mázsájától a' birodalom nyúgoti részében 6 keleti részében 8 tallér harminczad fizettetik; és igy úgy szólván minden idegen bor behozatala tiltva van. *Versuch einer Statistik des preussischen Staates, von Dr. Voigtl, k. preuss. Geheimen Hofrathe, und Professor der Geschichte an der Universität zu Halle 1837. S. 74.*

42. § Kereskedési növények.

A' *kender*, ezen eredetileg indiai növény Olaszországon keresztűl Magyarországban is meghonositatván; új hazájában kedvező földre talált, 's benne több hivatalos probatétek bizonysága után kitünő jóságban termesztetik. [a] Milly nagy érdekű czikkje legyen jelenleg a' kender hazánknak, világos abból, miszerint az 182⁵/₇-ki országos Küldöttség eleibe terjesztett kereskedési lajstromok szerint, a' tetemes belső szükség tökéletes fedezésén kivül külföldre 6 esztendő alatt (1822—1827 bezárólag) még 117,361 mázsa vitetett ki, u. m. 92,031 mázsa az ausztriai örökös tartományokba, 25,328 mázsa pedig más külországokba;'s e' kivitel esztendőrül esztendőre növekedik, [b] holott csak nem rég ezelőtt a' honi hajózás szükségére is olaszországi, nevezetesen bolognai és ferrarai kender hozatott-be. Termesztetik pedig kender leginkább a' déli 's nem különben némelly északi vármegyébben, [c] de mindenek felett Bácsban, hol az angolok több esztendők alatt Apatin, [d] Hodság, Filippova; 's más szomszéd helységekben megbizottakat tartottak, kik a' kender helyes elkészitését e' végett betanitott embereik által eszközölték. Egyébiránt a' kender ára az ausztriai német tartományokban felszökkenvén. az angolok 1827 után kivinni

megszüntek, annyira, hogy Fiuméból 1837 és 1838-ban semmi, 1841-ben ismét 325,318 font vitetett ki. Sokkal nagyobb figyelmet érdemel azonban a' *lentermesztés.* Ugyanis azon nevezetes mennyiségen felül, mellyet honi iparunk szolgáltat, a' fenemlitett kereskedési lajstromok szerint esztendei közép számmal gyolcs szövetért 3,111,523 ezüst forintot fizetünk részint a' külföldnek, részint 's nagyobbára az ausztriai örökös tartományoknak; pedig e' behozatal még évrül évre növekedvén, már 4 és ½ milliom forintra felhágott. 'S e' tetemes veszteséget nem képesek kipótolni Szepes, Árva, Liptó, Thurócz, Mármaros, 's más északi vármegyék, mellyekben len meglehetős mennyiségben termesztetik, 's mellyek gyolcs szövetekkel nem megvetendő kereskedést folytatnak. Óhajtható tehát, hogy Vas vármegye, 's Kórógy szeremmegyei helység példáját több déli megyék és faluk is követnék; a' fonásban, fejéritésben, szövésben észrevett hiányok orvoslására szinte nagyobb figyelem lenne forditandó; 's néha néha oroszországi maggal, mellyet a' m. kir. helytartói tanács utján mázsájától fizetendő 18 krajczár behozatali vám mellett megszerzeni nem volna nehéz, a' honi vető magot felfrissiteni bizonyosan hasznos újitás lenne.

Europa a' két India terhes adójától legalább némi czikkekre nézve megakarván szabadulni, az indigó-festéket is valamelly honi festő anyaggal régóta iparkodik pótolni. E' czélra törekedett 2-ik József császár, midőn gondjait az indigóra kiterjesztette, mellyet déli Magyarországban nagy mennyiségben akarván gyártatni, annak, ki ott egy font anil magot termesztene, kétszáz arany jutalmat igért. Erre a' chemicusok és a' természet egyéb buvári az indigó nyomozásban szinte vetekedének, sőt Vinterl Jakab, azon kornak hires chemicusa, mint 1790-ben kiadott könyvében olvashatni, berlini és párisi kéket is iparkodott a' szövetek szinzésére alkalmazni. Továbbá régtől fogva tudva lévén az, hogy tartósan szinző kék anyag nem csak forró égalji indigoferákban, mellyek vagy fabokrok, vagy füvek, hanem a' *festő csillengben* (Isatis tinctoria) is, mellyet az europaiak Amerika feltalálása előtt állandó kék szinzésre majdnem egyedül használtak, és némelly más növényekben is létez; és hogy az indigó akármelly növényből származzék, a' mint Keesz 1819-ben megjelent technologiájában állitja, ha minden idegen részektől tiszta, mind egyféle és egyenlő tulajdonságú: az indigó-nyomozók, kiváltképen a' festő csüllenggel sok kémleletre terjeszkedtek, hogy ennek kék

anyagjával az idegen indigót valahogy kipótolhatnák, és a' kifolyó pénzár *e)* elébe gátot vethetnének. Illy inditóokokból a' Magyarország több vidékein vadon tenyésző *csülleng* termesztését a' kormány nálunk is előmozditni kivánván, a' katonai végvidékeken nyomtatott utasitásokat, 's Thüringiából a' legjobb magot osztatott szélyel; és Schanz pétervári ezredbeli igazgatói-főhadnagy 8 holdat ültetett-be e' növénynyel. Hasonló próbát teve Pfeifer orvostanár Késmárkon; sőt Pereden Posony vármegyében mintegy 300 mázsa termesztetett évenkint. Mint ezen vállalatok azonban különféle okok miatt félbehagyattak, csupán a' brodi és gradiskai ezredekben vannak még nehány végőrök, kik ez iparágot kicsinyben folytatják; legközelebb pedig Katona Dienes a' Vácz mellett lévő Nagyszál hegyén talált csülleng bokrok magvaival próbát tevén, a' süker reményen túl kielégitőnek mutatkozott (Lásd: *Katona D. a' honi indigóról, Gazdasági Tudósitások*, 1838-*ki III. füzet* 45 *'s követk. lapjait*). Kivánatos lenne tehát, hogy honfiaink az indigó-nyomozásban el- ne csüggednének,miután csak az ausztriai tartományokból indigóért több milliom forint megy ki évenkint, 's Magyarország is a' kereskedési lajstromok szerint 6 esztendő alatt (1822 — 1827-ig bezárólag) behozott 114,319 font indigóért évenkint 160,000 ezüst forintot legcsekélyebb számitással kiadott. *Buzér*, vagy *gyapár* (rubia tinctorum), melly nálunk szinte vadon nő, ezelőtt Somogy vármegyében gr. Hugonai gyaláni pusztáján 50 holdon termesztetett; de jelenleg nagyban sehol nem müveltetik, ámbár a' katonai végvidékeken búzditásúl jutalmas beváltási ár, 's a' termesztésre használt legelőktől adótóli szabadság igértetett. A' *sáfránytermesztés*, mellyet a' kecsegtető nagy ár miatt különösen Tolnán, Bihar, Heves, Baranya, Zala vármegyékben igazi hévvel gyakoroltak, hasonlókép ellankadt, 's most szelid sáfránynyal Ausztria tart bennünket. *Szömörcse* (rhus Cotinus, Färbersumach), mellyért csak nem rég olly sok pénz ment ki Oláh és Moldva országokba, *f)* vadon találtatik Egernél az Egyedhegyén, Keszthely vidéken, a' varasdi és pétervárad végezredekben, de legtöbb a' német-bánsági, és illyrbánsági vidékek homok dombjain, hol ez a' növény a' homok megkötésére megbecsülhetetlen, 's azért még a' levelek szedése nagy kimélettel történik. 1839-ben az illyr-bánsági zászlóaly vidékében a' szömörcse termés hivatalosan 37,169 okkára (1 okka = 2 ¼ font) becsültetett. A' *repczetermesztés* 's

olajsutolás e' folyó században igen elterjedt Magyarország déli vidékein, 's ez iparág most is esztendőrül esztendőre növekedik. Igy 1823-ban kender, len, de nagyobbára repcze olaj 1,429,682 font vitetett ki az austriai örökös tartományokba, 1824-ben már 1,614,121 font, 1825-ben 1,706,666 font, 1826-ban 2,749,848 font, 1827-ben 2,311,094 font. Jelenleg a' kivitel még sokkal több lehet, miután nem csak Torontál, Temes, Tolna, Bács, Baranya, Csongrád vármegyék, mellyek eddig legtöbbet termesztettek, hanem Békés, Heves megyék, a' Nagy-Kunság is, 'stb., nagyobb kiterjedésben kezdik müvelni. g) *Komló* több vidékeken vadon nő, de serfőzőházak számára rendesen is termesztetik, Zólyom, Szepes, Pest, Árva, Bereg, Arad vármegyékben,csakhogy nem elegendő mennyiségben, mert évenkint 1300 — 1500 mázsa cseh komló hozatik-be. Kismartonban, h. Eszterházy kertésze évenkint 50—80 mázsát termeszt. *Gyapot* (pamut) termesztéssel mint polgári Magyarországban, mind a' katonai Végvidéken, több helyeken, 's több esztendőkben tettek probát. Legelsők voltak a' Nákó testvérek, kik ezt 2-ik József alatt Torontál vgyében megakarák honositani, 's eleinte szerencsés sikerrel. Később Temesvár, Versecz, Pécs körül 's más vidékeken is tétettek kicsinyben próbák. Vedres a' vedresházi pusztán 1812-ben és 1815-ben szinte hozzáfogott e' növény termesztéséhez, de előbb az 1813-ik, 's utóbb az 1816-ki nagy árviz magvát végképen elpusztitotta. A' katonai végvidékekben, különösen a' varasdi ezredekben 1785-ben, a' németbánságiban 1795-ben, 1807. 1808. 1810. 1811-ki években tettek próbát, 's ez utolsóban innen, és a' szeremi végvidékről 102 font, 20 lat termés mutattatott-be, 's ez a' cs. k. gyári felügyelő tisztség vigyázata alatt felfonatván, kisült, hogy a' Szeremségen termett, mint legcsekélyebb, a' macedoniaival vetekedett; a' német-bánsági pedig még a' surinamihoz hasonlitott temesvárit is felülmulta; 's a' luisanaihoz csaknem hasonló jóságú volt. Azonban az 1812 és 1813-ki kedvetlen időjárások megmutatták, hogy a' magyar birodalomban a' gyapot termesztés csak kedvező esztendőkben eszközölhető; mit pedig sajnálni eléggé nem lehet. miután hazánk 6 esztendei középszám szerint évenkint 593,713 font gyapotkelmét kénytelenittetik idegenektől venni, 's e' behozatal, a' divat ugy hozván magaval, még évrül évre tetemesen növekszik.

a) A' magyar kenderrel 1825-ben a' fiumei kormányszék próbát tételvén, kiviláglott, hogy ez a' legjobb olaszországi fajnál, nevezetesen a' cesenaticainál is erősebb, miután a' magyar kender 209, a' cesenaticai csak 190, a' ferrarai pedig 158½ font terhet birhata meg. *Opinio Excelsae Regnicolaris Deputationis art. 8. 182⁵/₇ exmissae circa objecta ad Deputationem, commercialem relata. Ed. sec. 1831. pag. 15.* A' szeremi kendert Keesz technologiájában minden más auzstria-birodalombeli kendernek eleibe tette. *Keesz a. a. O. I. S. 96.* Egyébiránt az áztatás sem egészen helyesen megy végbe nálunk: mert 1826-ban Velenczében a' cs. k. arsenálban tett próba szerint a' magyar kender vizben nem olly tartós, mint az olasz, 's ez a' hiányos erejedzésnek tulajdonitatott; ámbár az is igaz, hogy e' próba alá vétetett kender árcsökkentés alkalmával vásároltatván jó minémüségü nehezen lehetett. Másik hiány, mit a' kereskedők a' magyar kenderben felfedeztek az hogy az érettebb szálak a' fattyú szálaktól szorgosan nem választatnak-el; a' gereblyélés is nem elég tisztán vitetik-végbe.

b) 1823-ban az ausztriai örökös tartományokba 1,144.598 font magyar kender vitetett-ki; már 1824-ben 1,386,503 font 1825-ben 1,708,609 font; 1826-ban 1,510,141 font; 1827-ben 1,958 461 font.

c) Posony vármegyének hegyentúli, Nyitrának szakolczai járásai kendert nagy mennyiségben termesztvén, evvel fontos kereskedést üznek a' szomszéd Ausztria és Morva országokba. Igen szép kender terem továbbá Heves vármegyében a' Tisza mentiben. Az északi megyék közt Abauj, Zemplén, Gömör, Zólyom, Honth, Sáros legtöbbet termesztenek.

d) A' bácsi kender leginkább *apatini* név alatt jön kereskedésbe, 's ez a' többi bácsmegyei kenderek közt leghosszabbnak, legfejérebbnek, 's legerősebbnek itéltetik. Apatin maga jó esztendőkben 5000 mázsánál sokkal többet 's az egész vármegye 80,000 mázsát termeszt. *Topographische Beschreibung des Königreiches Ungarn von Michael v. Kunics, k. k. pens. Professor, I. B. Pesth 1824. S. 257.*

e) Az indigóért Europa által évenkint kiadott kincset Bisinger 1823-k statisticájaban 48,500,000 pengő forintra számitja: Keesznek 1819-ben megjelent technologiája szerint pedig az ausztriai tartományokból 1800-ik esztendőtül 1805-ig, indigóért évenkint közel 3,000,000 ezüst forint vitetett-ki

f) Moldva és Oláhországokból 1804-ben 8332 mázsa 96 font szömörcze hozatott-be; 1806-ban 14,670 mázsa, 61 font *Vaterländ Blätter 1816. N. 59.* De már 1815-ben a' veszteglőházi lajstromok szerint csak 1531, 1816-ban 2381, 1817-ben 3600 mázsa.

g) 1840-ki novembertől 1841-ki novemberig, csak Pestről küldetett ki repczeolaj Bajorországba 10,292 mázsa, Helvetiába 681 m., Triestbe 122, Krakóba 360 m.. Poroszországba 482 összesen 11,937 mázsa. Repcze Bajorországba 20,918 m., Triestbe 252 összesen 21,170 mázsa; mi egy pozsonyi mérőt 75 fontra számitva teszen 28,227 mérőt. Középár: 11,937 mázsa olaj 16 fttal 190 992 ft., 28 227 mérő repcze 3½ forintjával 98,794 f. 30 kr. pengő pénzben.

43. §. Dohány.

Amerikának becses ajándékai közül [a] egy sem talált olly heves ellentállást, egy sem üldöztetett annyira, mint a' dohány, melly jelenleg Europa számosabb tartományaiban, 's különösen Magyarországon a' nagy tömegnek csaknem első rangú szüksége. I. Jakab angol király terhes adó által akará használatát elnyomni már 1604-ben; Oroszországban 1634-ben orr veszteség alatt tiltatott meg a' dohányzás; VIII. Orbán 1624-ben 's később 1690. XII. Innocencz pápák egyházi átok alá vetették a' dohányzókat 's burnóttal élőket; Erdélyben 1670. 1683. 1686. 1688-ban országos törvények, 's pénzbüntetések hozattak a' dohány használata ellen, 's midőn ezek semmit nem használának 1689-ben ennek termesztése jószág elvesztése, (amissio bonorum), 's a' vele való élés 2 — 300 forintnyi büntetés alatt tiltatott-meg. E' szigorú törvények azonban sehol nem érték el czéljukat, sőt Benedek pápa 1740-ben a' dohányzást maga is megkedvelvén önként visszahuzá tiltóparancsait, hol pedig ezek el nem töröltettek, ott a' szokás ragadó árja dönté halomra. Tizennégy év előtt 213 milliom font dohány emésztetett el évenkint Europában, [b] ellent nem állván az, hogy legtöbb országokban a' státus egyedárusági czikkjéül jelöltetett-ki. [c] Mikor jöhetett-be, 's mikor termesztetett először Magyarországban nem tudom: de hihető, hogy a' nyugoti részekbe Németországból, hova a' svékusok 1631-ben vitték, a' keleti részekbe pedig Törökországból hol már 1610-ben Konstanczinápolyban ismeretes vala — hozatott-be; 's hogy már a' 18-ik század elején nagyban termesztetett onnan világos, mert 1728-ban a' cs. k. dohányrakhelyekben lévő dohány öszszeszámitatván, e' közt 408601 font magyar levél találtatott. [d] Egyébiránt az ausztriai tartományokban Magyarbirodalmat kivéve, a' dohány szinte kirekesztőleg királyi haszonvételek közé tartozván, mivel a' császári fő abaldo a' megkivántató mennyiséget mindég a' magyar birtokokból vásárlá, e' körülmény a' magyar dohánytermesztésre hol kedvező, hol lankasztó befolyást gyakorla. Ugyanis a' dohánynak külföldre kivitele nem volt ugyan egyenesen megtiltva, de annyira megnehezitve a' bécsi abaldo rendszabályai által, hogy egyesek alig állhatták-ki vele a' concurrentiát. [e] Mind e' mellett is a' szükség, mit Europa e' korban az északamerikai szabadító háboru következésében, a' virginiai dohány kimaradta miatt

érezett, 's az ekkor még igen csekély kiviteli vám (1 ½ krajczár mázsájától) a' külföldön is nevezetessé tette a' magyar dohánykereskedést: az olasz, német birodalombeli, és németalföldi gyárok többnyire magyar dohányt dolgoztak-fel; 's bár az abaldo teljes erővel üzte az egyedárusággal határos munkálatait, 1779-ben egyedül Triesten ksresztül 100,759 font burnót, és 3,273,136 font leveles dohány, Fiumén és Buccarin által pedig 1780-ban 24,905 mázsa vitetett-ki. Ámbár pedig az angol-északamerikai háború bevégezte, 's a' kereskedési visszonyok eligazodta után hatalmas vetélytársa lőn is e' czikkelyünknek az amerikai dohány, olcsóbbsága, 's különösen a' burnótkészitésre alkalmas volta miatt: még is kiállandotta az avvali concurrentiát, ha egy bal finánczfogás nem történik, mi szerint a' státusjövedelmek szaporitása a' vámok felemelésében kerestetvén, a' dohány kiviteli vámja időrül időre mindég magasabbra, végre pedig egészen 12 p. frtra emeltetett; minek következésében a' német-belga, 's olasz gyárak, mellyek azelőtt bizonyos vevőink valának,az angolok által Amerikából kezdék ellátni magokat. Azonban nem sokára bekövetkezett Europának a' szárazföldi rendszer általi elcsukása az angol áruk elől. Az olasz, német birodalmi gyárok ismét Magyarországra forditák szemeiket; de miután ennek dohányát a' magas vámok mód felett megdrágitották, Olasz 's Németország több tartományai kormányaik által is ösztönöztetvén, nagyobb mennyiségben kezdék e' czikket termeszteni; mi által dohány kereskedésünk helyre nem pótolható kárt szenvedett. Később a' dohánykereskedésnek mind az abaldótól, mind a' vámok résziről vetett akadályai nagy részben megszüntek ugyan, amaz a' nyerészkedéssel felhagyván, imezek pedig koronkint 12 forintrol 2, később 1 forintra, 1824-ben ismét 20 krajczárra leszállitatván: de sem az előbbi kedvező körülményeket visszaidézni, sem Olasz 's Német országot dohányveteményeitől a' mieink javára megfosztani nem lehetett. Mindazáltal mióta a' vám igy leszállitatott, még is emelkedni kezdett a' dohánykereskedés, és növekedni a' kivitel főleg Olaszországba, ugy annyira, hogy a' kivitt menyiség, mi a' nagy vámok idején alig ment 10,000 mázsára, 1818 — 1827-ig bezárólag és igy 10 esztendő alatt 47,277,190 fontra, azaz közép számmal évenkint 47,277 mázsára emelkedett (L. Opinio Deput. Commerc. 1827. 3-ik tábla); jelenleg pedig a' 65,000 felülhaladja, 's mondhatni, magyar tengerpartunkon egy honi czikkely sem tesz-

annyi pénzt forgásba, mint a' dohány. Mi az ausztriai tartományoknak szükséges dohány mennyiségét illeti: ezt a' császári dohányigazgatóság majd saját tisztjei által váltatá be egyenesen a' termesztőktől, Pesten, Tolnán, Szegeden, Debreczenben fiók abaldókat állitván fel; majd 1817-ben a' beváltás mellett magányosokkali szerződés utján is kezdé a' szükséges mennyiséget beszerezni; majd a' reá következő esztendőben a' tisztek általi beváltással felhagyván, a' szállitást csődület utján a' legjutalmasabban ajánlkozónak engedé át. Ezen rendelet, miután a' dohánynak vételét az abaldótól függetlenné tette, megkönnyité ugyan a' kivitelt, de annak az országbani beszerzését végetlenül megnehezité az abaldo szállitóinak uzsoráskodása. Ezeknek a' termesztőkön is elkövetett csalásai, 's önkényes árszabások azóta számtalan, a' kormánynak is benyujtott panaszokra adának okot, más egyeseknek pedig annyira megneheziték uzsorás cseleik 's alacsony fogásaik által a' vételt, hogy, ki hasonlókhoz folyamodni nem akart, velök a' concurrentiát ki nem állhatta. Egy, az 1827-ki országgyülési rendekhez küldött kir. válasz (Acta Comit. 182⁵/⁷ l. 1391 és 1393) által ezen csalók cselszövényei megtiltatnak ugyan, 's büntetésök az illető hatóságokra bizatik; de a' visszaélést ezen rendelmény sem képes egészen kiirtani. Jelenleg a' császári fő dohányigazgatóság ismét 4 fő állomáson, u. m. Pesten, Tolnán, Debreczenben, Szegeden, megszabott áron (5 — 7 fr. p. p. mázsájától) saját tisztjei által váltatja be a' dohányt; de ugy látszik az elcsüggedt termesztőket e' sem képes még felderiteni, mert Békés, Csongrád, Csanád, 's több megyékben épen az újabb korban hagyának fel sokan a' dohánytermesztéssel; 's általjában azt mondhatjuk, hogy valamint a' bányászatban egyesek, ugy itt is egyes kereskedők milliomokat tudának magoknak szerezni akkor, midőn a' termesztők, kivált a' tulajdonképeni dohánykertészek valóban véres veritékkel szerzik mindennapi kenyerüket. A' cs. k. örökös tartományokba tiz esztendő (1818 — 1827-ig bezárólag) alatt vitetett ki 1,175,331 mázsa dohány, és igy esik egy évre 117,533 mázsa. Schwartner az országban elfogyasztott dohány mennyiséget évenkint 68,125 mázsára számitotta; de e' szerfelett kevés, ha meggondoljuk, hogy a' többi ausztriai örökös tartományokban, minden megszoritás mellett, 's az abaldo részéről ezelőtt külföldre gyakorlott nyerészkedés felhagyásával is évenkint 120—150 ezer mázsa szükséges, mellynélfogva Magyarország 11 mil-

liomból álló népére, melly a' törökkel együtt talán minden nemzetek közt legtöbbet dohányzik, 200,000 mázsát számitani nagyitásnak legkevesbé sem tarthatom; 's e' számitásom ha nem csal: ugy a' Magyarországban termesztett dohány mennyiség egyre másra véve kerek számmal 400,000 mázsát tenne. f) Dohánytermesztéssel Torontál vármegye legtöbbet foglalatoskodik, mert 41 nagy népesitett pusztán csaknem mind dohánykertészek laknak, kik többnyire magyarok, 's évenkint 70,000 mázsát állitnak-elő. Ezután jön Szabolcs, hol 30 helység nagyban üzi a' dohánytermesztést, továbbá Tolna, Bács, Szathmár, Heves, Zala, Hont, Bihar, Somogy, Sopron, Vas, Csongrád, Baranya, Arad, Temes, 'stb. A' Katonai Végvidéken igen kevés dohány termesztetik, a' kárpátaljai megyékben pedig épen semmi. Nais fiumei kereskedő II. József császár parancsolatjára több magyar termékek, 's ezek közt a' dohány minémüségét is vizsgálatra vévén, a' tolnai, pécsi és mura közi dohánynak adta az elsőséget; ezután következtette a' szegedit, aradit, rakomazit, debröit, debreczeni és szeremségit; a' posegait legroszabbnak tartotta. Azonban ez osztályozás ugy látszik a' burnót készitésre alkalmas dohányfajokat tüzte ki czélúl: mert füstölni a' vitnyédit Sopronban, verpelétit, debrőti Hevesben, ribait Nógrádban, vékit Komáromban, glogováczit Aradban, pereszlényit 's majd a' füzes-gyarmatit és kóspallagit Hontban, nagyfalvit Vasban, pálfait és faddit Tolnában, csetnekit, dulházit Gömörben, rátkait Zemplénben, paszabit és rakomazit Szabolcsban, szendrőit Borsodban, közönségesen legjobbaknak tartják. g)

a) A' dohányról Romanus Pane, egy spanyol szerzetes, kit Columbus Amerikában hagyott, tesz legelső emlékezetet *Cohoba* név alatt. 1535. a' nyugotindiai négerek használni kezdik. 1559. Nicot János, franczia követ Portugalban magot küld Párisba, 's innen e' név: *Herba Nicotiana*. E' nevét *Tabak*, Tabago szigetétől kölcsönözte, honnan először Europába behozatott. 1570. Hollandiában már dohányoztak, sőt 1615-ben ugyan itt termeszteni elkezdték. Németországban 1620. táján lett ismeretes.

b) *Staatenkunde von Europa von Freiherrn von Malchus, k. würtemb. Finanz-Präsidenten, etc. Stuttgard, 1826, S. 270.*

c) Spanyolországban csak Sevillában, Portugalban csak Lissabon és Porto városokban gyártatik dohány az ott lévő királyi intézetekben. *Bourgoing, III. 146. l.; Vollständiges Handbuch, etc. 2. Abth. 3. B. S. 244;* 's Portugalra nézve *Balbi, I. S. 458.* Francziaországban 1810-ben a' k. dohány-egyedárúság ismét behozat

ván a' dohánytermesztés 8 departementre szoritatott, 's 10—12 királyi gyárban mintegy 200,000 mázsa dolgoztatik-fel. *Chaptal I. 168. l.* Az ausztriai örökös német, olasz és lengyel tartományokban szükséges dohány mennyiség 8 kincstári gyárban, u. m. Haimburgban, Sedliczen, Gödingben, Vinikin, Fürstenfelden, Majlandban, Velenczében, Ragusán gyártatik. *Keesz, l. c. IV. Anhang S. 95. 's köv.*

d) *Schwartner, I. Th. S. 330.*

e) Minden magányos, ki dohányt külföldre szállitani akart, azt csak az abaldótól eszközlött szabad levél mellett tehette; mi nem csak a' taksák 's a' néha hetekig húzótt várakoztatás miatt volt terhes, hanem azért is, mivel illyenkor a' vevőnek nevét is ki kelle nyilatkoztatni; minek következtében az abaldo e' vevőket többnyire magához ragadá; mi annál könnyebben sikerült neki, minthogy szállitásait semmi sem akadályozta. Továbbá ha a' szabad meneti-levélen álló öszveg a' harminczadi mérésen pontosan ki nem ütött, a' dohány letartóztatott: mi még is e' czikknél, mellynek sulyát száraz vagy nedves idő változtatja, igen könnyen megtörtént. Az ausztriai vámhivataloknak szabadságában állott terhes kocsikat lerakatni, 's ujra fölmérni, 's még a' kötegeket is feloldani. Ha a' kereskedő az utlevélen kiszabott orszságutról a' mellék, talán jobb, de szinte oda vivő utra tért, nem csak dohányát elveszté, hanem pénzbeli büntetésre is szorítatott. Az 1802,ki felirásra 1807-ben érkezett kir. válasz (Acta Com. 1802. l 64. Acta Com. 1807. l. 497) csak igen tökéletlenül hárítá el ezen akadályokat, egyedül azt engedvén meg, hogy a' kellő utlevél ezután akármelly fiók dohány-hivataltól is kérethessék; 's harmad nap alatt kiadassék. Mit ezenkivül a' Rendek még kivántak: hogy a' harminczadi mérések a' hajókon tétessenek az utlevél taksája leszállitassék, 's annak értéke három hónapról miként eddig divatban volt határtalan, vagy csak hosszabb időre terjesztessék, meg nem engedtetett. *Horváth Mihály, Az ipar és kereskedés története Magyarországban a' három utolsó század alatt, 1840. Budán, 335. l.*

f) A' 400,000 mázsa illyformán osztatnék fel az országra: *szegedi* név alatt: Torontál ad 70,000, Bács 50,000 Csongrád 12,000, Csanád 1000 mázsát; *debreczeni* név alatt: Szabolcs 60,000, Szathmár 18,000, Bihar 10,000, Közép-Szolnok 2000 mázsát: *pécsi* név alatt: Tolna 55,000, Somogy 15,000, Baranya 10,000, Verőcze 3000 mázsát; *palánki* vagy *váczi* név alatt: Honth 12,000, Nógrád 4000 mázsát; *debrői* név alatt: Heves 20,000 mázsát; *aradi* név alatt: Arad 6000, Temes 8000, Békés 2500 mázsát; *cserbel* név alatt: Muraköz, 's Zalának déli része 13000 mázsát, *kapuvári* név alatt: Sopron 6000 mázsát; *vitnyédi* név alatt: Sopron 1200 mázsát; a' többi jönne Komárom, Borsod, Abauj, Gömör, Zemplén, Vas, Nyitra, Bars, Szerem, Posega, 's többi megyékre és végvidékekre.

g) A' magyar dohány jóságát a' dünkircheni gyárosok a' virginiaihoz hasonlónak itélték; azonban a' dohány kezelésében a' külföldi kereskedők több hiányokat fedeztek fel. Illyenek 1): a' dóhányt szabad ég alatt, 's nem arra alkalmas helyen szokták a' termesz-

tők megszáritani; 2): az összerakásban megnedvesitik; 3): jó egészséges levelek helyett fattyukat raknak közbe; 4): az érett levelek nem választatnak-el gondosan a' zsengésektől, sőt gyakran rothadt levelekkel vegyitettnek, 'stb.

44. § Erdők.

Azon hegyek, mellyek Magyarországot mintegy koszorú formában körülkeritik, 's az ország belsejében is messze elágadzanak, ugy szólván, egy nagy szakadatlan erdőt képeznek. Itt több helyeken minden pusztitás és kiméletlen gazdálkodás ellenére is az erdők aránytalanúl nagy tért foglalnakel; a' fának semmi, vagy kevés becse van, mire az évenkint kivitetni szokott 40,000 mázsa (1822—1827-ig bezárólag az austriai örökös tartományokba 234,635, külföldre 5044 mázsa hordatott-ki) hamuzsir tagadhatlan bizonyságúl szolgál. Milly kimerithetlen kincs fekszik csak az oláh 's illyr bánsági végvidéknek 700,000 holdra terjedő erdejében! Milly fabőség uralkodik Krassó, Mármaros, Verőcze, Posega, Somogy vármegyékben, a' horvát végvidékeken, 's Arad és Bihar keleti részein! 'S valljon nem ihletnek-e szent borzadással kitkit a' lykavai, lipcsei, murányi, ungvári, munkácsi, tatai és gesztesi uradalmak ős erdőségei? Az északi 's keleti magas és közép hegyek fenyvesekkel boritatnak, de vegyesen, mert tisztán csak a' legmagasb bérczeken nevekednek. A' károlyvárosi végvidéki erdők, főkép a' Kapellán túl tűlevelü fákból állnak, mellyek közt az öreg fenyő leggyakrabban jő-elő. Árva, Liptó, Zólyom, Mármaros legszebb fenyvesekkel birván, ők tartják épületfákkal az ország nagyobb részét; de a' nyugoti 's déli megyéknek Ausztria és Stájer országok is usztatnak-le a' Duna 's Dráva folyóin. a) A' sugár bikk a' zordonabb hegytetőknek, és többi kisebb hegyek északra fekvő völgyeinek pompás termése, fenyvesekkel vetekedő magasságra sinór egyenességgel felnő, de leginkább nehezen járható hegyeken lévén, kevéssé használtatik, különben néha makkjával, általjában pedig taplójával még a' külföldön is becsületet nyer; a' mínthogy némelly nyitrai, trencséni tótok főleg Szászországba évenkint 300 mázsánál többet kihordanak. Szerem, Verőcze, Posega, Baranya, Somogy, Zala, Arad, Bihar, Szathmár, Bereg, Ungh vármegyék, a' szeremi, báni, varasdi végvidékek gyönyörű tölgyes erdei nagy részt rónán feküsznek, 's a' Szá-

va, Dráva, Körös, Tisza, 's más folyók áradásaitól sokat kárositatnak; egyébiránt makkot bőven szolgáltatván ezrenkint hizlaltatnak itt a' sertések, 's még ezen felül gubacs is olly bőséggel szedetik, hogy 6 esztendő alatt (1822—1827) bezárólag) 838,756 köbölt adhatott el az ország idegeneknek. A' Szerem vármegyében tenyésző *édes tölgy* (Quercus esculus. Linn., Kitaibel szerint: Quercus conferta), mellynek gyümölcse csaknem olly édes, mint a' szelid gesztenyéé, hihetőleg egyik eledele vala a' föld első lakosainak. Veszprém, Honth, Nógrád, Gömör, Borsod, Abaúj, 's több megyékben szinte szép tölgyeseket láthatni. Horvátország katonai végvidékeivel együtt, mind folyói, mind tengeri hajók épitésére fát bőven és kitünő minémüségben adhatna, [b] ha a' jobb utak hiánya, ennek szállitását költségessé nem tenné. Mind ezen erdős helyeken azonban helylyel közzel bőség helyett szükség mutatkozik; 's nem egy két üveggyárt és hámort lehetne előszámlálni, melly fahiány miatt munkálatiban fenakadt; 's az olly félelmes Bakony, több mint 20 gyarmatnak adván helyet, lehetősen megritkult. Az itteni szükség egyébiránt nem is hasonlitható ahhoz, mit Magyarország róna vidékei általánosan éreznek. Azon nagy tér, melly a' Duna, 's a' bihari, aradi és temesi hegyek közt fekszik, (mintegy 1100 □ mfd.) kevés kivétellel szakadatlan erdőtlen sikság, [c] hol a' fa hiányát szalmával, tengeri kóróval, és valódi perzsa módra száritott marhaganéjjal kénytelenek a' lakosok pótolni. E' kietlen erdőtlenség káros befolyását sokszorosan gyakorolja, mert e' miatt az egész vidék szárazságban gyakran szenved, a' homokos helyeken pedig a' futóhomok a' szomszéd termékeny fekete földeket is elboritja. Kivánatos lenne tehát, hogy az erdőpusztitás ellen hozott 1807. 20-ki törvényczikkely szigorúbban megtartatnék; a' cs. k. családi, kamarai, 's más főbb uradalmak példája, 's különösen a' fenséges nádor kisjenői uradalmában divatozó erdőszeti remek rendszer 's utasitás [d] mindenütt követőkre találna; az 1807. 20-ik czikkely pedig a' futóhomokot erdővel vagy szőlővel ajánlván beültetni, mivel ezt csak kevesen teljesitették, [e] a' hanyagokat az országos küldöttség véleménye szerint is, (opinio Regn. Dep. in Commerc. Ed. 2-a 12-ik l.) büntetéssel kellene kötelességükre szoritani; 's itt különösen ajánlható lenne a' hamar növekedő amerikai fák ültetése, mellyekből gr. Hunyady ürményi 's keszi jószágaiban olly gyönyörű pagonyokat szemlélhetni. A' kőszén, melly megbecsülhetetlen tüzifa-

pótlék, ámbár hazánk számos megyéiben található, mind eddig csak Sopron, Komárom Esztergom, Baranya vármegyékben, 's a' bánsági-illyr végvidéken ásatik. A' gyeptőzeget (turfa) is, melly sok helyt nagy kiterjedésben találtatik ,milly jótékonyan lehetne használni, Engelsfeld (így neveztetik a' pesti határban egy birtok) pálinka főző-intézetével eléggé mutatja. A' magyarországi erdők felmérve nem lévén, ezek kiterjedését meghatározni igen nehéz; annyival inkább, mert némelly uradalmakban 's végvidékeken az erdőszi előleges becsűket a' valódi felmérések kétszeresen meghaladták. Lichtenstern szerént a' magyarországi erdők 8,942,720, a' végvidékiek Hietzinger után 2,174,822 $^{757}/$ német holdat (1600 □ ölével) foglalnak-el. Én kisebb nagyobb hitelességű becsűk után a' visszakapcsolt részekkel együtt 15,218,395 magyar holdat (1200 □ ölével) találtam, a' végvidékieken kivül.

a) Magyarország dél-nyúgoti részén csak Vas vármegyében 's főleg a' tótsági járásban, Baranyában a' Mecsekhátou, és Verőczében a' vucsini magasb hegyeken vannak fenyvesek.

b) A' károlyvárosi végvidéken 1818-ban 17,400 darab kitünő jóságú 's hajóépitésre alkalmas, nélkülözhető, 's mindjárt vágható szálfát (tölgy és fenyő) számláltak-meg; de ezek használatlanúl hevernek, mivel a' cs. k. tengerikatonaság szinte illy jó épületfákat Vizzo d' Aronzo-ból olcsóbban vehet. *Hietzinger, Statistik der Militärgränze, 2 Th. 131-dik l.*

c) A' nagy kiterjedésű Bácsban, 1826-ban csak 45,500 hold makktermő erdő, és 35,800 hold harasztos sűrű és füzes találtatott. Ellenben a' rétes, nádas, sásas, szityós térek 76,600 holdat foglaltak-el: ugyhogy minden erdőség 45, a' nádas rétségek 57 helységre jutának, $^{1}/_{4}$ része pedig a' megyének csupán szalmával és ganéjjal tüzelt.

d) A' 8 négyszög mértföldnyi kisjenői uradalom erdőségei 15089 holdat foglalnak-el 1100 □ ölével. Ezek mindnyájan rónán feküsznek, 's számjegyekkel ellátott szakaszokra osztattak fel, mellyek 100 holdas teljes négyszögöt képeznek. A' szakaszokat elkülönző séták egyszersmind utakul szolgálnak; 's az erdők szélei árkokkal vétettek-körül Az úrbéri faizás, melly ezelőtt hetenkint kétszer egész esztendőben gyakoroltatott, most ugy van elrendezve, hogy a' jogositattak meghatározott famennyiségre, 's csak téli hónapokra szoritattak. A' legeltetési servitustúl minden erdőség bár ennek ez előtt egészen alájavettetett teljesen szabad, miután a' jobbágyok másutt kielégitettek. Az erdőszi tisztség fizetése illendő; 's az erdei jövedelem, a' tetemes uradalmi és urbéri fa szükség, 's a' csekély fa ár mellett is, évrül évre nevezetesen öregbül *Forstdienstsinstruction für die Erzherzogliche Herschaft Kis-Jenő, von Joseph Hubeny, k. ungar. Kameral Forstbeamten in Arad, etc. Temesvár, 1836.*

beny úr a' magyarországi erdészetet illető még más 6 rendbeli munkáival, a' haza hálájára tette magát érdemessé.

e) Mind azokat, kik erdők ültetésével magok, unokáik, 's a' haza javát eszközlötték, előszámlálni sem czélomban, sem tehetségemben nincs; de azon nagyszerü fa ültetvényeket, mellyek a' mezőhegyesi ezelőtt erdőtlen pusztákon létrejöttek, elhallgatnom lehetetlen, miután ez új pagonyok, e' hires ménes-intézetnek 1500 ölre menő évenkinti faszükségét már is fedezhetik. Csongrádban az erzsébeti erdő homokba ültetve szép topolyákat, sőt fenyőket táplál. Bácsban Szabadka, Rém, 's Borsodon Latinovics szép erdőcskét nevelt; b. Orczy pedig Jankováczon 18,000 hold homokbuczkát szaggatott meg fáival. A' német-bánsági ezred homokhalmai szakaszokra osztva fákkal ültettnek-be, 's itt a' melly végőr erdőt nevel, annak ez tulajdonul adatik.

2) Állatok Országából.

A) Emlősök. 1) Szelidek.

45. §. Ló.

A' magyarországi lótenyésztés másfél század alatt sok változáson ment keresztül. Hajdan a' magyar, vérrel szerzett honja megtarthatásáért csatákban őszülvén meg, sokat és jól lovaglott. Neki serény, győzős, minden viszontagságot eltürő ló kellett, 's ezt feltalálhatá az eredeti, szinte keleti származású magyar fajban, mellyet a' török háborúk alkalmával jó módja vala nemes származású keleti lovakkal időrül időre nemesiteni. A' törökök kiüzetése után, az áldott béke helyre állott ugyan, de a' fegyver letételével a' magyar is puhulni kezde. A' lovaglás, melly testet, lelket egyaránt erősit, nem volt többé nemzeti szokás; a' fő méltóságok hivataluk tekintetével, a' fiatalok a' tanulással össze nem egyeztethetőnek itélék ezt. A' fő birtokuaknál elharapódzó fényüzés és pompa következésében, spanyol és nápolyi lovak jöttek divatba; a) mert a' kevélyen tartott fő, kos orr, hattyú nyak, lobogó serény jobban kielégitették a' fényüző aristocratia kivánatait, mint a' nemes származást bizonyitó, 's erős lovaglásra és utazásra megkivántató gyorsaság és győzősség. Innen a' jó eredeti magyar faj az uri ménesekből lassan lassan kipusztitatván, csak a'köznépnél, 's Erdély hegyesebb vidékein, a' Hátszeg és Csik bérczei közt talált menedékhelyet. E' körülménynek a'

magyar

magyar lótenyésztésre igen szomorú következése lőn. Mert a' szinte keleti vér által nemesitett spanyol lovak, mellyek leginkább Erdélyben terjedtek-el, 's mellyek csak hibás tenyésztési rendszer miatt veszteték-el eredeti becsüket, még nem ártottak ugyan tetemesen a' jó lótenyésztésnek; de Spanyol faj leple alatt dán, német, olasz lovakból álló keverék lepte-el a' magyar méneseket, mellyek eredetiségökből kivetköztetve, a' mult század második felében végkép elaljasodtak. A' lótenyésztés illy elaljasodását Mária Therezia gátolni akarván, ennek emelésére; különösen az adózók hasznát tekintve, 1777-ben aug. 2-kán minden hatásághoz igen czélirányos rendeléseket bocsáta. Nem csekélyebb érdekű azon kegyelmes kir. leirat is, melly 1804-ben, apr. 20-kán a' vegyes politicai 's katonai bizottság terve következésében közre tétetett, 1820-ban pedig a' mezőhegyesi katonai ménes-intézetnek megparancsoltatott, hogy hágó méneket nem csak pénzért adjon-el, mint azelött, hanem illyeket a' tartásköltségek visszatéritése mellett a' magokat jelentő törvényhatóságoknak is engedjen-át. Fejedelmink bölcs szándékát némelly gazdagabb birtokosok terhetségükhöz képest igyekezvén előmozditni, nagy áldozottal méneseket állitottak, mellyek azonban nem gazdasági combinátiónak, hanem hazafiui fellobbanásnak levén eredményei, nagyobb részben ismét elenyésztek. Végre a' magyar lótenyésztésre körül belől egy pár évtized óta uj időszak támadt. Nagyaink átlátták azt, hogy valamint mindennemü ipart és kereskedést csak haszon tarthat-fen, ugy a' lótenyésztés, a' gazdaság ezen nevezetes ága is csak ugy jöhet tartós virágzásba, ha abból folytonos haszon reméllhető. Ennek elérésére szükség volt tehát a' magyar lovakat idegenek előtt is kapósakká tenni, b) azaz a' már elkorcsosodott fajt szükség volt nemesiteni; a' régi koplaltatási, majd zabáltatási rendszer helyett egy részről a' csikók erőtelyesebb táplálása, más részől az egészben nagyobb takarékosság vala behozandó, mit a' kanczák mérsékelt dolgoztatása által sokan jó sikerrel teljesitettek is; c) végre lóversenyek, lóvásárok kellettek, hogy a' tenyésztők tenyésztésre alkalmas lovaikat biztosan megválogathassák, 's tetemes kiadásaik megkerüljenek. Illy józan elvek kifejlődése, 's ennyi kormányi rendeletek után lássuk: minő karban van jelenleg a' magyar lótenyésztés?

Magyarországon a' lovak száma a' mindig növekedő juhtenyésztés miatt több helyeken megfogyatkozott ugyan, d) de más országokhoz hasonlítva még is elég nagy. e) B. Lichten-

tére ide is behatott a' spanyol faj, 's a' lábát szedő lovak kedvelése. Báró Wesselényi István volt jó részt a' legelső, ki Erdélybe 1740. táján spanyol hágó lovat hozott, 's igy származtak ide a' Galant, Hannibal, Caesar, Brilliant, Bello, Spitz részint spanyol, részint császári ménesekből eredett fajok. *Báró Wesselényi Miklós. A' Sibói Ménesről. Pesten, 1829. 23-ik lap.*

b) Gróf Hunyadi örményi uradalmában lévő méneséből 1814-ben a' würtembergi korona örökös (most király) egy négy esztendős csődört 400 darab aranyért vett-meg, 's a' ló megérkezvén, még különös levélben, hizelgő kifejezésekkel meg is köszöntette. *Csaplovics. Gemälde von Ungern. 11. Th. 46-ik l.*

c) Az anyakanczákat már most több ménesekben dolgoztatják; de Appel Károly, a' gróf Hunyadiak jószágigazgatója volt legelső, ki a' lovak tartása ezen igen hasznos módját megkezdette. Itt már több esztendő olta igen kiterjedt gazdaság folytattatik mind kanczák által. A' szaporodás örökké nagy, 's a' csikók felette jól nőnek, 's formálódnak. *B. Wesselényi. A' Sibói Ménesről, 63-ik l.*

d) A' juhtenyésztés, bár növekedett is nem volt mindenütt ártalmára a' lótenyésztésnek. Igy p. o. a' Katonai Végvidéken 1817-ben volt 746,474 juh és kecske, 1838-ban már csupán juh 1,031,507 darab, 's kecske 183,384 d. számláltatott. Mindazáltal a' lótényésztés is szaporodék: mert 1817-ben volt 173,432 darab ló, a' kis csikókat nem számlálván, 's 1838-ban e' szám 200,448-ra növekedett.

e) Csehország 121,505, Morvaország 127,845 lovat számlál. *Lichtenstern. Statistische Tabellen über Europa von 1819.* André szerint az egész ausztriai birodalomban 1,835,653 ló számláltatik. *Zahlenstatistik 87 l.* Poroszországban a' lovak és csikók száma 1831-ben 1,374,594 volt. *Hoffmanns neueste Übersicht. 98-ik l.* Báró Malchus szerint Francziaországban 2,550,000, Angolországban 1 900 000, Spanyolországban 1,600,000, ló van, de ezek közt 1,500,000 öszvér. *Staatenkunde von Europa 154. l.*

f) Ezek közt aránylag legtöbb ló volt Szerem vármegyében, t. i. 43 □ mértföldön 86,864 darab; legkevesebb Szabolcsban, t. i. 115 □ mértföldön 7716 darab; de Szabolcsban tizszerte több az allodiális föld, 's huszszorta több a' nemesség, mellynek gazdasági barmai összeirás alá nem esnek.

g) *Mezőhegyes* fekszik Csanád vármegyében Aradhoz 5 mértföldnyire. Ezen fő pusztához még más három puszta tartozik, u. m. *Kis-Komarás*, *Fecskés*, *Nagy-Pereg* (ez már Arad vármegyében), mellyek összesen 39,911 holdat (1100 □ ölével számitván) 855 □ ölet tesznek, 's 84 járásra osztatnak-fel. Nevezetesen Mezőhegyesen van 18,599 hold 120 □ öl, Peregen 9417 hold 650 □ öl, Kamaráson 4092 hold 961 □ öl, Fecskésen 4582 hold 224 □ öl. Az épületek 220 holdat foglalnak-el. Ez az egész termékeny rónaság II. József alatt 1785-ben a' k. kincstártól egy katonai ménes-intézetnek adatott-át, melly a' magyarországi fő hadi kormányszéktől, 's ez által a' cs. k. udvari fő hadi tanácstól függ. A' ménesre, 's az itt folytatott gazdaságra egy főtisztkari tiszt, és egy jószágigaz-

számos méneshez és gazdagsághoz tarto-
ész személyzet 1839-ben állott: 1 alez-
ól, 4 kapitányból, 4 fő, 4 al-hadnagyból,
ól, 1 hadibiztossági tisztből, 1 számvevő-
ivevői-járulnokból, 1 épitési járulnokból,
osból, 1 gazdasági kormányzóból, 1 kasz-
khez jön még egy kaszárnya-felügyelő, 22
dobos, 1 trombitás, 269 közlegény, 17 tá-
, és több béresek és kézmüvesek. A' mé-
ság 200 ökör-fogatot, 's nyáron 7000 em-
Elvettetik évenkint 10,000 mérő gabona és
,000 mázsát gyüjtenek. A' ménesbeli lovak
idő olta mindig 3000 körül van, melly közt
ány anyakancza. A' ménes alapitása alkalmá-
gyar faj tenyésztetett. Ehhez jöttek későbben
i mének és kanczák, majd 1790-ben keleti szár-
1804 két izben meklenburgi anyalovak, 1803-
ök, majd nápolyi hágóminének, és 1811-ben mold-
ttak. Az ausztriai sereg által 1814 és 1815-ben
prédáúl nyert normanni és arab származású lo-
ze is ide jött, 's nem sokára ezután a' lippizai és
i ménesekből spanyol eredetű mének küldettek. U-
rab 's más keleti származású lovak is vásároltattak.
ni, hogy Mezőhegyesen nem egy megállapodott (con-
igen külömböző fajok tenyésztetnek. Néhány évek ol-
egen tenyészlovak vételével nagyobb részt felhagytak,
ző fajok is nem kevertetnek ugy össze. A' ménesnek
egy osztály, mellyek a' mostani fő ménes-parancsnok
fajok szerint elkülönöztettek, már is meglepő szép te-
nak, 's reméllhető, hogy ezentúl a' nemesitésre 's meg-
fajra való törekvés szigorúbban meg fog tartatni.

A' *bábolnai* puszta Komárom vármegyében fekszik Ácstól dél-
tföldnyire. Kiterjedése 6908 hold, 's 1104 □ öl, 's szép
övelkedő ligetekkel, bokrosokkal, 's uj erdő ültetvényekkel
lhetik. A' ménes-intézet 1839. oct. 20-kán állott 352 em-
, 565 lóból 138 szarvasmarhából, Nevezetesen volt 1 őrnagy
parancsnok, 2 másod-kapitány, 1 alhadnagy, 1 segédtiszt, 1
pap, 1 jószágkormányzó, 1 számvevői segéd, 1 főorvos, 3
irnok, 1 fő lóorvos, 1 fő kovács, 2 al-kovács, 2 nyerges,
rékgyártó, 4 kovács, 2 ács, 2 kőmüves, 1 lakatos, 1 kémény-
rő, 7 valóságos' és 3 helyettes őrmester, 12 fő, 8 al-káplár,
közlegény, 1 katonainas, 4 inas, 16 tábori-kocsiszolga, 20
borikocsis, 34 csikós, 69 béres. Lovakból: 9 könnyű mag (pe-
mier) 7 nehéz, 32 könnyű közönséges hágómén; 38 három éves,
1 két éves, 50 egy éves mén; 29 elválasztott, 1 szopós csődör
csikó; 113 mag, 34 hámos, 4 fiatal anya kancza, 30 három éves,
41 két éves 37 egy éves, 28 elválasztott kancza csikó; 2 három
éves, 1 két éves, herélt; 33 paripa. 35 hámos ló. A' gazdaság foly-
tatására volt 138 jármas ökör.

i) A' magyarországi méneseket mind előszámlálni igen bajos, mert ezek mind untalan változnak, a' régiek elenyésznek, 's ismét ujak állitatnak. Mennyire azonban értesitve vagyok, jelenleg e' következő helyeken találtatnak: Baranyában: *Bollyon* gr. Batthyáninak. *Sátoristyén* Károly főherczegnek: Fejérben: *Előszálláson* a' zirczi apátnak, *Csákberényben* gr. Lambergnek, *Lángon* gr. Zichynek; *Polgárdon*, *Nagy Lókon* és *Ujfaluban*. Mosonyban: *Parndorfon* gr. Harrachnak; Somogyban *Lengyeltótiban* (Ezentúl *Kulcson* Krassó vgyében) b. Fechtignek (eredeti arab tenyészlovakkal), *Kéthelyen* gr. Hunyadinak, *Helesen* gr Festetics Miklósnak, *Ladon* Czindery Lászlónak, *Nágocson* Zichynek, *Ádándon* Csapody Pálnak; Sopronban: *Czenken* gr. Széchenyi Istvánnak; Tolnában: *Ozorán* h. Eszterházynak; Vesprémben: *Dákán* gr. Nádasdinak, *Déghen* Festetics Antalnak, *Zirczen* a' zirczi apátnak, *Pápán* gr. Eszterházy Károlynak, *Rédén*; Zalában: *Fenéken* gr. Festetics Lászlónak, *Morgánon* Inkeynek, *Kecsehelyen* Csúzynak, *Pakán* gr Erdődynek; Bácsban: Latinovics 'stb uraságoknak, és *Rusztinán* b. Redlnek: *Ürményen* gr. Hunyadinak, *Galgóczon* gr. Erdődy Józsefnének, *Vogyerádon* a' nyitrai püspöknek; Pesten: több apróbb ménesek a' pusztákon; Posonyban: *Kiripolczon* h Pálfynak, *Tallóson* gr Eszterházy Mihálynak. *Bősön* gr. Amadénak, Hevesben: apró ménesek több helyen, T. Örsön b. Orczy Lászlónak, továbbá az Almásy nemzetségnek, *Márfőn* b. Podmaniczky Jánosnak (könnyű lovasság számára); Békésben: *Kétegyházán* gr. Almásinak, *Gyulán* gr. Wenkheimnének, *Körös-Ladányban* b. Wenkheimnének; Biharban: *Nagy-Kágyán* Lónyai Józsefnek; a' Kis-Kunságban: *Pákán* a' jász és kún kerületeknek; Vasban: *Csákányon* gr. Battyáninak; Máramarosban: apró ménesek több helyen; Szabolcsban: *Balmaz-Ujvároson* Semseynek: Sathmárban: *Nagy-Károlyon* gr. Károlyi Györgynek; Torontálban: *Hegyesen* Tainaynak; Verőczében: *Pepelánán* Jankovichnak, *Miklóson* Michalovichnak; Szeremben: *Rumán* (Kudash pusztán) 225 darab gr. Pejachevich Péternek, 's a' dobrodoli pusztán Rogulics családnak; Közép-Szolnokban: '*Sibón* b. Wesselényi Miklósnak. Temesben: *Hodoson* b. Sinának Aradban Tövisegyházán a' Bánhidy, 's a' borosjenői uradalomban az Aczél nemzetségnek.

k) Hogy a' lóban a' sebességgel párosult győzősség legnemesb tulajdon legyen, melly őt utazásra, hadipályára, 's akárminemű használatra legalkalmasabbá képezi, tagadhatlan; 's a' lónemesités csak ugy érethetik el biztosan, ha illy tulajdonságú lovak forditatnak tenyésztésre. Az illy lovak kiesmerhetésére pedig legcsalhatlanabb eszköz a' czélszerűen rendezett lóverseny; mit az angolok legjókorább átlátván, a' számtalan, nagy jutalmakkal összekötött versenyek által lovaikat annyira nemesitették, 's olly becsesekké tették, hogy e' tekintetben Angolországnak egész Europa adózik, 's a' lóversenyeket is legtöbb országok befogadták. Egyébiránt az ujabb időkben az angolok közül sokan inkább a' nyereséget, mint a' lónemesitést tűzvén-ki czélúl: a' versenypályákat rövidebbre szabták, 's a' ló által viendő terhet is könnyitették, 's igy a' győzősségre keveset ügyelvén, a' virágzó lótenyésztést aljasodás veszedelmének tették-ki, 's

csak hogy mentül hámarébb nyerhessenek, futtatásra igen fiatal, még ki nem képzett lovakat használtak. Lásd az ezekről véleményt: *Neueste Stimmen aus England über den jetzigen Zustand der Zucht edler Pferde daselbst. Deutsch mit Anmerk. vom Grafen v. Veltheim und E. v. Hochstetter, Berlin, 1837,* — Továbbá: *Versuch eines Beweises, dass die Pferderennen in England etc. kein wesentliches Beförderungsmittel der bessern edlen Pferdezucht in Deutschland werden können, von E. F. W. v. Burgsdorf: Königsberg. 1827. — Bemerkungen über das englische Pferd, von F. v Brinken. Weimar, 1827. — Ansichten über die Entstehung und Ausbildung des edlen Pferdes, und die zur Verbesserung der Pferdezucht anzuwendenden Mittel, von Pogge Güstrow. 1836. - Bemerkungen über den Nutzen d. landesherrlichen Hof und Stammgestüte und der Wettrennen nach englischer Art, von K. W. Ammon. Nürnberg. 1831. — Über Wettrenner, Wettrennen, und Pferdezucht, von Freiherrn v. Kloch. Breslau, 1835.*

46. §. Szarvasmarha

Magyarország némelly vidékein, p. o. a' Katonai Végvidéken a' jobb gazdálkodás következésében, továbbá némelly déli vármegyékben, nevezetesen Temesben, Torontálban, Szeremben, a' juhtenyésztés mérsékeltebb elterjedése miatt a' szarvasmarha-tartás jelenleg is virágzó karban áll, 's még esztendőről esztendőre gyarapodik. a) Az ország nagyobb részében azonban részint a' sebesen növekedő még a' közrendüek közt is elterjedt juhtenyésztés, részint az ország valamellyik részében csaknem évenkint pusztító marhadög a' szarvasmarhatenyésztést ha nem ugy is mint Magyarországban, b) de minden esetre érezhetőleg keskenyebb körbe szoritották. Még 1802-ben 158,600 darab szarvasmarhát adott el a' magyar idegeneknek; de azóta ennyi egyik esztendőben sem hajtatott-ki, ugyhogy az 182⁵/₇-ki kereskedési országos választmány eleibe terjesztett vám lajstromok szerint 1818 — 1827-ig bezárólag, azaz 10 esztendő alatt csak 1,083,254 darab ment ki az országból, 's ez, darabját egyre másra véve 30 ezüst forintra becsülvén, 32,497,620 jó forintot hoza-be. Vevőink nagyobb részt az ausztriai német örökös tartományok valának; a' külföldiek e' tiz év leforgása alatt csupán 77,092 darabot hajtottak-el; egyébiránt a' mondott lajstromok biztos reményt nyujtanak a' felől, hogy az olasz tartományok felé régen gyakorlott jutalmas marhakereskedés ujabb virágzásba jön, miután ez évrül évre gyarapodik, 's felette csekély állásábúl hirtelen nevezetes fokra hágott. c)

De nem mindenik vidék űzi annyira a' marhatenyésztést, hogy vele beérje, vagy épen el is adhasson. A' kárpátaljai északi vármegyék több ezer darabot vesznek a' szomszéd Galicziából és Bukovinából; 's a' bécsi és pesti mészárosoknak [d] a' moldvaiak, oláhok és szerbusok szinte szolgáltatnak gőbölyöket, 's az illy móddal tiz év alatt behajtott 239,440 darab szarvasmarháért 7,183,200 ezüst forint legalább is kifolyt az országból.

A' magyarországi ökör magas termete, hószin fejérsége, hosszan felnyúló szép idomú szarva által minden europai szarvasmarha faj közt jelesen megkülömbözteti magát; jó izű husárol pedig a' bécsiek legjobb bizonyságot adhatnának. E' szép marhafaj valódi hazája azonban a' magyarországi két nagyobb rónaság, különösen a' Tisza melléke, u. m. Csongrád, Csanád, Békés, Bihar, Heves, Szabolcs, Borsod, Zemplén, Szathmár, Arad, Torontál, Pest, Bács vármegyék, a' jász és kún kerületek, hajdúvárosok. A' Duna vidékén a' Répcze melléke legszebb marhát nevel, azután a' Rába tájéka, Szigetköz, Tóköz, Csalóköz, Komárom, Moson, Fejér, Tolna, Somogy, Baranya, Szerem, Zala vármegye, főkép Kis-Komárom körül. Az északi, keleti, délnyugoti hegyes vármegyék és vidékek marhája már jóval alacsonyabb de zömökebb termetű, rövid csontú, szinre nézve verhenyeges, barna, vagy tarkás, kis szarvú, 's részint lengyel vagy moldvai, részint stajer és krajnai eredetű. Még ezelőtt nehány esztendőkkel a' *derekegyházi* (Csongrádban), *paczini* (Bodrogközben), *sarkadi* (Biharban) válogatott szépségű gulyák a' külföldön is legismeretesbek valának. Jelenleg a' gr. Csáky Petronella asszonyság biharmegyei *körmösdi* gulyája talán legszebb lehet 's innen marháik nemesitésére podoliai és oláhországi tenyésztők is visznek bikákat és teheneket. Gyönyörű gulyája van még gr. Eszterházy Károlynak a' pápai uradalomban és gr. Festetics Lászlónak Győrváron Vasban, továbbá h. Odeschalchinak illoki uradalmában a' *vischnjevczei* pusztán 400 darabból álló. [e]

A' magyar tehenek rendesen nem igen bőtejüek levén: ennélfogva némelly uraságok főkép a' nyugoti és északi megyékben schweiczi, mürzthali, vagy épen frieslandi eredetű tehenészeteket állitottak, 's honositottak meg külömböző sikerrel; 's mikép lehessen az illy tehenészeteket lehetőleg legjövedelmesbekké tenni, erre például szolgálhat gr. Hunyady *sári* majorsága Somogy vármegyében, hol a' legszebb 's igen tejelős schweiczi tehenek felváltva mezei munkára is forditatnak. —

Lichtenstern szerint 1819. Magyarországban volt 800,000 ökör, és 1,524,400 tehén; a' Katonai Végvidéken 199,470 ökör, és 211,300 tehén, azaz összesen 2,735,170 darab szarvasmarha. Az 1838-ki összeirás alkalmával pedig találtatott a' Katonai Végvidéken 239,485 ökör és bika, 's 301,373 tehén, összesen 540,858 darab. Szerem, Temes, Torontál vármegyékben, hol a' szarvasmarha tenyésztés aránylag legkiterjedtebb, az 182⁸/₉-ki országos összeirás szinte csupán az adózóknál, 292 négyszög mértföldön volt 306, 894 darab szarvasmarha; a' horvát végvidékeken, hol a' marhatartás legcsekélyebb, 288 négyszög mértföldőn 151,512 darab. E' két külömbözö vidék marha öszvegét az egész országra középszámúl vévén-fel: e' számitás szerint 4894 négyszög mértföldőn, vagy is Magyarországban 3,881,467 darabra menne. a' marhák száma; mellyet a' nemesség marháit is beszámlálva, kerek számmal 4,800,000 darabra biztosan tehetünk. f)

a) A' Katonai Végvidéken 1817-ben volt 459,772 darab szarvasmarha, 's már 21 esztendő mulva, 1838-ban 540,858-ra szaporodott. Az 182⁸/₉-ki országos összeirás alkalmával csupán az adózóknál ön bevállásuk szerint találtatott Temes vármegyében: 115,000 darab ökör, tehén, és bornyú; Torontálban: 31,996 d. ökör, 53,553 tehén, 20,899 tulok; Szeremben: 51.107 jármas ökör, 17,628 anya tehén, 12,275 meddő tehén, 14,432 tulok.

b) Morvaország egyik legtermékenyebb kerületében, a' *brünniben* (84 □ mfd.) 1834-ben volt 7494 ökör, 9576 tehén, 392,421 juh; 1817-ben volt 43,119 tehén, és 82,707 juh; és igy a' tehenek száma 4szerte kevesebb lett, midőn a' juhok csaknem öt annyira szaporodtak. *Wolny. Die Markgrafschaft Mähren topographisch, statistisch, und historisch geschildert. II. B. Brünner Kreis. 1. Abth. 1836. 32-d. lap.*

c) A, külföldre 's fókép Olaszországba való marha kivitel évrül évre mennyire növekedett, e' következő vám-lajstromból láthatni:

Mindennemü szarvasmarha kihajtatott	1818 ban	412	darab
	1819-ben	21	darab
	1820-ban	432	darab
	1821-ben	1955	darab
	1822-ben	1406	darab
	1823-ban	10928	darab
	1824-ben	10445	darab
	1825-ben	15072	darab
	1826-ban	17601	darab
	1827-ben	18819	darab

d) 1832-ben levágatott Pesten 9675 ökör, 12575 tehén, 7078 bornyú, ide nem szám[illegible] hetivásáron eladattokat. Az ökr[illegible]

és tehenek súlya tett 7,526,202 fontot. *Beschreibung der königlichen Freistadt Pesth, von Carl Patisz, subst. Expeditor der königl. Freistadt Pesth. 1833. 102-d. lap.*

e) *Körmösd*, gr. Csáky Petronella asszonyságnak ezen pusztája fekszik *Sas* helységhez közel Bihar vármegyében. Itt van jelenleg egy 209 anyatehénből álló leirhatlan szép gulya. A' tehenek többnyire hosszú fenálló fejér s' vékony szarvuak, mellyeknek végeik idomzatosan feketék (a' szarv hosszasága némelly daraboknál 3 láb); fejük kurták, 's csaknem háromszegletesek, nagy kiülő bogár-fekete szemekkel; nyeldeklőjüknél kezdődő pötyögőjök térdekig leér; vastag lábaik igen fényes körmökkel, mély és kerekded hasok, széles elejek, 's szinte bámulásra méltó széles keresztcsontjaik, vizmértékes hátuk felette nagy erőre mutatnak, 's nagyságra nézve jó középszerű ökrökhöz hasonlithatók. Az 1839-ik év elején az egész gulya 640 darabból állott, de a' sok vevőt kielégitni még sem képes, kik ide Orosz, Lengyel, Oláh országokból eljönnek bikákat és teheneket vásárlani. Ára a' szépeknek szerfelett nagy. Igy 1838-ban gr. Potoczki podoliai gazdag birtokos nehány tehenet és egy bikát, de választva kivánván venni, ezt, miután a' tehenekért 100 aranyat, a' bikáért 1000 fr. pengőben igért, még sem nyerheté meg, hanem kénytelen volt 1 tehénnel borjastól, 's még 6 darab fiatal másfél esztendős tulokkal megelégedni. ezekért 280 aranyt fizetvén. Az oláhországi hospodár 50 tehenet, 's egy bikát választva akarván venni, a' Potoczkitól ajánlott áron szinte nem érhette el kivánságát. Egyébiránt a' középszerű darabokból elég jutalmasan lehet vásárolni.

f) Poroszországban (5070 □ mértfd.) volt 1831-ben 4,446,368 darab szarvasmarha. *Hoffmanns neueste Übersicht. 98-d. l.* Francziaországban találtatott 1833-ban (10,086 □ mfdön) 915,000 ökör és bika, 4,000,000 tehén, 855,000 bornyú, összesen 5,770,000 darab. *Benoiston de Chateanneuf Statistique de France, 1835* Angolországban a' legújabbi tudósitások szerint egy geographi négyszög mértföldre 1890 darab szarvasmarha jön (*Lengerke. Landwirthschaft. Lex. V. és VI. Heft. 782-d. lap.*), és igy csaknem kétannyi, mint mi Magyarországon egy geographi négyszög mértföldre számitottunk. Würtemberg számlál 359 □ mfdön 713,000, Lombárd-Velencze 851 □ mfdön 318,675, Csehország 952 □ mfdön (1833-ban) 1,285,931 darab szarvasmarhát,

A' *bivaly*, (Bos buffulus) ezen eredetileg Tibetből származó, 's jelenleg Europában Olaszország mocsáros vidékein nagyobb gulyákban találtató szarvasmarha-faj Magyarországon is több vidékeken tenyésztetik, de csekély számmal, 's még leginkább Somogy, Baranya, Torontál, Szathmár vármegyében, 's Vasnak kemenesaljai járásában. Teje zsirosabb mint a' fejér tehéné, 's kávéhoz az uraságoktól nagyon kedveltetik, de a' belőle készitett vaj zöldes szinű, 's kellemetlen izű. Húsa durvább, 's halványabb mint a' többi szarvasmarháé 's édeses. Felette erős, tömlőnek használt bőre gyakran 100 fontnál is többet nyom.

47. §. Juh és Kecske.

Angolországban a' gazdasági 's kézműi ipart, kereskedést, Cseh és Morva országokban a' gyárokat ugyan azon tiltó (prohibitiv) vámrendszer hozá virágzásba, melly Magyarországon a' juhtenyésztést alacsony állásábul hirtelen magas fokra szöktette; azon tiltó rendszer, melly a' pápa birtokaiban a' gyárok felüdülését akadályoztatja, [a]) 's Poroszországban II. Fridrik alatt a' juhnemesitésre czélzó kormányi áldozatokat sikeretlenné tette. [b]) II. Jósef császárnak 1784. nov. első napján kiadott parancsolatja az idegen posztónak az ausztriai birodalomba való behozatalát megtiltván, ez által Morva, Cseh országokban gyárok emelkedtek; a' magyar gyapjú jobban kerestetett, 's a' jobb minéműségűnek ára rögtön felhágván, a' nagyobb birtokosok juhseregeik szaporitására, 's nemesitésére sem fáradságot, sem, mint ezt az akkori csaknem hihetetlen nagy áron tett juhvásárlások bizonyitják, költséget nem kiméltek. [c]) A' franczia háborúk végeztével, Magyarországnak valóban kritikus sorsa volt. A' gabona, szarvasmarha magas ára 1818-tól kezdve hirtelen leszállott, a' bor s' más honi nyers termékek naprul napra kelletlenebb czikkekké váltak; a' fényüzés a' nép alsóbb osztályai közt is szemlátomást terjedni kezde, 's igy a' gyári portékák használata tetemesen növekedett, pedig gyáraink nem voltak; egyedül még a' gyapjú volt az, melly illendő áron vevőre talált 's a' juhtenyésztés az, melly az elcsüggedt mezei gazdákat végromlástól, az országot tökéletes elszegényedéstől megmentheté. Illy körülmények közt a' nemes birkatenyésztés, mellyet azelőtt csak némelly nagyobb uraságok üztek, a' többi földesuraknál, sőt sok helyt a' jobbágyoknál is elterjedvén: jelenleg csaknem minden vármegyének jelszava: a' juhok szaporitása és nemesitése; 's valóban a' magyar gyapjú a' világkereskedési czikkek közt már helyet foglalván, a' mindig növekedő magyar birkatenyésztés mind mezőgazdasági, mind státusgazdasági tekintetben olly fontosságúvá vált, hogy a' derék Elsner Europa juhtenyésztéséről irt német könyvében a' selyem birkák nemesitésében Spanyolországot rég meghaladt Németország legveszedelmesebb vetélytársainak Magyar és Orosz országot tüzte-ki. [d]) A' magyar hazafi csak örömmel olvashatja, hogy 5 esztendő leforgása alatt, azaz 1823—1827 bezárólag összesen 1,464,408 darab juh és bárány hajtatott-ki az országból, 's hogy az idegen királyok

birtokaiba való kivitel, melly azelőtt felette csekély volt, hirtelen nevezetes mennyiségre szökkent. e) De még érdekesebb tünemény az, hogy 1802-ben csak 12,481,414 font nyers gyapjú, 1823—1827-ig pedig összesen 85,360,158, azaz általjában évenkint 17,072,031 font adatott-el külföldnek, mi, mázsáját egyre másra véve 80 ezüst forintra becsülvén kerek számmal 13,657,625 pengő forinttal növelte a' magyar nemzeti-gazdaságot, 's Becher szerint 1834-ben 19,036,140 ezüst forint áru gyapjut vittünk ki. Egyébiránt igaz, hogy e' summának több mint felét csak kölcsönözték az ausztriai német tartományok, mert viszont ők is évenkint behozott 1,652,729 font gyapjú-szövetekért 8,000,000 ezüst forintnál (Becher szerint 1834-ben 15,891,130 forint árut) többet kivittek az országból miután nálunk a' finomabb posztót gyártó intézetek még csak egy nagyobb vármegyét sem képesek kitartani. Mi a' juhok számát illeti: ha egy darabra 2 font gyapjút számitunk, 's ha a' belföldi gubások, szürszabók, posztósok, gyárok 's kalaposok annyit dolgoznak fel, mennyi az országból kivitetik: ugy az évenkint e' szerint kijövő magyarországi 340,000 mázsa gyapjú termésnek 17,000,000 juh felelne meg; azaz valamint a' Katonai Végvidéken hol pedig tágas urasági allodiumok épen nincsenek, az 1817-ben találtatott 649,389 darab juh 21 esztendő mulva az 1838-ki összeirás után 1,031,507 darabra szaporodott, illy arányban 's jobb helyheztés közt polgári Magyarország juhászata is, mellyet Schwartner 8 milliomra becsült két annyinál többre növekedett; 's igy Franczia, Porosz, Cseh országok juhtenyésztését aránylag jóval felülhaladván, ez aránylagos mennyiség tekintetében egyedül Morvaország brünni kerületének, 's a' mindenben óriás nagyságú Angliának enged. f)

De nem csak tömegre, g) hanem belső jóságra és finomságra nézve is tetemes előhaladást tett az ujabb időkben hazánk. Legelőször Maria Therezia kezdte el a' honi juhok nemesitését az által, hogy Spanyolországból hozott 325 darab merinót 1773-ban Mercopailban, Zágráb vármegye délnyugoti csucsán telepitette-le, 's ez később Budaörsre tétetvén által, sok magyar juhászatnál első csiráját veté meg a' nemesitésnek. h) Később több szálitások történtek Spanyolországból a' cs. k. családi jószágokba, nevezetesen Holicsba is; 's nem lehet tagadni, hogy Nyitra vármegye volt első, melly a' nemesitést nagyban elkezdte, és honnan aztán a' többi nyugoti vármegyékben

is elterjedt. Követék a' jó példát Albert királyi, most Károly császári királyi főherczeg óvári, és a' nádor József cs. k. fensége alcsúti uradalmai, mellyekben a' selyem birkák nemesitése olly tökéletességre emelkedett, hogy az ősszel tartatni szokott óvári juhárverések, 's az alcsúti ritka szépségű juhászat a' minden felől összesereglő vevőket kielégiteni nem képesek. Kezdetben midőn a' merino-juhok Magyarországon ismeretesekké lettek, a' birkatenyésztést és nemesitést nem annyira a' földesúraságok, hanem inkább némelly pusztai haszonbérlők űzték, kik többnyire németek valának, 's birkásoknak neveztettek. Egy illyen birkás, bizonyos Holzmeister, a' többek közt 1790 táján igen szép nemesitett juhokat tartott; ennek juhászatát vette át gr. Hunyady Jósef Nyitra vármegyében, ettől vett ismét gróf Magnis, kinek Sziléziában sokáig leghiresebb juhai voltak. A' nemes birkatartás nagy jövedelmére birtokosaink figyelmessé tétetvén, a' haszonbérbe kiadott pusztákat lassan lassan maguk kormánya alá vették 's juhokat már nem csak Holicsból, hanem Szász, Morva és Szilezia országokból is vásárlottak, hol t. i. az eredeti spanyol merinók czélszerü tenyésztési rendszer mellett annyira nemesitettek, hogy már a' szász electoral gyapjú minden más europai 's még a' spanyol gyapjút is finomságban felülhaladván, Angolországban legdrágábban kelt, 's legélénkebben kerestetett. i) Jelenleg alig van Németországban olly hires juhászat, mellynek ivadéka nálunk ne tenyésztetnék. Gróf Schönburg, b. Geiszler, h. Lichnovszky, b. Bartenstein, b. Ehrenfels, Petri, juhtenyésztőink előtt igen ismeretes nevek; b. Fechtig lengyeltóti juhászatához kosokat Thaer porosz státustanácsos hires möglini nyájából szerzett; 's a' somogymegyei juhtenyésztő részvényes társaság eredeti electoral juhokat Szászországból vásárolván, Gadegastnak csak egy kosért 1500 ezüst forintot fizetett. Általjában kik legyenek birtokosaink közül azok, kik a' juhnemesitésben érdemeket szereztek, előszámlálni nem tudom, 's ha akarnám, igen csonka és hiányos munkát tennék; de annyi bizonyos, hogy a' Hunyady, Festetics, Brunszvik, Károlyi, Eszterházy, Apponyi, Széchenyi, Pálfy, Erdődy, Andrásy, Appel, Batthyáni, Wittmann, Ernuszt, Hörmann, Chernel, Gál, Czindery, Csapó, Fechtig, Wenkheim nevek, 's a' juhtenyésztést illetőleg Magyarország Bakewellje Klauzál Imre k) a' magyar selyem birkatenyésztésben epochát szülendnek. A' vármegyéket é- --ᵃ--idékeket tekintve, a' Katonai

Végvidéken legkevesebb haladást tett a' nemesités, 's igy valamennyire nemesebb juhok csak a' likai, szentgyörgyi, péterváradi, 's oláh-bánsági ezeredben találtatnak. Horvátországban, Szerem, Verőcze, Posega, Krassó, Arad, Bihar, Zaránd, Kraszna, Közép-Szolnok vármegyékben szinte nem terjedt még el elegendőkép a' merinótenyésztés. Temes, Torontál vármegyék televényes földjei, ,s az árviz járta Tiszahát nem kedveznek a' nemesebb fajú juhok tartásának. Árva, Liptó, Thurócz, Zólyom, Marmaros vármegyékben, 's a' többi hegyesebb északi vidékeken a' juh tenyésztés hasonlául nagy divatban van, de inkább tej és turó, mint gyapjú kedvéért; a' honnan a' liptai, breznóbányai hires juhturó nem megvetendő ágát teszi a' bel és külkereskedésnek. Az előszámlált megyéken kivül egyebütt mindenfelé elterjedt a' selyem birkatenyésztés, annyira, hogy még Békés, Csongrád, 'stb. keleti megyékben is hosszú gyapjas magyar juhot már csak itt ott találhatni, 's előrelátható, miszerint a' juhászbunda nem sokára megszünend az alföldi magyarnál nemzeti öltözet lenni. Azon kérdés: valljon a' ritkás gyapjúfolyamú igen finom electoral, vagy a' csekélyebb finomságú, egyébiránt szinte finom tömött gyapjúfolyamú negretti faj hoz e' több jövedelmet? az egészre nézve nálunk szintolly kevessé döntetett-el mint más országokban; miután ezt egyenessen mindenik tenyésztőnek saját körülményei, 's a' környék viszonyai határozhatják-meg. Azt azonban közönségesebben kezdik hinni, hogy mindenik faj nemesitése magában tenyésztés (az igen közeli rokonok párositását egyébiránt kikerülven) vagy tökéletesen hasonló fajból származott párositások által eszközöltethetik legczélszerübben, a' különféle fajvegyitések a' legszebb eredeti nyájat is elkorcsositani képesek levén.

Mind a' mellett hogy a' szegény ***kecskék*** mint erdőpusztitók a' Katonai Végvidékből a' mult század közepén egészen kiirtatni parancsoltattak, 's hogy a' vármegyék is terhes dicáikban mindenütt egyformán üldözik, 's már Schwartner a' statistikai nevezetességet is megtágadá tőlök: az 1838-ki összeirás alkalmával csupán a' Katonai Végvidéken 183,384 darab találtatott. Ezenkivül számosan tenyésztetnek még Horvátországban, Posega, Verőcze, Szerem, Krassó, Arad, Bihar, Szathmár, Kraszna, Zaránd, Máramaros, Trencsén, Árva, Liptó, Thurócz, Zólyom vármegyékben, 's Kővár vidékén. A' kecske a' juhval együtt hajtatik-ki a' hegyekre, 's télen is csu-

pán jeges időben kap otthon falevelet 's ágakat. Napjában kétszer fejetvén, több tejet ad, mint a' juh. Esztendőben egyszer nyiratik, 's gyapját juh gyapjúval keverve pokróczszövetekre használják. Húsa nem a' legkedvesebb izű; bőre tömlőnek, topánkának használtatik.

a) A' pápa birtokában az idegen portékákra vetett nagy vámok a' fenálló honi gyárokat is tönkre tették, 's ezért a' vámrendszer már negyedik izben vitetett vissza a' régi lábra. E' különös esetnek oka a' kormány belavatkozásában gyökeredzik, melly néhány gyárokat pénzzel segitvén, a' többieket megrontotta, a' segedelmet kapókat pedig iparukban hanyagokká 's rosz gazdákká tette. *Allgemeine Zeitung.* ***1830. 176-d.*** *szám.*

b) II. Fridrik porosz király a' honi ipart, 's igy a' posztócsinálást is előmozditni kivánván, a' finomabb juhok tenyésztésére forditotta gondját, 's merinókat Spanyolországból hozatott, egyszersmind, hogy a' honi gyárosok olcsón kaphassák a' kelméket, a' gyapjúnak külföldre való kivitelét megtiltotta. E' fonák rendelet minden nemesitésre törekvő igyekezeteket ellankitott annyira, hogy csak 1816-ban a' kiviteli vám leszállitásával kezdett a' merinotenyésztés csodálatoskép növekedni, melly jelenleg Brandenburgban, Sziléziában, a' régi szász tartományokban igen virágzó karban áll. *Übersicht der europäischen Schafzucht von Elsner.* ***1. B.*** *Prag.* ***44-d*** *l.*

c) Holicson 1806-ban egy merino kos árverés alkalmával 3641, 1810-ben a' legdrágább kos 16,250 forinton, 1811-ben egy 30,000, egy 28,000 bankó forintért adatott-el. *Allg. Zeit.* ***1806.*** *sept. sz.* - *Presburger Zeitung*, ***1810. 68.*** *sz.* és *Ofner gemeinnützige Blätter* ***1811. 79.*** *sz.* összehasonlitva *Csaplovics*, *Gemälde von Ungern*, ***II.*** *Th.* ***51-d.*** *lap.*

d) Elsner feljebbemlitett könyvében, az europai országok nemes juhtenyésztését egy summába vévén, a' 2-d. kötetben, 196-d. lapon ezeket mondja:

Az angol juhtenyésztés mint óriási tömeg mindeneken felül áll.

Belső jóságot és finomságot tekintve Németország vetélytársait megelőzte.

A' mennyiséget jósággal párositván Magyarország Oroszországgal együtt mindent elnyomással fenyeget, 's még nagyobb foganat végett Lengyelországot is magával ragadja.

Mint mély álomból felébredt áll Francziaország a' selyem birkatenyésztésben; megelőzve, 's kétszeresen compromittálva látja magát: először az által, hogy más országok eleibe vágták, mi a' nemzeti kevélységet sérti; másodszor azon függőség által, mellynélfogva a' finom gyapjú egy részét idegenektől kénytelen venni.

Spanyolországot a' polgári véronttások annyira elfoglalják, hogy azon roppant kárt, mellyet elbanyatlott juhtenyésztése miatt szenved, észre sem veszi, hasonlóan azon erős sebhedthez, ki egyes sebeit

Vég[illegible] men[illegible] terv[illegible] ban[illegible] rán[illegible] je[illegible] tál n[illegible] tó h[illegible]

[illegible]e egymásután emlé[illegible]

[illegible] épen olly kevessé ve-
[illegible]ana.
[illegible]ményei nem engedik az

[illegible] több sohasem hajtatott
[illegible]re 61,744, 1824-ben 67,783.
[illegible]827-ben 30,510 darab ada-

[illegible] illy arányban állanak egy-

[illegible] mfdön számlált 17,000,000 ju-

[illegible] mfdön számlált 2 000,000 juhot,

[illegible] mfdön számlált 11,751,603 ju-

[illegible] 11,185 □ mfdön számlált 31,000,000

[illegible] mfdön számlált 392,421 juhot, esik

[illegible] egy. 1836-ban 2728 □ mfdön szám-
[illegible] Wales [illegible] mfdre 13 198 darab.

[illegible] nézve: *Ferbers neue Beiträge. 93d. l.* [illegible] nézve: *Lengerke's Landwirth-* [illegible] *1834d l., 7. H. 101d. l. 3. H. 404. l.* [illegible] *Mähren top. statist. gesch. v. Gregor Wolny* [illegible] *XXXIId. lap.*

[illegible] h. Eszterházynak van 200,000 darab bir-[illegible] gr. Festetics Lászlónak 60 000 d., [illegible] Pál és Istvánnak 80.000 d., nádor ő fenségé-[illegible] Mihály, Károly és Józsefnek 40,000 [illegible] Gusztáv és Kazmér grófoknak, h. Batthyá-[illegible] cs. k. főherczegnek 50 000 d., Károlyi [illegible] grófoknak 80.000 darab. Klauzál Imre gr [illegible] 1838-ban közel 55,000 irja. *Gazdasági Tudó-* [illegible] *36d. lap.* A' posonyi német ujságba név-[illegible] herczeg Eszterházynak 1839-ben volt 270 000 [illegible] báránya. 4000 kosa, 6000 mázsa gyapjúja. [illegible] 's jószágaiban közel 700 000 lélek lakott. [illegible] Festetics Lászlónak 75 000, Károly főher-[illegible] szinte 60 000 darab birkája van.

h) Spanyol merinó juhokat legelőször 1715-ben vittek be Svéd-[illegible] 1765 — 1768 Szászországba. Azon fóka, melly 1765-ben [illegible] escurial nyájból Szász-[illegible] Spanyolors[illegible]
gróf Einsiedel javallatára Spanyolors[illegible]

országba vitetett, kitünő szépségű vala. Francziaországba már Colbert minister alatt vitettek be merinók. A' Rambuilleti nyáj Vergenes ministersége alatt tétetett össze, miután XVI. Lajos saját levelére 1789-ben 400 kiválogatott spanyol merino küldetett. Egyébiránt a' birkatenyésztés mennyire növekedett Németországban, 's mennyire alászállott Spanyolhonban, e' következőből láthatni:

Angolországba bevitetett finom gyapjú

	Németországból	Spanyolországból
1800-ban	4213 mázsa	77 947 mázsa
1814-ben	34950 mázsa	92 349 mázsa
1827-ben	220071 mázsa	43,496 mázsa.

Die Encyclopädie der Landwirthschaft v. F. Zierl, o. d. Professor der Landwirthschaft an der königl bayerischen Ludwigs-Maximilians Universität etc. Regensburg 1837, II. Abth. 247d. l.

i) Ternaux szerint 1804-ben a' legfinomabb spanyol gyapjú kilogrammja költ

1804-ben	. . . .	24	frankon
	a' franczia	18	„
	szász	16	„
1810-ben	spanyol	20	„
	franczia	22	„
	szász	20	„
1816-ban	spanyol	16	„
	franczia	22	„
	szász	23	„
1820-ban	spanyol	12	„
	franczia	24	„
	szász	25	„
1823-ban	spanyol	10	„
	franczia	15	„
	szász	21	„
1827-ben	spanyol	9	„
	franczia	20	„
	szász	34	frankon

k) Angolországnak leghiresebb állattenyésztője Bakewell Robert született 1725-ben Dishley-ben leicesteri grófságban. Az ő lángeszének a' gazdaság minden ágában sokat köszönhet ugyan Brittusország, de legtökéletesebb sikerrel munkálkodott a' juhok nemesitésében, 's alkotója volt a' hires *Dishley* vagy *Leicester shiri* fajnak. 1770-ben egy hágásra kölcsönözött kosért már 25 gvinét (250 p f.) kapott. 1795-ben egy kostól hágatás ideje alatt 400 gvinét fizettek neki. Nemesités által egy különös nagy szarvú 's testű szarvasmarha, és egy magas, igen erős fekete szinű ló fajt is állitott elő. A' sertések nemesitésére csak később adta magát. Megholt 1795-ben, oct. 1. 70 éves korában, nőtelen állapotban. *Thaer Englands Landbau 3. B.* 's *Burger Lehrbuch der Landwirthschaft 2. B.* — *Universalblatt von Schubarth und Schweitzer Bd. 3. Nro 18*, mellyet forditottak *Britisch Farmers magazinból 1828.*

48. §. Sertés

Az alföldi magyar mezei munkáját gyakran egész hétig nyers szalonnánál, 's kenyérnél végzi; de különben is a' sertéshús a' magyarnak igen kedves eledele lévén, ennélfogva az országban nagy kiterjedésben üzetik a' sertéstenyésztés, 's a' legtöbb vidékeken felette szegény embernek tartatik az, ki Karácson táján legalább is egy hizott sertést nem ölhet. Hogy illy körülmények közt a' belső consumtio tetemes lehet, magában értetik; mindazáltal ezen felül még Bécsnek, 's általjában az idegeneknek évenkint 230,000 darabot adhatunk-el (1823—1827 bezárólag 1,146,750 sertés hajtatott ki az országból). Egyébiránt e' nagy fontosságú kereskedés nem mind magyarországi sertésekkel üzetik, hanem Szerb, Bosnyák, Oláh országokból esztendőnkint 200,000 darab (szinte a' vám lajstromok szerint 1823 — 1827-ig öt esztendő alatt 995,114 darab hajtatott-be) vándorol által hazánkba, 's itt részint a' rengeteg tölgyes, bikkes erdőkben, részint tengerin meghizlaltatván, vagy ben fogyasztatnak-el, vagy Posegán, Eszéken, Nagy-Kanisán, Győrön, Sopronon által az ausztriai német tartományokba hajtatnak-ki, vagy az Erős gőzös egész kényelemmel szállitja őket a' Dunán felfelé Ausztriának fő városába, nem kis boszúságára némelly pestmegyei, 's kiskúnsági helységnek, melly ezelőtt a' gyalog lassan döczögő mangaliczáknak tengerijét helyben 's jó áron adhatá-el. Az északi vármegyéket, 's Erdély egy részét Debreczen, keleti Magyarország sertéskereskedésének e' gyülpontja tartja szalonnával. Temesvár szerbus és oláh sertésekkel szinte nevezetes kereskedést üz, 's a' bajai sertésvásár a' leghiresebb sopronival vetélkedik; azonban a' szalonna még is legolcsóbb Eszéken. A' magyarországi sertések számát Lichtenstern 3,560,000 darabra becsülte; de a' végvidékekkel együtt 4,000,000 darabra bizvást tehetjük, mert csak magában a' Katonai Végvidéken az 1838-ki összeirás szerint 547,412 találtatott. a) Egyes megyéket és végvidékeket értve legjobban virágzik a' sertéstenyésztés, 's egész nyájakban tartatik a' brodi végezredben, b) továbbá Szerem, Somogy, Zala, Verőcze, Posega, Veszprem, Bács, Torontál, Temes, Arad, Bihar, Szathmár, Beregh, Ungh, Ugocsa, Abaúj, Borsod, Gömör, Heves, Békés, Csongrád, Csanád, Krassó, Nógrád, Komárom, Fejér, Baranya vármegyékben, Pest, Vas vármegyék déli részein, a' német-

bánsági, pétervàradi, gradiskai, varasdi, és báni végezredekben, 's Horvátországban. A' kárpát aljai északi vármegyék, 's a' károlyvárosi végvidék legkevesebbet tartanak. A' többi elő nem számlált megyék is csak annyit tenyésztenek házaiknál, mennyi a' belső szükségre elég; egész nyájakban ritkán, vagy épen nem tartatnak. A' különböző fajok közűl 2 fő faj terjedt el leginkább, t. i. a' *magyar* és a' *törökországi*, melly *mangaliczának* neveztetik. Amaz magasabb és nyulánkabb, szinre vörös, szőre sima, fülei lekonyultak, nem igen szapora, a' mangaliczánál nehezebbenhizó, de szalonnája keményebb és tartósabb; ez fejér vagy fekete szálkás szőrű, hegyes fülekkel, zömök gömbölyü testtel, a' magyar sertésnél szaporább és jobban hizó, de szalonnája lágyabb. A' magyar faj nemesitésére legtöbbet ügyelnek a' szalontaiak Bihar vármegyében. c) E' városban némellyek több százakból álló nyájakat tartanak, 's különös figyelmet fordítnak a' szép állású kanok és magló koczák kiválasztására; 's a' kis malaczok erőteljes tartására. A' Kalocsa környéki magyar sertés szinte nevezetes. A' drávántúli és bánsági megyékek és végvidék sertései a' bosnyák és szerb sertések által sokat nemesittettek; de e' fajból még is talán legszebb nyájakat láthatni Arad vármegyében, hol egyszersmind albaniai faj is tenyésztetik. A' sertéshizlalásban, mellyet az angolok valamint minden állathizlalást legjobban értenek, a' debreczeniek is nagy mesterek, de a' drávántúliak méltán vetekednek velök, sőt egyesek talán felülmulják ez ügyességben, miután Hietzinger Winkovczén a' brodi végezred főtisztkari helyén egy 13 mázsás sertés torján személyesen jelen volt. d)

a) Báró Malchus szerint (*Staatenkunde von Europa 1826. Stuttgart und Tübingen 152 's köv. lap.*) az orosz birodalomban volt 15,800 000 darab sertés, az auztriai birodalomban 5,500,000, Poroszországban 1,495,600, Francziaországban 4,000,000, Nagy-Britaniában 5,250 000, Bajorországban 1,500 000, Dánországban 350,000. Svédországban 's Norvégiában 1,200,000, Olaszországban 2,500,000 darab.

b) A' bródi vége red esztendőnkint 15,000 mázsa szalonnát, 's 10,000 mázsa zsirt állit elő. *Hietzinger II. Tk. 190d. l.* 'S 1815 ben, 36 □ mfdön 107,285 d rab sertést számlált, holott Szerem vármegyében, melly a' megyék közt aránylag legkiterjedtebb sertéstenyésztést üz, az 182$^{8}/_{9}$-ki országos összeirás alkalmával 43 □ mértföldön az adózóknál 68,339 darab találtatott.

c) Az angol, ki mindennemü állat nemesitésében kifáradhatlan 's a' legnemesb fajokat a' világ minden részéről összeszedi, a' sertésnemesitést is nagy tökélyre vitte; különösen pedig Coke hires holkami gazdaságában koczàkat Nápolyból hozatván, 's ezekhez angol kanokat használván, e' vegyités által igen czélszerü fajt állitott elő. *Beobachtungen und Bemerkungen auf einer Reise im Jahre 1836 nach Frankreich und England von Hazzi, Staatsrath in Bayern etc. 2 H. München, 1837. 160. d. l.*

d) *Hietzinger, Statistik der Militä-gränze, — Wien 1820 II. Th. 191. d. l.*

49. §. Vadak

Az északi és keleti rengeteg erdőkben medve és vaddisznó még mindig találtatik, de igen gyéren; legtöbb van még Máramaros vármegyében. Az erdőkben is különösen a' bozótos helyeken tartózkodó farkasokra tett hajtó vadászatok nem szoktak sikeretlenek lenni, 's ohajtható lenne hogy ezek gyakrabban elővétetnének, mert a' kün legelő marhákban a' férgek, mint néhol, a' magyar a' farkast nevezi, még több helyeken tetemes kárt okoznak. Szarvasok, őzek, dámvadak a' hegyes, ligetes erdőségekben vadon is legelésznek; keritett vadaskerteket és tilosokat pedig számos uraságok tartanak, hanem a' herczeg Eszterházy tolnamegyei tamási vadtilosa roppant kiterjedésére nézve mindeneket felülmúl. A' zerge vagy havasi kecske, nem statistikailag, hanem mint naprul napra gyérülő állati ritkaság érdemel figyelmet, 's jelenleg csak a' Tátra legmagasb bérczein 's Máramarosban a' Petrósza és Pop-Iván kopár szirtjai közt tartózkodik. Ellenben a' nyúl, melly kivált a' sikságon, az agarászat, e' nemzeti mulatság ellenére is nagy bőséggel találtatik, statistikai fontosságú; miután 10 évi középszámitás szerint 40,00 darab nyúlnál, 's 100,000 darab nyúlbőrnél több kivitetett az országból.

a) A' Tamásinál lévő 2 herczegi vadaskert közűl egyik 600, másik 240 holdnyi kiterjedésü; ezenkivül van a' disznóskert 50 holddal, hol csupán vaddisznók tartatnak 's szüntelen kukoriczáztatnak. A' nagyobbik vadaskert olly magas kőfallal vétetik-körül, hogy a' szarvasok ki ne ugrálhassanak. Ezen kertek egész környéke tilos, 's 8 helység határaira terjed ki, 's ugyan annyi osztályra szakittatik. E' roppant térség legalább is tesz 25,000 holdat, 's hegyes, ligetes, ezer változásokkal kellemes erdőkből áll, mellyben a' nagy vadak szét hintve csordánkint legelésznek. Mennyi számmal legyenek a' vadak, ez titok; annyi azonban bizonyos, hogy 1822—1829-ig a'

herczegi vadászok számadása után összesen: 1743 szarvas, 5428 dámvad, 99 őz, 641 vaddisznó lövetett-el.

50. §. Szelid és vad madarak.

Szárnyas állatokból fáczányokat csak némelly uraságok tartanak fáczányosaikban, de épen nem azon kiterjedésben, mint Csehországban. a) A' bikkes erdőkben császár-húros-fogoly madarak, fajd és nyir tyúkok, szalonkáknak több nemei nagy mennyiségben tanyáznak; apró fenyves madárkák a' hegyes részeken seregenkint repkednek. A' rengeteg erdőségekben nem csak közönséges, hanem nagy sasok is költenek, sőt Bihar vármegyében több évekkel ezelőtt a' grössi sziklák közt egy pár sólyom fiók fogatott. A' mértföldekre terjedő róna mezőket túzokok és darvak lepik-el; a' számos mocsárokat, ereket és fokokat vad kácsák, vadlúdak, szárcsák, buvárok, vizityúkok, vöcskök, károlykatonák, bakcsók, sok nemű szalonkák, közönséges és fekete gólyák, mindenféle gémek, és nevezetesen a' magyar kalpagot ékesitő kócsagok 's a' tisztásabb tavakat hattyúk és gődények foglalják-el; egy szóval sok helyt, p. o. a' Palacsa mocsár környékén Szerem és Verőcze vármegyében olly bősége van a' vizimadaraknak, hogy ezekkel a' köznép is elláthatja asztalát. A' reznek, mint nagy ritkaság Csongrád és Torontál vármegyében tartózkodik. Általjában a' különféle fajú és nemű vad szárnyasokat előszámlálni czélom nem lehetvén, ezt az ország fáradhatlan ornithologusától Petényi Sámueltől várhatja a' haza.

Statistikailag nagyobb fontosságú a' vad madaraknál a' szelid baromfi tenyésztés. A' kárpátaljai hegyes vidékeket, 's a' károlyvárosi katonai végvidéket kivéve, egyebütt mind a' dombos, mind kivált a' róna környékeken olly kiterjedésben gyakoroltatik a' lúdtenyésztés, hogy ebben a' tekintetben hazánkat még Morvaország sem haladja felül. b) Különösen Magyarországnak talán egy vidéke sem tenyészt annyi lúdat és kácsát, mint a' Tóköz Győr vármegyében, 's talán sehol annyi tollat és ágyi ruhát férjhez menetelekor nem visz a' paraszt leány, mint itt és a' székelyeknél. Izrael nemzetsége megveti a' sertéshúst, de annyival jobban kedvelli a' liba pecsenyét, 's a' lúdzsirt, mellyel szokta ételét késziteni; ezenkivül tollával is igen nevezetes kereskedést üz, mert csak öt esztendő alatt 1823 — 1827-ig 35,5?? mázsa 40 font tollat és pehelyt v

ki az országból, c) 's ez 1,776,150 ezüst forinttal nevelte a' magyar nemzeti gazdaságot. A' horvát vármegyékben és végvidékeken lúd és kácsa helyett a' póka tenyésztés van nagyobb divatban. Tyúkot, csirkét, kappant pedig már most minden adózás nélkül nevelhet ki ki, miután az apró majorságokra, 's tojásra nézve az $183^2/_6$ 7-ik törvényczikkely 4-ik szakasza a' jobbágyot minden urbéri tartozástól fölmentette. Általjában szárnyasállatokkal, 's tojással napnyugoti vármegyék, főkép pedig Sopron, Vas, Moson, Győr, 's a' Csallóköz nem megvetendő kereskedést üznek Ausztriába és Bécsbe, ugy hogy ezekért évenkint 120,000 forintnál több jön be az országba. Azon kappanok is, mellyeket a' stájerek meghizlalván mindenfelé elhordanak, főleg Vas vármegyében szedetnek-össze.

a) Csehországban csaknem minden uradalom tart fáczányokat, 's a' herczeg Colloredo-Mannsfeld opotschnai uradalma (Königgrätzi kerületben) évenkint maga 2500 darab fáczányt szolgáltat. *Sommer's Böhmen, IV. B. Prag 1836. 355d. lap.*

b) *Hanke* von *Hankenstein* Morvaországot lúd dolgában leggazdagabbnak tartja, 's ezek számát 2,280,000 darabra számitotta.

c) 1802-ben csak 358,881 font fosztatlan és 445 font fosztott ágyitoll vitetett ki az országból. *Schwartner. Statistik des Königreiches Ungern, 1. Th. Ofen, 1809. 231d l.*

C. Férgek.

51. §. Méh.

A' hét esztendős porosz háboru után Maria Therezia alattvalóinak leszállott vagyoni állapotját emelni, 's az elvesztett Sileziát honi ipar és müveltség által akarván visszafoglalni: épen azon eszmét követte, mint Poroszország a' franczia háboruk végeztével olly szerencsés sikerrel elfogadott. Mit Poroszországban Thaer teljesitett, azt már elébb Maria Therezia alatt Raab udvari tanácsos végbevitte. Ő pendité meg először a' merino júh tenyésztését, a' közlegelő felosztását, müveletlen földek müvelhetőségét kereskedési növények termesztését, selyembogár és *méhtenyésztést*. Maria Therezia sikeres rendeleteinek köszönheti Alsó - Ausztria jelenlegi virágzó méhtenyésztését, mellyet még Karinthia és Lusatia tartományoké sem halad-felül. a) Ugyan e' bölcs fejedelemnő, 's a' későbbi magyar királyok a' Katonai Végvidéken is a' méhtenyésztés előmozdi-

tására több serkentő eszközökhez nyultak, mellyek közt legfoganatosabb az, hogy minden végház, melly 40, 60, 80, 100 kas méhet tud april végén előmutatni, 4, 6, 8, 10 ezüst forinttal jutalmaztatik-meg. E' jutalmak legkedvezőbb eredmények nélkül hogy nem maradtak, a' tapasztalás bizonyitja: mert 1817-ben a' Katonai Végvidéken 104,416 méhkas találtatván, e' szám az 1829 és 1830-ki kemény telek ellenére is az 1838-ki összeirás szerint 134,497-re növekedett, holott azelőtt ez iparág folytonosan kezde alábbszálni. b) Mennyi legyen egész Magyarországban a' méhkasok száma, ezt megmondani nem tudom, de hogy tetemes lehet onnan kiviláglik, mivel 1827-ben az országban elfogyasztott mézen, viaszon, méhseren kivül, még 18,730 mázsa 10 font mézet, és 2289 mázsa 66 font viaszt adott el a' külföldnek, mi a' viasz mázsáját 80, a' mézét 20 forintra becsülvén, 557,723 ezüst forintot hozott be. c) Jelenleg a' burgonya czukor, szörp, 's a' különféle vegyitékü gyertyák elhatalmaztával, a' méhtenyésztés is hihetőleg csökkent. Egyes vármegyéket és végvidékeket tekintve, legtöbb méhet tartanak a' péterváradi, brodi, oláh-bánsági végezredek, továbbá Temes, d) Krassó, Arad, Bihar, Békés, Baranya, Somogy, Szerem, Verőcze vármegyék. Az északi 's nyugoti megyék szinte foglalatoskodnak méhtenyésztéssel 's ezt okszerübben üzik, e) de a' gazdag déli megyék természetre hagyott méhkasaikban több mézet gyüjtenek. Jóságára nézve legtöbbre becsültetik az oláh-bánsági. A' rosnyaiak a' nyers mézet egész országban öszszeszedvén, szin mézzel, viaszszal, viaszgyertyával igen nevezetes kereskedést folytatnak; valamint az aradi zsidók is Aradban, 's a' szomszéd megyékben a' hárs, som fákkal bővölködő erdős részeken a' kasból mindenestől összevert mézet akó vagy vékánként magukhoz váltván, nagy summákat nyernek. A' méhser mind az északi tótnak, mind a' szeremi és horvát végőrnek kedves itala szokott lenni; 's ennek készitésében a' lőcseiek maig is kitüntetik magukat.

a) Maria Therezia Alsó-Ausztriaban a' méhkasoknak vámtóli szabadságot parancsol','s megengedte, hogy a' méhkasok illő kárpótlás mellett a' pohánka vetések közepette is felállittathassanak; egyszersmind méhtenyésztő oskolát állitván, ebbe tanitónak Janscha hires méhesgazdát rendelé. E' rendeletek következésében a' méhtenyésztés itt különféle viszontagságok után is virágzó állapotban maradt, annyira, hogy 1832-ben, melly pedig a' mézgyüjtésre legroszabb esztendő volt, csupán a' pohánkavetéseken szabad ég alatt felállitott kasok

száma a' Morvamezején (Marchfeld) 10,000, a' bécs németujhelyi sivatagon 3000 meghaladta; mellyhez ha a' kerti és erdei méhesek is hozzáadatnak, ugy Alsó-Ausztriának egész Németországban való legvirágzóbb méhtenyésztése világosan kitűnik. *Andre's Oeconomische Neuigkeiten 1832. 657d. lap.*

b) A' Katonai Végvidéken volt 1815-ben 128,693 méhkas 1816-ban 109,321, 1817-ben 103,416, 1818-ban 103,886.

c) Hogy a' magyarországi méhtenyésztés elég virágzó állapotban van, az kitetszik a' más országokhoz tett összehasolitásokból Igy mind feljebb láttuk csak magában a' Katonai Végvidékben 1838-ban 134,497 méhkas számláltatott; holott Csehországra 45,000, Hannoverára 75,000, Badenre 38,220, Svászországra 41 310, Nassaura 12,000, Velenczei királyságra Verónát kivéve 15.361 kast számitanak. Az ausztriai birodalomban termesztett méz 350,000 mázsára, a' viasz 19—20,000 mázsára becsültetik. *Liechtenstern in den Grundlin. 107 d. lap*, és *Keesz a. a. O. I. 23-d. lap. De Luca in der österr. Staatenkunde im Grundrisse 1789. 180d. lapo*n az ausztriai birodalomra igen csekély számitással 5597 mázsa viaszt, és 111,940 mázsa mézet vett-fel, 's eszt követte *Kisinger* is 155d. l.

d) Temes vármegyében volt az adózóknál az 182⁸/₉-ki összeirás szerint 11,000 méhkas.

e) Nutt angolnak új szeleltetési módja, 's Csaplovics és Márton honi irók munkái eléggé ismeretesek. Ki magának még bővebb ismereteket akar szerezni a' méhtenyésztésről, olvassa meg: *Ehrenfels, die Bienenzucht nach Grundsätzen der Theorie und Erfahrung. I. Th. Prag, 1829.* Ez különösen ajánltatik. — *Knauff I. C. die Behandlung der Bienen, ihren Naturtrieben gemäss etc., Dritte Aufl. Jena, 1819*, — *Unhoch. Anleitung zur wahren Bienenkenntniss etc. 3. Th. München, 1823—28.* — *Ruschig, B. G., neuestes vollständiges Handbuch der Bienenzucht und Bienenkunde etc., Berlin, 1829. Spitzner, ausführliche theoretische und praktische Beschreibung der Korbbienenzucht etc., herausgegeben v. Prof. Pohl, Dritte Aufl. Leipzig, 1823.*

52 §. Selyembogár.

Közönségesen tudva van, miszerint a' déli europai tartományokban milliomok élnek részint egészen, részint nagyobbára selyembogártenyésztésből. a) Különösen a' nőnem és a' gyermekek foglalatoskodnak e' munkával, 's kiváltképen a' népesség azon részének ad kenyeret, melly mindenütt, de leginkább a' városokban élelme felől folytonos aggodalomban levén, minden szegényintézetet zavarba hoz. Ez iparág, milly fontos, milly gyümölcsöző legyen, mutatja Francziaország, melly IV. Henrik előtt évenkint 4 millium frankot adott ki selyemért, 's jelenleg a' legujabb statistikai adatok szerint, csu-

pán 12 departementben, hol ez leginkább üzetik, évenkint nyers termesztéssel 23,560,000 's a' gyártással ismét 81,000,000 frankot nyer. Egyébiránt hogy selyembogarat nem csak a' déli, hanem az északi országok is tenyészthetnek, Angol, Svéd, Orosz országok példái bizonyitják; 's már ma mindenki tudja, miszerint délen több, északon kevesebb, de szinte olly fényes és puha selyem termesztetik. b) Magyarország éghajlata szinte minden tekintetben kedvező a' selyembogártenyésztésre, 's itt már rég időktől fogva gyakoroltatik, ámbár nem a' kivánható kiterjedésben. c) Legelső, ki a' selyemtermesztést honunkban előmozditá *Passardi János Péter* toricellai születésű olasz vala, ki Magyarországba házasodván, 1680 körül Baranya vármegyében Pellérden, Aranyoson részjószágot nyert, 's itt a' selyembogártenyésztést üzvén, I. József 1708. mart. 25-kén magyar nemességgel ajándékozá meg. d) Később 1730 körül gróf Mercy altábornagy a' hajdani Bánságban kezdte el a' selyemtermesztést, 's ámbár ez kedvező sikert mutatott, mindazáltal az újan ültetett eperfák szándékos elpusztitását csak nehány kegyetlenül végrehajtott halálos büntetések gátolhaták-meg. e) Minden erőszak, csupán oktatás és reménylendő haszon által terjedt el ez 1761-ben a' régi drávántúli kerületben, 's 1764 körül a' varasdi végvidékbe bevitetvén, 1769-ben a' bánságiban megújitatván, 1772 — 1774 a' bánira is kiterjesztetvén, 1787-ben a' károlyvárosi végvidéken is elkezdetett. Polgári Magyarországban leginkább előmozditatott a' selyembogártenyésztés II. József által, ki ide Olaszországból ahhoz értő embereket hozatott, költséges épületeket tétetett, felvigyázatúl jól fizetett tisztviselőket rendelt, 's a' községeknek erősen megparancsolá, hogy közönséges epreskerteket ültessenek. E' rendeletek siker nélkül nem is maradtak, mert már 1782-ben csupán a' Katonai Végvidéken 32,814 font selyembolyó (Galete) termesztetett, 's e' mennyiség 1795-ben 124,328½ fontra hágván, bezárólag egészen 1801-ig a' száz ezer fontot minden esztendőben meghaladta. Azonban 1802-től kezdve az ország kincstára a' hosszas háborúk által elerőtlenedvén, a' selyemtenyésztési felügyelők buzgóságokban alább hagyván, főképen pedig a' selyembolyók beváltási taksája ezüst pénzről bankóra tétetvén: a' selyembogártenyésztés is tetemesen csökkenni kezdett, annyira, hogy 20 év leforgása alatt csak 1808-ban váltatott be 130,243 font bolyó, a' többi esztendőkben ennek mennyisége mindég a' száz ezeren alulmaradt. Azonba 18

ben újabb erővel hozzá fogott a' kormány a' hanyatló selyemtermesztés felemeléséhez; jutalmak, érdempénzek osztogattattak-ki; dicsérő vagy pirongató kir. leiratok érkeztek; a' köznépnek tojások, 's eperfa magok ingyen adattak; polgári Magyarországra nézve a' nádor ő cs. k. fensége elnöksége alatt Budán egy selyemtenyésztői bizottság állitatott, 's a' katonai végvidéki kormányszékeknek kötelességül tétetett, hogy e' fő bizottsággal egyetértőleg munkálódjanak; végre a' mi legtöbbet tett, később a' beváltás ujolag ezüst pénzben történt. E' serkentéseknek legkedvezőbb eredményei lettek, mert midőn a' Katonai Végvidéken 1818-ban a' beváltott selyembolyók mennyisége csak 76,580¾ fontra ment, már 20 esztendővel később 1838-ban 224,633 font váltatott-be, 's ezért 125,000 ezüst forint fizettetett. Polgári Magyarországban 1765—1815-ig és igy 50 év alatt hivatalos átnézet szerint 324,641 $^{1}/_{23}$ font selyembolyót termesztettek. Szinte hiteles adatok szerint 1836-ik év lefolyta alatt összesen 155,351 font selymet termesztének, mellyért 109,567 fr. 22 kr. fizettek beváltásul pengőben; az eperfák száma ugyanazon évben 933,269-re ment. 1837-ben a' termesztés 261,535 fontra emelkedék; [f] melly azonban minőségre nem hasonlitott az előbbi évihez, mert csak 105,960 fr. 43 krt. fizettek érette beváltásul; az eperfák száma ez évben 1,338,643 darabra szaporodott, mi igen kedvező haladási reménynyel biztat.

Egyes vidékeket és megyéket tekintve, legjobban virágzik a' selyemtermesztés Szerem vármegyében, hol 1833-ban 36,416 font selyembolyó termett, és igy csak 4000 fonttal kevesebb, mint mennyit egész Poroszország 1828-ban beváltott. [g] Szerem után jönnek: a' bánsági [h] szeremi, varasdi katonai végvidék, Bács, Temes, Baranya, Verőcze, Torontál, Krassó, Tolna, Arad, Békés, Pest vármegyék, 'stb. Az újabb időkben egyes uradalmak, vármegyék és társaságok is hatalmasan előmozdították a' selyembogártenyésztést. Igy Nagy Czenken, gr. Széchenyi István uradalmában több ezer fiatal fa már bogártenyésztésre használtatik, 's még fiatalabb csemeték nevekednek. Herczeg Batthyáni Filep, és a' Szász-Coburg herczeg uradalmaiban szinte sikeres lépések történtek a' selyemtermesztés gyarapitására. Posonyban, Nagy Szombatban, Nyiregyházán, Gáthán, Szent Gothárdon, Tarna-Eörsön, 'stb. újabb buzgósággal hozzá kezdtek e' jövedelmes iparág emeléséhez, 's Pécsen és Sopron vmegyében selyemt[illegible] egyesü-

Azon próba, hogy a' selyembogarak szabadban, nják-be magukat, a' Katonai Végvidéken nem sike- De la Porta grófné selyemtenyésztési felügyelősége 7-ben kedvező eredménynyel ismételtetett; k) de a' ártenyésztésnek ezen módja a' magyarországi éghaj- minden esztendőben sem lehetőnek, sem czélirányos- találtatott.

selyembogárnak Europában való elterjedése igen érdekes. császár alatt a' 6-ik században 2 szerzetes eperfa magot nbogár tojást életveszedelemmel hoztak be Konstánczina- 's ekkor kinevették őket. Egy egész század kellett rá, hogy esztés terjedhessen, 's főképen a' görög nőknek tulajdonit- hogy virágzásba jöhete. Igy történt Olaszországban is a' 12-ik ban II. Roger király alatt, ki a' selyemtermesztést Nápoly és a országokba behozta. Francziaországban Olivier de Serres czia okszeres mezeigazdaság alkotója, ki legelőször irt gaz- könyvet, IV. Henrik ministerétől Sully-tól hatalmasan pártol- a' királyi kertben vad fák helyett eperfát ültetett, 's igy kez- tevé a' most olly nagy fontosságú selyemtermesztésnek. An- országban 1608-ban Jakab király keményen megparancsolá az fák ültetését, 's a' selyemtermesztést. de mint tudjuk kevés si- el. Csak 1820-ban vett a' dolog más fordulatot, miután kisebb ák által a' selyembogártenyésztésnek tökéletes lehetősége ez or- ban is bebizonyitva vala. Svédországban 1825-ben a' selyem- mesztéshez ujolag 's nagyobb erővel hozzá kezdtek; eperfa mag- k, bogár tojások osztogattattak-ki, 's ez iparág váratlan kiterje- t nyert. Az orosz czár szinte 1825-ben Olaszországból hozatott selyembogár tenyésztőket. Németországban három epochája volt selyemtermesztésnek Először dr Liebauf tett probát Tauber elletti Rothenburgban 1508-ban. Illyen próbák történtek Würzburg- an, Hochheimban, Drezdában, Stutgardban, de majd elenyésztek. Második epocha a' mult század közepén kezdődött, főkép Porosz- országban II. Fridrik gondja által, a' nantesi edictum miatt kiköltö- zött 's Berlinben letelepedett franczia reformatusok által erre jobban figyelmeztetvén: 's már 1774-ben Magdeburg, Halberstadt, Bran- denburg, Pomerania tartományaiban 6849 font tiszta selyem termett. A' harmadik epocha a' franczia háborúk elvégeztével 1815-ben vette kezdetét, különösen Bajor országra nézve 1821-ben, 's itt már 1836-ban 1200 font selyembolyó termett, ámbár még most is 7—8 milliom forintot fizet selyemért évenkint a' külföldnek, *Lehrbuch des Seidenbaues für Deutschland und besonders für Bayern von Staatsrath von Hazzi*, *München*, *1826*. *5 és köv. lap.*

b) A' magyar és német selyem nagyobbrugékonysággal birván mint a' chinai, ennélfogva azt az angolok keverve használják.

c) A' magyarországi selyemtermesztés legfőbb akádálya az, hogy a' selyembolyó beváltó-intézetek, sok tenyésztő vidéktől igen t

esnek, melynélfogva a' bánsági vármegyéken kivül még Arad és Békés is magok kezdték beváltatni a' bolyókat, 's saját gombolitóintézeteket állitottak. Továbbá a' kamarai gombolitó-házak magányosoknak adatván ki haszonbérbe, ámbár ez, kinek kinek szabadsága levén ezeken kivül is beváltani, vagy gombolitani, egyedárúságot nem képez, mindazáltal a' selyembolyóknak olly sokféle fajzata, ezeknek annyiféle ára (egyességnél fogva csak három osztály lehetne), a' beváltást kibérlőknek ezek alatt lappangó számos csalárdságai az adózónépet sarczolják és elidegenitik.

d) Ezelőtt közönségesen Mercy al-tábornagy tartatott első selyemtermesztőnek Magyarországban. A' Passardiról való tudósitást először a' milanói ujság közölte. *Gazetta di Milano 1837 330. sz.*

e) *Griselini Versuch einer politischen und natürlichen Geschichte des temeswarer Banats, Wien. I. 157 és 158d. l.*

f) Altaljában véve 15 font bolyó ad egy font tiszta selymet. Az ausztriai birodalom selyembeli szüksége (az olasz tartományokat nem értve) hivatalos becsü után 9000 mázsa nyers selyemre tétetik. A' *Vaterländ. Blätter 1814. 42. számában* e' szükség 8000 mázsa gombolitott selyemre van becsülve, 's ezt követte *Keesz* is *I. 423d. lap.* A' harminczadi lajstromok szerint Magyarország hozott-be külföldről 1826-ban 45,691, 1827-ben 39,828 font selyem kelméket.

g) Poroszországban 1828-ban 40,000 font selyembolyó termett. *Versuch einer Statistik des preussischen Staates, von Dr. Voigtel etc. Halle, 1837. 68d. lap.*

h) A' fejértemplomi 5 gombolitó-intézet (110 kazány) 1840-ben beváltott 97,427 fontot, u. m. a' bánsági zászlóalyból 33,412 fontot, oláhbánsági ezredből 9725 f., németbánságiból 8439 f., a' vármegyékből 7731 f., Fejértemplomtól magától 37,427 font. E' gubókért összesen fizettetett 64,489 f. 20 kr. p. p. Páncsovában 2 gombolitóház (22 kazány) 1840-ben beváltott 113 mázsa 85 font gubót. 13 font adott 1 font tiszta selymet.

i) E' czélbul *Reintl* egy könyvet is irt: *Anleitung, den Seidenbau im Freyen zu betreiben etc. Wien. 8. 1815.* 's itt az egyes végezredek e' tárgyban tett tudositásai egész terjedelemben olvashatók.

k) *Intell. Blatt der Pressburger Zeitung 1827. Nro 48.* E' szerint szabadban 50,000 selyembogár neveltetett, 's ezek közül 10,000 jun. 15-kéig magát a' fákon már befonta.

Magyarország számtalan férgeit hallgatással mellőzvén, csak a' statistikailag ártalmas *kolumbácsi legyeket* emlitjük. Ezek a' közönséges szunyoghoz hasonlók 's néha néha Szerb országnak Kolumbács vára vidékéről repülnek át a' hajdani Bánságba, 's itt olly kárt tesznek, hogy 1819-ben csak Temes vármegyében hivatalos átnézet szerint 197 szarvasmarhát, 225 lovat, 650 sertést, 100 juhot, és 2 kecskét öltek-meg Bővebben olvashatni e' férgekről: *Tanárki, Naturseltenheiten von Ungarn. Pressburg. 1808.*

35. §. Hal és amphybiumok.

Oláh Miklós hajdan azt jegyzé fel kronikájába *(Nic. Olahi Hungaria pag. 22. in Belii Adpar. ad Hist. Hung.)*, hogy az ő idejében ezer pontyot és harcsát, ollyakat hogy fél öl hoszszúságuak voltak, Bácsban, 's a' szomszéd helységekben egy aranyért meg lehetett venni. Ma már ezt nem mondhatjuk, mert még a' Tisza is, mellyet Europában leghalasabb folyónak tartottak, a' közelebbi száraz esztendőkben halakban nagyon megfogyatkozott. Mindazáltal a' német-bánsági, péterváradi végezred, a' csajkások zászlóalya, Bács, Szerem, Torontál, Csongrád, Verőcze és Baranya vármegyék mint a' mai napig gazdag hal dolgában, 's ez alsó vidékekről rendesen minden héten járnak kocsik, mellyek Fejérváron, Veszprémen, Győrön, Óváron által Bécsbe halat visznek. Hogy a' Balatonban jövedelmes halászatok történnek, közönségesen tudva van; a' Magyar Tengerparton, 's a' károlyvárosi végvidéken pedig a' tengermelléki lakosok, kiket mostoha sziklás földjök csak hordoz de nem táplál, főkép halászatból, különösen tinhal fogásból élnek, evvel külföldre is nem megvetendő kereskedést üzvén. A' halak különböző nemeit, nevezetesen a' Dunában találtató iszonyú nagyságú vizákat, a) a' Balaton becses ajándékát a' fogast; a' Tisza és Szamos jó izű kecsegéit, a' lazaczot, melly csupán a' Poprád és Dunajecz vizeiben fogatik, egyenkint elősorozni czélunk nem lévén, csak azt jegyezzük meg, hogy a' katonai Végvidéken 1818-ban a' halászat 19,460 ezüst és 13,290 váltó forintért bérleltetett-ki, b) 's ha ez arányt a' nyolczszorta nagyobb Magyarországra (690 és 4894 □ mfd) is kiterjesztjük, ugy az egész halászatbeli jövedelem 201,408 pengő forintot hozna be az illető birtokosoknak, és igy közel annyit, mennyit Francziaország kincstára folyóvizi halászatából bevesz. c) Rák, mellyet a' magyar paraszt ritkán esz meg, mind a' folyókban, mind a' patakokban bőven találtatik. A' Lajta és Szala rákjai (ez utóbbik Bécsben solo ráknak iratik) Ausztriába kihordatván, nem megvetendő summa pénzt hoznak be országunkba. Teknősbékát a' mocsárok eleget adnak. Karansebes vidékén, 's az almási völgyben pedig csigák hizlaltatnak, 's külföldre is vitetnek; egyébiránt illyeket Bihar vármegyében a' grószi, hagymási, barzesdi köves hegyeken, 's Verőczében a' verőczei járás szőlőhegyei tövében szinte lehetne szedni.

A' természet olly sokféle ajándékaival megáldott Magyarország, még kiszáritandó mocsáraiban 's tavaiban is nevezetes kincset rejteget. A' divat az emberi tudománynak 's iparnak ez uralkodója, Broussais orvosdoctor erőteljes iparkodása, 's több szerencsésben végbevitt gyógyitása által a' mocsárok kícsiny vérszopóit, a' nadályokat, vagy pióczákat is hirbe hozá; 's a' minden ujitást hévvel fogó francziák, orvosaikkal együtt Broussais-nak pathologiai állitását: „miszerint minden testi baj csak bélgyuladás" tetszéssel elfogadák. Ez oraculumi szózat után Francziaországban minden betegszoba 's kórházi terem vérben uszott; de mivel hivatalos jelentés szerint az évenkint felhasznált 45 milliom darab nadálybeli szükségnek maga az ország csak egy harmadát is alig fedezheté, kénytelen volt e' nemzeti eleven portékát idegen országokból hozatni. Europának egy országban sem elégithette ki olly mennyiségben, 's olly illő áron a' vérszomjuzókat, mint mértföldekre terjedő mocsárokkal ellátott hazánk; 's ime, azon posványok, mellyek már a' szükséges házfedéli nádat is alig adhaták-meg, 1829 olta drága pénzért bérleltettek-ki, 's 1836-ki évig 200 milliom nadálynál több vitetett el külföldre, 's a' tiszta nyereség ez idő alatt legalább is 6 milliom ezüst forintra becsültetik. d) Valóban nem csekélység olly állatocskáért, mellyre azelőtt ügyelettel sem voltak! Egyébiránt a' hirtelen növekedett kivitel, a' számos száraz esztendők (1833—1836), a' nadályok számát még ott is megritkitották, hol ezelőtt legnagyobb bőségben voltak; mellynélfogva az ország kormányszékei a' belső szükséget tekintve, a' kivitelt valamiben nehezitették; ámbár hogy e' fogyatkozás rendes nadálytenyésztés által ahhoz illő tavakban kipótolható, azt Steer Ferencz kassai gyógyszerárus és természet buvár tettleg bebizonyitá.

a) Legjövedelmesebb viza-halászatok történnek azon vidéken, hol a' Tisza a' Dunával, 's a' Duna a' Drávával összefolyik, továbbá Bács vármegyében Plavnán, Bukinban, az ugy nevezett kis és nagy Hagelben, Vaiszkán, Szontán; az oláh-bánsági ezredben Ogradinánál.

b) Nevezetesen a' német-bánság ezredben fizettek halászati haszonbért 19,180 ezüst forintot, az oláh-illyraiban 5050 váltó fr. a' csajkások zászlóalyában 6000, a' péterváradi ezeredben 1500 fr. váltóban; a' több végvidéken felette csekély summa jött-be halászatból.

c) Francziaország kincstára folyóvizi halászatból 225,000 p. fr. vesz-be. *Hassel. Handbuch* [illegible] *'ap.*

d) A' *Conseil general de Dordogne* **megkéré 1838-ban a' franczia** kormányt, hogy a' nadálytenyésztésre ben az országban tétetne sikeres lépéseket, 's szabaditaná meg a' francziákat azon 30—40 millióm frank adótól, mellyet ez állatocskákért Magyar és Szerb országoknak fizetnek.

3) Ásványok Országából.

A) Érczek.

54. §.

A' magyar birodalmi tartományokban a' bányászat már régen virágjában lehetett, mert már a' romaiak idejében, Erdélyben, Zalatnán (Auropolis) a' dáciai arany bányákra rendes felügyelő volt rendelve. Az első magyar királyok alatt a' különféle érczekben gazdag magyar hegyek szinte sok szorgalmas idegent édesgetének hazánkba, 's az ekkor bevándorlott németek nagyobb részt a' bányászatot gyakorolták; 's történetkönyveikből láthatjuk, miszerint a' XIV. és XV. században magyar bányai termékekkel europai kereskedés űzetett, 's egyesek (p. o. a' Fuggerek) roppant gazdagságra tettek szert, melly még nagyobb leend; ha honunkban az érczek olvasztását, 's további nemesitését, mi külföldön, nevezetesen Olasz és Németországban teljesítetett, értették volna. Mi az érczek, kövek, savak mennyiségét, 's egyszersmind különféleségét illeti: e' tekintetben az europai státusok közt az ausztriai birodalomé az elsőség, 's itt ismét Magyar és Erdélyország a' többi ausztriai tartományokat, különösen a' nemes érczekre nézve jóval felülhaladja, mert az ezekben ásatott arany, ugy áll ahhoz, mi Magyarországban nyeretik, mint 3: 100, és az ezüst 35: 100.

Mielőtt azonban a' magyarországi bányatermékek mennyiségét részletesen vizsgálnánk: lássuk elébb összesen az érczek, ásványok, savak azon mennyiségét, melly öt év leforgása alatt 1833—1837-ig középszámmal évenkint ásatott, 's mit a' következő táblázat mutat.

	Márka		Mázsa
Arany	2231	—	
Ezüst	62890 [a]	—	
Réz	—	—	34452 [b]
Nyers vas	—	—	269997 [c]
Öntött vas	—	—	36312 [d]
Eladható ólom	—	—	4178 [e]
Büveny (Kobalt)	—	—	798
Dárdany (Piskolcz, Antimonium)	—	—	5350
Kősó	—	—	713850
Főttsó	—	—	112900
Timsó	—	—	11534
Kőszén	—	—	282800

a) Ehhez a' mennyiséghez a' Végvidék 433 márkát adott.
b) A' Végvidéken ásatott 112 mázsa
c) A' Végvidéken 10973 mázsa
d) A' Végvidéken 4203 mázsa.
e) A' Végvidéken 2979 mázsa.

Arany és Ezüst. 55. §.

Magyarország Erdélylyel együtt Europában nemes érczekre nézve leggazdagabb tartománynak tartatik; azonban Magyarországban a' tiszta termésarany (Gediegenes Gold) ritkábban jön elő, mint Erdélyben, nálunk az arany, nagyobb részt ezüst érczekkel lévén vegyitve. Leggazdagabb aranybányák Bars vármegyében a' körmöczi, Honthban a' selmeczi, Zarándban a' boiczai, körösbányai, 'stb., Szathmárban a' nagy és felső bányai, Kővárban a' kapniki; ezután jönnek Mármarosban a' budfalusi (zsarapony nevezetű), Liptóban a' bóczai, magurkai, Abaujban az aranyidkai, Posonban a' bazini. A' budfalusi legtisztább aranynak mondatik. Ezeken kivül aranyat mosnak még a' Duna, [a] Maros, Tisza, Dráva, Mura, Nera, Körös vizeiből, ugyhogy magok a' bánsági aranymosók 1812—1817 -ig 2138 aranyat és 2 szemert adtak-be az oraviczai főbányahivatalnak. [b] Azon egymástól felette különböző adatok, mellyek az évenkint nyert aranyról a' számos statisticai, mineralogiai, utazási könyvekben olvashatók, nem hivatalos kiszámitásokon alapulnak, hanem inkább önkéntes becsük eredményei; [c] 's még *Beudant* is jeles mineralogiai és geologiai

könyvé-

könyvében (I. k. 414d. lapon) Magyarország arany, 's ezüst bányáit Peru és Mexico országokéival hasonlitván össze, az évenkinti nyereségről csak azt mondja: hogy Magyarország aranyból felényit ad, mint egész Europa, az ezüst mennyiségnek pedig egy harmadát szolgáltatja. d) Hiteles forrás után azonban bizonyos, hogy öt esztendő alatt, azaz 1833—1837. középszámmal évenkint Magyarországban 2231, Erdélyben 3272 márka arany ásatott, 's mivel Zaránd vármegye melly gazdag aranybányákkal bir, még ekkor Erdélyhez számittatott, világos, miszerint a' magyarországi aranytermés, még nehány száz márkával jelenleg többre mehet. e) *Born* és *Ferber* számitásaik szerint, a' mult század utolsó negyedében ásatott évenkint arany Alsó-Magyarországban 1200—1300 márka, Felső-Magyarországban 300—400 márka (1 márka = ½ font), vagy is összesen 8½ mázsa. (Erdélyben 2000—2500 márka). Ebből láthatjuk, hogy ámbár azóta számos aranybányák termékeikben megcsökkentek, vagy egészen elenyésztek, még is jelenkorunkban részint ujabb erek felfedezése, részint a' bányászat előhaladása által sokkal több arany ásatik, mint ezelőtt valaha; 's e' nyereség még az ujabb időkben is növekedett, mert 1828, 1829 és 1831-ben Magyarország általjában évenkint csak 1958, 's Erdély 2844 márka aranyat adott.

A' selmeczi, körmöczi, bóczai arany és ezüstbányák most is legtöbb ezüstöt adnak, de a' szomolnoki, nagybányai, felsőbányai, kapniki bányákban szinte nevezetes mennyiségű ezüst ásatik. 1833—1837-ig középszámmal évenkint ásatott ezüst 62,890 márka, f) mellyhez Alsó-Magyarország 31,957, Felső-Magyarország 10,078, a' nagybányai kerület 13,252, a' bánsági bányakerület 4170, a' Végvidék 433 márkát adott. Ennek több mint fele (ugymint 32,691 márka) kincstári bányákban termesztetett. Erdély adott 6053 márkát. *Born* és *Ferber* szerint a' mult század utolsó negyedében ezüstöt nyertek Alsó-Magyarországban csupán ezüstérczekből 58,—59,000, Felső-Magyarországban 12—15,000, Erdélyben 5000 márkát, mellyhez járult még azon 12,000 márka, melly ezüsttartalmú rézérczekből került-ki, — 's igy összesen 91,000 márkát. Jelenleg Erdélylyel együtt az ezüstmennyiség csak 68,943 márkára menvén, látnivaló, hogy mostan évenkint 22,056 márkával kevesebb ezüstöt ásnak, mint ezelőtt 60—70 esztendővel. Egy márka aranyat 366, egy márka ezüstöt 20 ezüst forintra becsülvén, a' magyarországi arany és ezüsttermés össze-

sen 2,074,346 pengő forinttal növeli a' magyar nemzeti gazdagságot.

a) Posony és Győr vármegyében némelly dunamelléki helységek, de főképen Komárom vármegyében a' csicsói, nagy és kis keszi, érsekléli, és nagyléli zsellérek, az egész Duna folytában, a' némai szigettől kezdve alá felé, sőt még Pest vármegyébe is lemennek aranyászni, 's közönségesen egy nap rá mennek egy ezüst huszasra, de ez aranyászást nehezebb munkának tartják a' kaszállásnál és aratásnál is. Legnagyobb nyereségük ott van, hol a' Duna széleiben és szigeteknél szőrös ruha, bunda vagy pokrócz darabot, vagy döglött állatot találnak az iszapba beöntve.

b) Ebből a' mennyiségből az oláh-illyr ezredbeli aranymosók kik főkép czigányok, 1226 aranyat, 51 szemert adtak-be. *Hietzinger II. B. 235d. l.* A' drávábóli aranymosást (Dernie és Molwe mellett a' szentgyörgyi ezredben) *Demian* évenkint csak 400 forintra becsüli. *Stat. Beschr. 1. 351d l.*

c) *André*: *Neueste Zahlenstatistik* 152d. lapon Magyarországra 2000 márka aranyat, 's Erdélylyel együtt 92000 márka ezüstöt számit; 's őtet követte *Malchus* is *Staatenkunde von Europa* 167 l. Ezektől külömbözik *Villefosse I* 240 és 341d. l. és *Hassel*, ki *Lichtensternnel*, *Bisingerrel* együtt Magyarország ezüstbeli évenkinti nyereségét Erdélyen kivül 160,000 márkára teszi; mit hazafiságból én is örömest elfogadnék, ha próbát nem kivánna.

d) *Humboldt* az europai arany 's ezüstbányák termékét évenkint 2,695,314 tallérra, vagy is 4,042,971 ezüst forintra becsüli: holott az amerikai bányákból 1492 — 1803 azaz 311 év alatt 7853 milliom tallér került ki. A' 19-ik század elején Amerika adott esztendőkint 73,000 márka aranyat, és 3,550,000 márka ezüstöt. Az 1809—1826 alászálott amerikai bányatermék, később ujra emelkedni kezdett, 's már 1837-ben 20—22 milliom piaszterre ment; pedig a' spanyol uralkodás alatt is a' mexikói bányák középszámmal nem adtak többet 23 milliom piaszternél (mintegy 537,000 killogramm ezüst és 1600 kill. arany). Az Amerikában lejebb szálott ezüst, különösen pedig arany nyereséget bőven kipótolták az északi Orosz-Ázsiában felfedezett aranybányák. Ugyanis gróf *Cancrin* orosz fináncziminister által *Humboldttal* közlött adatok szerint ásatott az orosz birodalomban 1828-ban 290 pud (1 pud = 29 font, 7 lat, 2 nehézék bécsi értékben) 39 font arany.

1829-ben 289 pud 25 font
1830-ban 347 pud 27 font
1831-ben 352 pud 2 font
1832-ben 380 pud 31 font
1833-ban 368 pud 27 font
1834-ben 363 pud 10 font

1837-ben pedig ásatott 469 pud, vagy 13,711 font, 7 lat arany bécsi érték szerint; 's ebből az *Ural* hegyek adtak 309, az *Altai* és *Nertschink* 160 pudot

e) Magyar és Erdély országokon kivül a' többi ausztriai tartományok összesen aranyból csak 116 márkát ('s ebből F. Ausztria 77, Csehország 29 márkát), ezüstből 25,252 (Cseh és Morvaország 22.991, Tirolis 709, Karinthia és Krajna 638, Galiczia 655, F. Austria 298 márk.) márkát adtak. *Springer. Statistik des österr. Kaiserstaates. II. B. 419. l. Wien 1840.*

f) Poroszországban arany épen semmi nem ásatik; ezüst már bővebben van mert, 1833—1835-ig középszámmal véve 20,305 márkát nyertek, 's ezt többnyire réz és ólomtartalmú érczekből. *Voigtel. Statistik des preussischen Staates. 75. és 76 lap.*

Réz. Vas. Ólom. 56. §.

1. Réz.

Orosz birodalom, Amerika és Angolország után a) az egész földön legtöbb réz ásatik Magyarországban, mert ez 1833—1837-ig középszámmal évenkint 34,152 mázsára ment. Itt ismét a' felsőmagyarországi, vagy is szomolnoki bányakerület leggazdagabb, különösen Szepes és Sáros vármegyékben. b) Igy a' felsőmagyarországi bányaegyesület *Phoenix* hutájában Margitfalva mellett Sáros vármegyében, 1838. januar 1-sőjétől fogva, 1838 dec. utolsó napjáig 61,375 mázsa 34 font ércz olvasztatott fel, mellynek mázsája egyremásra véve 9 font tiszta rezet adott, 's ennek mázsája 42 forinton 24 kron kelt p. p. A' György huta Igló városa határában; melly hasonlóul az egyesület tulajdona, ugyan ez idő alatt 16,418 mázsa 21 font érczet olvasztott, egyremásra véve 8 11/16 fontjával, 's a' tiszta rezet 44 forinton, 4 3/4 kron adta el. E' számokban nem foglaltatnak azon rézmennyiségek, mellyeket a' felséges kincstár szomolnoki, és a' két privát társaság hutái (sz. Miklós hutája Szlovenkán 1838. jan. 1-sőjétől 1838 jun. utoljáig 21,707 mázsát 59 fontot; és sz. Jánosé Iglón ugyan ez idő alatt 13,459 mázsát 5 fontot) olvasztának; sem pedig az ezüsttel vegyes ugy nevezett fákóérczek (Fahlerze), mellyek mind ekkorig csupán a' k. kincstár óvizi (Altwasser) hutájában olvaszthatnak, mivel a' bányaegyesület ezekre alkalmazott hutával nem bir még. Összesen az egész felsőmagyarországi bányakerületben nyert évenkinti tiszta réz mennyiség 20—24,000 mázsára tétetik c) A' szomolnoki után következik az oraviczai, vagy bánsági bányakerület, melly évenkint 4—7000 mázsa tiszta rezet szolgáltat (Krassó vármegye 2—5000, Biharbar

Rézbánya 800—1100 m., az oláh bánsági végezredben Obresha 1—1400 m.). Az alsó magyarországi bányakerületben főkép Zólyom vármegye ad 3000—5000 mázsát; végre jön a' nagybányai kerület nehány száz mázsával. A' szomolnoki, urvölgyi, libethi, illobai, nagybányai, százkai természetes rézvitriolforrások (czémentvizek), mellyek a' vasat rézzé változtatják évenkint szinte adnak 300—400 mázsát, de ez a' fentebbiekhez már be van számitva. É' szerint Magyarország, 34,452 mázsára menő rezéért, mázsáját csak 40 ezüst forintra becsülvén, 1,378,080 pengő forintot veszen be évenkint. A' Krassó vármegyei rézbányák különösen finom, sárgaréz- 's tombakkészitésre alkalmas terméket adnak.

2. *Vas.*

Az érczek legszükségesebbike, a' vas, hazánkban is el van terjedve; 's az évenkinti nyereség tett 1833—1837-ig középszámmal véve 269,997 m. nyersvasat, és 36,312 öntöttvasat. Ez öszveghez a' királyi kincstár járult 101,063 nyersvassal, és 16,537 öntött vassal; a' többi privátusok bányáinak termékei. Legtöbbet ad az egész mennyiséghez Gömör vármegye (150—160,000 nyers és öntöttvasat), hol a' garani, rosnyai, csetneki, jolsvai, kishonti völgyekben a' vashámorok egymást érik. Sok vasat ásnak még Szepesben: Iglón, Jakabjánon, Krompachon, 'stb.; Abaujban: Kassa városa és a' jászói prépostság jószágaiban; Tornában: gr. Andrásy György bányaiban; Borsodban: Diós-Győrött, Szilváson, 'stb.; Sárosban: főkép a' b. Palocsai Horváth bányáiban; Zemplénben: Szinnán; Unghban: Remetén; ezekben összeséggel 70,—80,000 mázsát. Az alsó magyarországi bányakerület (kivált Liptó és Zólyom vármegye) ad 50,000; Beregh vármegye (gr. Schönborn bányái) 5000, Mármaros (Kabola-Polyána) 3000; ugyan ennyit a' biharmegyei vaskói és petrószai hámorok; Arad vármegye 4000, Krassó 8000, az oláh-bansági végezred (hol Ruszkabánya leghiresebb) 14,000, Tergowe a' második báni ezredben 12000 mázsát. A' magyarországi vas minémüségét tekintve a' jó középszerühöz tartozik; de többek véleménye szerint az első rangú svéd és stájer vassal nem állja ki a' hasonlitást, ámbár a' vaskészitésére ezután forditandó nagyobb értelmi és pénz erő ebben is idővel tetemes változást szülhet. Diós-Győrött hires aczél készittetik. Egy mázsa nyers és öntött vasat általjában 8 p. forintra becsülvén, e' szerint az egész vasmen-

nyiség (306,309 mázsa nyers és öntött vas) értéke 2,450,472 ezüst forint lenne. Bár milly nevezetes summa legyen is ez: mindazáltal a' magyarországi vasmennyiség más országokéhoz hasonlitva igen csekély, b) 's a' belső szükségre sem elég. Igy 1827-ben hozott be az ország az ausztriai örökös tartományokból, főkép pedig Stájerországból (hol évenkint 583,811 mázsa nyers, és 21,915 m. öntött vas nyeretik) 35,476 mázsa 78 font vert vasat, 4952 mázsa 75 font öntött vasat, 38,948 mázsa 22 font kovács-lakatos munkát, 3000 mázsa 78 font nyers-vert-öntött aczélt, 's ezekért 900,000 forintnál többet adott ki jó pénzben.

3. Ólom.

Nagy-Brittániához hasonlitva, melly esztendőnkint 900,000 mázsát ás, a' magyarországi ólomtermék csekélységgé törpül, mert 1833—1837-ig évenkint eladható ólom nem ásatott több 4178 mázsánál. Ehhez a' mennyiséghez legtöbbet adott az oláh-bánsági végezred (sz. Rosalia bánya), u. m. 2979 mázsát. Ezután legtöbb nyeretik a' selmeczi bányakerületben. Általjában ezen érczre inkább csak mellékesen dolgoznak, mennyiben t. i. az ólomérczek ezüsttartalmú érczeket vegyitve foglalnak magukban. 1818—1827-ig bezárólag középszámmal véve minden esztendőben 5691 mázsa nyers ólom, és ólommiv hozatott-be az ausztriai örökös tartományokból; de az utóbbi években a' behozatal mindig kevesbedvén, ez a' hazai ólombányák növekedő jövedelmére mutat.

a) Orosz birodalomban ásatott 1830-ban 235,492 pud rész (1 pud = 40 orosz font = 29 font 7 lat 2 nehézék bécsi értékben); Nagy-Brittaniában 241,000 mázsa. *Galetti. Allgemeine Weltkunde*, *1835. 43d. l.* Poroszországban 1823-1836-ig középszámmal évenkint 15.755 mázsa. *Voigtel. Statistik des preussischen Staates. Halle. 1837. 76d. l.* Az egész ausztriai birodalomban Magyarországgal együtt 44.846 mázsa; Erdélyben 913 mázsa. *Springer. Statistik des österr. Kaiserstaates. Wien. 1840. 419d. l.*

b) A' felső magyarországi bányakerületben volt 1836-ban tisztán rézérczet adó bánya 137, ezüsttel vegyes rézbánya 70; büveny (kobalt) bánya 22, dárdany (Antimonium) 20; csupán remény fejében müveltetett 350 bánya.

c) A' felsőmagyarországi bányaegyesület (Waldbürgerschaft) jegyzőkönyve szerint 1835. aug. 1-sőjétől kezdve 1836. sept. végéig csupán a' *Phoenix* hutában 119,881 mázsa 80 font rézércz olvasztatott fel, 's ebből lett 10.000 mázsa tiszta réz (1 mázsa érczre esett $8^{31}/_{100}$ font tiszta réz). Ebből királyi urburát kellett adni

mázsát $18^3/_7$ fontot. Ezenkivül Szlovenkán és Iglón két hutában 8000 másza, 's igy összesen csak e' három hutában 18,000 mázsa jszta réz nyeretett.

d) Nagy-Brittaniában ásatik évenkint 4,500,000 mázsa vas, Francziaországban 4,055,000 m., Poroszországban 2,348,783 m., Orosz birodalomban 2,123,257 m. Karinthia és Krajna országokban 378695 m., Csehországban 304,573 m., Erdélyben 45,583. mázsa.

Dárdany (Antimonium), Büveny (Kobalt), Horgany (Zincum), 's más érczek. 57. §.

1. *Dárdany.*

Legtöbb Gömörben, azután Liptó, Szepes, Abauj, Honth, Bars, Zólyom, Szathmár és Posony vármegyékben. 1833—1837 öt évi közepszámmal évenkint 5350 mázsa. Minémüségére nézve legjobbnak tartatik a' rosnyai.

2. *Büveny* (Cobaltum).

Főkép Gömör, Liptó, Zólyom, Szepes, Abauj, Krassó vármegyékben; öt évi középszám szerint évenkint 798 mázsa.

3. *Horgany* (Zincum.)

A' horgany, melly az eresztetlen érczből (Cadmia Galmei) 's fényléből (Blende) készül, főképen a' Bánságban, nevezetesen a' dognácskai k. kincstári horganyhútában vétetik műbe, 's 1836-ban csak 118, 1837-ben pedig már 1717 mázsa horganyra ment.

4. *Higany* (Kéneső).

Hont, Bars, Szepes, Gömör vármegyékben; de olly kevés, hogy csekélysége miatt számba sem vétethetik. *Eresztetlen ércz* (Cadmia, Galmei) Krassó, Honth, Liptó, Gömör, Szepes, Beregh, Szathmár, Bihar vármegyékben. *Himany* (egérkő, arsenicum) Honth, Zólyom, Szepes, Gömör, Mármaros, Szathmár, és Krassó vármegyékben; évenkint 50 mázsa. Ezenkivül ásatik még *bátrany* (Wismuth) is Honth, Gömör és Krassó vármegyékben, de csekély mennyiségben.

B) Savak. 58. §.

1. *Konyhasó.*

Hazája a' kősónak Magyarországon Mármaros vármegye, nevezetesen pedig a' rhónaszéki, sugatagi, sándorfalvi, szlatinai és királyvölgyi sóaknák, mellyek összesen 1833 — 1837. öt évi középszám szerint évenkint 713,850 mázsát adtak (1825-ben csak 233,951 mázsa 25 font kősót, és 105,141 mázsa 58 font porsót). Legjövedelmesebb sóaknák a' sugatagi és szlatinai. Ezenkivül Sáros vármegyében Sóváron, szinte öt évi középszám szerint évenkint 112,900 mázsa só főzetett. A' sóvári főzőkazánok, a' sósvizet, mellyet kifőznek, már sótól áthatva merítik egy földalatti bányaüregből, melly már több évtizedek óta kimeríthetlennek mutatja magát, 's vizéből igen tiszta konyhasó főzetik. Ezelőtt itt kősót vágtak, de az akna 1712-ben vizzel elboritatván, a' munkával fel kelletett hagyni; azonban 1799 óta, a' midőn a' velebánás gyökeresen javittatott, a' sófőzés itt sokkal kevesebb faemésztéssel, 's nagyobb tiszta haszonnal üzetik. Ezen 826,750 mázsa só egyébiránt, mellyet Mármaros és Sóvár adnak, az ország belső szükségére nem elég, 's ámbár a' máramarosi aknák sóval egész Europát több száz esztendeig kitarthatnák, mindazáltal részint az olcsóbb müvelés, részint a' könnyebb szálitás miatt Erdélyből és Galicziából is hozatik be só. Igy Erdély azon sónak, melly hegyeiben évenkint vagatik (1833—1837-ig minden esztendőben középszámmal 775,690 mázsa) nagy részét Magyarországnak engedi, 's nevezetesen 182⁵/₆-ban 339,065 mázsát 13 fontot adván, ezért a' magyarországi kincstár az erdélyinek 1,117,771 forintot, 21 ½ krajczárt fizetett pengő pénzben. Árva, Liptó, és Thurócz vármegyéknek már régóta meg van az a' jogok, miszerint Galicziából hozhatnak magoknak sót, de e' jogról olly feltétellel lemondtak, hogy ezután sót a' királyi kincstártól kapjanak ugyan, de olcsóbb áron, mint a' többi vármegyebeliek. Horvátországnak az 1548: 29. és 1715: 128 czikkelyek szerint tengeri sóval lehet élni, 's ez leginkább Dalmátországból hozatik-be, hol évenkint középszámmal 107,360 mázsa készittetik, de minémüségére nézve a' magyar kősónál jóval csekélyebb értékü.

2. *Székső* (Alkali fixum minerale, Soda).

Igen sok van Pest, Bács, Csongrád, Torontál, Csanád, Békés, Szabolcs, Szathmár, Heves, Nagy-Kunság, Jászság, Fejér, Komárom, és Mosony vármegyék lapályos róna földjein. De legtöbb és legjobb sepertetik Bihar vármegyében, Debreczen és Pocsaj közt, évenkint középszámmal 12,000 mázsa, 's evvel főzik a' debreczeniek szappanukat, melly fejérsége 's könnyüsége miatt annyira elhiresedett, 's melly az ahhozértők véleménye szerint a' velenczeihez hasonlitható. A' harminczadi lajstromok után 1824—1826-ig minden esztendőben általjában véve, a' tetemes belsőszükség kielégitésén kivül, még 8000 mázsa székső vitetett ki az országból.

3. *Csudasó* (Sal mirabile Glauberi).

A' székső, ha gáliczsavanynyal elegyül, csudasó képeztetik belőle, mellynek az orvosok igen nagy hasznát veszik, 's ezelőtt mig mersterségesen készitetett, tizszerte nagyobb árú volt, mint most, mióta t. i. Buda körül, továbbá Fejér és Moson vármegyékben természetesen is és nagy darabokban találtatott.

4. *Salétrom* (Sal nitri).

A' természetes salétrom Magyarországon több vármegyékben kristályzott alakban jön elő, 's számos nagy főzőházakban olly mennyiségben tisztitatik, hogy a' királyi kincstár mindég halmozott öszveget tehet tartalékba, 's az országból évenkint több ezer mázsa vitethetik-ki: mellynélfogva az 182$^5/_7$-ki kereskedési országos kiküldöttség javallatba tevé, miszerint az 1613: 15, 1618: 55. 1622: 40. 1638: 66 törvényczikkelyek erejükben továbbra is fenmaradván, ezentul akárminémü épületnek kényszeritett felturkálása tiltva legyen. Legtöbb természetes salétrom található Szabolcs vármegyében, hol a' nagykállói és nyiregyházi főzőházakban mintegy 5000 mázsa főzetik: továbbá Bihar vármegyében Debreczenben 3000 mázsa; Alibunáron, a' bánsági illir zászlóalyban 140—170 mázsa; végre Szathmár, Fejér, és Mosony vármegyében.

5. *Timsó.*

Timsókő Magyarországban több helyt találtatván, timsó is több helyeken készitetik, de legnagyobb mennyiségben

Beregh vármegyében, 's ezután Hevesben Parádon. Amott gr. Schönbornnak van Munkács mellett (Podheringen) nagy timsófőző intézete, 's ehez tartozik a' kovászói és puszta kerepeczi is; szinte nagy és jeles timsógyár a' gr. Károlyié Muzsajon, jóval kisebb a' b. Perényié Dédán. Ezen 5 timsógyárban összesen 9000 mázsa keszittetik egyremásra évenkínt, 's jóságára nézve minden hazait felülmulván, csak a' híres romaival vetekedik. A' parádi, és sopronmegyei (hol t. i. a' kőszénrétegek kénkővel és timsókővel vannak keresztül ágazva) timsófőző-intézetek mind mennyiség, mind minéműség tekintetéből hátrabb állnak a' bereghinél. Általjában véve öt esztendő alatt (1833—1837) évenkint az egész országban 11,534 mázsa timsó nyeretett; 's 1824—1826-ig a' harminczadi lajstromok szerint minden esztendőben 4000 mázsánál több vitetett ki az országból.

6. *Hamuzsir.*

Legtöbb készittetik Mármaros, Beregh, Ungh, Krassó, Arad, Bihar, Verőcze, Posega, Zala vármegyékben, az oláh-bánsági, szluini, 2-ik báni végezredekben. 1825—1827. középszámmal évenkint 45,399 mázsa hamuzsirt adott-el Magyarország a' többi ausztriai országoknak és tartományoknak.

7. *Természeti vas és réz gálicz.* (Vitriolum).

Selmeczen, Körmöczön, Szomolnokon, Urvölgyön, stb.

C) Kő és Földnemek. 59. §.

Drágakövek közül az annyira becses és pompás europai ***opál*** csak Magyarországban találtatik olly tökélletességben hogy sokszor már keleti helyett eladatott. Ásatik a' Czerveniczánál Sáros vármegyében, de nem bányákban mint az érczek, hanem árkokban nagy fáradsággal találják. Mennél több szint játszik, annyival nemesebb és dragább, 's volt rá példa, hogy egy darab tyúktojás nagyságú, de különös szépségü opál 2000 aranyért adatott-el. Vannak ezenkivül Magyarországban még többféle drágakövek, mellyek azonban tisztaságra és szépségre nézve a' keletiekkel nem mérközhetnek, 's csupán ásványi ritkaságoknak tekintethetnek, mint p. o. ***chalcedon, jáspis, achát carniol, rubin***, nemes és közönséges ***gránát, amethust, hyacinth, hegykristály*** vagy

hamis *gyémánt*, különösen sok Mármaros és Beregh vármegyében, *olivin*, 'stb.

2. *Agyagnemüek*. *Fazékasagyag* igen sok vármegyében. *Porczellanföld* Honthban, Abaujban, Veszprémben, Zólyom, Szepes, Beregh vármegyében. *Palakő* több helyeken; igen jó *fedélpalakő* Borsod vármegyében. Különösen jó *malomkövek* Barsban (Geletneken), Baranyában, Trencsénben, Zólyomban, Liptóban, Gömörben, Szathmárban, Bereghben, Krassóban, az oláh-bánsági ezredben.

3. *Mésznemüek*. Mindenféle szinű *márványkő*, legtöbb Komárom, Baranya, Veszprém, Szepes, Abauj, Liptó, Krassó vármegyében; 's ez utóbbi helyt a' carraraihoz hasonló fejér márványt fedezett fel Ferenczy müvészünk. *Kréta* Honth vármegyében. *Gyps* Trencsén, Zólyom, Szepes, Sáros, Beregh vármegyében. *Alabastrom* Szepesben.

4. *Talknemüek*. *Asbest* Gömör és Krassó vármegyében. *Kigyókő* (Serpentin) Gömörben, Honthban, 's nagy tömegekben Vasban Borostyánkő mellett. *Szappanföld* (Walkerde) Baranyában, Szepesben, Barsban.

D) Égő ásványok. 60 §.

Magyarország égőásványokkal is, nevezetesen kőszénnel, kénnel, turfával bőven meg van áldva.

1. *Kőszén*. Ennek mind a' két neme, t. i. fekete és barna is találtatik, csak hogy ez utóbbi több helyeken. Igy barna kőszén van Posony vármegyében; Modornál, Diósnál; Nyitrában: Miavánál, Zlatnónál; Barsban: Sz. Keresztnél, Fenyő-Kosztolánnál, Ebedecznél, Lehotkánál; Thuróczban: Alsó-Zatureczníl, Kis-Rákónál, Mosócznál, Blatniczánál, Briesztyénél; Árvában: Alsó-Stepanónál, Usztyénél, Lafkovnál; Liptóban: Kvacsánnál, Huttinál, Borowénál; Zólyomban: Beszterczénél; Hontban: Nagy-Maroson, Kis-Palojtán, Kis-Kérnél, Steffultónál; Nógrádban: Andrásfalvánál, Nagy és Kis-Kürtösnél, Bánknál, Verőczénél, Mátra-Novákníl; Pestben: Bogdánynál, Csobánkánál, Pómáznál, Visegrádnál; Hevesben: Gyöngyös-Sárnál, Bátonynál, Bátornál; Borsodban; Diós-Győrnél, Malyinkánál, Szilvásnál, Ozdnál, Királydnál, Czenternél, Sajó Németinél; Biharban: A. Verzárnál, Dernánál; Aradban: Zugónál, Konopnál, Deznánál; Krassóban: Szászkánál, Moldavánál; Szeremségben: Gergetegnél, Kar-

lovicznál, Rakováczná1; Poségában: Poseganál, Lattenál; Zalában: Pekleniczánál, Szerdahelynél; Vasban: Borostyánkőnél, Schreibersdorfnál, Markusócznál; Sopronban: Wandorfnál, Riczingnél, Neufeldnél, Pecsenyédnél; Veszprémben: Jákótul kezdve Gerencsérig; Varasdban: Radobojnál, Brainszkánál, Lepoglavánál; Zágrábban: Planinánál; Esztergomban: Dömösnél, Tokodnál, Sárisápnál, Csolnoknál; Komáromban: Zsömlyénél, Majknál. *Fekete kőszén*: Szepesben: Iglónál, Késmárknál, Leibicznál, Riszdorfnál, Durandnál, Ofalunál, Csötörtökhelynél; Sárosban: Nedeczénél, Kapronczánál, Sóvárnál, Fintánál; Zemplénben; Zamutónál, Szécs-Keresztúrnál, Nagy-Toronyánál; Máramarosban: a' suliguli savanyúviz környékén; Krassóban; Baranyában: Pécsnél, Vasasnál, Szabolcsnál, Szásznál, Komlónál; Tolnában: Váraljánál, Nagy Mányoknál. Egyébiránt valósággal müvelésben lévő kőszénbányák jelenleg csak Sopron, Komárom, Esztergom, Krassó és Baranya vármegyében 's a' bánsági illyr vidéken Eibenthalban vannak. Az évenkint kiásott mennyiség középszámmal 220—350,000 mázsára becsültetik: melly öszveghez a' sopronmegyei kőszénbányák 150—180,000, a' baranyaiak 95,000 mázsát adnak. Minéműségre nézve az oraviczai (Krassóban) legjobbnak tartatik. A' brennbergi (Sopron vgyében) különben leggazdagabb bánya nem ad olly jó kőszenet, mint a' többi bányák; mert a' brenbergiből 9 mázsa számittatik egy öl kemény fára akkor, midőn a' többiekből csak 8 mázsa. a)

2. *Kén*. Ez találtatik Honth, Zólyom, Liptó, Gömör, Abauj, Mármaros, Krassó és Vas vármegyékben, is; de a' különös jóságú kénnek kimerithetlen bányája Radobojon van Varasd vármegyében, hol 1833—1837 középszámmal évenkint 6000 mázsa nyeretett. A' radoboji bánya egészen a' k. kincstár által kezeltetik.

3. *Turfa* vagy *Gyeptőzeg*. Legkiterjedtebb rétegekben van a' mocsáros vidékeken, 's különösen a' Sárrét, Illancsa, Alibunár, Marczal és Hanság környékén, és Szepes vármegyében a' Karpátok tövében; de mind ezek kevessé, vagy épen nem használtatnak. b)

4. *Kőolaj* (Petroleum). Szepes, Bihar, Sáros, Heves, Zala vármegyében.

a) Brennbergi bányáját Sopron városa mint tulajdonát elég vigyázatlanúl több évek előtt a' bécsi udvari kamarának örökös szer-

zödés mellett adta által, csak azt tartván fel magának, hogy lakossai és müvesei 12 váltó kron kapják a' kőszén mázsáját; már most a' kamarának haszonbérlője b. Szina, 's ennek engedményese a' gyároknak ez áron nem akarnak adni, minthogy azok szerintök nem kézmüvesek; 's e' miatt örökös a' per és patvar, melly talán országgyülés elibe is kerülhet. Vidékiek helyben 15 pengő és 1 váltó krajczárával fizetik a' kőszén mázsáját.

b) Herczeg Eszterházynak tisztsége a' Hanyságban lévő turfával próbát tett, de olly vékonyan és mélyen fekszik a' földben, hogy a' mivelés kárral volna összekapcsolva. *Berzeviczynek* Szepesen a' turfával tett próbáiról olvashatni illy czimű értekezésében: *Etwas über den Torf. In der Zeitschrift von und für Ungarn III Bd. 345 l.* Hogy a' pesti határban a' turfát tudják használni, láttuk a' 44. §-ban.

IV. SZAKASZ.

Nemesitő Ipar.

A' nemesitő iparról általánosan. 61. §.

Minden munka, melly a' nyers termesztményeket az emberek számára használhatókká késziti, nemesitő, vagy röviden műiparnak neveztetik. Ebből látható, hogy műipar valamelly országban épen olly szükséges, épen olly nagy fontosságú, mint maga a' földmívelés és bányászat, mert ezek termékei is amaz nélkül haszonvehetetlen hevernének, 's igy semminemű országban, melly boldog 's független óhajt lenni, a' műiparnak hiányzani nem lehet, nem szabad. Földmivelés a' nemzetnek csak türhető állapotot, müipar gazdagságot szerez, miután ez a' nyers termesztmények eredeti értékét sokszorosan felemelni képes. a) Csupán földmivelői ország mindég szegény, gyenge és függő maradand; mert földmivelés és műipar kölcsönösen hatnak egymasra, a' virágzó müipar ingert adván a' földmiveseknek termesztményeik nagyobb mennyiségben, 's jobb minémüségben való előállitására, más oldalrul a' jó karba helyzett földmivelés, első kézből jeles és olcsó anyagokat nyujthatván a' gyárosoknak. Magyarországban a' műipar nem hiányzik ugyan, mert hiszen a' legegyszerübb szárazmalom, 's a' kenyérsütés is egyik ágához

tartoznak a' nemesitő szorgalomnak, de hogy műiparunk az életszükségeit igen sok ágban ki nem elégitheti, 's hogy épen ez érezhető iparhiány országunknak legsetétebb oldalát képezi, ezt fájdalommal kell megvallanunk, mellyet azon vigasztaló szó sem enyhithet, mellyel némelly barátink ámitni akarnának, mintha Magyarország csak földmives országnak volna teremtve, 's e' mellett szerencsésebb, állandóbb 's biztosabb alapon nyugodnék, mint a' hatalmas Albion, mellyet óriási ipara néha pillanati zavarokba taszit.

A' 32 §-ban láttuk, miszerint Magyarországban, 's a' hozzá kapcsolt tartományokban 125,569 kézmüves találtatván, 89 lélekre jön egy mesterember, holott Lombardiában minden 9-ik, Ausztriában minden 13 ember műiparból él, 's csupán Galiczia közelit hozzánk, itt 80 lélekre esvén 1 kézmüves. Azonban mesteremberinket még a' nagyobb városokban is, kikeresztőleg nem a' műszorgalom, hanem nyáron inkább a' föld és szölőmivelés táplálja; 's igazán ügyes és jó kézmüveseket Pesten kivül csak keveset találhatunk;[b] 's még országunk fővárosában is sok Bécsben készült ruha vevőre talál, és a' bécsi arany-ezüst mivek, 's czipők nem épen külföldi divatkórságból, kapósabbak a' honiaknál. A' horvát, oláh, rácz asszonyok saját kezekkel készitett vászonban, posztóban, szűrben öltöztetik-fel férjeiket; a' magyar földmüves általjában született ács es kerékgyártó, asszonyaik pedig kenyeret sütnek, vásznat szappant csinálnak, 's igy illynemű mesteremberekre szükségük nincs. Csak a' német faluknál látunk az összeirási rovatalokban mindenütt péket, takácsot, kerékgyártót 's más első szükségbeli kézmüveseket. Mi gyárainkat, vagy is nagyobb iparintézeteinket illeti: ezek számát a' papirosmalmokkal, üveghutákkal; hámorokkal együtt alig vihetjük 453-ra (a' Végvidéken ezekből 41), pedig magában a' kis Lombardiában (403 □ mfd.) 1837 ben 6940, Ausztriában 531 gyár számláltatott; [c] 's itt ismét milly különbség egy magyar papirosmalom, vagy kőedénygyár, melly legfeljebb 30—40 embert foglalatoskodtat, 's 20,—24,000 p. f. értékű portékát készit, és p. o. a' linczi gyapjuszövet-gyár közt, melly még hanyatlása korában is 6000 dolgosnak, és 110 tisztviselőnek ad kenyeret. A' magyar műipar illy szembeötlő hátramaradása okait alább vévén vizsgálatra, lássuk már részletesen nemesitő szorgalmunk jelen állapotját, mennyire ezt az általános országos összeirás és a' nyilvánosság hiánya miatt teljesithetjük.

a) Az ausztriai birodalomban behozott nyers gyapot (154,264 mázsa, 35 ezüst forintjával) értéke 5,399,240 pengő forintról feldolgozás által 32,395,440 ezüst forintra emeltetik. *Springer. Statistik des österr. Kaiserstaates II. B. 451. l.*

b) Járjuk meg az egész országot, 's alig találunk a' városokon kivül húsz mértföldön egy lakházat, melly némi izlést és czélszerüséget egyesitene; 's ez is közönségesen valamelly nagy úré, ki a' tervet Pesten, vagy épen Bécsben készitteté. Jó kőmüves vagy ács hasonló, sőt még nagyobb ritkaság, asztalos és lakatos munkát pedig az ország tetemesb részén, távol városokban, 's csaknem kirekesztőleg Pesten kell készittetni, ha széltől, hidegtől menttek akarunk lenni; 's mind e' mellett a' lakatosmunka Bécsben olcsóbb, mint Debreczen körül; itt pedig többnyire olly minőségü, hogy ott a' jó kovács is pirulna hasonlót magáénak vallani. Bizonyos kútfőből tudom, hogy nagy épületek fedelei, tetemes pénz és még sokkal nagyobb czélszerüség nyereségével szálittatnak Esztergomból tekervényes viziuton alföldre. *Klauzál Imre. Néhány tekintet Magyarország földmivelésére. Gazd. Tudós. 1837 foly. 1. füz. 134. l.*

c) Az ausztriai német, cseh és olasz tartományokban 1837-ben összeséggel 11915 gyár volt folyamatban, névszerint Lombardiában 6940, Velenczei kormányszékben 3074, Alsó-Ausztriában 399 (magában Bécsben 162), F. Ausztriában 132, Csehországban 462, Stájerországban 312. Karinthiában és Krajnában 221, Tirolban 142, Morvaországban 185. Az egész öszvegből selyemben dolgozott 5087 gyár, kenderben 's lenben 986, vasban 665, gyapjúban és gyapotban 480. *Springer II. 438. l.*

A) Növényországi gyártás.

Kender, Len készitmények, Papirosmalmok.

62. §.

Közönséges durva *vásznat*, csaknem minden paraszt gazdaasszony szó annyit, mennyi házi szükségre elég; kereskedésre ebből kevés jut, 's a' mi kevés ponyva, vagy zsák eladatik is, az nem igen jó minémüségű.

Gyolcs déli és közép Magyarországon is igen kevés szövetik. Legtöbbet készitnek még Vas vármegyében a' pinkamellékiek, u. m. A. és F. Eör, Borostyánkő, Jobbágyi, A. és F. Schütz, Vörösvár, 'stb., évenkint 80,000 réfet, 's e' helységekben a' gyolcskészités férfi kezeket is foglalatoskodtat. Sok gyolcsot és vásznat szőnek továbbá a' bácsmegyei, különösen a' szabadkai rácz asszonyok. A' német-bánsági ezred évenként készit 548640 réf gyolcsot, és 1,300,000 réf vásznot; az oláhbánsági ezred mind a' kettőből 300,0[illegible] [illegible]mi végvidék 1,100,000 ré-

fet, 's a' kis Iwanich 3000 réf középszerű, 4500 réf durvább gyolcsot. A' gyolcsszövésnek valódi hazája északi Magyarország, nevezetesen, Trencsén, Thurócz, Liptó, Zólyom, Zemplén, Gömör vármegye, hol esztendőn által 300,000 fr. vesznek be gyolcsért. A' mármarosi oláh, 's a' viski magyar 's környékbeli nőnem szinte szorgalmas gyolcsfonó és szövő; 's Borsodban maga Sajó-Kaza 6000 réf gyolcsot készit évenkint. De mindenek felett legtöbb 's legfinomabb gyolcs szövetik Szepes, Árva és Sáros vármegyékben. A' Szepesben készitett gyolcs mennyisége már ezelőtt 30 esztendővel 6,000,000 réfre becsültetett; 's itt legjobb szövetik a' Popránd melléki helységekben. Müvésztakácsok vannak Podolinban és Leibiczon. Árva vármegyében a' gyolcs szövés szinte annyira elterjedt, hogy a' námesztói és trsztenai járásokban, épen mint a' Szepességen a' férjfiak is széltiben szőnek, fonnak, 's általánoson minden házra évennkit 250 réf számitatik, melly összesen 3,575,000 réfet tenne. Végre Sáros vármegyében 2000 szövőszéken dolgoznak. Nevezetesebb *fejéritő intézetek* vannak: Sasváron, a' nyitrai és posonyi lakosok számára; Bártfán, hol évenkint legalább 300,000 réf fejéríttetik, 's hova még Debreczen vidékéről is sokat küldnek; Rosnyón, hol 27 illynemű intézet évenkint 13,000 darab gyolcsfejéritésből 30,000 fr. (réfitől 6 kr.) vesz-be; a' Szepességben több helyeken, főkép a' Popránd mentiben; Zubrohlaván Árva vármegyében, Zólyomban és Fiuméban. *Festők,* kik a' gyolcsot kékre 's más szinekre festik, találtatnak: Késmárkon, Poprádon, Iglón, Szombathelyen, Felkán, mindnyájan Szepes, és Bobrón Árva vármegyében.

Kötélgyártó minden városban van, de hajózási, 's bányászati munkára alkalmas köteleket legtöbbet vernek a' Ferencz csatornája mentiben Kulán, Cservenkán, Verbászon; továbbá Pesten, és Körmöczön. A' Végvidéken Zimonyban, Páncsován, és Fejértemplomban találtatik legtöbb kötélgyártó.

Csipkét készitnek Körmöcz vidéken, 's Zólyom vármegyében, főkép a' bányászasszonyok; de a' szorgalom ez ága, a' mozgonyok által készitett csipkének olcsóbbsága miatt tetemesen leszálott.

Az utóbbi évtizedekben a' félig gyolcs, félig gyapot szövetek készitése egész Europában, 's az ausztriai birodalomban különösen Csehországban nagyon elterjedt. Mivel az illynemű portékák olcsóbb árért készitethetnek, 's adathatnak-el: ennél

fogva a' vevőnek szorgosan vigyázni kell, ne hogy tiszta gyolcs helyett, vegyitett szövettel csalattassék-meg. Nálunk az illy keverés főkép a' szeremi és erdélyi végvidéken van divatban.

Általjában, ámbár a' gyolcsszövés hazánknak nevezetes részében fő ága legyen a' műiparnak: mindazáltal ennek készitményei a' belső szükséget épen ki nem elégitik; mert 1823—1827 középszámmal évenkint 31,893 mázsa gyolcs, és 3514 mázsa mindennemű fonal hozatott-be az ausztriai örökös német tartományokból, 's főkép az e' részben olly virágzó iparral biró Csehországból; a) ezért fizettünk évenkint átmérőleg 3,111,525 ezüst forintot.

A' *papiroskészités* hazánkban az újabb időkben nevezetes gyarapodást nyert, 's a' szorgalom ez ágában örvendetes vetélkedés kezd mutatkozni. 1809-től fogva a' papirosmalmok száma negyvenről, mennyire ezt Schwartner becsülte, hetvenötre b) szaporodott; 's reménylhető, miszerint azon 30,000 rizma papiros, melly az országos küldöttség elibeterjesztett harminczadi lajstromok szerint évenkint behozatik, nem sokára illy haladás mellett a' behozatali czikkek közül el fog tünni. Legtöbb papirosmalom találtatik az északi megyékben, nevezetesen Gömörben (10), Trencsénben (10), Sárosban (8), Szepesben (7), Borsodban (5), Barsban (5). Mind ezen papirosgyárok kevés kivétellel csak közönséges iró- nyomtató- itató- és pakoló-papirost készitnek; a' posta és finomabb papiros külföldről hozatik-be. Azonban legközelebb Pécsen egy hollandiai módra rendezett papirosgyár állitatott-fel, 's a' szinte jó papirost készitő pápai új intézet hetenkint 100 rizmát szolgáltat. Nevezetesebb gyár ennél a' nagyszlabosi Gömör vármegyében, hol angol gépek használtatnak, mellyek 100,000 pengő forintba kerültek. De mindenek felett említést érdemel a' fiumei nagyszerű papirosgyár. Ugyanis a' magyarországi papiroskészités legfőbb akadályának, t. i. az ipartőke csekélységének elháritása végett, Fiumében egy, többnyire angolokból álló társaság állott össze, melly vállalatát tetemes pénzöszveggel kezdvén-meg, nem sokára különös állandóságú, 's fejérségű velin papirosával annyira elhiresedett, hogy a' minden felől érkezett megrendeléseket nem képes volt jó darab ideig kielégiteni. Összesen a' papirosgyárak készitményei értékét 864,000 ezüst forintra tehetjük. A' nálunk nagy mennyiségben 's olcsón kapható nyers anyag,

a' pa-

a' papirosgyártás emelkedését méltán reménylteti; 's azon igen tetemes nyereséget, mellyre az emlitett fiumei társaság a' papiroskészitésen kivül, a' Londonba küldött 's már elébb osztályozott rongy-tömegekből szert tett, a' magyarok is meggazdálkodhatnák.

Kártyacsinálók több városokban vannak; egy *papiros-szelencze* gyár pedig Rohonczon Vas vármegyében találtatik.

a) A' Csehországban készitett gyolcs-kelmét évenkint 896,000 darabra számitják, mellynek értéke a' többi lenkészitményekkel együtt 9 milliom ezüst forintra rug. 1827-ben 5,600,000 fr. árú gyolcsot vitt-ki. Egyébiránt ez iparág a' gyapot-kelmék elhatalmazása óta tetemesen csökkent. Igy 1801-ben egész Csehországban 80,643 takács számláltatott; 's már 1825-ben csak 30,130 találtak. *Springer. II. 458. l.*

b) Névszerint papirosmalmokat e' következő helyeken jegyeztem-fel (pedig e' jegyzék aligha még teljes): *Baranya* vármegyében: Pécsen, Hirden; Veszprémben: Sólyon, Pápán; Vasban: Lékán, Pinkafőn; Posonyban: Vöröskőn, Borostyánkőn; Nyitrában: Dejtén, Lehotán, Hradeken; Barsban: Körmöczön (2), Ebedeczen, Perlepen, Kameneczen: Trencsénben: Boboton, Tepliczán, Terchován, Rajeczen, Brunisztyén, Viszolajban, Chocholnán, Velcsicsen, Szlatinán, Zay-Ugróczon; Thuróczban: Neczpálon, Znió-Váralján; Arvában: Párniczán, Nisznán, Bielipotokon; Liptóban: Rozenbergben; Zólyomban: Tót-Lipcsén, Hermaneczen; Gömörben: Murányon, Tiszolczon, Nadabulán, Kokaván (2), Rosnyón, Dopschinán, Rokfalván. Ochtinán, Fekete-Lehotán, N. Szlaboson; Abaujban: Kassán, Szinnyén; Szepesben: Tepliczben, Ruszbachon (2), Poprádon, Lublyón, Iglón, Olasziban; Sárosban: Szebenben, Lukon, Olejnikon, Bártfán, Berzeviczén, Tarczán, Zborón, Szinnye-Lipóczon; Borsodban: Szilváson, Mályiban, Dédesen, Apátfalván, Diós-Győrön; Zemplénben: Kemenczén; Unghban: Felső-Remetén; Beregben: Hraboniczán; Mármarosban: Dolhán; Biharban: Fenesen; Temesben: Temesváron; Pestben: Szent-Endrén; Fiumében.

63. § Ser, Pálinka, Rozsólis, Eczet, Czúkor gyárak.

Az angolnak és porosznak csaknem mindennapi itala a' ser; de a' magyar ennél a' bort és pálinkát többre becsülvén, a' serfőzés is nálunk igen gyarló lábon áll. A' közel 300-ra menő *serfőzőházban* közönséges, 's többnyire rosz ser főzetik; a' jobb minémüségű Bajorországból hozatik-be. Egyébiránt ez iparág leginkább el van terjedve a' tótság által lakott észa-

ki vármegyékben, 's a' népesebb városokban. Legjobb 's legnagyobb serfőző intézetek vannak pedig Pesten, de ezek is a' londoni *Barcley* óriási serházához képest valódi csekélységek. [a]) Jó izeért igen dicsértetik azon ser, mellyet az oláhbánsági végőrök kukuriczából főznek.

Az ausztriai nem magyar tartományokban találtató 6500 nagyobb *pálinkafőző-ház* közül magára Galicziára ⅓ esik. Az olcsó gabona 's burgonya, az urbéri visszonyok, a' Lengyel és Porosz országokkali szomszédság, hol ez iparág okszerüen üzetik, okai ez elterjedt pálinkafőzésnek Galicziában, melly nem csak a' tetemes felső fogyasztást kielégiti, hanem még a' határos országoknak is juttathat; 's nevezetesen 1823—1827 középszámmal évenkint Galicziából az északi vármegyékbe 3865 mázsa pálinka hozatott be, holott más oldalról ugyan ez időszak alatt évenkint az ausztriai német tartományoknak 7237, 's a' külföldnek 2455 mázsa pálinkát adtunk el. Azonban a' pálinkafőzőházakban elkezdett gőzművek használata által nálunk az utolsó évtizedben igen nevezetes változás történt. Hogy pálinkafőzésnél gőzművek Magyarországon régebben használtattak, nagyon hihető; legalább a' Hunyadi grófok jószágaiban már régen divatban vannak; de tulajdonkép ezek használata csak az emlitett évtizedben terjedt-el, 's az innen eredő tetemes tiszta nyereség olly ingert ada földesurainknak, hogy jelenleg a' gőzmüves pálinkaházak (leginkább Gall módja szerint) nem csak a' mostohább északi vármegyékben, hol a' pálinkafőzésnek jótékony befolyását a' földmivelésre nem tagadhatni, hanem a' termékeny déli megyékben is elterjedtek, 's már is hatalmas szózatok emelkednek a' mértékfelett elharapódzott pálinkafőzés, 's korlátlan pálinkaital ellen. Részemről, azon nagyobb erkölcsromlottságot, melly némelly megyékben (p. o. Abaúj, Gömör) jelenleg a' régibb időkhöz hasonlitva, észrevehető, nem tulajdonithatom ugyan egészen a' pálinkaitalnak, miután épen Árva, Liptó, Szepes, Sáros vármegyéknek, mellyekben ez leginkább elhatalmazott, legkevesebb rabjai vannak; mindazáltal tagadhatlan igazság lévén az, miszerint az olcsó pálinka a' köznépet könnyen mértéktelenségre csábithatja; 's hogy a' mi a' zordonabb éghajlattal biró hidegebb vérű tótnak nem ártalmas, az a' melegebb éghajlat alatt lakó tüzesebb magyarnak igen is méreg lehet; 's hogy a' szerfelett olcsó pálinka földmivelésünk egyik nevezetes ágát, a' szőlő-

mivelést, mellyből hazánkban közel 1 milliom lakos élősködik, vég veszélylyel fenyegeti: lehetetlen eltitkolnom azon forró óhajtásomat: bár e' tárgyat országgyülésünk figyelemre méltatná, 's a' pálinkafőzésben bizonyos korlátot szabna; ennek főzését gabonából és burgonyából csak terméketlenebb vidékeinknek engedvén-meg, 's a' gazdag búza és bor termő vármegyéket pedig csupán gyümölcsbőli készitésre szoritván. A' legnagyobb gőzmüves pálinkafőzőintézetet egy részvényes társasag állitá-fel Bezdéden, a' rozsban 's burgonyában olly gazdag homokos Szabolcs vármegyében, melly már több hasonnemű intézeteket számlál; de hogy a' példát a' termékeny búzatermő rónaságokon is követik: ezt a' tótmegyeri (Nyitrában), szegedi, kis-bikácsi (Torontálban), nagy-létai (Biharban, 'stb., gőzpálinkaházak eléggé bizonyítják. A' millyen mértékben elhatalmazott a' gabona és burgonya-pálinkafőzés az északi vármegyékben, épen olly otthonos a' szilvapálinka égetés az ország déli és keleti részein. A' Katonai Végvidéken (az erdélyit nem értve 12,063 kazány csaknem kirekesztőleg szilvából készit pálinkát; 's ezenkivül Horvátországban, Posega, Verőcze (itt csak a' jobbágyoknál 798 pálinkafőzőkazány iratott-össze), Szerem, Temes, Krassó, Arad, Bihar, Közép-Szolnok, Kraszna, Szathmár, Beregh vármegyékben, Vasnak tótsági járásában, 's Baranyának, 's Bácsnak déli részén, a' szilvapálinkafőzés nevezetes ágát teszi a' lakosok jövedelmének. A' szeremi ó szlivovicza, (Szerem vármegyében csak az adózóknál 1226 kazány találtatik, mellyek évenkint 36,780 akó szilvapálinkát égetnek) kivált mit a' kalugyerek (óhitű szerzetesek) készitnek, felette kapós és jól fizetett kereskedésiczikk. *Égettbort* cseresznyéből az oláh-bánságiak, 's Bihar vármegyében a' Béél vidékiek legtöbbet csinálnak. Borseprőből, 's törkölyből pálinkát házi használatra magok a' szőlősgazdák főznek; de a' Szeremségen borsajtó szokásban nem lévén, itt törköly pálinkával nevezetes kereskedés üzetik, 's az évenkint készitett mennyiség ezelőtt 5 esztendővel 85,220 akóra becsültetett. *Rossolis* gyárak vannak: Nagy-Höfleinban (Sopron vgyében, melly évenkint 30,000 légelylyel készit), Posonyban (2), Ujlakon (Nyitra vgyében), Pesten, Gödön (Pest vgyében), Pócspetriben (Szabolcsban), Betléren Gömörben), Páncsován, Fejértemplomban, Fiumében. Az ujlaki, melly 32 különféle neműt csinál, mindenik közt legnevezetesebb, 's készitményei még Ausztriában is kerestetnek.

Eczetet saját házi szükségre majd minden ház készít, de a' gradiskai végezred jó esztendőben almából 15,000 akót csinálván, evvel kereskedik is. Nagyobb eczetgyárak találtatnak: Pesten: Győrön, Posonyban, Nagy-Höfleinban (évenkint 10,000 akó), Kecskeméten, Pócspetriben. 1823—1827 középszámmal évenkint 4906 mázsa eczetet adtunk el az ausztriaiaknak. Egyébiránt az eczetkészités javitása sürgető szüksége volna az országnak, mert e' most is drágább, minthogy vele a' jobbágyság élhetne, mellynek egészségi körülményei, kivált az ország déli és délkeleti részében, igen kivánatosokká teszik a' növényi savanyokat.

Finomitott czukrot, ezelőtt nagy mennyiségben kénytelenitetett behozni az ausztriai birodalom, főkép Hamburgból és Bremából; de mióta az Amerikávali kereskedés könnyebbséget nyert, 's a' czukorlisztre vetett harminczadvám lejebb szálitatott, azóta mind a' német, mind a' magyar tartományokban számos *czúkorfinomitó-gyárak* keletkeztek. Honi gyáraink azonban uem csupán idegen czúkorlisztet, hanem bentermesztett nyersczukrot is finomitanak. Ugyanis azon időtől fogva, hogy Francziaországban a' burgundi répaczúkorgyártás annyira elhatalmazott, b) mìszerint a' gyarmati nádczúkor ültetvények megőrzése végett a' kormány kénytelen volt a' honi répaczúkorgyárakra nagyobb adót vetni: nálunk is e' már régebben megpróbált, de ismét félbehagyott iparág újabban lábra kezde kapni, 's már 1840-ben 25 répaczúkorgyárt számlálhattam meg, pedig újabbak még folyvást állitatnak. E' gyárak a' következő helyeken léteznek: Fődémesen, Nagyszombatban, (Posonyban), Posonyban, Ghimesen, Szolcsánon (Nyitrában) Beszterczebányán, Gácson, Karván (Esztergam), Eszterházán, Csécsényben kettő és Szentmártonban (mind kettő Győr vgyében), Ikerváron és Peresztegen (Vasban), Szigetváron, Tolnán; Zahonyban (Ungh vgyében), Sarkadon (Biharban), Kétegyházán és Kigyóson, mindenik Békés vármegyében; Csepinben (Verőcze) és Edelényben Borsod, Futakon Bács, Komlóson Torontál, Világoson Arad vármegyében. Ezek közül legnagyobb intézet a' Szász-Coburg herczegé Edelényben, Borsod vben; ezután következik az ikervári gr. Batthyáni Lajosé, melly évenkint 2500—3000 mázsa nyersczukrot készit. A' szolcsáni gyár (h. Odeschalchié) a' hires Dombasle tanitványa által rendezve, 1838-ban 15,000 mázsa répát dolgozott-fel, és adott 58,739 fr. 1 kr. váltóban; mellyből költség 25,484 fr. 48 kr.,

'ᵒlem. A' szentmártoni czukorgyár 1840-ben
'ı ²/₆ lat czukrot. Az eszterházi nagy-
' legjobb folyamatban van. Által-
'ʼ iparág folyvást növekedés-
'ᵒkban a' répaczúkor első
ʼBátorkesziben) érde-
Nádczúkort finomitó
rszágban 3 volt; de a'
ʼ a' pesti és soproni áll-
ta sokkal nagyobb kiterje-
pületében gőzönyöket is hasz-
ı mennyiségét nem tudhattam-
10)0 mázsa fejér és sárga czu-
nazánkban kelt el, de a' szörpnek
.ıetett.
ᵤasági növénynek, a' burgonyának ujabb
fel az által, miszerint belőle konyhaszük-
ırnedv készitetik. Tudtomra hazánkban első
gyár volt azt egyedi Sopron vármegyében,
vármegyében ezután állitatott, 's ez b. Eötvös
ıak tulajdona volt.
Hoffmann úr Zomborban ezelőtt mintegy 3 évvel
-*gyárt* tett folyamatba, 's meglepő sikerrel.

.ondonban legnagyobb a' *Barcley* serháza. Ez egy roppant
. Van benne 2 gőzöny, egyik 40 lóerejü, 's e' tartja az egé-
mozgásban. Télen naponkint 5—600 mérő árpát fogyaszt-el
áron kevesebbet), és 20 000 quart sert főz. A' pinczében, vagy
.kább egy óriási szinben 126 roppant nagyságú hordó áll, egy
egy több ezer akós, 's mindnyájokban 600,000 quart fér-el.

b) Egész Francziaországban 1834-ben 400 répaczúkorgyár létezett. Most két ennyire szaporodott. Igy a' *Pas de Calais* nevű departementben (melly 126 □ mfdön 642,969 lelket számlál) még 1835. 71 czúkorgyár találtatott, már 1836-ban 59-el növekedett. Leghiresebb gyártulajdonos *Crespel-Delisse* úr Arrasban, kinek gőzönyökkel ellátott gyárában 60,000 font répa dolgoztatik fel naponkint. A' maceratio nála szokásban nincs, nem tartván czélszerűnek. Egy mázsa répából kap 70 font nedvet, és közel 8 font czukrot. Csak malaszt és nyersczukrot készit, a' finomitásnak második fokát magának tenni nem tartja nyereségesnek. *Hazzi*, *Staatsrath*: *Beobachtungen und Bemerkungen auf einer Reise im Jahre 1836. nach Frankreich und England. 2. Hefte*, *1837. München.*

64. §. Lisztmalmok és Kenyérsütés.

Az ország nagy részében, 's a' magyar és horvát végvidékeken többnyire kanálmalmok, a' déli és délkeleti vidékeken pedig szárazmalmok (mellyeket lovak tartanak mozgásban) találtatnak. Az előbb emlitettek a' gabonát inkább szétzúzzák, mint őrlik; az utóbbiak szinte csak durva lisztet adnak. Van ezenkivül igen számos hajó és patakmalom is, de jól elrendelt szitálómalmok mind eddig ritkaságok. Dicséretes kivételt érdemlenek e' tekintetben többek közt a' marosi hajómalmok, főkép Új-Arad, Fenlak, Szaderlak temesmegyei helységekben. Ezek több osztályzatú, 's igen finom lisztet szolgáltatnak, mellyel aradi név atatt kiterjedt kereskedés üzetik. A' lajtai malmok szinte híres lisztet őrölnek. Mind ez azonban nem elég. Gróf Sztáray Albert egy jeles értekezésben a' magyar gabona kereskedés akadályait előadván, e' helyett a' lisztkereskedés elsőbbségét, 's állandóbbságát nyomos okokkal kivitta. Ezt mások is átlátván, a' sok tekintetben jeles angol-amerikai műmalmoknak hazánkbani megalapitása jelenkorunkban részint foganatba vétetett, részint indúlóban van. Igy a' gróf Károlyi Lajos által legelőször állitott nagy-surányi (Nyitrában) műmalom [a] a' haszonbérlők kezelése alatt is folyvást virágzó állapotban van, 's lisztraktárokat több városban tart. A' soproni gőzmalom próba gyanánt 4 kerékre állitatván, rövid jó sikerű müködése után bizonyos akadályok miatt (p. o. a' molnárok a' liszt árát mázsájától egyszerre 2 forinttal szálitották alább) élni megszünt; ámbár a' sopronyi czúkorgyár ügyes tulajdonosa minden részvényt magához válta. Szebb jövendőt igér azon gőzmalom, (már elkezdte müködését) mellyet egy részvényes társaság jelenleg Pesten épittetett. Ez terv szerint 24 óra alatt 300 mázsa lisztet őrölne meg, 's az ipartőke 200,000 pengő forintra határoztatott. Milly eredménynyel dolgozand a' legujabban Szabolcs vármegyében Nagyfaluban részvények utján állitandó Ungh-Szabolcsi gőzmalom? ezt jövendőben látjuk meg. Legujabban pedig Fiume mellett állittatott egy nagyszerű gőzmalom.

A' magyar gazdasszonyok általánosan, különösen pedig a' debreczeniek, komáromiak, miskolcziak, 'stb., hires kenyérsütők lévén, magyar városokban pékekre kevés szükség van, 's magyar falukban épen nem találtatnak.

a) Allitatott ez az 1835-ki évben, 's a' két emeletű igen csinos épület Nagy-Surányban a' Nyitra vizén áll. Földszint láthatni az egészen elkülönzött vizikereket, melly helyen télben fütni is lehet, hogy fagy által a' munka ne hátráltassék, 's ezen kerék forgatására, melly 8 malomkövet, 's más sok gépelyt mozgat, régi malmainkhoz hasonlitva, harmadrész viz sem kivántatik. A' gabona mielőtt malomkőre folyna, gépelyek segedelmével minden legkisebb gaztól, portól megtisztáltatik, 's a' hófejérségű, finom szövetű szitán osztályzott lisztnemek, nem csak hazánkban legszebbeknek tartathatnak, hanem a' leghiresebb külföldi lisztekkel is méltán vetekedhetnek. A' remek készületű gépelyrészek külföldön csináltattak; de az egész összerakását 's épitését Gramling Ignácz primási uradalmak ácsmestere vezette. E' malom 1842-ben porrá égett.

65. §. Faeszközök készitése. Hajógyárok. Cserények.

Faeszközöket 's edényeket, u. m. lapátokat, villákat, kanalakat, teknőket, mozsarakat, hombárokat, 'stb., legtöbbet készitnek Verőcze vármegye, Baranyának, Vasnak nyúgoti része, Veszprémben a' bakonyiak, Nyitrában a' tavarnoki és temetvényi uradalmak lakosai, Nógrádnak északi része, Biharban az Erdőhát, végre Gömör vármegye, honnan a' debreczeni vásárokon illynemű faeszközökkel megrakott szekerek csapatonkint jelennek meg. Verőcze vármegyében csináltatnak drávai malmok, vízi és szárazi épitő-gerendák, padlatnak való erős deszkák, tölgy zsindelyek és léczek, sőt még a' budapesti kádárok is lejönnek kádárfát venni, abroncsokat szinte nagy mennyiségben hord ki, 's nyír-seprűk hajókkal vitetnek minden felé. A' morovichi század (a' péterváradi végezredben) lakosai ügyes pipaszár-rokka-kanál-sótartó faragók, kádárok: 's házaikat czifrázott fakészitményekkel ékesitik. A' károlyvárosi végvidéken, ugy látszik rendes asztalosok nincsenek, hanem itt minden a' lakosok által készitetik; 's az ottosaczi ezredben a' tartós zsirbödönök, 's ivóeszközök eléggé dicsértetnek. A' baranyaiak; 's nógrádiak kész kocsikat csinálván, azokat az alföldre messzi elhordják. A' bajmóczi járásban (Nyitra vár.) 's Körmöcz táján lakó németek katonaság számára nyergeket készitnek, valamint a' tiszafürediek is hires nyereggyártók, úgyhogy innen (1819-ben) a' porosz király 2 nyereggyártó legényt vitetett-el. Szitát, rostát legtöbbet készitnek Nógrád és Zólyom vármegyében. A' brodi ezred

melly egész országban legszebb tölgyesekkel bir (a' pesti lánczhidhoz tartozó roppant tölgyszálak is innen hozattak), magok a' végőrök készitnek évenkint 11—13,000 akó alá való kádakat, 's 3000 akó alá való hordókat. Sok hordót csinálnak még a' Tiszaháton, 's apró hordókat az Erdőháton, honnan ezek Temesvárig levitetnek. A' varasdi végvideken diófából olly nagy mennyiségben készitetnek szobabútorok, hogy illyeket közönséges végházaknál is találhatni. Fenyő eszközöket, zsindelyeket faragnak Mármarosban, Beregh északi részén, Gömörnek Garan völgyében, Liptóban, főkép pedig Pojnikon Zólyom vármegyében, melly Város ugy szolván egy zsindely-gyárt képez. Sok fenyőszál köttetik Mármarosban, Árvában, de legtöbb még is Liptóban, különösen Hradeken. Csak az itteni fürészmalmok a' lehotai és kokavaiakkal együtt évenkint 35—40,000 darab derék fát és törzsököt metszenekkel, 's ezekből több mint 300,000 fenyőszál, és deszka készül. Az 54,000 holdra terjedő felette szép kincstári erdőből minden esztendőben 30,000 darab szálfa jegyeztetik-ki szálhajóknak. A' szálfák Hradeken válogottatnak-ki, 's itt készitetnek-el a' szálhajók is.

Hajógyárok vannak Szegeden, Sziszeken, Fiumében, és Ó-Budán melly a' dunai gőzhajó társaság tulajdona. A' szegedi hajógyárosok csak közönséges faragók, de felette ügyesek, 's az általuk készitett hajók 2000—8000 mázsát elbirnak. A' sziszeki hajógyár különös szépségű és szilárdságú hajóiról ismeretes, mellyek e' tekintetekben tengerihajókkal vetekedhetnek. Kisebb sószálitó hajókat a' váriak épitnek Bereg vármegyében, kik ez iparágnak folyamatba tételét Domokos komáromi kereskedőnek köszönhetik. A' komáromi faragók csak a' megrongált hajókat javitgatják-ki, újakat nem csinálnak. A' ó-budai gyárból már eddig is jeles gőzhajók léptek sikra.

Cserények vesszőből, szalmából, gyékényből különféle nemüek készitetnek. Igy Bács vármegyében, főkép Apatinban, továbbá a' szeremi végvidéken, a' Duna, Tisza és Körös vizek mentiben, 's másutt is fonnak vesszőből kasokat, kosarakat; Karloviczon vesszőkosarakat, mellyek kavicscsal töltve horgonyul szolgálnak; Tolna vármegyében a' Sárközben igen csinos és erős karszékeket; szalmakalapokat Apatinban; szalmaszékeket, takácshordákat több helyeken; gyékényt Komárom, Nyitra [illegible] Békés, Bihar, 'stb. vármegyékben, a'

Balaton mellékén, legtöbbet pedig Tápé falujában Csongrád vármegyében, melly a' bankó világban egyedül ez iparágból 30,000 forintot vett-be (*Oecon. Neuigk.* 1823. *N.* 68).

66. § Olaj és Dohánygyárok.

Olaj sútoltatik nálunk len-kender-repcze-tök-napvirág-mustár-szőlő-hárskáposzta (brassica elongata)-bojtorján-magból, dióból, mogyoróból, mákból, 's a' nem rég honositott madia sativából. Hol len nagyobb mennyiségben termesztetik, ott a' lakosok magok sútolnak magvából olajat, de általjában Magyarországon a' repczeolaj játszik fő szerepet. Ugyanis az újabb időkben a' repczetermesztés az ország déli és délkeleti vidékein elterjedvén, az olajütőmalmok is megszaporodtak, 's hogy ez iparág folyvást növekedésben van, a' harminczadi lajstromokból világosan látható. Igy kender-len- de főkép repczeolajat vittünk ki az ausztriai tartományokba:

1823-ban 1,429,682 fontot
1824-ben 1,614,121 fontot
1825-ben 1,706,666 fontot
1826-ban 2,749,848 fontot
1827-ben 2,311,094 fontot.

És így 1826-ban egy esztendőben több olajat adtunk el, mint ezelőtt 1816. 1817. 1818. 1819. években összesen, ezekben a' kivitt olaj csak 2,532,772 fontra menvén; pedig olajgyáraink mind ekkorig nem legjobb készületüek, 's közönségesen 1/6 résszel kevesebbet szolgáltatnak, mint különben adhatnánák. Nevezetesebb olajmalmok vannak Pesten, Ercsiben, Zombán, Rohrbachon, Bökiben, Holdmező-Vásárhelyen, Mih____diban, Kis-Szántón, Debreczenben, Temesváron, Szentiványon (Győr vgyében), a' morgáni pusztán (Zalában), Ó-Pazuán. Ezeken kivül van még igen számos olajtörő malom, hanem legtöbb még is Tolna vámegyében, hol csak Gyönkön évenkint 2500—3000 mázsa sutoltatik; továbbá Baranyában, Bácsban, Torontálban. Temes vármegyében csak adó alá eső olajmalom 12, a' csajkásoknál 5 találtatik. A' német-bánsági ezredben 400 mázsára megy az évenkinti nyereség, melly többnyire repczeolaj. Az oláh bánsági ezredben az ohababisztrai, 's a' bánsági-illir zászlóalyban a' ráczpochechenai században ütnek legtöbb olajat, de nem nagy mennyiségben.

melly egész orszá... találtatnak lánczhidhoz tarto... ...rokban már magok a' végő... ...kolczon, Ara- való kádakat, 's ... sok dohány dol- nálnak még a' honnan ezek fából olly na illyeket köz ket, zsind szén, Gö Pojnikon zsindely- Árvába Csak évenk el, Az esz A' sz

...) készitmények.

... az ausztriai német tar- ...gyapotkelmék készitésében 's ... kevés részt vesz. A' hajdan ... jelenleg évenkint 60 ezer da- ...gyapotgyár ... különféle nevezetű sima és csíkos, ... készit, 's még mielőtt a' fonóin- ... tétetett volna, csak fonásból 2000 ... élősködött; most mindössze alig táplál

... Bruckkal Mosony vármegyében a' magyar részen ... gyapotfonógyár, melly a' Lajta vize által téte- ... Ennek belső készülete a' legujabb angol minták ... szerkesztetett, és nem csak mesterséges alkotása, de ... szépsége által is magát jelesen kitünteti; 's maga ne- ... hazánkban első.

a) 1807-ben a' nyers gyapotbeli tiszta behozatal az ausztriai birodalomba csak 25,608 mázsára ment, 's már 1837-ben 231,395 mázsa dolgoztatott-fel.

B) Állatországi gyártás.

68. §. Gyapjúszövetek. Kalapgyárok.

Magyarországnak a' gyárokra nézve különös sorsa van. Nyers anyagja, 's ezek közt gyapjuja sok és olcsó; a' külföld- nek évenkint 200 ezer mázsát eladhat, de posztógyárai lábra nem kaphatnak, az állitottak rövid élet után megszünnek, 's gyapjúszövetekből 1823 — 1827 középszámmal véve évenkint 2,532,772 fontot hozott be. Legnagyobb posztógyárunk, a' gá- csi, esztendő alatt alig dolgoz fel 2000 mázsa gyapjut; ám- bár készitményei altaliában dicsértetnek. Ezen gyárt egy rész-

vényes társaság tartja fen; 's nem rég egy új gőzmű vétetett, melly 31 erőmüvet tart forgásban, 's egyszersmind a' vizerő sem nélkülöztetik. A' gyárhoz tartozó telket a' gróf Forgács nemzetség örökösen a' gyárnak ajandékozta. Pápán az újabb időkben állitatott egy posztógyár, angol műerőkkel, 's benne naponkint 40 ember dolgozik, és minden héten 300 réf különféle nemű posztót készit, 's egy év alatt 15,000 réfet ad-el. A' posonyi és kassai posztógyarok szinte folyamatban vannak még, 's Pesten legújabban állitatott fel az első szőnyeg-ágyterítő-gyár, de mind ezen emlitett posztószövő-intézetek alig dolgoznak fel 2000 mázsa gyapjút, holott Csehországban maga Reichenberg 2 posztó gyárt és 1180 mestert számlálván, évenkint 25,300 mázsa gyapjút használ fel, 's 58,000 darab (darabját 30 réffel számlálván) posztót készit; Brünnben pedig 1834-ben 17 posztó és kazimir gyár találtatott, mellyek közül az Offermann testvéreké 450—500 embert táplált, 's 1500 darab széles, 's ugyan ennyi keskeny portékát készitett. *(Wolny. Mähren II. B. I. Abth. 59. l.)*

Vannak egyébiránt hazánkban több városokban és vidékeken számosabban posztósok, kik közönséges és durva posztó-kelméikkel a' nagyobb de szegényebb néposztály szükségeit jó részben kielégithetik. Igy Sopronban 45 szövőszék, Kőszegen 112, Modorban 44 posztósmester van, kik jó közönséges világos és setét kék posztót csinálnak. Nyitra vármegyében a' közönséges finom, és a' kimustrált gyapjút fejér, vagy kék posztóra a' szakolczai, verbói, miavai, érsekujvári, tapolcsányi és németprónai posztósok dolgozzák-fel. Trencsénben posztósok vannak Zay - Úgróczon, Illaván, Kossán, de főkép Puchón; 's a' puchovai posztót az alföldi magyar még most is fényüzésnek tartja. Gömör vármegyében számos faluban magok a' parasztok szőnek durva *szőrposztót*, melly igen erős; közönséges és paraszt *posztó* pedig készitetik Rosnyón, Jolsván, Nagy-Rőczén, Tiszolczon, Rimaszombatban, Ratkón, 's a' körül belől fekvő helységekben. De a' szorgalmas szepesiek és sárosiak sem maradnak hátra, mert Iglón, Bélán, Késmárkon, Leibiczon, Eperjesen, Nagy - Sároson, Szebenben, 'stb. igen becses és erős posztót szőnek. A' szombathelyi, lékai, rohonczi, alsó és felső őri, tatai, aranyosmaróthi, kistapolcsányi, beszterczei, radványi, 'stb. posztósokat nem is emlitem. A' Végvidéken csaknem minden házban van egy szövőszék, némellyikben több, mellyeken fejér, fejér és szürke, fe-

jér és kék, fejér és fekete, setétkék (ezek a' horvát végvidéken), fejér és szürke (a' bánságiban 's szeremiben) posztó készitetik. A' varasdi és szeremi vidékeken a' posztókészités nem nagy fontosságú, mindazáltal az utóbbiban a' gyapjúszövetek évenkint 230,400 réfre becsültetnek. Különös figyelmet érdemel továbbá a' szőnyegkészités, 's a' clementinusok által csinált szőnyeg mind fonásra, mind festékre, ugy szépségre és erősségre nézve jelesen kitünteti magát; a' szeremi végvidékbeliek, verőcze megyeiek szőnyegükbe csikonkint gyapotot és selymet is szőnek. A' szőnyegekhez hasonlók a' 3/4 réf széles és 1/2 réf hosszú, 's rojtokkal beszegett kötények, mellyeket a' n. e. óhitű nőnem elől hátul viselni szokott, 's mellyekből a' német-bánsági ezredben 8300 pár, 's az oláh-bánságiban közel 30,000 darab szövetik. A' paplanok, tarisznyák, átvetők, övek (különösen szépeket készitnek a' clementinusok, 's a' péterváradi ezredben a' morovichi századbeli helységek), mind kelmében, mind munkában a' szőnyegekhez hasonlitnak. Végre a' rácz és oláh asszonyok készitnek lábkendőket, mellyeket topánka alatt hordanak (a' bácsmegyeiek 45,000, csajkások 32,000 réfet, a' német-bánságiak 24,000 r., oláh-illirusok 15—20,000 r.), abroszokat, mennyezeti kendőket a' Szeremségen, a' Bánságban kapuczos köpenyeket.

Pokróczgyár van Pápán, ugyancsak Mayer Györgyé, ki a' posztógyárt állitotta; pokrócz és szűrgyár Majkon Komárom vármegyében, valamint a' tataiak, gyöngyösiek, szeremségiek is sok pokróczot csinálnak. Rimaszombat pedig különösen sok gubát és pokróczot készit, ugyhogy lótakarót katonaság számára innen szokta venni az ó-budai katonaruháztatásra ügyelő biztosság. Általjában a' mi gubát és bundát az alföldi magyar visel, az mind honi készitmény, 's csak a' debreczeni gubacsapók egyremásra évenkint 40,000 darabot készitnek.

A' közönséges ***szőrkalapokat*** honi kalaposaink csinálják. Úri kalap szinte sok készitetik Pesten, Budán, Posonyban, Kassán, Beszterczebányán, Radványon; de mind ez nem elég, mert 1823—1827 középszámmal évenkint 25,611 darab úrikalapot hoztunk-be az ausztriai német tartományokból. A' Karczag testvéreknek Soroksáron egy kalapgyáruk van.

69. § Selyemszövetgyárak. Selyemgombolitóintézetek.

Mióta az olasz tartományok, mellyekben a' selyemtermesztés és gyártás olly nagy virágjában van, a) az ausztriai birodalomhoz visszajöttek: Magyarországon a' nagy tüzzel elkezdett selyemgyárak megcsökkentek, az ó-budai nagy fonóintézet megakadt, 's a' nagyváradi selyemszövetgyár szinte megbukott; pedig a' selyemszövetek használata nálunk már a' közrendnél is mértékfelett elterjedt, 's mondhatni, aránylag semmiért sem adózunk olly tetemesen a' külföldnek, mint éppen selyemért. A' pécsi, posonyi, budai, pesti *selyemszövetgyárok* nem dolgoznak fel többet 150—180 mázsa nyers selyemnél, 's ebből magára Valerónak pesti gyárára ²/₃ esik, legnagyobb intézet lévén ez mindenik közt, 's 300—400 embernek adván kenyeret. *Selyemszalaggyár* van Kismartonban. Mennyi selymet dolgozzanak fel számos gombkötőink, megmondani nem tudom.

Selyemgombolitóházak, mellyekben a' selyem, a' bolyókról motóláztatik-le, e' következő helyeken találtatnak: Siklóson, Szekszárdon (10 kazánynyal), Ujvidéken, Apatinban (12 kazány), Temesváron, Verseczen, Vukováron, Ireghen, Páncsován kettő 22 kazánynyal, Fejértemplomban öt (110 kazánynyal), Josephsdorfon (6 káz.), Golubinczén (6 k.), Morovichon (6 k.), Mitroviczon (10 k.), Winkovczén, Podvinban, Okucsanéban, Orievaczon, Új-Gradiskán (23 k.), Belováron, Chásmán, Garesniczán, Szentgyörgyön, Veliki-Gergyeveczen, Glinán, Petrinián, Kosztainiczán, Varasdon, Posegán, Eszéken, Zágrábban, összesen: 36.

a) 1837-ben a' nem magyar ausztriai örökös birtokokban 5095 selyemfonó és selyemszövetgyár találtatott a' kisebb intézeteket nem számlálván. Ezekből Lombardiában volt 3735, velenczei kormányszékben 1244, Tirolisban 69, Alsó-Ausztriában 28, Stájerországban 6, Csehországban 1.

70. §. Bőrkészitmények. Kocsigyárok.

Nagyobb bőrgyárok vannak Pesten, Budán, Kismartonban és Fintán Sáros vármegyében. Timárokat számosabban találhatni Pécsen, Sopronban, Győrben, Posonyban, Pesten, Debreczenben, Nagyváradon, Egerben, Kassán, Beszterczeb-

nyán, Fiuméban, Temesváron. Vas vármegyében Ó-Szalónakon, Nyitra vgyében Brezován és Német-Pronán, majd annyi a' timár, mennyi lakos van, 's Ó Tura évenkint 12,000 pár csizmát készit 's ad el a' szomszéd vidékeknek. Rajeczcn Trencsén vármegyében igen kapós vörös és sárga irhabőrt csinálnak, melly vagy magyar csizmák bélelésére, vagy a' magyar és tót hajadonok lábbelijekre forditatik. Részint fekete és veres, részint vastag talp bőrt nagy mennyiségben készitnek Jolsván, Ratkón, Csetneken, Rosnyón, N. Szlaboson, Lukovistyén, 's más gömöri helységekben; Rosnyón pedig a' cserzők levakart bőrhártyákból asztalos enyvet csinálnak. Nagy-Sároson, Hanusfalván, Zborón, Héthárson ugynevezett orosz bagaria és talpbőrhöz cserzenek bornyú, tehén és ökör bőröket. Dubiczán és Kosztainiczán a' számos vargák készitményeikkel Törökországba is kereskednek. A' brodi végezredben évenkint 54,200 pár topánka készitetik, a' csajkásoknál 20,000 pár, a' szentgyörgyi ezredben 1720 pár. Páncsován a' vargák, topánkások, 's csizmadiák évenkint 92,000 fr. értékű portékát készitnek. A' szeremi, bánsági végvidékeken ügyes kordoványosok vannak, 's Mitroviczon, Szlankamenben, Karloviczon, Zimonyban, Kubinban, a' bánsági végvidék topleczi 's rácz pochechenai századaiban, Fejértemplomban (itt 4500 d. kecskebőr), Ó-Orsován (1500—2000 darab), mindenütt jó kordovány készül, különösen jó pedig az oláh-bánsági ezredben, honnan Temesvárra, 's Erdélybe is hordanak. Mind ezen bőrkészitmények azonban nem elegendők a' belső szükség fedezésére, 's minémüségre nézve, szinte nem állják ki a' vetélkedést az Ausztriában, 's különösen Bécsben készitett bőrökkel; mellynélfogva bár nyers bőrt különféle neműt évenkint 500,000 darabot adunk el, még is 1823—1827 középszámmal egy esztendő elforgása alatt 313,161 font készitett bőrt kénytelenitettünk az ausztriaiaktól venni.

Czenken *kocsigyár* vagyon, 's Goldmann a' gyárnok maga tart mindenféle ehhez tartozó mesterembereket. A' budai kocsigyár készitményei szilárdságuk tekintetéből dicsértetnek, 's Pesten is nehány nyerges szép úri hintókat készit; de azért ezeket nagyobb részét Bécsből vásároljuk.

71. §. Viasz és Faggyú-gyertyák. Sajtcsinálás.

Egész hazánkban egy város sem gyüjt össze annyi mézet, mint Rosnyó, bejárván ezért nagyobb részét országunknak; 's innen a' mézzel, viaszszal, *viaszgyertyával* való kereskedés valóban fontos. A' rosnyai után legjobb hirben állnak a' vágujhelyi, és beszterczebányai viaszgyertyák, csakhogy kereskedésbe kevés jöhet. Viaszöntő mesterek minden nagyobb városban találtatnak, de vidékbeliek közül viaszgyertyákat csak az oláh-bánsági végőrök készitnek, évenkint mintegy 50,000 kis darabot. Faggyúgyertya honi szükségre mindenütt öntetik; hanem az ujabb stearin-milly, 'stb. gyertyanemek nagy részt Ausztriából hozatnak-be.

Sajtot országszerte csinálnak házi szükségre, de kereskedésre, nagyobb mennyiségben csak a' liptóiak, zólyomiak, gömöriek, árvaiak késziteneк, 's azt Bécsbe, Pestre, Beszterczebányára, Posonyba hordják. Némelly uraságok sweiczi tehenészeteit olasz sajtosok haszonbérbe vévén, általuk különféle finnyásabb urakat is kielégitő sajtnemek csináltatnak; 's különösen a' Magyar-Óváron, és a' gróf Hunyadiak sajtgyáraikban készültek a' legkapósabb olasz sajtokkal vetekednek.

72. §. Csontliszt (spodium) gyárak. Szarvkészitmények.

A' czúkorgyárak megszaporodása hazánkban, a' *csontlisztgyárak* felállitását, melly iparág ezelőtt nálunk teljesen ismeretlen volt, szükségessé tette, 's jelenleg csak Pesten 3 illynemű intézet van folyamatban, mellyek eddig használatlanúl elveszett tárgyakból, több ezer forint értékű portékát szolgáltatnak.

Rimaszombatban *ökörszarvból* híres csutorát, fülönfüggőt, gyűrűt készitnek. Radványban magában 36, 's Debreczenben 65 fésűs számláltatik; 's a' debreczeni csutorások (51) olly tetemes mennyiségben csinálnak pipaszopókákat, hogy ezekkel a' pesti vásárok alkalmával nem megvetendő kereskedést üzhetnek.

a) Francziaországban *Chalon sur Marne* városában van egy csontgyár, melly 1835-ben 1,400,000 csontot égetett-ki, 's ez adott 9000 mázsa csontport (noir animal). Lovat roszat vágtak le 8000

darabot, mellyek 8800 frankba kerültek. A' gyár vett 8000 mázsa szarú részeket, mázsáját 14 frankjával 's ennek becsét 60 frankra gyártotta. Vér, hús, hulladék kemenczékben szárítva porrátöretett, 's szenesitett föld közé kevertetett-trágya végett. A' gyár 68 dolgosnak adott kenyeret, 's egészen elveszett tárgyakból 200,000 frankot kapott. (Beobachtungen und Bemerkungen auf einer Reise im J. 1836. nach Frankreich und England. Von J. v. Hazzi, bayer. Staatsrath, München, 1837.)

C) Ásványországi gyártás.

73. §. Arany-Ezüst-Rézművek.

Arany és ezüstmives minden nagyobb városban találtatik, de legtöbb Pesten (20 arany és 14 ezüstmives), hol egy némellyik magának a' művészi nevet kivivta. Mind e' mellett azonban a' bécsi ezüst most is többre becsültetik a' honinál; a' gazdagok asztalait 's szobáit csaknem kirekesztőleg bécsi arany és ezüst készületek ékesitik; 's a' különféle ezüstmivek, kelyhek Bécsben (hol ez iparág nagyban, 's ahhoz tartozó műerőkkel üzetik) olcsóbbak, mint fővárosunkban. A' zimonyi, páncsovai, fejértemplomi, karloviczi, petriniai, mitroviczi ötvösök többnyire czinczárok, kik az óhitű rácz és oláh nőnem számára, egészen török izlés szerint aranyból, ezüstből, rézből, kövekkel ékesitve karpereczeket, gyürüket, kapcsokat, 's különféle asszonyi ékességeket csinálnak.

Magyarországon, a' nyers réznek gazdag hazájában, rézedények készitéséről, 's általjában rézgyártásról, ha a' hámorokban elkészitett pléhtáblákat kivesszük, sokat épen nem mondhatunk. A' csiklovai egyetlenegy nagyobbszerű rézedénygyárunk elhanyatlását, csak kevéssé pótolhatja ki a' b. Ghilányi által újonnan állitott szerednyei réz és vasmügyár, melly Rajnamellékéről hozatott műértők által, igen jeles, pálinka és serfőző házakban egyformán használható gőzkészületeket készit. Vannak ugyan rézmüveseink minden nagyobb városban, sőt a' Bánságban e' mesterségben czigányok is kontárkodnak, de mind ezeknek nagyobb részt egyetlenegy hivatásuk: pálinkakazányt késziteni. Magyarországon készült rézedényeket vásárok alkalmával hiába keresünk, 's csupán ugynevezett *nürnbergi portékákért* 1823—1827 középszámmal évenkint 58,230 forintot adtunk ki jó pénzben.

Drót

Drót húzatik ezüstből Pesten és Posonyban, sárgarézből Gölniczen, Körmöczön; 's ez utóbbi helyt egy *szemellenző-gyár*, készitményeit még az ausztriai német tartományokba is kiküldi.

74. §. Vashámorok és gyárok.

A' vasgyártás már inkább el van terjedve Magyarországban. Ugyanis a' vas mindennapi szükség, 's az ehhez kivántató nyers anyag bőven lévén, ez iparágra pénzszük hazánkban is több ipartőke forditatott; 's az újabb időkben időt és költséget kimélő műeszközök használtatván, 's különféle javitások történvén, a' magyar vasművek jósága mind inkább kitünik. Mind ez azonban a' felette tetemes belső fogyasztást nem képes kielégiteni, 's ezért nem csak a' finomabb készületű, hanem a' közönségesebb vaseszközök nagyobb részét is az ausztriai német tartományokból, 's főkép Stájer és Karinthia országokból hozzuk-be.

Fő fészke a' vaskészitésnek Gömör vármegye; ezután Szepes, Zólyom, Abaúj, Borsod, Liptó, Sáros, Torna, Zemplén, Ungh, Beregh, Bihar, Krassó, Arad vármegyék, 's az oláh-bánsági végezred. A' Mármarosban létező kabolapolyánai kamarai vashámor a' környékben ásott érczet, 's mivel ez nem igen jó minémüségű, beregmegyei vasérczet is dolgoz fel, 's évenkint csak 3000 mázsát. Gömör vármegyében 2 hámorban csupán kasza és sarló, 9-ben kapa, ásó, fejsze készitetik; ezeken kivül van 9 olvasztó kemencze és 120 koh. Rimabrezón, Betléren, Vereskőn olly jó vasplébet készitnek, hogy ez a' stájerországihoz hasonlit; a' legszebb öntött vasmivek szinte e' helyeken dolgoztatnak. Zólyom vármegyében 10 helyen vannak vashámorok. A' hroneczi kincstári vasöntőmühely mindenek felett tökéletes. Öntenek itt kályhát, kazányt, fazekát, tálat, gyertyatartót, 'stb. Ugyan itt van egy aczélgyár; Beszterczén tábori vasfazekat öntőmühely; Királyfalván fegyvergyár, mellyben különféle kardok, szúronyok, kengyelek készülnek, 's az ide tartozó ráspolyozó 's élesitő intézet Kosztivjarszkán találtatik. Ezekenkivül Beszterczebányán, Vilkanován, Rakitoveczen, Radványon számos kovács, lakatos, olló és késcsináló lakik, kiknek készitményeiket a' csipkárok hordják-le az alsó megyékbe. Szepesben az iglói, Liptóban a' maluzsinai, Abaujban a' jászói vas leginkább dicsértetik; 's a' meczenzéfi

németek többnyire vasmivesek, kik kapát, kaszát, kazányokat, patkókat, szegeket csinálnak. Borsodban Szilváson hires öntött vasmivek, 's Diósgyőrön hazánkban a' legjobb aczél készitetik. Zemplénben a' szinnai, Sárosban a' kruszlói vasöntőgyárokat nem emlitvén, csak Unghban a' remeteit hozom elő. Innen hazánk több részébe feles számú vas hordatik széljel, részint rudakban, részint pléhekben. Itt készitetnek erőmivek által ásók, kapák, kaszák, szegek, 'stb., 's öntetnek a' legjobb ugynevezett Merkur vaskályhák, kemenczék, kandallók főzőedények, gyertya 's óratartók, álló tükörrámák, emlékek, 'stb. Szinte jeles kályhákat, mellképeket, 's más vaseszközöket öntő gyár a' szelesztói Beregh vármegyében. Biharban Vaskón az uraság derék vashámort tart, hol évenkint 1500 mázsa leginkább vastag munkára alkalmas vas készitetik, 's ebből a' környékbeli kovácsok ásókat, szántóvasakat, fejszéket szoktak késziteni; 's a' legközelebb Petrószán állitott vasgyárban mindenféle öntött vas készületek, u. m. kemenczék, kazányok, mozsarak, malomcsapok, gépelyekhez való eszközök, 's vertvasak kaphatók. Végre az oláh-bánsági ezred vidékén, Ruszkahegyen Hofmann és Maderspach urak semmi költséget nem kimélnek, hogy különféle öntött és nem öntött vasmiveik, a' legjobb külföldiekkel vetekedhessenek.

Általjában kovács, lakatos mindenütt van; 's a' szegcsinálás egyik fő foglalatosságuk a' czigányoknak. Kést igen jót csinálnak Nagybányán, Meczenczéfen, Gölniczen, Radványon, Körmöczön, Sopronban, Felső-Őrön; valamint a' lévárdi, szentjánosi, szobotiszti habánok is ügyes kézmüvesek. Sopron vármegyében Czenken a' kocsigyár birtokosa hordozható vastűzhelyeket készittet, mellyek messze elhordatnak. Új találmányú gazdasági eszközöket csinálnak Tótmegyeren, gazdasági gépelyeket (mellyek egyébiránt inkább fából készülnek) Pesten; 's ugyan itt van 5 nagyobb harangöntő, 3 erőműves (mechanicus), 4 opticus, 3 sebészi-műszercsináló, és 1 takaréktűzhelygyártó.

75. §. Üveghuták.

Könnyüség, tartósság, olcsóság megismert elsőségei a' csehországi üvegnek. Ezt mi a' magyar üvegről nem mondhatjuk, mert üveggyár[illegible] [illegible]llyek számszerint 54 vannak [a]) (és igy csak 8 al kev[illegible] Csehországban), nagyobb részt

csupán közönséges vagy durva üvegnemeket késziteneк; mellynélfogva 1823—1827 középszámmal évenkint 162,512 font tábla és öblösüveg eszközöket hoztunk be az ausztriai német tartományokból, 's főkép Csehországból. Némelly üveggyáraink a' gyártáshoz szükséges dolgosokon kivül, kisebb nagyobb számmal üvegsimitókat, 's üvegmetszőket is tartanak, kik munkájuk által a' kristályüveg becsét sokszor húszszorasan képesek felemelni. Illyen nevezetes metsző-intézet van a' többek közt Misztótfaluban, Szathmár vármegyében. A' szihlai üveggyár Zólyom vármegyében igen becses üvegnemei közt lombikokat is készit Selmeczre, a' választóviz készitésére. Általjában üveghutáinknál szinte nagyobb ipart tapasztalhatunk az újabb időkben; ámbár a' rosz erdő gazdaság miatt nagy kiterjedésű vidékek megfosztattak elébbeni gyáraiktól; az erdős Baranyában 2 üveghuta (az ujbányai és hosszúhetényi) szünt már meg, 's a' szinte fával bővölködő Horvátország hajdani üveggyáraitól megfosztatván, csak néhány esztendővel ezelőtt állitatott ismét egy, Oresje zágrábmegyei helységben.

a) Névszerint e' következő helyek birnak üveghutát, u. m. Veszprémben: Csehbánya, Németbánya, Urkútbánya, Pénzeskút, Somhegy; Somogyban: Szent-Mihályfa, Lukafa, Szent-Luka; Zalában: Vétyem; Vasban: Szalónak. Léka; Nyitrában: Zlatnik; Trencsénben: Zliechó, Chocholna; Barsban: Újbánya, Klak, Fenyő-Kosztolán, Skiczov, Ebedecz, Csárad; Honthban: Csábrág, Derzsenye; Zólyomban: Szihla, Detva; Liptóban: Bócza, Gombás, Novotti; Gömörben: Forgácsfalva, 's Kokova környékén 3. u. m. Utekács, Vlkovo, Zlatno; Nógrádban: Divényhuta; Abaujban: Szalánczi, Sompatak, Regécz; Borsodban: Visnyó, Diósgyőr; Hevesben: Parád, Hasznos, Szuha; Sárosban: Livó, Sztebnik, Sarbova; Unghban: Tót-Polena; Bereghben: a' munkácsi uradalomban Szvor; Mármarosban: Técső; Szathmárban: Ujhuta; Biharban: Almaszeg, Élesd, Béél; Verőczében; Jankovácz, Mariathal; Posegában: Ivanopolye; Zágrábban: Oresje.

76 §. Cserépedények. Kőedény és porcellán gyárak.

Legtöbb *cserépedény* készitetik Nógrád, Zólyom, Liptó, Gömör, Posony, Bihar, Szathmár vármegyékben. A' varasdi végvidéken különösen dicsértetnek Iwanich katonaiközség fazekasainak készitményei, kik a' marchai finom agyagból évenkint mintegy 20,000 darab mindenféle edényeket csinálnak, 's

azokat messze elhordják. Vas vármegyében Jobbágyi, az oda való kékes homokkal vegyitett agyagból igen erős korsókat (mellyek *Petersdorfer Krüge* név alatt ismeretesek) 's más edényeket éget; Mező-Túr pedig az alföldet látja-el közönséges korsóival. Debreczen milliókra menő pipáival nem megvetendő kereskedést üz; de a' podrecsányi, kiz-azari, alsó-sebesi jó hírben álló pipákat, az ujabb időkben a' selmecziek megelőzni látszanak.

Kőedény (Steingut-Geschir) gyárak találtatnak: Pápán, Tatán, Körmöczön, Holicson, Beszterczebányán, Szilváson (Borsod vben), Kassán (2), Rosnyón, Murányalján, Eperjesen, Iglón, Krapinán. A' holicsi Magyarországon első volt, hol kőedények Wegwood módja szerint csináltattak, 's épen nem szünt meg, mint Schwartner irta (I. B. 383 l.), hanem most is teljes virágzásban van, a) 's rendesen 83 felvigyázó és dolgos egyedet foglalatoskodtat. A' kassai nagyobb kőedénygyár évenkint 100,000 f. értékű portékát készit, 's 80 embert táplál; a' pápai pedig 50—60 rendes dolgossal 60,000 forintot érő edényeket állit elő.

A' legelső ***porczellángyár*** 1826-ban állitatott Abauj vármegyében Telkibányán, mellyet nem sokára másik követett Hollóházán, ugyancsak az emlitett megyében; legközelebb pedig Herend Veszprémmegyei helységben van egy indúlóban', melly Fischer Móricz birtoklása óta szép reménnyel biztat. Az itt készült cserép tüzet is ad, továbbá átlátszó, 's benne sütni is lehet.

a) A' holicsi kőedénygyár nyersanyag szereit részint Ausztriból 's Morvaországból, részint hazánk különféle vidékeiről hozatja. igy p. o. Znaim mellett található agyagból a' kőedényekhez sok használtatik. Kvarczot szinte Morvaországból Znaim mellöl hoznak. Kovamárványt (Feldspath) Posony vidékéről. Érczeket, u. m. ólomot, czint. ólomtajtékot Bécsből, 'sth. Az intézetnél van egy igazgató, 1 gyárfelügyelő, 1 ellenőr, 2 mívmester. 1 festészet-igazgató, 1 mintás; dolgozó személyzetből 9 valóságos festő, 5 tanuló inas, 15 forgató és formátadó, 3 inas, 44 égető, mázoló, tisztitó, téglavető, 'sth.

77. §. Szappankészités. Hamuzsirfőzés. Puskapormalmok. Timsógyárak.

Azon helyeken, hol széksó bővebben sepertetik, ezt szappanfőzéshez szokták használni. A' debreczeni szappan, melly

fejérsége, könnyüsége az szilárdsága által jelesen kitünteti magát, 's e' tekintetekből a' hires velenczeihez hasonlitatik; jóságát nagy részben ez anyagszernek tulajdonithatja. A' debreczeniek után, kik évenkint 6000—7000 mázsát főznek, legtöbb 's legjobb szappant csinálnak a' szegediek, 's evvel pesti vásárok alkalmával szinte nevezetes kereskedés üzetik. A' kecskeméti, szabadkai, kúnsági, 'stb. szappanfőzők, kik többnyire nőszemélyek, hasonlóan kapós szappant tudnak főzni, de ennek évenkinti mennyiségét meghatározni nem tudjuk.

Hamuzsir legtöbb késziteтik Mármaros, Bereg, Ungh, Krassó, Arad, Bihar, Verőcze, Posega, Zala vármegyékben, az oláh-bánsági, szluini, 2-ik báni végezredekben. 1825—1827 középszámmal évenkint 45,399 mázsa hamuzsirt adott el Magyarország a' többi ausztriai országoknak, és tartományoknak.

Puskapormalmok vannak Beszterczebányán és Radványon számszérint 17, mellyek szükség idején 6000 mázsát kiállithatnak; továbbá Borostyánkőn Posony vármegyében, Nagybányán, és Kassán, melly utóbbi évenkint 500 mázsát készit.

Nagyobb *Timsógyárak* találtatnak Beregh, Heves, Sopron vármegyékben, mint ezt az 58. §-ban részletesebben emlitettük, 's a' 11,531 mázsára menő évenkinti (középszámmal véve) mennyiségből 4000 mázsát a' külföldieknek el is adhatunk.

V. SZAKASZ.

Kereskedés.

78. §. A' magyar kereskedés általában.

Magyarország physicai fekvése az iparüző müvelt nyugot, és a' nyers termékekben gazdag kelet közt, számos hajókázható vizektől áthasitva, dél-nyugoti részén az adriai tengertől övedzve, a' kereskedésre elég kedvező. Anyagot a' természet mind a' három országa bőven és kitünő minémüségben szolgál-

tat; lakosai közül egész néposztályok szorgalom, mások mint a' zsidók, görögök, örmények kereskedési hajlam által különböztetik meg magukat. És mind e' mellett kereskedésünk bőlcsőjében van, 's virágzását számtalan akadályok gátolják, mellyek közül egy némellyiken segiteni a' nemzetnek hatalmában nem áll ugyan, de nagyobb részét férfias szilárdság, egyesületi-szellem, értelmiség-terjesztés, elfogultságoktól kibontakozás által legyőzheti, ha elhangzó szó és üres panasz helyett, tettel 's munkával lépend fel. Általjában kereskedésünk történetében 4 fő időszakot vehetünk észre. Az elsőben, melly a' legrégibb időktől fogva III. Károly uralkodása kezdetéig tart, az örökös bel és kül háborúk, a' nemzetnek kereskedésről vett fonák fogalmai miatt, [a]) ha I. Lajos, Zsigmond, Corvin Mátyás alatt némelly fénypontokat kiveszűnk, szakadatlan pangásban volt ez, mellyet még lejebb sülyesztett a' kormánynak ez egész időszakot jellemző azon nézete, miszerint a' harminczad nem a' nemzetigazdaság egyik hatalmas gyámoszlopául, hanem ország jövedelem forrásúl tüzetett-ki. A' második időszakban, melly II. József uralkodása kezdetével végződik, tétettek ugyan némi lépések a' kereskedés előmozditására; a' selyem- ló- birkatenyésztés kormányi pártfogást nyert; czéhek szabályoztattak; útak épültek; a' mocsáros de gazdag Bánságot keresztül kigyódzó Bege vize hajózható-csatornává alakitatott; elpusztult vidékeken német, franczia, 's más gyarmatok telepedtek meg; az aldunai 's feketetengeri hajózás megpróbáltatott; [b]) a' Magyar Tengerparton, melly 1776-ban vármegyei rangra (Szeverin név alatt) emeltetvén visszakapcsoltatott, még III. Károly alatt kikötők épültek, 's Fiume szabad kikötővé (1719-ben) tétetett; Károlyvárostól kezdve a' tengerpartig, magas zordon bérczeken keresztűl költséges útak (Károly és József név alatt) nyitattak: de mind ezek a' lenyügözött magyar kereskedésen keveset segithettek. Ugyanis ámbár még ekkor nem záratott-el egészen Magyarország a' külföldtől, mindazáltal erre az első lépés megtétetett, 's a' boldogtalan emlékezetű bécsi kereskedési tanácsnak (*Commerzien Rath*) 's a' triesti *Intendanznak*, melly alá vala vetve visszakapcsoltatása előtt a' Magyar Tengerpart is, világos terve volt: a' német örökös tartományokat gyári státusokká emelni, Magyarországot pedig részeivel egyedül a' nyers termesztésre szoritani, azonkivül a' harminczadot ugy igazgatni, hogy a' német tartományok a' magyar termesztmények árának uraivá legyenek, 's

azok szállításának mennyisége a' német tartományi földmivelők javára mérsékeltessék, 's igy magyarország a' német tartományok gazdagságának és jólétének forrásává, szóval, miként magát később II. József kifejezé gyarmati állásba 's viszonyokba tétessék. Mennyire éretett el a' kitüzött czél: ezt az 1741. 1751. 1764-ki országgyülések naplóiból, 's az 1790-ki kereskedési választmány irományaiból kifakadó keserves panaszok eléggé mutatják; 's a' bajon e' két veszedelmes testület eltörlesztése (1775-ben) is nem segithetett, miután csak név 's személyek változtak, de kereskedési.politica ugyan az maradt. A' harmadik időszak II. József uralkodása idejét foglalja magában. Ezen fejdelem német tartományaiban a' müipart 's gyárokat virágzó állapotba akarván hozni, czélját tiltó-vámrendszer által gondolta elérni. Ezt valósitólag tervezte 's hirdette ki ő 1784-ki aug. 27-dikén az ugynevezett elszigetelési rendszert, mit számtalan egyes rendelmények követtek, a' ki 's bevitelt mind az áruknak, mind a' külön tartományoknak osztályozása szerint részletben meghatározók, a' külgyár 's kézmüveknek bevitelét pedig egyáltalán megnehezitők, többeket pedig, miket Ausztria már szolgáltathatott, egészen eltiltók. A' magyar tartományoknak, e' rendszer által az a' hivatás tüzetettki, hogy, mint a' legkülönfélébb termesztményekkel bővelkodők, a' gyári anyagokat szolgáltassák; a' nélkül azonban, hogy még ekkor szándéka lett volna ezekben a' gyárak 's kézmüvek gyarapodását legkevesebbé is akadályoztatni. E' rendszer Magyarországot legsúlyosabban érte, termesztményeit minden Concurrentia nélkül egyedül a' német tartományoknak kéntelenittetvén eladni, mikre pedig azoknak szüksége nem volt, p. o. bort a' külföldre, a' visszatorlási tilalmak miatt nem szállithatván. 'S e' nyomasztó rendszertől csak az esetben igérkezett II. József elállani, ha a' magyar nemesség is a' physiocratiai adórendszert elfogadja, 's minden közterhet egyaránt viselni késznek nyilatkozik. mint ezt a' magyar udvari cancellár gróf Pálfyhoz 1785-diki decemb. 30-kán utasitott kéziratában bővebben kifejti. c) A' negyedik kereskedési időszak kezdetét veszi II. József halálával, 's tart jelen korunkig. Ez időszakban a' franczia háborúk a' magyar külkereskedést magas harminczadvámok daczára is ideiglen virágzóvá tették; 's Napoleom szárazföldi rendszere (Continental-System) által Magyarország közbejárója, Pest pedig fokhelye lőn a' gyarmati árukkali kereskedésnek egész 1814-ig. Gyapot, kávé, thee, illatos olajok, festék és füszerek. 's

egyéb az előtt Európába nagy részben az angoloktól szállitatott gyarmati portékák eddig nálunk nem ismert mennyiségben szállitattak Orsován, Zimonyon keresztül Pestre, mellynek kalmárai az előbb nevezett helyeken ügyvivőségeket állitának, innen az árukat Bécsbe 's tovább küldetendők. Ez vetette meg részben Pest gazdagságának alapját. De ezen időszakot főkép jellemzi azon szabadabb kereskedési politica, melly a' kormány részéről Magyarországra nézve mind a' külföldnek, mind az örökös nem magyar tartományoknak ellenében észrevehető, 's melly teljes reményt nyújt, hogy magyarország terhes gyarmati állásából az atyai kormány 's nemzet egyetértése által nem sokára kibontakozand.

Azon elvekre nézve, mellyek szerint a' kereskedés a' kormánytól vezettetik, ennek különféle nemei közt különbséget kell tennünk. Általjában a' kereskedés két fő nemre osztatik, u. m. *áru* és *váltó kereskedésre.* Az árukereskedés ismét vagy *belhoni*, vagy *külföldi* (behozatali és kiviteli). A' kereskedők müködéseit tekintve pedig van *tettleges* (activ), *szenvedőleges* (passiv), és *átmeneti* (transito) kereskedés; az utóbbi magában foglalja a' *bizományi* (Commissions) és *szállitási* (speditions) kereskedést, mellyek közül az első megbizásból másnak rovására üzetik, az utóbbi pedig egy harmadik tulajdonához tartozó áruk átvételében, 's tovább szállitásában áll.

A' harminczadvámok, mellyek által Magyarország és a' többi ausztriai nem magyar tartományok kereskedése kormányoztatik, vagy az idegen országok és az egész ausztriai birodalom, vagy a' magyar és nem magyar örökös ausztriai tartományok közt folytatott kereskedést illetik.

Az idegen országokkali kereskedés e' következő elvekre van alapitva: 1) Magyarországnak a' külföldi országokkal folytatott kereskedésében ugyan azon rendszer tartatik, melly van az egész birodalomra nézve II. József uralkodása óta. E' szerint idegen gyárművek behozatala, mellyeket maga a' birodalom előállithat, vagy egészen megtiltva, vagy nagyobb harminczadvám által korlátozva van; a' belföldi gyárművek kivitele ellenben kedvezőbb vámrendszer által könnyittetik, 's e' kedvezés azon nyers termesztményekre is kiterjesztetett, mellyek a' belföldi gyártáshoz nélkülözhetők. Ezen részint finánczi, részint státusgazdasági tekintetekből elfogadott, 's fentartott *tiltórendszer* közönséges alapjául szolgálnak az 1835-ki és 1838-ki vámlajstrom[illegible]ek által némely néhány tar-

tományokban az előbbeni egyenetlen rendszerből fennmaradt kezelésbeni különbségek elmellőztettek. Az egész austriai birodalomnak minden alkotórészei a' külső kereskedésre nézve egy közönséges vámvonallal keritettnek-be, kivévén a' velenczei, fiumei szabad kikötőket, a' trieszti szabad kikötőt környékével, 's Brody kereskedővárost kijelölt kerületével együtt, 's Isztriát és Dalmátországot, mellyek a' birodalom tömegétől különszakitva, az idegen kereskedésre nézve, mint külföld tekintetnek. E' külső vámvonalnál egész kiterjedésében, mióta a' török határszéleken divatozott különös vámrendszer megszünt (1825-ben), a' külföldről behozott, vagy oda kivitetett áruk ugyan azon vámlajstrom szerint kezeltetnek.

Nevezetesen: külországokból behozatni egyenesen tiltatnak e' következő czikkek: külországban nyomtatott egyházi könyvek (breviarium, missale antiphonale) és zsidó vallásos könyvek; só, fehér arczfesték, festékes gyümölcs, durranó arany 's ezüst, rézlőkalapkák, új chinahéj, fluminel, és erdei biborbogár (cochenille). A' kivitelben pedig tiltvák: selyemgubó, arany 's ezüst nyersen. Különös engedmény kivántatik a' következők behozatalára: ó vas és angol lemez, gyógyszer csak a' hatóságok engedelmével; moldva, görög és oláh betűk csak a' közönséges kamara engedelmével, ugy salétrom és lőpor. Kivinni pedig engedelem nélkül tilos: fegyvert és salétromot. A' kereskedésből kizárt czikkek, mellyeket csak szabad levél és 60 száztóli vám mellett hozhatni be, következők: gyapotgyárművek, ón, irón, könyvnyomtató betűk, ser, chocolade, ágy és lótakarók, esztergályos művek, vas, némelly festékek, tüzoltó vizpuskák, halcsont, divatáruk, üveg, keztyüsmű, harang, arany és ezüst sodrony paszomány és sinór, kalap és más ruhanemű, réz-kender-len gyármű, színes papiros, puskapor, higanykészitmény, selyemmű, csipke, spanyolviasz, cserép és kőedény, gyapjúszövet, óra, különféle borok, ónművek.

Különösen Magyarországot illetőleg: a) az 1807: 5-dik törvényczikkely által megengedtetett, hogy azon áruk mellyeknek behozatala nem tilos, ezentúl egyenesen Magyarországba is behozathatnak, 's az örökös német tartományokon keresztűl ezektől semmi vám (az utivámokat kivévén) ne fizettessék, 's ezek az e' végre már Magyarországban is felállitott fő harminczad-állomásoknál megvámoltathassanak. b) Ugyan e' törvényczikkelyben meghatároztatott: hogy az austriai nem magyar

tartományokon keresztül külföldre kivitetett magyar áruk és termesztményektől, történhető belfogyasztás esetére, előre a' fogyasztási adó a' kereskedők által ne kész pénzben tétessék-le, hanem elegendő cautio is elfogadtassék. c) Mi a' gabona kivitelét illeti: ő felsége az 1807: 6-ki törvényczikkelyben a' karokat és rendeket bizonyossá tette e' következőkről: 1) a' gabona kivitele, fontos status okok nélkül, megtiltatni soha sem fog; 2) a' kivitelben Magyarországra nézve épen azon elvek tartatnak fel, mellyek a' többi ausztriai tartományokra; 3) azon esetben, ha éhségtől lehetne félni, 's e' tekintetben a' gabona kivitelének megtiltása szükségesnek találtatnék, akkor elébb a' magyar dicasteriumok meghallgattatnak; 4) a' kiviteli (essito), ut és rév vámokon kivül, a' kivivő kereskedőktől semminemű taksa nem fog követeltetni.

Mi a' bor kivitelét illeti: erre nézve az 1807: 7 czikkelyben megigérte ő felsége, hogy az eddig adott kedvezésekben megmaradand, 's ezentúl bort külföldre vizen is lehet kivinni, a' nélkül hogy a' kereskedők egy uttal ausztriai bor kivitelére is (mint ez azelőtt divatban volt) kényszerittessenek; sőt itt is fogyasztási adó fejében előre leteendő kész pénz helyett, elegendő cautio szinte elfogadtatik.

1824-ig számos és nevezetes magyar czikkek mód felett nagy vámmal róvattak meg, midőn külföldre vitettek; egy azon évi aug. 5-kén és 1828-ki apr. 3-kán költ királyi rendelmény által azonban azoknak vámja sokkal alább szállitatott. Nevezetesen a' gyapjúnak váma 16 forintról 1 frtra; dohányé lépcsőnkint 12 fról, 20 krra; gabonáé 1 kra; gerebeletlen kenderé 4 fról, 5 krra; lené 5 fról, 6 krra; hamuzsiré 1 f. 12 krról, 18 krra; stb.

Mi a' magyar és nem magyar örökös ausztriai tartományok közt való kereskedést illeti; azon elvek megismérésére, mellyeken a' fenállo vámrendszer alapul, 's az innen eredő akadályok megtudására, az 1827-ki országos kereskedési kiküldöttség e' következőket jelenti.

a) Általános elv az, hogy Magyar és Erdély ország a' külföldre nézve ugyan azon vámegyesület alá tartozik a' többi ausztriai tartományokkal, de ezektől egy különös vámvonal által szakitatnak-el.

b) Az egész birodalom termékei és kézmüvei mind a' többi ausztriai tartományokból Magyarországba, mind innen a' többi tartományokba ki és be[illegible]nak, 's ezeket akár Magyaror-

ságban, akár a' többi ausztriai tartományokban meg lehet harminczadoltatni, de olly feltétellel, hogy világosan kitétessék, valljon a' vámilletőség Magyarországból való kivitelért, vagy Magyarországba való behozatalért fizettetett.

c) Hogy ha valamelly kereskedési czikknek, melly Magyarországból a' többi örökös tartományokba kivitetik, a' vámlajstromban különös rovatala nem volna, az illyenért felényi vámbér vétetik, mint ha ugyan ez a' czikk külországról vitetnék be az ausztriai örökös tartományokba, ha t. i. a' behozatal megtiltva nincs.

d) Ha pedig e' czikknek a' külföldről való behozatala tiltva volna, akkor ennek Magyarországból az ausztriai többi tartományokba való kiviteléért egy hatod része fizettetik azon vámnak, mellyet e' külföldről engedelemlevél mellett behozandó czikkért fizetni kellene. Kivétetnek e' szabály alól azonban az élelmiszerek, mellyek értékük szerint becsültetnek, azaz, mellyek nem darab, vagy súly, hanem bevallott pénzérték szerint harminczadoltatnak és többet 5% nem fizetnek; ezek ugyanis szinte azon harminczadot fizetik, mellyet a' külföldről behozottak tartoznak letenni.

e) Azon gyár és kézmüvekért, mellyek az ausztriai tartományokból Magyarországba behozatnak, a' harminczadvámok a' szerint szedetnek, a' mint ez az 1795-dik octob. 2-kán kiadott vámlajstrom 2-ik rovatalában meghatároztatott, ha csak idő folytában egyik vagy másik czikkelyre ezek közül ha külországból hozatnának, kevesebb vám nem tétetett, mert ez esetben az ausztriai többi tartományokból Magyarországba való behozataluknál szinte csekélyebb harminczad fizettetik.

f) Hogy ha valamelly gyár és kézműnek, melly az ausztriai többi örökös tartományokból Magyarországba behozatik, az emlitett vámlajstromban különös rovatala nem volna, sem az általános kitételek alá p. o. selyem, gyolcs kelmék 'stb., nem soroztathatik, akkor ezekért azt a' vámot kell fizetni, melly fizetendő lenne, ha ezek külországokból hozatnának-be.

g) Ha egy akármelly kereskedési czikk kiviteleért a' többi tartományokból Magyarországba, semmi különös kiviteli vám ki nem tétetik, akkor a' közönséges kiviteli-vámnak van helye, a' Magyarországba való kivitelnél is, és megforditva. A' magyar czikkeknek a' többi örökös tartományokba való kivitelénél, a' kiviteli-vám (Essito-Dreyssigst-Gebühr) szedetik, hogyha pedig minden egyes czikkre különös rovatal nem tétetnék ki, ak-

kor ugyan azon vám fizettetik, melly az örökös tartományokból való kivitelnél szokásban vagyon, és így ez esetben tökéletes viszonyság divatozik.

Ezekből láthatjuk, hogy a' kivitelnél a' magyar királyi harminczad ugyanazon vámjegyzékek szerint egészen megegyez a' behozatali, vagy is német tartományi kivitelivámmal; de a' fogyasztéki vám sokkal nagyobb minden czikknél, midőn Magyarországból a' többi nem magyar tartományokba, mint midőn innen hozzánk szállitatik; ezenfelül pedig a' legtöbb és épen legnevezetesebb magyar czikkek, midőn kivitettek, 1829-ig még más tartományi és városi vámokkal is, amazoknál sokkal nagyobbakkal róvattak meg. Ezen, már magokban is terhes vámok az által még károsabbak lőnek a' magyar kereskedésre, mivel csaknem minden tartományban különbözők 's nagy részben ismeretlenek voltak. Egy 1829-ki oct. 3-kán költ rendelmény által azonban ezek is eltöröltettek, 's helyettök sokkal kisebb fogyasztási 's kárpotlási adó, *Ständischer Entschädigungs-Aufschlag* czím alatt, kezde szedetni; evvel tehát ma is meghaladja az összes kiviteli-vám a' többi nem magyar ausztriai tartományokból behozott ugyanazon czikkek vámát.

a) A' régi magyar törvényhozás fonák kereskedési politicájának nem elegendő tanujelei e' a' több városoknak adatott árumegállitási jogok (Stappelrecht)? 'S mennyire sérelmes lehetett Velenczére, 's Lengyelországra nézve az, hogy polgári világos törvények által a' magyar indigenatusból kizárattak. És az 1618-ki országgyülésen a' király maga tette terjesztvénybe, a' harminczadi jövedelmek megtartása végett, a' Lengyelországba folytatott activ borkereskedés megtiltását, arra kényszerítvén a' lengyeleket, hogy ezek a' magyar bort magok vigyék el. Sőt egy évvel későbben (1619. jul. 15.) a' karok és rendek egy lépéssel tovább mentek, megkérvén a' királyt, miszerint az idegen pénz behozatalát tiltaná meg, 's hogy ezentul sem bor., sem marha külföldieknek ne adatassék: „*Ut unus monetarum exoticarum aboleatur*, *opportunum judicant Status*, *ne armenta expellantur*, *et vina in Poloniam evehantur.*" Lásd *Schwartner I. Th 398. l.*

b) Maria Therezia alatt ismét megpróbáltatott a' duna-feketetengeri hajózás. Nevezetesen 1768-ban Kleeman Miklós, Stahremberg zimonyi kereskedőház költségeiro Bécsben megrakott hajóval elindulván, szerencsésen el is jutott a' Feketengeren által Krimmbe. Később 1782-ben Villeshoven kereskedőház teve próbát a' dunai hajózásban, némi ausztriai gyárműveket, és magyar termesztményekkel szállitván a' Feketetengerre. A' jó siker másoknak is kedvet adott hasonló vállalat[illegible] a' Brigenty és de la Zia kereske-

dőházak a' fentebb említettel társaságba lévén, a' következő évben több hasonló szállitásokat tettek, a' német gyárművekhez mindég némely magyar termesztményeket is, kivált bort, kapcsolván. E' szép kezdet azonban nem felelt meg a' várakozásnak, a' társaság bal eredményektől kénytelenittetvén, a' szállitással felhagyott. A' török portával kötött Sined nevű kereskedési egyesség a' hajózásnak legnagyobb akadályait elmozditván, újabb vállalkozó találkozott, u. m. Gollner Bálint, ki Károlyvárosban 's a' magyar tengerparton át a' külföldön több évek óta üzött kereskedést. 1785-diki jan. 16-kán költ körlevele által jelenté a' közönségnek, hogy tengeri mintáú hajóinak egyikével a' Dunán le a' Feketetengerre utazni szándékozik, ajánlván készségét, jutányos vitelbérért mindennemű árukat szállitani Konstanczinápolyba és Cherzonezba, Azonban Gollner hajója megrakására alig gyülvén össze 100 mázsa tehernél több, ő maga rakatta meg két szép 's tengeren is használható hajóját bánsági tiszta buzával, 's 1786-diki junius 30 kán Zimonyból utnak indult, de vállalata az ügynek hélyrehozhatlan kárára nem egészen sikerült, mert ámbár egyik hajója az Archipelagusba szerencsésen beevezett, 's terhét Scio szigetén minden reményt túlhaladó nyereséggel adta-el; de a' másik hajó még Orsovánál elsülyedt, és pedig sem a' Duna annyira kikiáltott veszélyességének, sem a' hajósok és kalauzok tapasztalatlanságának, hanem egyedül a' török brutalitás, fonák statuspolitica és kereskedés-gyülőletnek esvén áldozatúl. Mert miként az 1787-dikben kiküldött kir. biztosság vizsgálataiból kitünt volt, a' dumingi egyenesen a' török suppaneki igazgató parancsára sülyeszté el a' hajót, ki azonkivül hogy irigy szemekkel nézte a' magyar kereskedésnek e' vonalon fölébredtét 's azért azt csirájában törekvék elfojtani, egyszersmint azt is vélvén, hogy e' hajó hadiszereket szállit az orosz számára. *Schwartner I. Th. 429. lap.* összehasonlitva *Horváth Mihály „Ipar és kereskedés története Magyarországban.“ Budán. 1840. 250. l.*

c) E' levelet magyarban legelőször közlötte Horváth Mihály fenemlitett jeles könyvében, 's érdekessége miatt itt szóról szóra közöljük: „Nagy kötelességemnek, miszerint a' status javáról mindig gondoskodni tartozom, nem felelnék meg, ha a' közönségesen, 's minden jól gondoskodó embertől olly hibásnak, nyomasztónak, 's igazságtalannak ismert adórendszert Magyarországban gyökerestől megváltoztatni, 's megjavitani elmulasztanám, csupán azért, mert a' javitás valósitása súlyos lehetne.“

„Az adómennyiség az előtt az országgyülési végzések által önkényleg határaztatott meg és szintúgy önkényleg osztattak fel a' vármegyék közt az ugynevezett porták vagy adórészek. Ezen egy másodrendű felosztás (subrepartitio) által segiteni szintolly hasztalan volna, mint roszak az elvek, mellyeken az egész adórendszer nyugszik, 's mellyek szerint az adó beszedetik, azon ötvenegy, kivált a' parasztnak érthetetlen rovatokra osztott dicatio által, mi ellen annyi, de könnyen kitalálható okokból, foganatlanúl iratott; roszak mondám, mert általuk az ipar elfojtatik, 's a' népszaparodás meggátoltatik; igazságtalanságuk pedig már abból is világos, mivel az ad[illegible]azon tárgytól egyszernél több-

ször megvétetik, 's olly tárgyak is megadóztatnak, melyek a' parasztnak semmi hasznot nem hajtanak, 's épen olly terhesen kell számolni e' rendszer mellett. Nem akarok e' számtalan hiányok leirásába mélyebben bocsátkozni, miután azok ismeretesek, 's a' valódi hazafiak közkivánata, a' jobbágyok fenhangú szava, 's a' némelly kerületekben mindig fenmaradó adórésztartozás által eléggé bizonyitatnak. Az eddigi adórend tehát egészen elvetendő, 's helyette én most egészen új elveket irok a' jövendőben behozandóra, mik a' következőkben állnak:

I. A' felvilágosodás, reménylem, haladt már annyira, hogy mindenki meggyőződve van, miszerint a' statusban csak azon adózások a' valóban legigazságosabbak, 's legkevésbbé nyomók, mellyeknek a' föld 's annak terjedelmi 's gyümölcsözési aránya szolgál mértékül; ebből következik:

II. Hogy minden föld nagysága 's gyümölcsözése arányában egyenlően adóztassék; hogy tehát az alól senki sem vehető ki, mert máskint ez egyenetlen adózásból származó árkülömbsége az összes természeti 's ipari termékeknek egymással súly-egyenben nem állhatna; 's azért kell

III. Mind annak, mi természeti vagy miveltségi előhozás által nyeretik vagy készittetik, mint iparszüleménynek az adótól mentnek maradnia, kivévén a' nagyobb 's zárt városok fogyasztékát, melly polgári adóként szedetik, miután ugy is az emberek vagyonosabb osztálya lakik a' városokban.

E' három elv szerint volna a' kivetett adómennyiségnek 's a' szabadon tett megyei pénztári adózásnak, mi összesen 5.344.000 frt. teszen, felosztása intézendő; felmérendő volna t. i. minden, akármi gyümölcsöt hozó föld, 's kiszámitandó annak gyümölcsözése; mivel pedig a' statusnak pénzre 's nem termékre van szüksége, minden termesztménynek a' külön megyékben folyó közép piaczi ára veendő annak értéke mérlegéül. Ez az igy kiszámolt közönséges jövedelem összesége a' R. R. által ájánlott egész adó öszveggel, 's az önkényleg felválalt házi pénztáradóval elosztandó, mi aztán száztóliát fogja meghatározni annak, mit minden megye, minden közönség jövedelmeiből a' statusnak tökéletes igazság és egyenlőség szerint adózni tartozik; miután a' közönségekbeni részfelosztás az egyedek közt ezekre önmagokra hagyatik, 's a' körülmények és igazság kivánata szerint évenkint egyiknél kissé többre, másiknál kevesebbre üthet ki, azon mértékben, mellyben szerencsétlen esetek, vagy egyéb bajoktól látogattattak. Közönség alatt érteni kell minden házat és lakót földeikkel, kik egy biró alatt állanak. A' fölösleg földek pedig azon közönséghez tartoznak, melyeknek határai közt fekszenek; 's ha egy helyen több biró van is, az még is csak egy közönségnek tartandó.

A' nemességnek ugynevezett majorsági (allodial) telkei ezen felmérésből, 's felbecsülésből annál kevésbbé maradhatnak ki, minthogy egyébként egészen más fordulatot kellene vennem a' csupán jobbágyi telekadó behozásában, és sem a' Rendek világosan meg

nem határozhatnák, mit ajánlhassanak azon terheknek, melyektől igen nyomatnak, t. i. a' személyes fegyverre kelés, 's a' magszakadás esetében a' fiscalitásjog leróvására, sem én meg nem határozhatnám, mennyi járandóságot kellene azon tehertőli feloldozásért követelnem; ha egyikünk sem tudná, mennyi illetné ezen majorsági telkeket a' többiekkel egyenlő adózásban. A' nemesség vagy nemzet előjogai és szabadékai a' világ minden országaiban és köztársaságaiban nem abban állanak, hogy azok a' nyilvános terhekhez nem járulnak, 's adózásuk p. o. Angolországban 's Németalföldön talán nagyobb, mint akárhol is egyebütt, hanem egyedül abban állanak hogy a' status és közjó szükségeire megkivántató terheket önmagok teszik magokra, 's az adóknak felemelése és nagyobbitása csak megegyezésökkel történik.

A' személyek szabadsága jól megkülönböztetendő a' birtokétól, mellyben azok nem mint nemes, hanem egyedül mint föld és szőlőműves, vagy baromtenyésztő, és a' városokban egyedül mint polgár és fogyasztó, az uton 's réveken egyedül mint utazó 's átszálló jőnek elő; melly esetekben nekik a' szabad concurrentia fentartása miatt minden birtokaikra nézve más lakosokkal 's polgárokkal egyenlőknek kell lenniök.

Ha az adózás Magyarországban illy módon a' föld 's telekre kivétel nélkül vettetnék, méltánylandók volnának a' hasznok is, mellyek abból a' magyar nemesre 's egész országra hárulnának. A' birtok tökéletes sajátságának megnyerése által t. i. végkép megszünnék az olly gyülöletes és nyomasztó fiscalitási rendszer, mellynélfogva egy család sem tökéletes tulajdonosa birtokainak, 's az atya halála esetében feleségét, sőt leányát is gyakran a' legsúlyosabb szükségbe sülyedni kénytelen hagyni; az örökités szabadsága meggátoltatik, miből az adásvevésben, kivált idegenekkel, sok nehézség és számtalan pöröknek forrása származik, mellyekben a' *latentia jura fiscalia* által egész családok megbuktattatnak.

A' fegyverre kelés terhe, melly valóban olly nyomasztólag 's haszon nélkül sulyosodik az ország nemességére, hogy azt mindenki megismerni kénytelen, a' mostani hadi körülményekbe legkevésbbé sem illik; 's azoknak, kiknek személyesen felkelniök, vagy háború idején magokat attól sokkal költségesebb és bajosabb módon kiváltniok kell, a' legnyomasztóbb. Ha pedig e' valódi teher kiváltása egy közönséges, sokkal kisebb adó által lehetővé nem válnék, mit azonban én át nem látok 's nem reménylek: azon esetre én ezen fegyverkelést használólag, az arra kötelezetteknek évenkintigyakorlatai által az ország védelmére czélszerübb nyereséget huzni gondolkodnám a' status ezen vitatlan jogából, és ha nem tudnék is egyéb módot az adózó jobbágyi, és nem adózó majorsági telkek termései eladásában az árra nézve egyenlőséget behozni, iparkodnám, a' jobbágy összes urbéri tartozásainak kevesbitése által a' termesztést a' földesurnak azon mértékben költségesebbé tenni, mennyiben a' jobbágy adózása ezen termesztménynek árát a' meg nem rovott telkek ellenében túlhaladja; hogy igy a' semmit sem fizető nemes kisebb árt a' termesztményeknek ne szabhasson, mint a' megrovott jobbágy

ez pedig annál inkább képes legyen adózási kötelességének megfelelni; mi azonban mindig egy tökéletlen eszköz marad; 's ezt én csak azon esetben ragadnám meg, ha más mód nem maradna fen, a' teher alatti lesülyedő jobbágyot a' szabadékos nemcség túlsúlyától megmenteni.

Még egy tárgy van hátra, kegyeddel közlendő, mi egész indulatomat elfogja, mellyel az ország java eránt viseltetem.

Nem volna e' lehetséges a' rendektől, miután a' fentebb megirt adózás csak a' már megajánlott mennyiség arányosabb, egyenlőbb felosztását, vagy az emlitett két tehernek hason értékét teszi, új ajánlatot nyerni, annak fejében, hogy minden vámadók, mellyek a' harminczadoknál a' német örökös tartományokba szállitott magyar termesztményektől szedetnek, eltöröltessenek, 's egy tökéletesen szabad közlekedés engedtessék mind szárazon, mind folyamon és tengeren? Ez az országba jelentékeny pénzöszveget folyatna be, termesztményeinek könnyebb eladását eszközölvén; egyszersmind pedig más részről a' német határos tartományoknak mind most létező harminczadok, mind az adók tekintetében könnyebbséget, 's engedélyeket eszközlene, miután a' piaczi ár Karinthia, Stájer, Ausztria, Morvaországban, Sziléziában Galicziában bizonyosan csökkenne, 's következőleg az erre számitott adózás szinte változást és kisebbitést kivánna.

Továbbá a' gyárak, mellyek az örökös tártományokban meglehetősen gyarapodnak, Magyarországban jelenleg nem csak nem gyámolittatnak, hanem el is nyomatnak, mik még is jövőben ott is elterjednének, 's az élemszerzést 's külpénz befolyását igen megkönnyitenék, miután az első kézi anyagok az országban nagy részben léteznek, 's a' kézi munka is az itt kevésbbé drága élelem miatt sokkal olcsóbb, mint a' német örökös tartományokban,

Továbbá az ugynevezett szabályos ár eltörlesztése 's a' katonai szükségeknek piaczi áron vétele, 's fizetése Magyarországban ismét nagy kelendőséget, 's a' gyakran előforduló, ugynevezett Deperditáknak megszüntetése az egész országnak nagy hasznot okozna.

Annak meghatározása tehát, hogy az illy, más odalról kipótlandó, adófelemelés Magyarországban alkalmazható-e vagy egyenesen félrevetendő? jelenleg annál inkább szükséges, minthogy a' német örökös tartományok adórendszere épen most van kidolgozás alatt; 's miután az leginkább a' folyó piaczi ár szerint kiszámitandó telek-terméki jövedelmekre alapittatik, ezen piaczi ár pedig a' magyar termékek szabad concurrentiája által szembeszökőleg alább szállana, 's azért a' német tartományokban egy egészen más adóelvet feltételezne; miután továbbá a' gyároknak ha ollyanok fölállitása idővel Magyarországban is lehetővé tétetnék, gyarapodásából a' német tartományoknak mind productiojában, mind fogyasztásában származó csökkenés ismét beszámitandó volna; azért egyedül ezen elhatározástól függend, hogy Magyarország a' többi örökös tartományokkali viszonyában, amazokkal egyenlő kedvezéseket nyerjen e' a' kereskedésben, vagy ellenben mint merő gyarmat tekintessék, melly-

ből

ből műkészitményei kivitelének lehető megnehezítése, 's az élelem szereknek az országban fekvő katonaság olcsóbb ellátása miatt igen csekély áron tartása által annyi haszon huzassék, mennyi csak lehetséges a' nélkül hogy ellenben némi pénzmennyiségeknek az országba visszafolyására, mi által csak a' többi tartomány károsulna, soha legkisebb gond se forditathassék, 'stb.“

79. §. Belső kereskedés.

A' kereskedés különféle nemei közt a' belső kereskedés, nem csak legkiterjedtebb, hanem egyszersmind legnagyobb fontosságú is, mert ez által cseréltetnek ki a' nyers termékek, más termékekkel és kézműi 's gyárműi kelmékkel, melly csere által ezek több vevőkre találnak, amazok pedig e' nélkül igazi értéküket meg nem nyerhetnék; a' honnan a' belső kereskedésben az ország lakosai kétszeres nyereségre tesznek szert, holott a' külföldiekkel való közlekedésben csak az eladók látnak hasznot. a) Azon 424½ milliom font sterlingre menő roppant summából, mennyire az egész nagybrittaniai kereskedés becsültetik, magára a' belső kereskedésre 350, a' külsőre 74⁴/₈ milliom font sterling esik. Francziaországban pedig az egész kereskedés 7,323,610,000 frankot hozván forgásba, ez öszvegből a' belső kereskedés 6,476,160,000, a' külfölddel való közlekedés 847⅕ milliom frankra megyen.

Magyarországban nincs olly vármegye, vagy vidék, melly a' belső közlekedéshez egy vagy más kereskedési czikkel ne járulna, csakhogy minémüség és mennyiség tekintetéből köztök felette nagy a' különbség. Igy az északi 7 vármegyében már nem terem bor, b) sőt a' tengeri és dohány is ritkán érik meg tökéletesen, 's a' physikai fekvés e' mostohasága némelly nyugoti és déli részeken is tapasztalható, mint példának okáért a' Bakonyságban, Vas vármegyének észak-nyugoti szegletében, 's a' likkai, ottosaczi, és ogulini végezredek nagyobb részében. Ellenben az északi vármegyék bőséggel adnak rezet, vasat, 's más bányatermékeket, üveget 'stb. Az ország széleit koszorú alakban kevés kivétellel erdős hegyek övedzvén, ezek adják a' fát és faeszközöket az ország közepén fekvő, 's fában, érczekben szegény rónaságnak, melly ezek helyett mindennemű gabonát, bort, marhát, gyapjút, zsiradékot, 'stb., szolgáltat. Végre az északi 's némelly nyugoti megyékben a' népesség tetemes része gyolcsszövésből, fonásból, edény- posztó- bőr, papiros, 's kézművek készitésé-

ből él, holott némelly alföldi megyékben, p. o. Szabolcsban legelső szükségeket kielégitő mesteremberek is kevesen találtatnak. c)

Mi az áruk azon mennyiségét illeti, mellyel az egyes vármegyék a' belső kereskedésben részt vesznek, erre nézve tökéletes tudományunk nem lehet, mert az ország belsejében a' különböző megyék közt elválasztó vámvonalok hiányában teljes szabad közlekedés lévén, beviteli és kiviteli lajstromok nem vitethetnek, 's igy a' magyar belső kereskedésnek általános átnézetével meg kell elégednünk. Valamelly vidék élénkebb vagy lassúbb kereskedését, az éghajlat, termékenység, müveltség, közlekedési eszközök p. o. utak, hajózható folyóvizek, és csatornák kisebb nagyobb részbeni létele határozza meg. Minden vidéknek rendesen szokott lenni egy városa, melly számosabb kézmüvesi 's kereskedői rendnek széke lévén, az egész környék közlekedésének gyülpontjául szolgál, 's honnan a' kereskedés a' vidék nevezetesebb helységeire 's messzebb is kiterjed. Már mentül sürübbek egy vidéken az illy városok és helységek, annyival élénkebb a' kereskedés, annál gyorsabban mennek a' termékek és kézmüvek a' fogyasztók (consumensek) kezeibe által; a' honnan Magyarországon is az északi és nyugoti megyékben nagyobb kereskedés tapasztalható, mint délen és keleten hol városaink egymástól távol esnek. Az egyes kereskedői városok és vidékek vagy is az egész Magyarország belső kereskedése pedig Pesten központosul. Ezen hirtelen emelkedő város csaknem az ország közepén, Europának egyik legnagyobb folyóvize mellett feküdvén, számos és müvelt kézművesi renddel birván, egy al és felváltó 's az ország főtörvényszékének, 's gazdag magányosoknak székhelye lévén: az ország belső kereskedését igen természetesen magához vonta. 1840-ben számlált 157 nagy kereskedőt (kik közt 56 keresztyén, 4 gremiumon kivül, 101 zsidó volt), 351 különféle kereskedőházat, és 27 termékekkel nagyban kereskedő zsidót. Mind ezek részint gyárművekkel, részint termékekkel kereskedtek. A' honi termékek közt nevezetesebb czikkek: nemesitett és közönséges gyapjú, mellynél meg kell jegyeznünk, hogy azon gyapjú, melly Lipcsében, Odera melletti Frankfurtban, 's Boroszlóban *ausztriai* név alatt adatik-el, nagyobb részt nemesitett magyar termesztmény; dohány, mindennemű gabona, viasz, méz, zsiradék, szalonna, debreczeni és szegedi szappan, erdélyi gyertya, szeremi szilvapálinka, gabona-törköly- 's más pá-

linka, bor, gubacs, nyers bőr, hamuzsir, repcze és lenolaj, szóda, apatini kender, szepesi gyolcs, vas, 'stb. A' Duna partján évenkint 8000—9000 hajó köt ki, 's az 1826-ki összeszámlálás szerint a' Dunán csak a' felső vidékekre 1,058,490 posonyi mérő tisztabúza, 100,100 m. kétszeres, 54,200 m. rozs, 81,434 m. árpa 1,071,870 m. zab, 67,550 m. köles, 179,850 m. kukuricza 23,600 mérő gubacs, 53,050 akó bor, 323,000 mázsa dohány vitetett fel, a' sóval, bányatermékekkel terhelt hajókat nem is számitván. Hogy Pestnek kereskedését a' már épitésben lévő lánczhid, melly a' várost Budával 's a' dunántúli részekkel, a' tőle több hónapokig elszakitottakkal állandóan összekötendi, tetemesen előmozditani fogja, mutogatnom nem szükséges. d)

Pest után, nevezetesebb kereskedővárosok e' következők:

Posony; a' Dunán kereskedik honi termékekkel, 's a' bányavárosok felé igen nevezetes átmeneti kereskedést folytat; van váltótörvényszéke, 9 nagykereskedője, és 42 testületbeli kereskedőháza, a' számos zsidókon kivül. ***Nagyszombat;*** borral nagy kereskedést űz Morva, Szilezia, Lengyelországokba; legnevezetesebb honi posztóvásárok itt tartatnak. ***Beszterczebánya;*** fő kereskedési czikkjei: viasz és viaszgyertya, közönséges posztó, kalap, szijgyárművek' készitett bőr, réz kazány, ólom, dárdany, túró, vas és rézművek; a' kereskedőirend 25 tagból áll.

Komárom; székhelye az északi megyékből jövő fenyőszál és deszka kereskedésnek, mellyrenézve itt 32 társulatban személy szerint 80 talpkereskedő van; gabonakereskedése szinte nagy fontosságú, ***Győr*** : erős gabonakereskedést üz , hol ez más hajókra átrakatván Mosonyba vitetik; Ausztriának és Stájerországnak szállitási helye (Expeditions-Platz), innen a' Pestről vizen jövő áruk tengelyen Bécsbe, 's a' Stájerországból tengelyen ide hozott portékák a' Dunán Pestre, 's tovább szállitatván; van 40 polgári kereskedőháza.

Pápa; kereskedik gyapjúval, gubacscsal, hamuzsirral, gabonával, pálinkával, marhával, nyersbőrökkel, somlyai és más borokkal; számlál 15 keresztyén, és ezenkivül 11 testűleten kivüli zsidó kereskedőt.

Sopron; különös emlitést érdemel borkereskedése, melly ezelőtt Szilezia, Morva, Lengyelországok felé sokkal virágzóbb volt. A' soproni ürmös is közönségesen ismeretes, valamint szilvapálinkája élénken kerestetik. A' többi honitermékekből

főképen gyapjú, méz, borkő, gubacs, hamuzsir itt összehordatván, ezek kitünő minőműségben, 's jutalmasan kaphatók. Egyébiránt Sopron nevezetes szállitásihelye azon áruknak, mellyek Triesztből Pettaun, vagy Zágrábon és Varasdon keresztül Bécsbe, vagy Magyarországba hozatnak, e' városon általi vonalon szállitási költségekből sok megkiméltetvén. A' hires soproni becsinált gyümölcscsel való kereskedés a' városiak eggyik fő élelmiágát teszi. Van váltótörvényszéke, és 44 testületi kereskedőháza.

Nagy-Kanisa; Pest és Horvátország, ismét Bécs és drávántúli vidék 's Bosnyákország közt feküdvén, átmeneti kereskedése felette élénk, különösen sertésre, gabonára, marhára nézve ezenkivül Somogy, Zala vármegyék nagyobb része kéz és gyárműveket, gyarmati árukat innen szokott vásárolni.

Varasd; kereskedik borral Stájer és Karinthia országokba, egyéb kereskedésiczikkjei: gabona, borkő, méz, gubacs, dohány, aszalt szilva, szilvapálinka. Itt megyen által a' drávántúli és illirországi termékeken kivül, a' trieszti árúk legnagyobb része részint Lajbachon, részint Zágrábon keresztül, melly aztán innen vagy Magyarországba, vagy Sopronon által Bécsbe küldetik. Számlál 18 polgári kereskedőt.

Zágráb; mézzel, borkővel, gabonával, leveles dohánynyal, hamuzsirral élénk kereskedést folytat; a' Triesztből és Fiuméből jövő gyarmati áruk innen küldetnek tovább Pest és Bács felé. Van 53 keresztyén és 5 zsidó kereskedőháza.

Károlyváros; gyülpontja a' déli Magyarországból az adriai tenger, és Illyrország felé menő gabona és dohány kereskedésnek, egy váltótörvényszékkel.

Eszék; fő kereskedésiczikjei: sertés, gabona, tűzi-épületi kádár fa, szarvasmarha, stájerországi vas és deszka, baranyai és szeremi bor, bácsi kender, gubacs és gyümölcs. Szalonnakereskedése Eszéknek és Debreczennek egész országban legkiterjedtebb.

Zimony; átmeneti kereskedése egyfelől török, másfelől ausztriai portékákkal felette nagy fontosságú. A' Kulpán és Száván német-olasz gyarmati, a' Dunán német és magyar áruk és termékek tetemes mennyiségben hozatnak ide. Van 32 testületbeli, 's összesen 80 kereskedőháza.

Ujvidék; törökországi és magyar 's ausztriai czikkekkel élénk átmeneti, borral, ürmössel, szilvapálinkával tettleges kereskedést folytat

Szabadka; szarvasmarha, ló, juh, nyersbőr, gyapjú kereskedéséről nevezetes; számlál 33 polgári testületbeli kereskedőházat.

Baja; kereskedik főkép gabonával, aztán baranyai borokkal, sárközi tüzifával, gyapjúval, bőrökkel, 's a' komáromiaknak szélesen elterjedt farakhelyük van itt deszkákból, léczekből szálakból, 'stb.

Székes-Fejérvár; gyapjú, hamuzsir, olaj, gabona és bor teszik itt a' fő kereskedési czikkeket; nem különben nevezetes szállitási helye azon áruknak, mellyek Triesztből 's Fiuméból Pestre és felső Magyarországra, 's innen az adriai tenger felé vitetnek. Van 35 polgári kereskedőháza.

Miskolcz; gyülpontja a' felső magyarországi bor és gabonakereskedésnek.

Rosnyó; egész hazánkban egy város sem gyüjt össze annyi mézet, mint Rosnyó, bejárván ezért nagyobb részét országunknak, 's innen a' mézzel, viaszszal, viaszgyertyával való kereskedése valóban fontos. Ezenkivül kereskedik vassal, piskólczczal (dárdany), borral; szalonnával, vászonnal, 's gyolcscsal és gabonával.

Eperjes; fő kereskedési czikkjei: gyolcs, bor, közönséges posztó, készitett bőr, kőedény, 'stb. Van egy váltótörvényszéke.

Kassa; középpontja több északi vármegyék kereskedésének, mellynek fő czikkjei, bor, gabona, dohány, gubacs, asztalosenyv, vas, kőrisbogár, dárdany; 's egyszersmind fő szállitásihely a' Lengyelországba menő áruknak. Számlál 32 testületbeli kereskedőházat.

Debreczen; gyülpontja a' felső Magyarország és Erdély, 's ismét a' Pest és felső Erdélyország, 's Mármaros és Szathmár vármegyék közt folytatott kereskedésnek. Gabonával, marhával, szalonnával, szappannal igen nevezetes tettleges kereskedést üz; 's kész gubáit, bundáit, közönséges öltönyeit, pipaszereit messzi vásárokra elhordja. Van váltótörvényszéke.

Arad; jelentős kereskedést folytat dohánynyal, gyapjúval, nyers bőrökkel, mézzel, gubacscsal, gabonával, sertéssel, marhával, liszttel; 's az Erdély, Pest, Temesvár, és Nagyvárad közti átmenő kereskedés itt központosul. Van egy váltótörvényszéke.

Temesvár; fő kereskedési czikkjei: gabona, melly a' Bege, Tisza, Duna, és Száva segedelmével Mosonyba, Szi-

szekre, Károlyvárosba elhordatik; továbbá szilvapálinka, méz, viasz, gyapjú, és nyers bőr. Szarvasmarhával tettleges kereskedést folytat, melly a' sertésekre, 's kecskékre nézve, mellyek Szerb és Oláhországokból hajtatnak-be szenvedőleges. Fő szállitási helye a' Bécsből, Pestről, Erdély déli részébe (Szeben, Brassó), 's Oláhországba menő áruknak, és megforditva. Számlál 66 testületbeli kereskedőházat.

Nagy-Becskerek; kereskedése gabonával, szarvasmarhával, 's nyers bőrökkel felette nagy fontosságú.

Török-Becse; legnagyobb gabonakereskedőhely egész Magyarországban. Ausztriából, Magyarországból, Horvátországból, az adriai tenger nevezetesebb kikötőhelyeiből néha 100 kereskedő is megjelenik évenkint. Az elmenő terhes gabonahajók közel 300-ra mennek, mellyek közül a' legkisebb 1000, a' középszerű 2—3000, 's a' nagy hajók 3000—6000 mázsa terhet vesznek fel, 's igy esztendőnkint 1—1,500,000 pozsonyi mérő gabona vitetik ki, főkép Pest, Győr, Mosony, Bécs felé; kevesebb Horvátországba, Sziszekbe, Károlyvárosba, 's innen szárazon Fiumébа; még kevesebb Zágráb és Lajbach felé. Dohánnyal szinte nevezetes kereskedést üz.

Szeged; fő kereskedési czikkjei: leveles dohány, szarvasmarha, gyapjú, gabona, máramarosi és erdélyi épületifa, szappan. Fő szállitási hely Moldva, Oláh, Erdély országok és Bécs közt. Van 50 testületbeli kereskedőháza.

a) Si l'on pouvoit une fois se convaincre, que l'argent n'est pas la seule richesse d'une nation; que toutes les fois qu'elle possède en abondance des marchandises et de travail accumulé, elle trouve facilement du numeraire, qu'enfin, elle s'enrichit toutes les fois que les produits de l'agriculture, et de l'industrie augmentent on comprendrait, q'uelle n'a point besoin pour cela des etrangers, et l'on ne s'etonnerait, pas d'une chose tout simple, savoir: que le commerce faisant l'avantage tant de l'acheteur, que du vendeur, il soit doublement profitable à la nation, lorsque l'une et l'autre de ces deux personnes lui appartiennent, que lorsqu'une des deux est etrangère. *Sismonde de la richesse commerciale 1*, 242—245 *l.*

b) Nevezetesen Árva, Liptó, Thurócz, Zólyom, Szepes, Sáros. és Mármaros vármegyékben; mert Zólyomban a' korponai szőlők figyelmet alig érdemlenek, 's Mármarosban a' huszti várhegy-oldalra ültetett szőlőtőkék a' közelebbi években kivágatni rendeltettek.

c) A' 115 □ mértföldre terjedő, 's 204,000 lakost számláló Szabolcsban az 1828-ki országos összeiráskor csak 258 kézmüves találtatott, u. m. 6 asztalos, 2 ezüst 's aranymüves, 4 ács, 1 bognár, 61 csizmadia, 8 német varga, 14 cserző, 3 esztergályos, 1 fésüs, 9 festő, 5 gombkötő, 1 gyertyamártó, 1 gubacsináló, 9 ke-

rékgyártó, 39 kovács, 9 kőműves, 10 kalapos, 2 könyvkötő, 3 kötélverő, 2 kéménysepró, 19 lakatos, 2 mézeskalácsos, 7 molnár, 6 mészáros, 3 órás, 2 pék, 4 salétromfőző, 20 szűcs, 23 szabó, 2 szappanos, 5 szijgyártó, 7 takács, 2 üveges.

d) Egy Pest és Buda közti állandó hidnak hasznát és lehetőségét már 1783-ban Balla Antal, Pest Pilis és Solt vmegyék mérnöke, illy czimű röpiratában: „*Disquisitio hydraulico-mechanica, an pons lapideus operis a. cuati, inter liberas regiasque civitates Budam et Pestinum, absque metu intolerabilis Danubii exundationis, navigationisque impedimento solide erigi possit*“ eléggé és bőven megmutatta. Ez elszunyadt tárgyat ujra föléleszté gróf Karaczay Fedor ez ügyben a' budapesti német hirlapban 1819 és 1820ki években több czikkelyekben értekezvén, 's értekezéseit e' zárjelszóval végezvén be: „*Vincit amor patriae laudumque immensa cupido.*“ Azonban mi másoknál jámbor óhajtásban maradt, azt Széchenyi István gróf életre is akarván hozni, e' végett egyedül Andrássy György gróf társaságában Angolországba utazott, 's nyilvános értekezéseivel e' sokak előtt lehetetlen ügyre a' közvéleményt annyira felvilágositá, hogy az 1836ki országgyülés választmányt nevezé ki, melly egy Buda Pest közt épitendő legczélszerübb hidra a' vállalkozni kivánókkal teljes hatalommal egyességet kössön, 's ez csakugyan egy lánczhidra nézve b. Sina Györgygyel megköttetvén, az 1840: 39 törvényczikkely által meg is erősitetett. Ez épitendő hidon nemes, nem nemes különbség nélkül tartozván fizetni, nem nehéz meghatározni: moralis haszna leend-e nagyobb vagy anyagi?

80 § Külső kereskedés.

Valamelly országnak a' külfölddel való kereskedésbeni nyeressége vagy kára ***kereskedési-mérlegnek*** (Handels-Bilanz) neveztetik, 's ezt közönségesen a' kivitelnek a' behozatallal való összehasonlitása által szokták kiszámitani, olly formán, hogy vagy a' kereskedésiczikkek pénzértéke vettetik egymással össze, vagy általjában két ország egymássali kereskedésének öszvege tétetik hasonlitásba, 's e' szerint, ha egy ország kivitt portékáiért kevesebb készpénzt kap, mint a' behozottakért fizet, ez ***szenvedőleges*** (passiv) mérlegnek, 's megforditva tettlegesnek (activ) tartatik. Milly bizonytalan használatuak legyenek az illy kereskedési-mérlegek, kivált ha a' pénzértékkel együtt a' kerekedésbe jövő czikkek mennyisége és minémüsége is kimutatva nincs, bőven kifejtették a' státusgazdasági irók; 's már ma kétségkivüli dolog, miszerint a' kereskedésiczikkek valóságos becse nehezen lévén kitudható, egy ország a' behozott árukért készpénzben többet fizethet a' másiknak, mi-

a' mennyit a' kivittekért kapott, azaz külföldi kereskedési-mérlege szenvedőleges lehet, a' nélkül hogy ennek az ország virágzására káros befolyása lenne, miután egy nemzetnek a' külfölddeli kereskedési haszna, nem azon pénz feleslegtől függ mellyet a' kereskedésben nyer, hanem inkább azon munka tömegétől, mellyre a' kereskedési czikkek és termékek kiállitása alkalmat nyujt.

Mi már Magyarország külkereskedését illeti: hogy ennek állapotját az 1827-ki országgyülésről kiküldött kereskedési országos választmányt kidolgozhassa, vele, nádor ő császári kir. fensége eszközlésére, a' cs. kir. közönséges udvari kamarának számvevői-hivatala által 11 esztendőről, azaz 1816 — 1826 bezárólag a' kereskedési táblázatok 's jegyzékek egész terjedelemben közöltettek. Ezek szerint 11 esztendő leforgása alatt a' behozatali és kiviteli kereskedési-czikkek egyenkint 's részletesen kimutatva vannak, mind a' külföldre, mind az ausztriai örökös nem magyar tartományokra nézve 's összehasonlitás tétetvén esztendőről esztendőre előterjesztetik: valljon Magyarországnak kereskedési mérlege szenvedőleges volt e', vagy tettleges. E' kereskedési táblázatoknak általjában eredménye az: hogy e' tizenegyéves időszak első esztendőjében, azaz 1816-ban Magyarország kereskedése mind az ausztriai többi tartományokkal 6,000,000 (mindenütt kerek számmal lévén), mind a' küldfölddel 7,500,000, 's igy összesen 13½ milliom forintig szenvedőlegesen állott. E' veszteség a' következő 1818-ki évben 10 milliomra szállott le. A' következő években, az 1820-ki esztendőt 3 milliomnyi veszteséggel kivéve, az ausztriai nem magyar tartományokkal folytatott tettleges kereskedését, elébb 800,000 forinton kezdvén, lépcsőnkint két, három, hat, és hét milliom forinttal visszanyerte; de az egészen idegen országokkal való közlekedésben, mind a' tizenegy esztendő lefolyása alatt, 2—7 milliom forintig folyvást vesztett. Általjában az egész 11 éves időszakot vévén fel, az ausztriai nem magyar tartományokkal való kereskedésben 13 milliomot vesztvén, 48 milliomot pedig nyervén, még nyeresége, vagy is tettleges kereskedési mérlege 35,000,000, azaz évenkint középszámmal 3,192,052 ezüst forintra ment. Ellenben a' külfölddel való kereskedésben évenkint 4,920,800 forinttal többet hozván be a' kivittnél, 11 esztendő alatt 54,000,000 fr. vesztett; 's igy mind a' német tartományokkal, mind a' külfölddel ü[illegible]edést egybe vévén 's a' 43 milliomnyi vesz-

a t j a.

A' 248 és 249 számhoz kötendő.

Év-szá	Veszteség		Egészben			
			Nyereség		Veszteség	
	fr.	k.	fr.	k.	fr.	k.
181	7531843	41			13651314	37
181	6416472	19			9964745	26
181	3681076	46			2848429	6
181	3600342	34	2880114	10		
1820	4402790	50			7756063	11
1821	6515788	22			4223165	43
1822	6794893	22			4819283	45
1823	5462282	16	2170247	35		
1824	3126661	2	10740344	9		
1825	4788940	7	8081677	59		
1826	1808718	3	478151	12		
Összesen	54128809	22	24250535	5	43263001	48

M

teségből a' 24 milliomnyi nyereséget lehuzván, marad veszteség összesen 19 milliom, azaz évenkint 1,728,466 forint ezüst pénzben.

Ezek a' magyar kereskedést altaljában terjesztvén elő, a' közlött harminczadi táblázatokra nézve több észrevétel van. Igy nevevetesen a) a' kivitt nemes érczeket ezekben fel nem találjuk, 's még rézből is csekély mennyiség tétetik-ki. Igaz ugyan, hogy a' bányatermékek inkább az ipar, mint kereskedés szüleményeinek tekinthetők, de ha meggondoljuk azt, miszerint a' többi kereskedési czikkek is részint mezei, részint kézműi ipar termékei, 's hogy a' felséges kincstár érczek beváltásáért minden évben tetemes summa pénzt ad ki, kétségenkivüli dolog, hogy bányatermékek mind a' forgó kész pénzt növesztik, mind a' tettleges kereskedési-mérleghez nem megvetendő súlylyal járulnak. Mivel azonban a' veretlen arany és ezüst kivitele törvényeinkben tiltva van, e' czikkek kereskedésiek közé nem is sorozhatók; egyedül a' rézre nézve jegyezzük meg, hogy ámbár nyers rezet Magyarországból a' többi ausztriai tartományokba, 's ezekből viszont Magyarországba behozni minden vám nélkül, vagy a' magyar k. kamara utján, vagy egyenesen Bécsbe folyamodóknak kiadatni szokott utlevelek (Passuales) mellett megengedtetik: mindazáltal ez utlevelek megszerzése költséges és sok időbe kerülő lévén, ezek nélküli korlátlan 's szabad kivitelért az országos kereskedési-küldöttség ő felségét országgyülésen megkérni javaslotta.

b) A' fenemlitett kereskedési-táblázatokból kivont adatok a' magyar kereskedés valódi állapotját, 's igy azt is, vallljon ez igazán szenvedőleges e' mintegy 2,000,000 forinttal, csak azért sem tüntethetik elő, mert az azokban foglaltatott kereskedési czikkek értéke, mind a' kivitelben, mind a' behozatalban szerfelett magasra becsültetett, 's a' valódi piaczi értéktől tetemesen különbözött; a) ezenfelül ugyanazon kereskedési-kelmék becse is 11 év leforgása alatt többször változott, minek okát ismét az 1817-ben megkezdett uj vámlajstrom kidolgozásában kereshetjük.

c) Ugyan ezen táblázatokból látható, hogy az 1822-ki évig az ausztriai német tartományokból esztendőkint 4—6 ezer mázsa kávé, 8—13 ezer mázsa czukor, a' külföldi országokból 4—6 ezer mázsa kávé, és 19 ezer mázsa czukor hozatott be; de már a' későbbi 4 esztendőben az ausztriai

örökös tartományokból csak néhány száz mázsa czukrot, és kávét, a' külföldről pedig az utolsó 3 esztendőben olly csekély mennyiségű czukrot találunk följegyezve, hogy néha a' kivitel a' behozatalt meghaladta. Ennek oka pedig az látszik lenni, hogy a' magyarországba szálitott gyarmati árukat a' harminczad-tisztség a' behozatali-vámjegyzékekből egészen kihagyta, mivel már ezek a' német ausztriai tartományokban megharminczadoltattak, ámbár az illyen áruknak is feljegyzésére az 1822. sept. 11. költ 26,607 számalatti felsőbb rendelet szerint utasitva vala. Ellenben megforditva a' török tartományokból igen sok pamut, nyers bőr, veretlen arany és ezüst hozatott be Magyarországba, 's harminczadoltatott meg a' magyar vámhivataloknál, melly portékák aztán minden vám nélkül vitettek-ki Ausztriába, 's igy a' fentebbi körülmény miatt a' magyar kereskedési-mérlegre káros következéseket nem huzhatni.

d) Végre az érintett kereskedési táblázatok szerint a' magyar kereskedésben tetemes rögtöni ugrások tapasztalhatók. Igy 1819-ig az ausztriai német tartományokkali kereskedése nehány milliommal szenvedőleges volt, 's a' mondott év után hirtelen 6 milliommal tettlegessé emelkedett.

Az előbocsátottakból világos lévén az, hogy némelly Magyarországba behozott áruk egyenesen Ausztria számára vétettek és megforditva, 's hogy a' vámjegyzékekben kitett kereskedési czikkek értéke a' piaczival meg nem egyezett, 's hogy Magyarország kereskedésében az erdélyi is benfoglaltatik, a' dugárusok által belopott portékákat pedig nem is emlitvén: természetes, miszerint az itt közlendő behozatali és kiviteli táblázatok a' magyar kereskedés valódi állapotját ki nem mutathatják ugyan, de némelly behozatali és kiviteli kereskedési czikkek apadása vagy növekedése által a' honi ipar és kereskedés mibenlétére igen használható felvilágositást nyujthatnak.

I. Szarvasmarha.

Évszám	Behozatott: az auszt. ör. tartományokból	Behozatott: külföldre	összesen	Kivitetett: az ausztr. ör. tartományokba	Kivitetett: külföldre	összesen
	Darab					
1816		57602	57602	136976	196	137172
1817		41669	41669	107661	211	107872
1818		27421	27421	102732	412	103143
1819		8913	8913	107653	21	107674
1820		12315	12315	103275	432	103707
1821		22380	22380	104512	1955	106467
1822		33478	33478	99074	1406	100480
1823		19690	19690	95878	10928	106806
1824		20791	20791	100407	10445	110852
1825		29337	29337	93706	15072	108778
1826		34220	34220	97201	17601	114802
1827		30895	30895	103724	18819	122543
Össz.		338711	338711	1252799	77498	1330297

2. Ló.

	Darab					
1816		146480 f.	f.	12605 d	24552 f.	f.
1817		175611 „	„	687 „	1800 „	„
1818		62299 „	„	167 „	800 „	„
1819		12869 „	„	2888 „	1600 „	„
1820		17540 „	17540 „	467022 f.	4480 „	471502 „
1821		35422 „	35422 „	219330 „	5130 „	224460 „
1822		75679 „	75679 „	147480 „	4800 „	152280 „
1823		42361 „	42361 „	191329 „	7357 „	198686 „
1824		8064 „	8064 „	197263 „	40835 „	238098 „
1825		4811 „	4811 „	239821 „	31742 „	271563 „
1826		21054 „	21054 „	178688 „	7176 „	185864 „
1827		67728 „	6772[illegible]	[illegible]05 „	12301 „	247606 „

3. Juh.

Év-szám	Behozatott: az ausztr. ör. tartományokból	Behozatott: külföldről	Behozatott: összesen	Kivitetett: az ausztr. ör. tartományokba	Kivitetett: külföldre	Kivitetett: összesen
	Darab					
1816				192284	527	192811
1817				204906	368	205274
1818				158403	384	158787
1819				163436	2309	165745
1820				83376	3087	86463
1821				181327	2401	183728
1822				175211	—	175211
1823				210169	61744	271913
1824				271979	67783	339762
1825				236659	72293	308952
1826				243960	53441	297401
1827				216878	30510	246388
Össz.				2337588	294840	2632428

4. Sertés.

Év-szám	Behozatott: az ausztr. ör. tartományokból	Behozatott: külföldről	Behozatott: összesen	Kivitetett: az ausztr. ör. tartományokba	Kivitetett: külföldre	Kivitetett: összesen
	Darab					
1816	191791			122400	435	122835
1817	133436			117826	10	117836
1818	120689			108398	1721	110119
1819	115376			140421	47	140468
1820	120287			137984	106	138090
1821	153482			153258	73	153331
1822	253897			174306	188	174491
1823	237643			199123	2876	201999
1824	231547			219665	3366	223031
1825	149333			188226	13207	201433
1826	196744			234137	29165	263302
1827	179847			226528	30457	256985
Össz.	2094072			[illegible]27	81651	2103923

5. Gabona, (Búza, tengeri, rozs, árpa, zab, köles).

Évszám	Behozatott: az ausztr. őr. tartományokból	Behozatott: külföldről	Behozatott: összesen	Kivitetett: az ausztriai örök. tartományokba		Kivitetett: külföldre		Kivitetett: összesen	
1816	pozsonyi mérő	pozsonyi mérő	pozsonyi mérő	2966952	p. m.	11762	p. m.	2978714	p.m
1817				2140548	—	6961	—	2147509	—
1818				22491[illegible]6	—	130286	—	2379422	—
						m á z s a			
1819				1671188		6279		1677467	
1820				1196608		19850		1216458	
1821				1060253		78464		1138717	
1822				1586471		41767		1628[illegible]38	
1823				917815		57946		975261	
1824				1400936		119222		1520158	
1825				1857488		145812		2003300	
1826				1661269		185202		1846171	
1827				1735734		144180		1879914	

6. Liszt és Maláta.

	Mázsa					
1816				41634	5777	47411
1817				22008	6568	28666
1818				27892	13372	41264
1819				24239	15455	39694
1820				16180	18351	34531
1821				11219	1907	13126
1822				44621	2313	46934
1823				27341	3535	30876
1824				38187	4303	42490
1825				72267	9686	81953
1826				77903	16803	94706
1827				53349	6466	59815
ösz.				456930	104636	561566

7. Gyapjú.

	Mázsa					
1816				101535	156	101591
1817				100792	222	101014
1818				110640	8	110648
1819				118783	71	118854
1820				119309	237	119546
1821				135606	5	135611
1822				137192	1601	138793
1823				142513	1350	143863
1824				173004	3403	176407
1825				163286	6137	169422
1826				162535	4564	167099
1827				190003	6802	196805
ösz.				1655098	24554	1679652

8. Bor.

Évszám	Behozatott: az ausztr. ör. tartományokból	Behozatott: külföldről	Behozatott: fr. pezsgő légely	Kivitetett: az ausztr. ör. tartományokba	Kivitetett: külföldre	Kivitetett: összesen
	Á k ó					
1816	9771	13 1/4	639	181941	34036	215977
1817	6786	1 1/2	800	129404	20727	150131
1818	17640	4 1/4	160	243632	73657	317289
	M á z s a					
1819	14466	2	390	301881	127354	429235
1820	6327	3	600	387789	61608	449397
1821	2977	11	200	322998	60641	383639
1822	2861	7	1580	246815	55988	301803
1823	2847	6	2170	324810	78170	402980
1824	2560	4	4344	369449	91361	450810
1825	3116	4	2110	416594	94570	511164
1826	2539	3	2350	307211	79174	386388
1827	4098	3	4410	302347	100788	403135

9. Pálinka.

Évszám			Rum és Arak			
	akó	pint		akó	akó	akó
1816	27038	145		12363	1679	13042
1817	27583	115		17824	980	18804
1818	7130	168		20298	671	20969
	mázsa	font		mázsa	mázsa	mázsa
1819	1845	7267		16402	1447	17849
1820	4366	4847		9370	407	9777
1821	3195	10731		7774	838	8612
1822	1175	14679		8679	614	9293
1823	2464	17832		6367	1314	7681
1824	2007	16480		9444	3304	12748
1825	2210	15559		7727	4827	12554
1826	968	15954		7259	1502	8761
1827	1168[illegible]	[illegible]59		5389	1327	6716

10. Dohány. 11. Kender.

Év-szám	Dohány – Kivitetett: az ausztriai örök. tartományokba	Dohány – Kivitetett: külföldre	Dohány – Kivitetett: összesen	Kender – Kivitetett: az ausztriai örök tartományokba	Kender – Kivitetett: külföldre	Kender – Kivitetett: öszszesen
	M á z s a			M á z s a		
1816	62697	18359	81056	10739	39	
1817	154786	12179	166965	11078	24	
1818	173915	50718	224633	11728	3	
1819	133390	43016	176406	10989	½	
1820	91612	57923	149535	10379	—	
1821	118997	51930	170927	12090	10 font	
1822	13446	61578	75024	14950	180 —	
1823	88201	27269	115470	11445	19mázsa	
1824	163740	34017	197757	13865	1404 —	
1825	171962	44078	216040	17086	7226 —	
1826	148637	52489	201126	15101	4107 —	
1827	71431	49750	121181	19584	12569 —	
össz.	1392814	503306	1896120			

12. Kávé. 13. Czukor.

	Kávé – Behozatott: az ausztriai örök. tartományokból	Kávé – Behozatott: külföldről	Kávé – Behozatott: összesen	Czukor – Behozatott: az ausztriai örök. tartományokból	Czukor – Behozatott: külföldre	Czukor – Behozatott: öszszesen
	M á z s a			M á z s a		
1816	5795	4666	10561	11761	6903	18664
1817	6959	5498	12457	11575	9822	21397
1818	6230	4757	10987	10797	9384	20181
1819	5772	4725	10497	9643	9733	19366
1820	4978	4981	9959	9415	9533	18948
1821	4668	5635	10303	17898	8960	26858
1822	4559	6192	10751	11963	10528	22491
1823	10	7643	7653	32	8160	8192
1824	7	7779	7786	9	5195	5204
1825	1	7861	7862	4	2590	2594
1826	9½	7953	7962½	3½	686	689
1827	1	8690	8691	4608	1249	5857

13. Czukorliszt. 14. Len.

Év-szám	Behozatott: az auszt. ör. tartományokból	Behozatott: külföldről	Behozatott: összesen	Behozatott: az ausztr. ör. tartományokból	Behozatott: külföldről	Behozatott: összesen
	Mázsa			Mázsa		
1816		1343		10476		
1817		1000		10660		
1818		1258		7732		
1819		3497		10285		
1820		5409		12665		
1821		8572		11959		
1822		8851		11960		
1823		11194		12061		
1824		12774		13958		
1825		16043		14248		
1826		13684		17718		
1827		14301		11580		

15. Olasz gyümölcs. 16. Faolaj.

	Font			Font		
1816	50634	297814	348448	75068	783371	858439
1817	54556	326200	370750	79590	779708	879298
1818	89601	374558	464159	124649	956867	1081516
1819	47868	409110	456978	73629	699910	773539
1820	46599	464019	510618	62845	850542	913387
1821	39227	425639	464866	70013	827821	897834
1822	41074	440212	481286	36476	831904	868380
1823	6649	410037	416686	5311	886752	892063
1824	23533	513468	537001	2275	1037582	1039857
1825	51967	535338	587305	1091	1061410	1062501
1826	77609	446827	524436	856	1031978	1032834
1827	116771	530137	646908	7049	1005260	1012309

17. Friss

17. Friss és aszalt gyümölcs. 18. Hamuzsir.

Év-szám	Kivitetett: az ausztriai örök. tarto-mányok-ba	Kivitetett: külföld-re	Kivitetett: összesen	Kivitetett: az ausztriai örök tarto-mányok-ba	Kivitetett: külföldre	Kivitetett: összesen
	Mázsa			Mázsa		
1816	8569	1348	9917	19905	1873	21778
1817	3589	63	3652	18259	—	18259
1818	6285	320	6605	17140	16	17156
1819	1212	1085	2297	19941	—	19941
1820	12775	1005	13780	20196	61	20257
1821	5067	965	6032	23611	—	23611
1822	10807	1230	12037	27182	408	27590
1823	25862	1431	27296	30837	1498	32335
1824	33059	2299	35358	40414	935	41349
1825	42575	1318	43893	42369	768	43137
1826	37711	2750	40461	45961	807	46768
1827	39742	2389	39131	47869	626	48495

19. Dió. 20. Mogyoró.

	Posonyi mérő			Mázsa		
1816	16145	1803	17948	1733	187	1920
1817	14997	326	15323	237	5	242
1818	23565	777	24342	195	25	220

Dió és Mogyoró.

	Mázsa		
1819	15312	2353	17665
1820	14860	2380	17240
1821	8155	1487	9742
1822	9156	2937	12093
1823	9715	2105	11820
1824	8292	2015	10307
1825	12950	2111	15061
1826	12420	2062	14482
1827	13645	1636	15281

21. Zsiradék. — 22. Fagygyú.

Évszám	Kivitetett (Zsiradék) az ausztr. ör. tartományokba	külföldre	összesen	Kivitetett (Fagygyú) az ausztriai örök tartományokba	külföldre	összesen
	Mázsa					
1816	2393	20	2413	658	22 font	
1817	2177	26	2203	1105	12 —	
1818	1960	190	2150	990	1 mázsa	
1819	2645	204	2809	5276	1½ „	
1820	3717	609	4326	6220	9 „	
1821	1824	184	2008	3809	—	
1822	1794	230	2024	5412	8	
1823	883	619	1502	2431	33	
1824	2828	2157	4985	12374	6	
1825	3775	1461	5236	12295	55	
1826	3770	2334	6104	22512	86	
1827	3659	2695	6354	20952	1531	

23. Méz. — 24. Viasz.

	Mázsa					
1816	7469	105	7574	403	277	680
1817	3518	—	3518	376	95	471
1818	8435	18	8453	239	50	289
1819	11538	65	11603	122	43	165
1820	13778	29	13807	336	120	456
1821	11876	26	11902	866	133	999
1822	12360	142	12502	949	179	1128
1823	10993	605	11598	789	157	946
1824	13625	729	14354	865	104	969
1825	12120	385	12505	806	325	1131
1826	13590	593	14183	1431	291	1722
1827	17416	1314	18730	2117	172	2289

25. Olaj (Repcze, len, kender 'stb). — 26. Mag (orvosi-kerti-festő-növény).

	Mázsa					
1816	5230	67	5297	3890	349	2304
1817	7421	27	7448	4455	5	4460
1818	4558	35	4593	4348	7	4355
1819	8127	19	8146	4726	56	4776
1820	10345	112	10457	9794	41	9835
1821	8737	20	8757	7219	23	7242
1822	14467	191	14658	7367	11	7381
1823	14296	[illegible]	14412	6369	94	6463
1824	16141	[illegible]	[illegible]141	5027	34	5071
1825	17066	[illegible]	[illegible]66	6783	58	6841
1826	27498	[illegible]	[illegible]22	1312	53	1365
1827	2311[illegible]	[illegible]	[illegible]80	7603	2082	9685

27. Timsó. 28. Gubacs.

Évszám	Timsó – Kivitetett az auszt. ör. tartományokba	Timsó – Kivitetett külföldre	Timsó – összesen	Gubacs – Kivitetett az ausztr. ör. tartományokba	Gubacs – Kivitetett külföldre	Gubacs – összesen
	Mázsa			Köböl 110 fontjával		
1816	1387	708	2095	130550	968	131518
1817	25189	285	25474	87474	5858	93332
1818	1667	620	2287	85412	270	85682
1819	4245	1022	5267	96935	88	97023
1820	2230	1382	3612	90843	542	91385
1821	2791	970	3761	111752	2875	114627
1822	6995	1344	8339	173158	650	173808
1823	4198	1407	5605	89477	433	89910
1824	5704	1283	6987	113109	228	113337
1825	3508	1637	5145	163765	731	164496
1826	3619	1671	5290	180544	871	181415
1827	8962	684	9646	115470	320	115790

29. Toll. Pehely.

	Behozatott az ausztr. ör. tartományokból	Behozatott külföldről	összesen
	Mázsa		
1816	1156	702	1858
1817	1023	377	1400
1818	1195	226	1421
1819	1827	976	2803
1820	1396	1639	3035
1821	1876	2001	3877
1822	3008	2384	5392
1823	4713	513	5226
1824	4945	298	5243
1825	4383	2162	6545
1826	8471	2832	11303
1827	5923	1278	7201

30. Nyers bőr.

Évszám	Kivitetett az ausztriai örökös tartományokba		Kivitetett Külföldre		Kivitetett Összesen	
1816	667365	darab	19422	darab	686787	darab
1817	467713	darab	24629	darab	492342	darab
1818	379194	darab	5849	darab	385043	darab
1819	504263	darab	798	darab	505361	darab
—	272	mázsa			272	mázsa
1820	496950	darab	12760	darab	509710	darab
—	302	mázsa			302	mázsa
1821	518574	darab	15605	darab	534179	darab
—	186	mázsa			186	mázsa
1822	12625	darab	145	mázsa		
—	4186	mázsa				
1823	27992	darab	846	darab		
—	9389	mázsa	263	mázsa		
1824	25336	darab	800	darab		
—	10444	mázsa	63	mázsa		
1825	26191	darab	1570	darab		
—	11005	mázsa	111	mázsa		

Behozatott az ausztriai örökös tartományokból.

Évszám	közönséges vasmű	kovács, lakatos portéka	öntött vasmű	aczélmű	vas-pléh
	Mázsa				
1816	40791	20789	2586	4516	4891
1817	47313	32765	2858	2677	4884
1818	48528	7621	2484	1807	4192
1819	40609	29885	2723	1554	4556
1820	37281	31176	3704	1690	5189
1821	29298	29728	2774	1719	4255
1822	29919	29247	3687	1892	4919
1823	39903	31767	4462	2788	4671
1824	39848	30151	4537	2095	3900
1825	35309	32781	4200	2046	5164
1826	38509	37741	4899	3331	5449
1827	35476	38948	4952	3000	7734
	ólommű	ólomrajz	vas és réz sodrony	veres réz edény	sárga rézmű
1816	6673	45	1691	73	982
1817	6048	46	2021	76	1055
1818	7080	30	1586	144	679
1819	5911	34	1765	93	789
1820	6950	45	1780	88	1149
1821	7316	34	1789	121	792
1822	6035	44	1791	52	918
1823	6279	29	1616	104	722
1824	4799	47	1801	183	938
1825	4895	55	1812	100	1194
1826	4106	74	2148	216	1071
1827	3511	60	2545	153	1090

Behozatott az ausztriai örökös tartományokból.

Év-szám	Gyapjú-szövet	Gyapot-szövet	Gyolcs-szövet	Mindenne-mű fonal	Készitett bőr
	M á z s a				
1816	25571	5727	24475	3153	5168
1817	12632	4800	11957	2533	5387
1818	9285	4268	8256	2553	4130
1819	11200	3581	24781	2922	3828
1820	12489	4171	27049	3802	4475
1821	12021	3989	25709	3462	3124
1822	14540	3941	28229	3989	3647
1823	13071	3140	26240	3017	2772
1824	12984	4369	26075	2716	2922
1825	14431	5161	29371	2835	2686
1826	18693	8910	35488	4890	3439
1827	23455	10101	42287	4111	3837

Behozatott selyemmű az ausztriai örökös tartományokból.

Év-szám	font	köteg	darab
1816	29437½	15303	28384
1817	27338	10177	35657
1818	17164	9244½	46868
1819	25950	7922½	17393
1820	33874	2359	10108
1821	26704	6532	32001
1822	24742		
1823	22960		
1824	26530		
1825	30263		
1826	45691		
1827	39828		

Behozatott az ausztriai örökös tartományokból.

Év-szám	Kőedény	Kalmármű	Csizmadia és szabó készmű	Galanteria pertéka	Kalap
	forint áru				darab
1816	45073½	293625	394459	151293	62091
1817	43113½	235323	393861	182803	57105
1818	26075¼	159640	254543	104613	47359
1819	14400½	180655	97044	41931	47844
1820	13619½	151446	99800	71243	46136
1821	63053	159895	84074	48565	39872
1822	58285 font	175394	86728	51840	32016
1823	66372 —	147896	69774	64780	31634
1824	99182 —	160851	71304	55032	27939
1825	149798 —	181814	79595	67603	19036
1826	128210 —	242295	82298	55400	24130
1827	175954 —	230202	100654	48335	25316

Behozatott az ausztriai örökös tartományokból.

Év-szám	Papiros		Könyv	Üvegmű	Vitriol	Sajt	Chioccolat
	Rizma		Font	Mázsa			
1816	27974		82638	1851	5467	1381	647
1817	31894		81805	2690	4693	1397	742
1818	30546		76475	2272	43[illegible]0	528	585
1819	3385	mázsa	72293	2345	3983	1142	534
1820	3623	—	69907	2364	4224	1236	567
1821	3371	—	53433	1852	4553	1[illegible]62	633
1822	3731	—	54608	1497	5464	1531	702
1823	4017	—	50373	1471	4329	1992	833
1824	3312	—	46943	1073	5234	1650	748
1825	2874	—	48118	1646	4315	2011	799
1826	3300	—	80423	2007	5495	1929	727
1827	3329	—	97712	1925	5836	2355	878

Behozatott az ausztriai örökös tartományokból.

Év-szám	Gyapjú-szövet	Gyapot-szövet	Gyolcs-szövet	Mindennemű fonal	Készitett bőr
	Mázsa				
1816	25571	5727	24475	3153	5168
1817	12632	4800	11957	2533	5387
1818	9285	4268	8256	2553	4130
1819	11200	3581	24781	2922	3828
1820	12489	4171	27049	3808	4475
1821	12021	3989	25709	3462	3124
1822	14540	3941	28229	3989	3647
1823	13071	3140	26240	3017	2772
1824	12984	4369	26075	2716	2922
1825	14431	5161	29371	2835	2686
1826	18693	8910	35488	4890	3439
1827	23455	10101	42287	4111	3837

Behozatott selyemmű az ausztriai örökös tartományokból.

Év-szám	font	köteg	darab
1816	29437½	15303	28384
1817	27338	10177	35657
1818	17164	9244½	46868
1819	25950	7922½	17393
1820	33874	2359	10108
1821	26704	6532	32001
1822	24742		
1823	22960		
1824	26530		
1825	30263		
1826	45691		
1827	39828		

gyonosság mellett, még kevesebb külföldi marhára van szükségünk.

A' *lókereskedés*, mind a' 12 esztendőt vévén fel, semmi haladásra nem mutat.

Ellenben a' kereskedési táblázatokból is láthatjuk, milly sebesen növekedett a' *juhtenyésztés* Magyarországban, 's milly nagy fontosságú ága legyen ez a' magyar nemzeti gazdaságnak. Az első hat évben évenkint 114,000, a' második 6 évben 165,000 mázsa gyapjut adhattunk-el részint az ausztriai örökös tartományoknak, részint külföldnek, 's ez időszak utólsó évében, 1827-ben csaknem kétannyi gyapjú vitetett-ki, mint az első esztendőben 1816-ban. Örvendetes eredmény az is, miszerint hajdani kevés jelentőségű külfölddeli gyapjúkereskedésünk, az utóbbi években tekintetet érdemlővé vált, az egy pár száz mázsából állott kivitel (némellyik esztendőben 100-ra se ment) 5—6000 mázsára szökvén fel. Juh, bárány, stb., az első 6 évben esztendőnkint középszámmal 165,000, az utolsó 6 évbenn 272,000 darab hajtatott ki külföldre 's az ausztriai tartományokba.

Sertést e' 12 év alatt Törökországból összesen 2,094,072, darabot hajtván-be, 's e' helyett az ausztriai örökös tartományoknak 's külföldnek 2,103,923 darabot adván el: világos, hogy sertéstenyésztésünk csak a' tetemes belső szükséget fedezi, de idegeneknek keveset adhatunk-el. Egyébiránt a' behajtott török sertések tengerivel 's makkal nagyobb részt nálunk hizlaltatván-meg, az átmeneti sertéskereskedésben még is nem megvetendő nyereségünk van.

A' *gabona-kivitel* mind az ausztriai örökös tartományokba mind külföldre 1824-től kezdve folyvást növekedett, 's ez utóbbi kivált három annyira szaporodot, mint vala az előbbeni 5 évben. Az 1829. első novemberi felső rendeletnél fogva a' Magyarországból az ausztriai örökös tartományokba szálitandó tisztabuzára mázsájától 15¼ ezüst krajczár, a' külső országokból behozottra 22¼ kr. beviteli vám szabatván: e' kedvezés következtében a' magyar buza, a' bajor, egyiptusi 's odessai buzávali még most is veszélyes concurrentiát ezentul könnyebben kiállhatja; ámbár azon 1,097,000 (714,000 fr. buza, 152,000 f. tengeri, 231,000 f. zab, árpa, 'stb.) forint értékű gabonát, mellyet az ausztriai német tartományok 1834—1837 évenkint külföldtől vásároltak, nagyobb vámbeli kedvezéssel Magyarország is kiszolg[illegible] olna.

A' *borkereskedés* még mindég sülyedő állapotban van, 's az évenkinti összes kivitel 350—500,000 mázsa közt ingadoz. Az utolsó 9 évben adott el bort Magyarország az ausztriai örökös tartományoknak 's a' külföldnek 3,815,000 mázsát, 's hozott be Ausztriából 40,000 mázsát, 's Francziaországból 18,154 légely pezsgőt. Csupán külföldre vitt ki középszámmal évenkint 80,000 mázsát; 's már 1834-ben *Becher* szerint csak 56,860 mázsát 454,880 ez. forintért, holott ugyan ez évben Ausztria külországoknak 117,030 mázsát 936,240 forintért adott el. Altaljában megfoghatlan, miként történhetik az, hogy az egész ausztriai birodalom, mellynek egyik országa a' magyar, Francziaország után leggazdagabb borházának tartatik, évenkint több bort veszen külföldtől, mint ad el. Hivatalos vámjegyzékek szerint, 1834—1837 az ausztriai birodalom évenkint 3,788,900 fr. árú bort hozott-be külföldről 's főkép Olaszországból, 's csak 1,365,500 fr. árút vitt ki 's igy minden esztendőben tisztán 2,423,400 forintot fizetett borért akkor, midőn a' magyar gazda vesztegetett áron sem képes e' termesztményétől megszabadulni. Itt hiba lehet! 's nem tudom, nem lenne e hasznosabb az egész birodalomra, ha a magyar borra mázsájától tett 2 ezüst forintnyi szerfelett magas kiviteli vám, az ausztriai örökös tartományokban leszállitatnék.

A' *dohánykereskedésben* folytonos növekedés vagy apadás nem mutatkozik. E' 12 év alatt középszámmal évenkint az ausztriai örökös tartományokba 116,067, Külföldre 41,942, összesen 158,009 mázsa vitetett-ki. Azonban az ausztriai birodalom későbbi vámjegyzékeiből ugy látszik, mintha a' magyar dohánykereskedés tetemest csökkent volna: mert 1823—1829 és igy 7 év alatt a' birodalom külföldtől évenkint csak 23,000, 's már 1834—1837 szinte évenkint 2,547,000 forint árú dohányt vásárlott, a' külföldre vitt magyar dohány értékén felül, melly 34,800 mázsára, 's 348,800 pengő forintra rugott.

Kender 1824-től kezdve évről évre több vitetett ki, kivált a' külfölddel való kereskedésben meglepő haladás észrevehető; mert egész 1824-ig alig vittünk-ki nehány mázsát, 's már 1824-ben a' kivitel 1404, 1825-ben 7226, 's 1827-ben 12,569 mázsára szökkent. Egyébiránt a' külfölddeli kenderkereskedés még sem érte el virágzásának azon fokát, mellyen hajdan állott, midőn magok az angolok (1827-ben látogattak meg utóljára) évenkint 40—50,000 mázsát vittek-el. *Lent* folyvást az ausz-

gyonosság mellett, még k... ...kint 10 — szükségünk.

A' *lókereske*... ...behoztunk 304,428 ...Fiuméból 1837-... mi haladásra ner... ...1839-ben 9709 font, 1841-...

Ellenben a... ...következtében az utolsebesen növek... ...évenkint *gubacs* egy hatoddal, *méz* nagy fontossá... annyival, *hamúzsir* szinte két annak. Az első... ...ausztriai örökös tartományokba és ben 165,00... örökös tart... ...harmaddal... ...az első 6 évben. só évében... az első... miszerin... désünk... pár s... se n... az... só... ta...

De a' repcze, len, dió 'stb. *olajkivitel* még nagyobb hanyatlást mutat az ujabb időkben nálunk elterjedő repcze termesztésnek és olajsutolásnak. Ugyanis 1816—1822 középszámmal évenkint 7100, 1822—1827 szinte évenkint 19,000 mázsa olajat adtunk el az ausztriai örökös tartományoknak és a' külföldnek. Ellenben a *faolaj-behozatal* esztendőnkint 10,000 mázsán ment.

A' behozataliczikkek közt első helyet foglal a' *posztó 's más gyapjusszövet*, mellyekből évenkint 16,000—20,000 mázsát hozunk-be, 's mint alább látandjuk Becher szerint 1834-ben a' kivitt 200,000 mázsa gyapjuért csak 4 millio ezüst forinttal kaptunk többet, mint mennyit a' posztóért 's más gyapjuszövetekért fizettünk.

A' *gyapotsszövetek* viselete is nagyobb divatba jövén, ezek behozatala szinte évről évre növekedik, 's ezekért jelenleg többet fizetünk, mint a' *gyolcsért*, melly különben a' posztó után legtöbb pénzt kivitt hazánkból.

Mennyi czukrot és kávét fogyaszt el Magyarország, erre nézve kereskedési táblázataink a' fentebb emlitett okból leghiányosabbak, 's ezekből csak azt tanuljuk, hogy tisztitott czukor évenkint kevesebb, 's helyette czukorliszt hozatott több be, mi a' honi czukortisztitó-intézetek nagyobb kiterjedésére, de nem számuknak szaporodására mutat, miután a' fiumei gyár épen az ujabb időkben szünt meg. Az egész ausztriai birodalomba, hivatalos vámjegyzékek szerint 1834 — 1837 évenkint 375,097 mázsa czukorliszt 16,897,100 forint értékben, 2118 mázsa tisztitott czukor 158,800 forintért, és 93,215 mázsa kávé 6,525,000 forint árú hozatott-be. E' summákból 's értékekből mennyi esnék egyenkint a' magyar birodalomra, melly az egész aus... ...árságnak kiterjedésre nézve többet felénél, népesség... ...harmadát teszi, közelitőleg meghatározni az ige... ...vagyonosság miatt nem merem.

Általjában az itt közlött kereskedési táblázatokból világosan láthatjuk, hogy földmüvelésünk több ágakban, 's kereskedésünk is több honi termesztményi czikkekben nevezetes haladást tett; de gyáraink, ha az újabb időkben nagyobb számmal felállitott, de egészen még nem állapodott répaczukorfőzőintézeteket kivesszük, aránylag szaporodni teljeséggel nem akarnak, valamint a' több szász ezer forintért behozatni szokott kész ruha-darabok is kézműi iparunk gyarlóságát mutatják. Veszt e vagy nyer Magyarország külső kereskedésében, azt e' táblázatokból ki nem tapogathatjuk; 's ha talán a' kereskedési mérleg számilag mellettünk állna is, én valódilag inkább veszteséget gondolok. Az ausztriai német tartományok, a' behozott árukért sokkal többet fizetnek, mint kivitt portékáikért kapnak, 's még is a' köz jólétet nálok növekedő virágzásban látjuk, mert a' behozott czikkek nagyobb részt ollyanok, mellyek további nemesités 's kidolgozás által többszörös értékre emeltetnek, 's munka nyujtás által sok száz ezer családnak élelmet szolgáltatnak.

Mi magyarok iparczikkből csak indigót és festőfát hozunkbe, amabból évenkint 190—200 (az egész ausztriai birodalomba 1834—1837 évenkint 6318 mázsa hozatott be), ebből 3000 mázsát (az egész ausztriai birodalomba szinte évenkint 77,373 mázsa hozatik-be). Többi behozatali áruink tisztán fogyasztéki czikkek, mellyeket mi további kidolgozás 's igy munka nyujtás nélkül használunk-fel. A' temérdek gyapjut, nyersbőrt, kendert, 'stb. nyersen eladjuk az ausztriaiaknak, 's tőlök ugyan e' termesztményeinket posztó, gyolcs, 'stb. alakban négy annyi árért visszavásároljuk. És kereskedésünknek illy nyomorult állapotja nagyobb figyelemre 's talán valahára tettre is buzdithatna bennünket. Hiszen nem lehet többé titok előttünk minden országnak azon kereskedési politicája: miszerint mindenik a' tisztán fogyasztéki-czikkeket, mint gabonát, bort, marhát, 'stb. maga kivánja előállitani, 's ezeknek más országokbóli behozatalát szerfeletti vámokkal terheli, 's teljesen csak annyiban nem tiltja meg, mennyiben nálok nélkül el nem lehet. Elég figyelmeztetés ránk magyarokra, hogy mi is visszonyosságot gyakoroljunk, 's gyárokat állitván, ne vegyünk másoktól ollyast, mit magunk is kiállithatunk. Az óhajtandó közönséges kereskedési szabadságot eddig csak *pium desiderium*ok közé sorozhatjuk; életbe még egy ország sem hozta. Maga a' hatalmas Albion bámulásig tökélyesitett műiparába 's

intelligentiájába bizakodva, legtöbb kereskedési czikkre nézve a' concurrentiától nem fél ugyan, sőt keresi, 's ezért a' szabad kereskedési eszmét legtöbbször pengeti; mindazáltal a' külföldi gabonára tett szerfeletti vám leszálitása által, még eddig tettleges példával nem ment elő. Kereskedési politicánkat tehát egészen meg kell változtatnunk, mert különben a' külső kereskedésen kivül még más számtalan magyar pénzt kifolytató csatornák bedugása hatalmunkban nem állván, félő, hogy a' régi „*maradjunk*" mellett, kiáltó szegénységünkön még a' váltók, bankok, vasutak sem lesznek képesek segíteni.

Mi a' magyar kereskedés legújabb állapotját illeti: erre nézve fájdalom! olly hivatalos vámlajstromokkal nem szolgálhatunk, mint a' millyeneket fentebb közlöttünk. Maga *Springer* bécsi egyetemi oktató 1840-ben kiadott statisticájában az ausztriai birodalom kereskedését is jelesül, 's hitelesen adván elő, Magyarországnak az ausztriai örökös tartományokkali kereskedéséről csak annyit emlit, hogy Magyarország behozatala az ausztriai örökös tartományokból 1834-ben volt 77,933,000, 's az ausztriai nem magyar tartományokba való kivitele 43,984,000 ezüst forint. Ezen adat *Becher* statisticai közleményéből vétetett, 's *Berghaus* közönséges statisticájában is ben találtatik, de már részletesen. Névszerint:

1834-ki évben	Behozatal	Kivitel
Marha, ló, juh, sertés . . .	1084840 fr. —	5468940 fr.
Gabona	604580 fr. —	6451680 fr.
Élelmiszerek (hal, narancs, czitrom 'stb.)	285590 fr. —	861470 fr.
Méz és viasz	7070 fr. —	643940 fr.
Füszerszám	1611910 fr. —	2356300 fr.
Dohány	10 fr. —	1803250 fr.
Italok	2369990 fr. —	1160440 fr.
Bányatermék	2295800 fr. —	1327130 fr.
Fa, és faeszközök	315870 fr. —	153660 fr.
Üveg és agyag edények . .	435400 fr. —	18020 fr.
Könyvnyomtatói müvek . .	149950 fr. —	18800 fr.
Kalmár portékák	793890 fr. —	61720 fr.
Kész ruhák	242750 fr. —	61680 fr,
Gyapju	186560 fr. —	19038140 fr.
Gyapjuszövet	15831130 fr. —	383510 fr.
Gyar	32370 fr. —	56150 fr.

1834-ki évben	Behozatal		Kivitel
Gyapotszövet	44152930 fr.	—	10390 fr.
Kender és len	333430 fr.	—	500460 fr.
Gyolcs és vászon	3982930 fr.	—	126830 fr.
Minden nemü fonal	1020530 fr.	—	62390 fr.
Selyem	461880 fr.	—	381360 fr.
Selyemszövet	1166610 fr.	—	1760 fr.
Nyers és készitett bőr	648760 fr.	—	1428310 fr.
Más földtermék	106740 fr.	—	1681460 fr.
Műtermék	311770 fr.	—	38350 fr.
Összesen	77938290 f.[b]	—	43984150 fr.
			pengő pénzben.

1838-ban pedig szinte *Becher* a' magyar korona tartományai 's az ausztriai birodalom közti kereskedés kimutatását ekképen adja:

Fő áruczikkek	Behozatal		Kivitel
Marha	1330444 fr. 40 kr.	—	6583054 fr. 22 kr.
Mezei termék	512195 fr. kr.	—	10897832 fr. 31 kr.
Eleség	274037 fr. 39 kr.	—	1264277 fr. 20 kr.
Méz és viasz	6444 fr. 2 kr.	—	707266 fr. kr.
Füszeráru	1680720 fr. 24 kr.	—	3652357 fr. 21 kr.
Dohány	17 fr. 28 kr.	—	3264870 fr. 45 kr.
Italnemű	337439 fr. 36 kr.	—	1266410 fr. 48 kr.
Bányatermék	2710446 fr. 29 kr.	—	1409458 fr. 45 kr.
Faáru	462121 fr. 13 kr.	—	275579 fr. 48 kr.
Üveg és agyag áru	575282 fr. 26 kr.	—	48838 fr. 37 kr.
Könyvnyomati áruk	208462 fr. 41 kr.	—	40321 fr. 31 kr.
Szatócsáruk	416865 fr. 38 kr.	—	72281 fr. 36 kr.
Ruházat	361996 fr. 41 kr.	—	80857 fr. 15 kr.
Nyers gyapju	159001 fr. 44 kr.	—	27683443 fr. kr.
Ebbeli készitmény	17912807 fr. kr.	—	275232 fr. 48 kr.
Nyers pamut	93176 fr. kr.	—	11925 fr. 12 kr.
Ebbeli készitmény	64084602 fr. 18 kr.	—	31296 fr. kr.
Len és kender	305428 fr. kr.	—	304459 fr. 6 kr.
Ebbeli készitmény	5002720 fr. kr.	—	195472 fr. kr.
Fonal minden neme	933156 fr. kr.	—	100180 fr. 27 kr.
Selyem	361179 fr. 15 kr.	—	306316 fr. 30 kr.
Ebbeli készitmény	1955780 fr. 54 kr.	—	4698 fr. kr.
Nyers kikészitett és szőrös bőr	1056072 fr. kr.	—	1539548 fr. 21 kr.
Természeti készitmény	103795 fr. 36 kr.	—	1601562 fr. 36 kr.
Művészeti, gyári, 's mesterségi készitmény	557288 fr. 17 kr.	—	56555 fr. 2[illegible]
	[illegible]70 fr. 45 kr.	—	61784121 fr. [illegible]

Külfölddel való kereskedés 1834-ben.

	Behozatal	Kivitel
Magyarország	8169920 fr.	— 5451870 fr.
Erdély	3341240 fr.	— 2146660 fr.
Magyar birodalom	13511160 fr.	— 7598530 fr.

Az általunk közlött kereskedési táblázat szerint 1826-ban Magyarországnak ausztriai tartományokkal kereskedése im ez volt:

Behozatal	36988528	for. ez. pénz.
Kivitel	39285397	for. ez. pénz.
Nyereség	2284869	for. ez. pénz.

Külfölddeli kereskedése Erdélylyel együtt.

Behozatal	8644819	for.
Kivitel	6836101	for.
Veszteség	1808718.	for. ez. pénzben.

Becher szerint pedig Magyarország mind az ausztriai tartományokkali, mind külföldi kereskedésében vesztett, sőt az ausztriai tartományokat illetőleg vesztesége 1834-ben 33949140, 1838-ban 39712358 fr. 35 kr. pengőre ment volna. Ez azonban hihetetlen, 's itt meg kell jegyeznünk, hogy ámbár némelly egyes kereskedési czikkek, összehasonlitva az általunk közlött hivatalos táblázatokkal, nagyobb részt egymáshoz közelitvén, hiteleseknek látszanak: mindazáltal több czikkre nézve, főkép a' gyapotszövetek és italok behozatalára tetemes hibának kellett becsúszni. Ugyan is a' *Becher* jegyzékeiben a' Magyarországba behozott gyapotszövetek 44152930, 's 1838-ban 64084602 forintra tétetnek, holott az egész ausztriai birodalom 1834 — 1837 évenkint gyapotszövetet külföldre 1798400 fr. értékben vitt ki: továbbá Springer bécsi egyetemi professor 1840-ki statisticája szerint az ausztriai birodalomban feldolgozott gyapot értéke 1837-ben összesen csak 47873556 forintra tétetik. Hogy lehessen már Magyarországba magába többet kivinni, mint mennyi az összes gyapot műértéke, ezt meg nem foghatom. Hivatalos kereskedési táblá-

tok szerint Magyarországba 1827-ben mégcsak 10,101 mázsa potszövet hozatott-be, kerek számmal 8,100,000 p. forint ben.

Továbbá szinte hihetetlen dolog az, hogy 1834-ben Ma- ság az ausztriai örökös tartományoknak italokért 1 millió forintnál több pénzt fizetett volna, mint mennyit eladott italért kapott. Mert igaz ugyan, hogy az egész ausztriai birodalom külföldnek többet fizet borért mint ad el; de Magyarország maga kevés bort veszen idegenektől, 's ez tartja ki inkább italokkal nagyobb részt az ausztriai nem magyar tartományokat is, mint ezt a' közlött kereskedési táblázatokból láthatjuk, mellyek szerint 12 év alatt (1816—1827) Magyarország égett italokból is mindég többet vitt ki Ausztriának, mint vett, borból pedig száz annyit adott el, mint a' mennyit behozott.

a) Igy p. o. a' kávé mázsája 70 p. forintra tétetik, holott ennek piaczi ára Triestben 36 forint volt,

b) Magyarországnak az egyes ausztriai tartományokkal való kereskedése, 1834-ben ez vala:

	Behozatal	—	Kivitel
Alsó-Ausztria - - - -	49916300 fr.	—	29378810 fr.
Felső-Ausztria - - - -	480 fr	—	21740 fr.
Csehország - - - -	6200 fr.	—	56410 fr.
Morvaország - - - -	17423000 fr.	—	8931830 fr.
Stájerország - - - -	1716640 fr.	—	2155920 fr.
Illirország - - - -	420920 fr.	—	866750 fr.
Tirol - - - - -	3780 fr.	—	4820 fr.
Galiczia - - - - - -	8436180 fr.	—	2357730 fr.
Lombardia - - - - -	5220 fr.	—	29810 fr.
Velencze - - - - -	4540 fr.	—	180330 fr.
	77933290 fr.	—	43984150 fr.

81. § Átmeneti kereskedés.

Magyarországot dél és kelet felé nyers termékekben gazdag országok, nyugotra iparüző nemzetek környezik, mellyek az előbbi országok termékeit első élelembeli szükségeik fedezése, vagy további nemesités végett élénken keresik, 's a' közbenjárónak érdemlett diját örömest megfizetik, saját műtermékeikből némellyeket cserében visszaszálitásra is szolgáltathatván. E' kedvező fekvés a' legszebb alkalmat nyujtja Ma-

gyarországnak arra, hogy nyereséges átmeneti és szállitási kereskedést folytasson, ámbár a' délázsiai termékeknek azóta, hogy a' keletindiai tengeri út feltaláltatott, nem kelletik szükségesképen Magyarországon által nyugoti Európába szállitatniok, de a' duna- fekete-tengeri hajózás megerősödésével nagyobb részét e' hajdan virágzó átmeneti kereskedésnek még is visszanyerheti.

Jelenleg Törökországból, 's Fiumén által a' déli tartományokból hoznak főképen macedoniai gyapotot, török fonalat, kordoványt, déli gyümölcsöt, gyarmati árukat, szappant, faolajat, viaszt, tengeri halat, 's hajtanak be szarvasmarhát 's kivált sertést, és mind ezek tovább szállitatnak az ausztriai német tartományokba, Porosz és Szászországba, Lengyelországba 's az orosz birodalomba, innen prémbőröket, lent, fagygyut hozván vissza. E' kereskedésben legnagyobb részt veszen Pest, ezután Zimony, Fiume, Károlyváros, Nagy-Kanisa, Sopron, Eszék, Temesvár, Kassa, Eperjes. Általjában véve ezen kereskedés, ámbár a' kormány az átmeneti vámokat leszálitotta, több áruktól pedig épen semmi harminczad nem vétetik, még is mind eddig csak türhető állapotban, vagy épen elhanyagolva van, 's az egész többnyire görögök, czinczárok kezein megy keresztül.

H a j ó z á s.

82. §. Tengeri hajózás.

Az adriai tenger segedelmével a' magyar kereskedésnek tágas viziut van nyitva, melly a' legtávolabb eső piaczok meglátogathatását könnyiti, 's részt enged a' világkereskedésben. A' kikötők e' tengeröböl partján, a' magyar birodalom részéről is elég számosak, kényelmesek és bátorságosak; hajóépületi fákat szépeket 's bőséggel szolgáltat maga a' Magyar Tengerpart, de még inkább a' károlyvárosi katonai végvidék és Zágráb vármegye, annyira, hogy ezekből külföldieknek 's főképen francziáknak is adhatunk el; a' tengerparti lakosok tudományos kiképeztetés által nem tünnek ugyan ki, de azért terméketlen sziklás földjök miatt gyermekségüktől fogva hajózásra kénvszerittetvén, ügyes, bátor gyakorlati hajósok és matrózok reszet, vasat nagy mennyiségben adhatnak.

És

És mind ezen kedvező körülmények mellett, valljuk meg, tengeri kereskedésünk csecsemő korban sinyled. Mik lehetnek e' tüneménynek okai, azokat történetkönyveinkből, politicai 's közgazdasági helyzetünkből könnyen megmutathatnók, de ezek taglalása jelenleg czélunk körén túl esvén, elég legyen ez uttal a' legfőbb akadályt megemlitenem, melly abban áll: hogy az anyaország a' tengerparttól magos kopár bérczek által választatik el, mellyek az áruknak tengelyeni szállitását felette költségessé, lassuvá, és bizonytalanná teszik, nem is emlitvén azt, miszerint számos hajózható folyóvizeink közül egyetlen egy sem ömlik az adriai tengerbe. E' fő akadályon segitettek ugyan némileg az emlitett bérczeken átvitt költséges országutak; de mind ez kevés, 's mi, kik olly sokat és örömest beszélünk a' tengerpartunkkali összekapcsoltatásunkról 's tengeri kereskedésünk megnyitásáról, ugy látszik, ezeknek fontosságát még sem érezzük igazán, mert különben az erre vezető eszközök elhanyaglását megfejteni nem tudjuk.

Jelenleg a' partihajózás még legnagyobb fontosságú, 's ez tartja összeköttetésben a' számos szigeteket, 's az ausztriai birodalom kikötőhelyeit. Az erre alkalmazott hajók többnyire csekély tonnaterhüek, mert ezek könnyebben kormányozhatók, sebesebben megrakodhatnak, 's rakott áruikat hamarébb eladhatják. Ezeken kivül vannak nagy tengeri hajók is, mellyek megszokták keresni az olasz státusok, Görögország, joniai szigetek, török birodalom, az ázsiai keleti és afrikai északi tartományok kikötőit, 's most igyekeznek olly árukat visszahozni (déli gyümölcsöket, halakat), mellyek ezelőtt idegen hajók által szállitattak révjeinkbe. A' széles Oceanon, 's más tengereken hajózás a' gibraltari szoroson át, az amerikai kereskedési viszonyok változtával mind inkább nagyobb kiterjedést nyer. Északamerikai szabad Státusok, 's Brazilia, mellynek politicai 's gazdasági állapota naprul napra fejlődik, az ausztriai birodalombeli és igy a' magyar hajósoknak is barátságos feltételek alatt állnak nyitva.

Tengeri kereskedés üzésére *szabadságlevelek (Licensen)*, *tengeriutlevelek (Seepässe)*, és *patensek* váltása szükséges. Szabadságlevelek az illető révhivataltól a' *kisebb*, tengeriutlevelek az illető kormányszéktől a' *nagyobb* partihajózásra, patensek a' cs. k. udvari kamarától a' széles tengerihajózásra szoktak kiadatni, ha a' törvényesen megkivánt dolgok nem hibáznak. Különösen követeltetik, hogy a' hajóbirto-

kos vagy patron ausztriai alattvaló, 's lakása az ausztriai birodalomban legyen, 's magát lekötelezze, miszerint hajójához legalább két harmadrészben ausztriai alattvalókat alkalmazand, 's azon körön, mellyre a' szabadság 's tengeriutlevél adatott, tul nem lépend. Használata az ausztriai hajózászlónak, melly két veres, és közbe egy fejér vonalból áll, szabály szerint csak szabadságlevél, vagy patens mellett engedtetik-meg. A' kis partihajózás csak egy tartomány kikötőhelyei közt szoritatik, a' nagy partihajózás az adriai tengernek minden partjára kiterjed. A' kereskedés könnyitésére e' tengeri oklevelek érvényességi ideje 3 esztendőről 6 esztendőre emeltetett.

Az egész ausztriai birodalombeli kereskedési-hajósereg számlált 1837-ben ***nagy tengeri hajózásra*** 516 patentirozott hajót 105,400 tonnateherrel, 's 60?0 hajóslegénynyel. A' ***nagyobb partihajózásra*** felszabaditott hajók száma volt 1320, 48,300 tonnateherrel, 's 5600 matrózzal. ***Kissebb partihajózást*** gyakorolt 1345 hajó, 10200 tonnateherrel, és 4200 legénységgel. Ebből esett a' magyar birodalomra

	Nagy tengeri hajózásra		Nagy partihajózásra		Kis partihajozásra	
	Hajókszáma	Tonna teher	Hajókszáma	Tonna teher	Hajókszáma	Tonna teher
Magyar tengerpartra	47	12100	79	3430	69	250
Katonai végvidékre	2	310	38	1030	58	200
Dalmátországra	23	4650	387	9780	778	5030
Összesen	72	17060	504	14240	905	5480

A' magyar nevezetesebb kikötők: ***Fiume***, az arsenaljáról 's hajóépitőgyáráról ismeretes ***Portóré***, továbbá ***Buccari***, a' katonai végvidéken a' szük és a' bórának kitétetett ***zengi***, és az ennél minden tekintetben alkalmasabb ***carlopagoi***. Legelső hajózási és kereskedési hely ezek közt Fiume, melly maga 31 nagy hajót bir, 8169 tonnateherrel. Hajóslegénysége 410 főből áll. Kikötőjébe 1836-ban érkezett nagy hajó ***terhelve*** 30, 6714 tonna teherrel, 203841 pengő fr. áruval, ***üresen*** 83; kormányszéki tengeriutilevéllel utazó hajó ***terhel-***

ve 771 (622 ausztriai, 136 egyházbirodalombeli) 28930 tonna teherrel, 1024888 fr. áruval, *üresen* 291. Tengeri szabadsággal csupán saját kormányaik tengerkörén, *terhelve* 1204 ausztriai hajó, 6610 tonna teherrel, és 116376 fr. áruval. — Ellenben kiment az első rendbeli hajókból *terhelve* 96, — 21571 tonna teherrel, 's 76?,5?7 fr. áruval, üresen 11; a' második rendbeliekből *terhelve* 734 hajó, 28409 tonna teherrel, 1,114,402 fr. áruval, *üresen* 324; a' harmadik rendbeliekből *terhelve* 595 ausztriai hajó, 4032 tonna teherrel, és 85521 fr. áruval, *üresen* 1383. Behozatott összesen 1355105 forint árú, kivitetett 1962510 fr. értékű, nyereség: 607105 ezüst forint. Fő behozatali czikkek voltak: bor, gabona, gyármű, faolaj; kiviteli czikkek: fa, donga (legtöbb Marseillbe), rongy leveles dohány. a)

A' mi nagyobb hajóink még igen ritkán látogatják meg a' keleti és északi tengert, Norvég, Holland, Porosz, Svéd, Dán, Orosz országokat. Az angolok portékaikat szinte saját hajóikon szokták révjeinkbe hozni, itten visszarakodásra magyar nyers termékeket vásárolván össze. Az északamerikai státusokat, Braziliát több, Konstanczinápolyt, Görögországot, joniai szigeteket, Maltát, Smyrnát, Alexandriát, Scutarit, az olasz státusokat pedig legtöbb hajó keresi meg; mi arra mutat, hogy hajóinknak még untig dolgot ad az adriai és középtengeri kereskedés is, 's ezért a' messzi tengerekre való költségesebb és veszélyesebb hajózás gyarló lábon áll, mert erre több forgótőke, gyarmatok, vagy legalább a' föld különböző vidékein kereskedési telepitvények lennének szükségesek, millyeket mi egy hamar nem is reménylhetünk.

a) Milly csekély legyen a' fiumei tengeri kereskedés a' triesztivel összehasonlitva, onnan megtetszik, hogy a' trieszti kikötőbe ugyan az 1836-ki évben 8485 hajó érkezett meg, 's 8308 hajó vitorlázott-ki. A' behozott áruk értéke 63.167,000 p. forintra (és igy közel 50 annyira mint a' fiumei behozatal), 's a' kivitt portékák becse 45,363,000 ezüst forintra ment.

83 §. b) Folyóvizi, csatornai hajózás.

Magyarországon számos folyók vannak, mellyek nagyságuk és mélységüknél fogva áruk szálitására alkalmasak. E' két tulajdon azonban nem határozza el mindég ezek használatát. Sok közülök sziklás mederrel, vizomlásokkal, fövény-

torlatokkal bírván, vagy nehezíti a' hajózást, vagy ezt lehetetlenné teszi. Folyóink felosztása szinte nem kedvező; mert az ország északi része a' délivel, közepe Erdélylyel és Stájerországgal, 's a' nagy tömeg folyóvizi uton nincs kapcsolatban a' magyar tengerparttal; Dunánk torkolatja pedig idegen kezekben van, melly körülmény sokat levon azon haszonból, melly e' vizi összeköttetésből nyerhető lenne.

Mind ezen akadályok ellenére, alig van honunkban kissé nagyobb folyóviz, melly környékbeliektől nyers termesztményék 's ritkábban műtermékek szállítására ne használtatnék. Első helyen fénylik ezek közt a' pompás *Duna* folyam, melly már azért is nevezetes, mivel minden nagyobb folyónkat magához veszi, országunk szivén keresztűl legdúsabb vidékeinket öntözi, 's kapcsolatban tart a' müvelt Németországgal, 's a' gazdag tenyészetű kelettel. Folyása hazánk határain belől Posonytól kezdve nyugodt, de esete Gönyűig (12 mfd) csekély lévén, számtalan kisebb nagyobb szigeteket képez, 's fő menetelét gyakran változtatja, a' honnan e' közön gőzhajók csak nagyobb viz idején mehetnek akadálytalanul, 's a' közönséges hajók szeles időben több napokig kénytelenek egy helyben veszteglení. Gönyűtől kezdve a' Bánságig rendesebb folyással bir, hanem itt Drenkova és Orsova körül a' partjait beszegő hegyek a' viznek nagyobb sebességet, örvényeket, szorosságokat, 's helyenkint ragadó esetet okoznak. Viz ellen lovak erejével (1 lóra 100 mázsa teher számittatván) történik a' hajózás, melly azonban a' jó parti utak hiánya, 's a' számtalan hajómalom miatt nem csak terhes, hanem költséges is. A' használtatni szokott hajók rendesen alacsonyak, nehezen kormányozhatók, 's lágy fából épültek, 's ezért kevés ideig (3 esztendeig) tartók.

Ez oknál fogva a' dunai hajózás közönséges hajókkal csak az ország határáig, 's legfeljebb Bécsig terjed. E' városba Magyarországból évenkint 500—1000 hajó vonatik fel nyers termékekkel, főkép gabonával 3000—6000 mázsáig terhelve, visszajövet mindennemű műterméket, 's átmeneti portékát hozván.

Egy rendkivüli eredményekkel biztató tünemény, melly a' dunai hajózásba új életet öntött, 's melly Europának legfontosabb kereskedési utjává válhatik: a' *gőzhajózás* behozatala. Már 1819-ben megtétetett az első próba, a' Dunán gőzösön [...]málni; de a' gyakorlati tapasztalat, 's a' részvét hiánya

dugába döntök a' gyenge vállalatot. Erre 1830-ban egy szabaditékos gőzhajó-részvényes társaság állott össze, mellynek a' következő évben meginditott gőzöse (I. Ferencz) biztos reményt nyujta arra, miszerint illynemű hajók használata, e' folyamon, mind áruk, mind személyek szállitására legnyereségesebb vállalattá erősödhetik. 1832-ben már 2 gőzös járt rendesen Pest és Gönyű, 's ismét Pest és Zimony közti vonalokon. Hogy azonban ez új intézkedés nagyobb kiterjedést nyerjen, 's ut nyitassék azon szomszéd déli 's keleti tartományokba, mellyek lassankint az europai müveltséget befogadván, némi jelentőségre emelkedtek; ennélfogva az illető tartományok (a' fényes porta, Szerb és Oláh országok) megegyezésével az alsó Duna (Orsován felül és alul) szabályozására, gróf Széchényi István vezérlete alatt királyi biztosság neveztetett-ki. A' mederben lévő sziklák kipuskáztatásával még folytak a' szabályozási munkák, midőn 1834-ben az *Argo* gőzös keresztűl hatván a' félelmes vaskapui szirtokon, Galaczra diadalmasan eljutott, 's Moldvának első kereskedő városáig szerencsésen utat tört. Később a' társaság csüggedetlen elszántsággal, temérdek költségek koczkáztatásával vállalatát évrül évre öregbitvén: a' rendes gőzhajózás Linz és Konstanczinápoly, Smyrna, Trapezunt, 'stb. levantei kikötők közt megnyitatott.

A' gőzhajók jövedelmezésire nézve utazóktól és áruktól, megjegyezzük, hogy az utazók jegyzéke

1839-ben összesen	105926	utast mutat ki
1840-ben pedig	125293	
következőleg	19367	utazóval többet.

Az áruk jegyzéke szerint

1839-ben összesen	270313	kötegben	348983	mázsa
1840-ben pedig	280475	kötegben	368683	mázsa szálliták,
tehát 1840-ben	10162	kötegben	19700	mázsával több.

A' hajók tiszta jövedelmezése, a' hajózási költség levonása után, 1840-ben imez volt:

10 folyami gőzös után	350270	fr.	42	kr.	p.p.
7 tengeri gőzös után	247905	fr.	55	kr.	p.p.
17 gőzhajó összesen	598176	fr.	37	kr.	p.p.
ehhez járul escompto nyereségül	8937	fr.	55	kr.	p.p.
ös[illegible]	[illegible]7114	fr.	32	kr.	p.p.

Ha e' bevételből lerovatik az általános költség, melly közt a' közönséges lerovások is foglaltatnak, összesen 308,289 fr. 9 kr. p. p.; kamatokra 1840-ik évre 131,256 fr., ugy tiszta haszon gyanánt marad 167,575 fr. 23 kr. p. p.

A' társaságnak 10 év lefolyta alatt fő czélja volt a' hajózási időt lehetségig megröviditeni, 's az előjövő akadályokat legyőzni. Az első késedelmezést okozták az alsó Dunánál, az Iszlász, Greben, és Juszk helyeknél lévő vizrohanások Orsova és Drenkova közt. Erre nézve a' grebeni sziklák mentiben már pompás országut vágatott ki, hogy az árukat és utasokat szárazon tovább lehessen szálitani. Mivel azonban minden átrakodás csakugyan kényelmetlen és költséges, ennek elháritására, részint kisebb 10—12 lóerejü gőzösök használata, részint csatornák ásatása inditványoztatott: miután Iszlásznál illyet a' folyam medrében is lehetne ásni; Orsován alul a' Vaskapunál pedig már maga a' természet egy jobbra kiszakadó Dunaág által erre mintegy utat mutatni látszik. Azonban e' kényes pontot Orsova és Drenkova körül, azzal reménylette a' társaság elmellőzhetni, hogy 1841-ben közvetlen összeköttetés lépend életbe Bécs és Orsova közt. E' szolgálatot, *István* uj vasgőzös teljesitendi, mi által sok kényelem fog az utazóknak nyujtatni, 's a' keleti ut egyszersmind két nappal kurtitatni annyira, hogy Bécsből 10-ik nap már Konstanczinápolyba megérkezhetni. Ugyan is a' Czernavoda és Kusztendzse közti vonal használatát a' porta megengedvén, jövendőben (mig talán e' völgyön át csatorna ásatnék) az utasok e' szárazuton fognak tovább szálitatni. E' szárazut által meggazdálkodtatik azon nagy kerülő, mellyet a' Duna itten észak felé Moldvának 's Bessarabiának folyván, képez. Végre, hogy a' társaság hajói naponkint, kényelmesen és olcsón járhassanak, erre nézve felhatalmazta az igazgatóságot dunai gőzösek épitésére 600,000 ezüst forintot forditihatni. Ennek következtében a' már meglévő 17 gőzhajóhoz 1841-ben 5 uj vasgőzös szolgálatba lépend, egyszersmind a' vitelbér is valamennyire leszálitatván.

A' Duna után a' *Tissa* leginkább használtatik hajózásra, 's itt a' vitorlák alkalmazása is eszközölhető. E' viznek folyása lassu, sőt lomha, nagy részt szakadatlan sikságon kigyódzván keresztül; partjai alacsonyok és gyengék, mellynélfogva a' partiutak roszak, 's a' viz elleni hajózást fáradságossá, 's [illegible]ién lehetlenné teszik. Felfelé a' hajózás közönsége-

sen csak Szegedig gyakoroltatik (néha feljebb is, de kimondhatlan vesződséggel és idővesztéssel), a' felső vidéknek gabona, dohány, bor szálitatván, 's helyettök só, tüzi és épületi fa hozatván le. E' szálitással foglalkozó hajók száma 3000-re becsültetik. A' *Maros* és *Temes* a' Tiszának mellékvizei nagyságukhoz képest nem használtatnak elegendőkép; többnyire sót és fát hordanak rajtuk déli Magyarországba. A' hármas *Körös* vize szinte csak faszálitásra használtatik.

A' *Vág*, *Garan*, *Mura*, *Dráva* folyói egymáshoz sokat hasonlitnak, mind esetüket, mind medrüket, mind környékeiket tekintve; a' honnan a' hajózás ezeken csaknem egyenlő akadályokkal küszködik. A' Mura, Stájerországban közel 300 ölnyi esettel birván, ragadó és sebes, részenkint magas és meredek partú, 's gyakran szűk ágyába nagy mennyiségű viz szorittatik össze, mellynélfogva lefelé talpokkal 's kompokkal csak Judenburgtól kezdve hajókázható; a' viz elleni hajózás több próba után sem sikerült. Grécztől kezdve 300 mázsa terhű hajók járnak rajta, mellyek Magyarországba főkép vasat, fenyőfákat, gyümölcsöt hordanak. A' Dráva, Stájer és Karinthia országokban csupán talpakkal hajózható; de hazánkban elérvén azon vidéket, mellyen folyása csendesül, nagyobb hajókra is alkalmazható. Eszéknél 500—1000, lentebb 3000 mázsás hajót elbir, hanem sodrának gyakori változtatása, a' partiutak hiányos volta a' könnyű hajózást szerfelett akadályoztatják, 's visszafelé csak Barcsig lehetséges a' hajózás. A' Vág és Garan vizek a' rohanó sebesség, a' mederben lévő sziklák, 's fövenytorlatok miatt nem engedik meg a' rendes, 's különösen a' folyamelleni hajózást, 's ezért főkép szálfák leusztatására használtatnak. A' Vág, Guttân alul 900 mázsa terhű hajót hordoz, 's ezen folyamellen, gabonahajók Negyedig feljutnak.

A' *Morva* vize egyedül tüzifa szálitásra használtatik.

A' *Száva*, eredetétől kezdve Gurkfeldig homokos és sziklás mederben, nagy esettel, innen tovább homok-agyagos ágyában lassan folydogálván, medrének szabályoztatása által (1799—1801) mint viziut sokat nyert, miután ez által nem csak a' hajózás könnyebbé, hanem a' lovak alkalmazása is lehetségessé tételék. A' rajta járó hajók, a' folyam felső részén 150, alól Magyarországban 3000 mázsa terhüek, déli Magyarországból Horvátországba nyers termékeket 's főkép gabonát szálitanak, ámbár a' folyamelleni hajózás a' sok ka-

nyarulat 's partiutak hiánya miatt ha nem veszélyes is, de mindenesetre fáradságos és lassú. *Sophia* gőzös 1838-ban felfelé próbautat tévén, 's Zimonyból sept. 6-kán délutáni 2 órakor indulván, sept. 10-kén délutáni 1 ½ órakor Sziszekre érkezett, 's igen kevés akadályra talált, mi biztos reményt nyujta egy jövendőben keletkezendő gőzhajózásra.

A' Száva folyam fontosságát még sokkal emeli a' *Kulpa* folyóvize, melly vele Sziszeknél egyesül. Ez legközelebb eső folyó az adriai tengerhez, 's mesterséges uton az evveli összekapcsoltatásra legalkalmasabb. Jelenleg visszafelé csak Károlyvárosig mennek rajta hajók, mellyek kicsinyek, gyakran egy törzsökből kivésettek, 's 30—60 mázsa terhet birnak-el. A' felsőbb helyen helybehagyott *Kulpai Zamanicza* társaság hivatalos kimutatása szerint 1838-ban, a' Kulpán Sziszekről Károlyvárosba szállitatott 1,650,000 mérő gabona, vagy is 1,300,000 mázsa, 4 milliom hordódonga Marseille számára, összesen 200,000 mázsa, 100,000 mázsa kincstári termesztmény, 60,000 mázsa dohány, 40,000 mázsa rongy, 30,000 mázsa fagygyu, zsiradék, 'stb.

A' *Poprád*, melly a' Dunajeczczel egyesülvén, a' Visztulába ömlik, sokkal kevesebb vizü, mint sem nagy hajózásra lehetne alkalmas; néha a' hajóknak meg kell várniok a' mederben elterült viznek időszaki feldagadását, hogy az ágyazat fövenytorlatain keresztül juthassanak. Egyébiránt ha a' Poprád és Dunajecz, a' Tarczal és Hernád segitségével a' Tiszával öszszeköttethetnék, ez által a' magyar és lengyel folyóvizi-hajózásrendszere kapcsolatba jőne, mi kimondhatlan hasznot árasztana mind a' két szomszéd országra.

Mi a' *tavihajózást* illeti Magyarországban, erről semmit sem mondhatunk. Hajdan gróf Festeticsnek vitorlás hajója járt a' *Balatonon*, Keszthelyről dongákat 's más faeszközöket vivén Kenesére, itt ismét sóval rakodván meg; de ez már régen megszünt. A' *Fertő* csekély mélysége miatt nem hajókázható.

Magyarország számos csatornái közül csak a' *Ferencz* és *Bega* csatornái használtatnak hajózásra. E' két csatornáról a' 8. §-ban már bővebben emlékezvén, ezek újabb ismétlését szükségesnek nem tartom. Tervben azonban több csatornák vannak. Igy azon részvény-társaságnak vállalata, melly báró Vécsey Miklós, és báró Sina György elnöklete 's vezérlete alatt, a' Dunát a' Tiszával Pestről és Bölcské-

ről, vagy ezen pontok vidékeiről Szegeddel, Csongráddal, és Szolnokkal vagy vidékeikkel csatorna által összekötni szándékozik, törvény oltalma alá vétetett, és ezen nagyszerű, a' haza érdekeire nagy hasznú vállalatra az 1840-ik 38-ik törvényczikkelyben több kedvezések ruháztattak. Ezenkivül Eszéken szinte részvényes társaság állott össze, hogy a' Fel-Duna Szávával leendő összeköttetése régi tervét Eszék és Bród, vagy Vukovár és Samecz közt egy csatorna által eszközölje, mi által a' hajózás Magyarország legtermékenyebb vidékirül Sziszekre 50 mértfölddel rövidülne, Pest a' tengerrel közelebb összeköttetésbe jőne, és az Alsó-Száván jelesül Bachanál levő, felfelé hajózást akadályoztató helyek egészen elkerültetnének.

84. §. Segédeszközei a' kereskedésnek.

Minden státusban több szabaditékos és nem szabaditékos intézetek léteznek, mellyek a' könnyebb közlekedést tüzik ki czélul. Némellyek ezek közül vagy csak az illy nemü foglalatossághoz megkivántató *előfeltételeket*, vagy magát a' *foglalatosságot* illetik, mind a' kettő pedig vagy az *általános*, vagy csupán a' *külfölddeli közlekedésre* vonatkozván. Fő előfeltételei 's alapkövei egy okos kereskedési-üzletnek, a' keresett áruk kaphatóságán kivül, a' vállalkozónak *üzletiképességében 's hitelében* állanak. Az első tulajdon megszerzésére szolgálnak a' müegyetemi (polytechniai) 's real oskolák, 's a' hajózás mesterségére nézve a' hajózási-intézetek. A' hitel tekintetéből állapitatott meg a) *a' kereskedési firmák 's társaságiszerződések* bejegyzése a' váltó és kereskedő törvényszékeknél; b) az *alaptőke kimutatása*, melly némelly kereskedési vállalatoknál megkivántatik; c) egy *különös* és *sebesebb törvényszolgáltatás* a' kereskedési és váltói ügyekben.

A' közlekedésre közvetlen tartozó intézetek, vagy a' vevők és eladók összejövetelét (*országos 's hetivásárok*, *kereskedési-csarnokok* (*börsek*), vagy az egymássali levelezést (posták), vagy a' pénz-kezelést (*bankok*), vagy az áruszálitást (utak), vagy a' kölcsönös követelések kiegyenlitését (*pénzmérték és sulyrendszer*), vagy a' történhető bal esetek *Kárbiztositó-intézetek* segitik elő.

85. §. I. Pénzmérték és Sulyrendszer.

A) Pénzrendszer.

A' conventiós érték, 's az aranynak az ezüsthözi aránybecse az ausztriai birodalomba 1753-ban behozatván, 's ez 1823-ban a' lombardiai és velenczei tartományokra is kiterjesztetvén: azolta az ausztriai birodalom minden országában egyenlő a' pénzrendszer. E' választott pénzláb szerint vert pénznemek különböző felosztása, ezek sulyának bélyegzése nem mindenütt egyforma ugyan, de egyik pénznemnek másikra való levonása, 's a' különböző pénznemekben kötelezett fizetések kiegyenlitése még is nem sok akadálylyal jár, miután a' különféle értékek pontosan meghatározottak, 's összevágók.

Ezen *conventiós* vagy is 20 *forintos láb* szerint egy kölni finom márka ezüstből (1 márka = 16 lat, 1 lat = 18 grän) forint, vagy 13 ⅓ birodalmi-tallér veretik.

Az aranynál 1 márka a) = 24 karat, 1 karat 12 = grän. Aranyból vernek: *egyszerü császári* vagy *körmöczi aranyat* 4 f. 30 kr. conventios értékben (illyen arany esik egy márkára 80·4000 darab), *kettős aranyat, souverändort* 13 f. 20 krajczárával, *fél souverändort.* Ezüstből: *tallért* 2 fr. értékben, *forintost* 60, *huszast* 20, *tizest* 10, *ötöst* 5, *garast* 3 krajczárnyi értéküt. Rézből: *krajczár-*, *félkrajczár-*, *negyedkrajczár* darabokat. Ezenkivül vannak még rézpénz darabok, mellyek 1811 előtt, a' bécsi-érték aprópénzét képezvén 30, 15 és 3 krajczár értékben adattak ki, de 1811-ben 6, 3 és 2 krajczárnyi bécsi értékre szálitattak-le.

A' könyvvitelek és számadások is conventios érték szerint forinttal, melly áll 60 krajczárból 's ez 4 batkából (Pfenning) vitetnek.

Képzeleti pénzek:

a) *Paraszt forint* a' Szepességen = 49 ½ kr. vagy 33 poltra.

b) *Magyar* vagy *kurta forint*, tesz egy forintot a' 24 forintos láb szerint, azaz conventios értékben 50 krajczárt, mellynélfogva 24 magyar forint megyhusz conventios forintra.

c) *Vonás forint* = 3 mariás, vagy 51 krajtzár. Jelenleg kevessé van divatban.

d) *Birodalmi-tallér* = 1 ½ forint, vagy 30 garas.

d) *Ort*, negyedrésze egy parasztforintnak, közönségesen 12 krajczár, a' Szepességen, főkép falukon a' gyolcskereskedésnél van szokásban.

Jelenleg elmultak már azon boldogtalan idők, mellyekben a' forgásban lévő pengőpénz, nem vala elegendő az áruk gyors kicserélését eszközleni, miért is helyét papirospénzek foglalák el, mellyek a' pengőpénzt épen azon mértékben szoritották ki, mellyben szaporodni kezdtek. A' kész pengőpénz ritkításához járult továbbá az, miszerint a' behozott külföldi árukért a' járuló felesleget mindég arany és ezüst pénzzel kellett kiegyenliteni, valamint a' külföldi adósságok kamatjai is mind inkább több pengőpénzt vontak-ki az országból. A' pénznek ez ártalmas kifolyását az idegen portékák behozatalának megtiltásával akará a' kormány gátolni; de czélja kevessé sikerült. Azonban az 1816-ki szabályok következtiben a' pénzforgás, a' conventiós érték rendes alapjára visszavitetvén, szemlátomást kezd a' forgó pengőpénz is szaporodni, mellynek jelenlegi mennyiségét meghatározni ugyan nem tudjuk, de közönségesen az egész ausztriai birodalomban 300 milliom forintra becsültetik. Az ausztriai bányákból ásott aranyból és ezüstből (mellynek legnagyobb része a' magyar és erdélyországi bányákból kerül ki) vert pénzmennyiség évenkint 3 és 4 milliomra szokott felmenni. 1837-ben 1,644,000 forint veretett.

Az elősorzott pengőpénzeken kivül még *papirospénz* is van forgásban, t. i. az ugynevezett váltóczédulák, mellyek 1, 2, 5, 10, 20, és 100 forintosok, 's értékük a' conventiós ezüst pénzhez ugy áll mint $2\frac{1}{2}$: 1-hez, azaz 250 váltóczédulai forint tesz 100 ezüst forintot. A' papirospénzek első kiadatása, különféle visszontagságai, scálázása, leszáhtása a' történetirás feladata lévén: itt csak a' magányosok pénzbeli viszonyairól teszek egy pár szóval emlitést. A' magányosok pénzbeli viszonyai ügyében az $183^{5}/_{6}$-ki országgyülésen először az kéretett: hogy a' scálát, vagy is az 1799-iki évet megelőző időkből minden adósság ezüst pénzben fizettessék. A' scála közötti időszakban pedig, vagy is 1799 — 1811 martius hónapjáig minden summa scála szerint szálitassék le, de az igy leszálitott summákért nem váltóczédula, vagy is 100 váltó forintért 40 ezüst forint, hanem 60 pengő forint adassék, a' fizetés eszköze pedig egyedül arany és ezüst legyen, más pénzt elfogadni senki sem kénytelenittetvén. Később a' Rendek 40 forinttal is megelé-

gedtek, 's csak azt kérték, hogy törvényben jelentessék az ki, mit ő felsége szóval igért: miszerint soha papiros pénzt kötelező erővel ki nem bocsátand; — de e' kérésnek foganatja nem lett.

A' szabaditékos bécsi nemzetibank 5, 10, 25, 50, 100, 1000, forintos jegyei még eddig mind magányosoktól, mind az országos pénztáraktól egész névszerinti értékében pengő pénz helyett önként elfogadtatnak hazánkban is.

B) Mérték és Sulyrendszer.

A' folyó és száraz testekre nézve már 1808 olta a' posonyi mérték vétetett fel; a' hosszusági és lapmértékek pedig a' bécsi szerint vannak divatban.

Hosszmérték. Egy magyar mértföld mennyit tegyen tulajdonképen, meghatározva nincs, 's innen német vagy geographi mértfölddel élnek. Tesz pedig egy német *mértföld* 4000 bécsi folyó ölet, egy *bécsi öl* 6 lábat, egy *láb* 12 hüvelyket, egy *hüvelyk* ujonczmértéknél 4 *vonásra* 's közönségesen 8 *nyolczadra* osztatik. A' *marok* (lómérték) = 4 hüvelyk; és 2·465 láb tesz egy *bécsi rőföt* azaz 1000 bécsi rőf egyenlő 2·465 lábbal. A' Dráván túl a' köznép rőf helyett *arsinnal* él, melly egy könyöknyit 's mintegy ³/₄ rőföt tesz. Ugyan illy kisebb rőf van szokásban az adriai tenger mellékén, és Felső-Magyarországban is.

Lapmérték. Egy *hold* Magyarországon az urbéri rendeletek szerint tesz egy olly darab földet, mellybe 2 posonyi mérő őszi gabonát belevethetünk. Szabály szerint kiterjed 1100, 1200, 1300 négyszög ölre. A' Bánságban, Katonai Végvidéken, 's még másutt is itt ott német holdat használnak 1600 □ ölével. Verőcze és Szerem vármegyében egy hold szántóföld 2000, rét 1000 □ öl, kivévén a' deakóvári uradalmat, hol néha a' királyi mértéknek hibás visszaélése után következett, hogy Maria Therezia korában tett felmérés szerint 1 hold föld 1684 □ öl, egy kaszás rét pedig 1317 □ öl, 's e' zavaros felmérés maig fentartatik a' kamara 's a' deakóvári uradalom részéről. Posega vármegyében mind a' szántóföld, mind a' rét holdja 1296 □ ölével méretett-ki. A' szőlők kiterjedései méretnek *motikával* (a' Szeremségen 's drávántúli vidékeken van divatban 's tesz 200 □ ölet), *fertálylyal* (Budán 800 □ öl), (Sopron vgyében 80 □ öl) *kapásokkal* (kiterjedése

csaknem minden vidéken változik) *nyilassal* (Biharban 's környékén, de mennyisége határozatlan).

Köbmérték. 1) *Száraz testekre nézve.* Az *ó posonyi mérő*, melly a' budai mérő helyett hozatott be törvényesen az országban, ezelőtt = 75 posonyi itcze vizzel; egy itcze esővíz = 1 ½ font és 100 gran (szemer) bécsi suly = 46 köb hüvelyk, és igy az ó posonyi mérő = 2 bécsi köbláb = 1 bécsi mérő. Az 1807: 22 törvényczikkely azonban a' posonyi mérőt 64 itczére szállitotta le, 's igy ez 11 itzével kisebb a' bécsinél. Egy posonyi mérőnek fele *vékának* neveztetik. Illyen véka a' *pesti mérőben* 3, a' Debreczen vidékén szokásban lévő *köbölben* 4 véka számláltatik. A' *kila* néhol egy köblöt (Miskolcz vidékén), másutt 1 posonyi mérőt tesz. A' dráván-túli vidékeken 1 kila 8 *oszmákból* áll, csakhogy a' közönséges kila 3 ½ posonyi mérő, a' deakóvári 4 posonyi mérőt tesz. A' károlyvárosi végvidéken a' gabonát *kulpenikkal*, a' sót *caballal* mérik, 's mindegyik ⅔ posonyi mérő nagyságú; 60 cabal tesz egy *carro* sót. A' tengeri kikötőkben, szinte mint Fiumében, Triesztben 's Krajnaországban a' gabonát *star* vagy *stajo* mértékkel mérik, melly egyenlő 1 ⅙ posonyi mérővel. Felső Magyarországban a' *korecz* = 1 véka. A' tengermellékén egy *passi* fa = 1 ½ bécsi öllel, egy *carro* fa tizenketted része egy illy ölnek.

2) *Folyó testekre nézve.* A' higmértékek Magyarországon igen különbözők és ingadozók. Egy *akó* Sopronban épen ugy mint Bécsben 84 itcze, seprő nélkül 80; Posonyban, Pesten 64 itcze, seprő nélkül 60. A' soproni *itcze* a' posonyihoz ugy áll mint 4 : 3, és épen illy módon a' szepességi városokban 5 nagy pálinkás itcze tesz 4 kis bor itczét. A' tokaji borokat 176 itczés *hordókba* szűrik 's adják el; az *antal*, vagy *átalag* felényi, 's 88 itczéből áll. Bihar vármegyében 's környékén a' *cseber* van divatban; 1 nagy cseber 100, kis cseber 50 itczét, 1 *kanta* 10 itczét foglalván magában. Vas vármegyében *vederrel* számitnak, melly 52 itcze. Erdélyben a' *köböl* van szokásban melly 64 pintes, 's az erdélyi *akó* csak 16 erdélyi itczét ér. A' tengerparton folyótestekre a' *barilt* használják, melly 1 ½ posonyi akó nagyságú. A' báni végvidéken van nagy, középszerű, kis akó 50, 42, 32 posonyi pint nagysággal. Egy *pintben* mindenütt 2 itcze van; 1 itcze elosztatik 2 *meszelyre*.

3) *Sulymértékek.* Ezek a' béosiekhez hasonlók. 1 *mázsa* tesz 100 fontot, 1 *font* 16 *uncziát* vagy 32 *latot*, 1 *lat* 4 *nehezéket.* Gyógyszertári font tesz 12 uncziát, 1 unczia 8 drachmát, 1 drachma 3 scrupulust, 1 scrupulus 20 árpaszemnyi súlyt. A' Bánságban, a' drávántúli kerületben, 's Horvátországban az *okka* mérték van divatban, melly 2 ¼ fonttal egyenlő; 120 okka tesz a' horvát tartományokban 1 kilát; a' Bánságban 80 okka egy nagy, 60 egy középszerű, 50 egy kis *schineket,* 2, 1 ½, 1 ¼ mérővel számlálván, régi posonyi mérték szerint. — A' hajóterhek tonna szerint számitatnak 1 *tonna* = 20 mázsa.

a) A' magyar törvényekben igen gyakran jön elő a' *márka* név; illy törvényes értelmében az *aranymárka* 72 fr., a' *nehéz ezüstmárka* (gravis ponderis) 4, *könnyű ezüstmárka* (levis ponderis) 1 forintjával számittatik.

86. §. Ország- és Vasutak.

Közönséges a' panasz a' magyarországi utak rosszaságáról, 's az idegenek örömest gyalázzák ezeket, holott véleményem szerint azon inkább csudálkozhatnánk: mikép lehet csak annyi jó ut is hazánkban, hol gyakran 20—30 mfdnyi csinált-utért nem csak a' nemes, de még az idegen és pór sem fizet egy krajczárt is. A' magyar nemesség számtalan országgyüléseken a' kereskedési kútfők kinyitásában, harminczadok leszálitásában igényletekkel, követelésekkel lépett fel, de a' kereskedés első talpkövének letevésében, országutak csinálásában részvételét mind eddig meg nem igérte. Mint tudjuk, az utcsinálási, igazitási teher a' nem nemesek nyakában van. Innen az utak rosszasága önkint következik: mert a' pór maga lajstromhosszú kötelességei miatt jó utak csinálására elégtelen; minden megye utait saját belátása, ereje 's akaratja szerint csináltatja, 's ezért egy hosszabb, több megyét keresztülvágó utvonalon semmi rendszer, semmi összefüggés. Gyakran megesik, hogy a' legjobb utvonalat, nehány mértföldre a' legroszabb ut szakitja félbe, 's rendesen ott szokott legnyomorultabb ut lenni, hol legjobbat várnánk: a' királyivárosok szomszédságában, 's határain. A' kormány szinte keveset költ utakra, mert azon 240,000 forint, melly a' sóára felemeléséből (mázsája után 11 kr.) évenkint bejön, 's e' végre rendelve van, egész[illegible] utak igazitására, 's csatornák és folyók szabá-

lyozására sem fordittatik, annál kevesbé lenne elégséges uj csináltutak készitésére. Mennyit tegyenek jelenleg a' magyarországi kavicsos vagy macadamizált (törtkövezett) országutak, megmondani nem tudom; a' Katonai Végvidéken 1837-ben a' kincstári országutak 302 mértföldre terjedtek. Legjobb utjai vannak Posony, Nyitra, Bars, Trencsén, Árva, Liptó, Zólyom, Gömör, Szepes, Abauj, Borsod, Bereg, Bihar, Krassó, Sopron, Vas, Somogy és Baranya vármegyéknek. De mindenek felett fő figyelmet érdemlenek azon kereskedési utak, mellyek az ország nagy tömegét az adriai tengerrel kapcsolván össze, a' magyar termékek tengerre szálithatását könnyitik. Illyen a' ***Jóssefutja***, melly Károlyvárostól Zengig megyen, 15 ⅓ mfdnyi hosszú, 14 bt ltozatos hidat számlál, 's az 1770-ki évtizedben 388,000 forint költséggel építtetetett. [a] A' Fiuméba vezető ***Károlyutjánál*** rövidebb lévén, ezelőtt felette járatos volt, hanem a' pompás ***Ludovicautja*** elkészülte olta, az élénkség rajta nagyot csökkent, de most ujolag nagy költséggel czélszerübbé igazitatott. A' most emlitett ***Ludovicautját*** mi illeti: a' bácsi csatorna társaság, melly az ausztriai birodalom legnagyobb birtokosaiból állott össze, a' Ferencz csatornáját elkezdetvén, itt meg nem állapodott, hanem a' tengerrel való közösülést is helyre akarván állitani, először a' Kulpa vizét szándékozott egész Brodig (Fiuméhoz 4 mfdnyire eső hely) hajózhatóvá tenni. E' vállalat 500 ezer pengő forint veszteséggel nem sikerülvén, a' ***Károly*** és ***Jóssef*** utaktól egy harmadik különös országutat vett czélba, melly 1802-ben b. Wukasovich al-tábornagy felügyelése alatt elkezdetvén, több akadályok után 1812-ben szerencsésen létrejött, 's a' boldogult I. Ferencz harmadik hitvese nevére ***Ludovicautjának*** neveztetett. Ez Károlyvárostól Fiumeig terjedvén, 18 mfd. hosszú, 26 láb széles. Magas bérczeken menvén keresztül, esete még is sehol nem nagyobb mint 4 hüvelyk egy ölre, 's igy 4 ló, 40 mázsát rajta könnyen elbirhat. A' posta 1812-től fogva ezen az uton jár.

Jelenkorunk szüleményei a' ***vasutak***, idővel kereskedésünkben uj korszakot képzendenek. Ezek közül kettő már készülőben van, u. m. a' ***Posony*** és ***Nagyszombat*** közti lóerőre, és a' ***győri***, melly Bécsbe vezetend. Ezeken kivül tervben van egy, melly Debreczent Pesttel, 's a' Duna bal partján Posonynyal, 's az északi vagy ugy nevezett ***bochniai*** vasuttal összekötné. Továbbá a' magyar termék tengerre vitelének, bár a'

Józsefutja már kiigazittatott, a' Sziszek és Károlyváros közti vesződséges szálitás (mivel a' Kulpa vizét az év nagyobb részében terhelt hajóval nem járhatni) még mindég akadályúl lévén: ennek legyőzésére legújabban különféle terveket készitettek. *Első javaslat.* A' Carlopagoi kereskedőség azt állitja, hogy a' tengerre szálitás Sziszektől a' katonai őrvonal' mentiben Gospichon keresztül Carlopago felé a' legjutalmasb. Ezen helynek két kikötője van, egyik ollyan, hogy a' hajót mindenféle zivatar ellen tökéletesen biztositja, 's az egyházi tartományokhoz és a' nápolyi királysághoz legközelebb fekszik, 's az áthajózás onnan a' quarneroi szigetek felé a' legkényelmesebb. Azért is Sziszektül Mijeváczig minden esetre 9 mértföldnyi hoszszu *vasutat* kellene épiteni, melly körülbelől 900 ezer p. frtba kerülne. Onnan ismét egy kereskedői utat kellene csináltatni. Maljevacz Carlopagotól 19 mfdnyire fekszik. De ha ezen ut ölire legfeljebb 4 hüvelyknyi emelkedéssel' fogna birni, az egész kifejlést 22 mértföldre lehetne tenni, és a' csináltatási költség, az alkalmatlan föld miatt egy ölet 15 pfra számitván, 1,500,000 ftra fogna rugni. Az ut e' szerint 31 mértföldnyi hoszszu lenne, 's mindössze 2,400,000 forintba kerülne.

Második javaslat. A' károlyvárosi és fiumei kereskedői kar az eddigi utat Károlyvároson és Fiumén keresztül tartja legalkalmasabbnak, és hogy a' szálitást Sziszekből Károlyvárosba az esztendő minden szakaiban biztosabbitsa, részvényes társaság alakult, melly Sziszektől Károlyvárosig mintegy 11 ½ mértföldnyi *vasutat* akar épiteni. Ezen utra esnék azon 400,000 mázsa gabona, melly most a' Száván Laibachba vitetik, 's 50,000 mázsa gyarmatárú, melly onnan behozatik; ismét azon 80,000 mérő gabona, melly Zágrábba hordatik. Nem félhetne e' vasut a' dunai hajózástúl, mert Oláh 's Moldvaországokban a' földmüvelés annyira előment, hogy a' gabona már az Odessainak is árt, 's a' magyar gabona Galaczig vitetvén, ott már ⅓ részszel drágább lenne, mint ott lehetne venni. b) Ha e' vasut felállitathatnék, akkor száraz időben a' Kulpa hajókázhatlansága miatt nem kellene a' Száván felhozott gabonának Sziszeken vesztegleni, sőt mivel száraz időben a' Károlyvárostól Fiumeig vivő fuvar igen olcsó, a' gabonát folyvást lehetne hordani, a' Száván is a' talphajók (Dombassen), mellyek különben költségesek, a' Száván fenakadt hajókról a' gabonát folyvást hordhatnák Sziszekre. c) A' föld a' vasutnak kevés akadályt gördit elibe, 's ugy hiszik, hogy illy vasutat

1,200,000

1,200,000 pftnyi költséggel létrehozhatni. Ezen ut hát, jelesen a' vasut 11½ mértföldnyi, a' már mesterség szabályi szerint 's kényelmesen helyreállitott Ludovicaut Károlyvárostól Fiuméig 18, özszesen 29½ mfdnyi hosszu leend, és csak a' felebbi 1,200,000 ftba kerülend, mivel a' Ludovicaut már is a' legjobb állapotban van.

Harmadik javaslat. A' Zengi kereskedőség azt állitja, hogy a' kereskedés előmozditására semmi sem lenne hasznosabb, mint Sziszektől Bandinoszelloig *vasutat*, onnan pedig Archangel felé a' Józsefvölgy mellett országutat épiteni, hogy azon a' Józsefutra, és Zengbe lehessen jutni. E' végett már a' katonai végvidéki hatóság a' tervet és költségvetést 1839-ben elkészitette. A' vasut Sziszektől Bandinoszelloig 10¼ mfd, az Archangel felé épitendő ut 3⅓ mf. a' már mesterségesen készitett Józsefut Archangeltól Zengig 6½ 's igy összesen az egész ut 20¾ mértföldet fogna tenni. A' vasuti költség, mivel a' katona-végvidéki hatóságnak kisajátitatásért semmit sem kellene fizetni, ászoknak való fa a' kincstári erdőkben elég van, 's a' kézi munkát rendszeresen 20 krjával fizeti, kész pénzben körülbelől 900 ezer forintra fogna menni, az újonnan épitendő ut 300,000 ftra, és igy összesen a' költség 1,200,000 ftra vettetett. Ezen ut tehát annyiba jőne, mint a' Sziszektől Károlyvárosig épitendő vasut. A' javaslott utak közt e' lenne legrövidebb, és a' versenyt a' viziuttal inkább kiállhatná mint a' sziszekkárolyvárosi vasut, mivel Bandinoszello Károlyvárost 4½ mfddel előzi meg, és oda Zeng még csak 10 mfdnyire van, mig Károlyvárosból Zengbe 14, Fiuméba pedig 18 mfdet kell tenni. Ezen két vasuttal azonban a' kulpa-viziut Sziszekből Károlyvárosba minden esetre versenyezni fog. Jó vizkor a' Kulpán a' szálitásbér egy mázsátul 10—20 p.krba kerül, egyik vagy másik vasut versenyzése ezt még nehány krajczárral lejebb szálitja, mig a' vasutakon a' fentartás, szálitás és igazgatási költségek födözése, és a' ráforditott tőke kamatja miatt mázsájától nem vehetni 12 krnál kevesebbet. A' nyerészkedők azért jövendőben is jó vizkor a' Kulpán fogják portékáikat Károlyvárosba szálitani, és a' vasutakat csupán akkor használni, midőn a' hajózás a' Kulpán vagy lehetetlen, vagy nagy nehézséggel jár.

a) Az 182⁶/₇-ben országosan egybegyült Rendek a' végett kérték meg ő Felségét, hogy Károlyvárostól Ogulinen keresztül a' katonai végvidéken által Zeng felé, mint melly legrövidebb ut a' ten-

gerhez, állittatna egy új kereskedői utat. Ezen okból azon javaslat keletkezett, miszerint a' Ludovicaut részvényes társaságától meg kellene szabaditékát váltani, hogy ezen derék utat, melly Károlyvárostól Fiuméba viszen megszabaditván a' magas vámtól, a' magyar termékek kivitelét ez által könnyithessék. De mivel a' részvényes társaság 1,200,000 pftnyi kárpótlást kivánt, jobbnak tartották a' Józsefutat levágatni, melly Károlyvárostól Zengbe viszen, 's 4 mértfölddel rövidebb a' Ludovica utnál, és eddig mint kereskedői utnak azon nagy hibája volt, hogy egy közönséges ölre sok helyen 18, néhol pedig 20 hüvelknyi emelkedés is esett. Ezen levágatás 7 év alatt (1834–1840) 300,000 pftnyi költséggel végre is hajtatott, ugy hogy már most a' magas Capella hegységen és a' Vratnikon ölire sehol sem esik több 4 hüvelknyi emelkedésnél. Ez által egészen teljesült a' magyar KK. és RR. kívánsága, mivel már most egy helyett 2 kényelmes, mesterség szabályai szerint helyreállitatott kereskedői ut van, az egyik Fiuméba visz, 's 18 mfd. hosszu, a' másik Zengbe, 's 14 mfd. hosszu.

b) 1834-ben 4000 mérő tengeri Moldvaországból Páncsován által Károlyvárosra hozatott, 's ott apródonként adatott-el.

c) A' szávai hajók nedves időben megszaporodnak, mert akkor ősszel Zimonytól Sziszekig kétszer fordulhatnak meg, 's ekkor egy mérőtűl nem kell többet 20 kr. váltonál fizetni, holott száraz őszben csak egyszer fordulhatván meg a' hajó, egy mérőért 50 kr. sőt 1 forintot is kérnek, 's illyenkor a' Gönyüre szálitó hajók is ide fogadtatnak meg.

87. §. Posta.

Az első postamenet I. Maximilian alatt *Taxis Ferencz* mint főpostamester által nyittatott meg Bécsből Brüsselig, hogy a' Németalfölddel olly nagyon ohajtott közlekedés jobban 's rendesebben eléressék. Ennek mind köz, mind magány ügyekrei hasznos befolyása később kitünvén, a' régibb rendszeretlen 's kapcsolatnélküli városi hirnökök mind inkább eltöröltettek, 's a' postarendszer nagyobb kifejlődést nyerhete, miután a' *Taxis* család egész német birodalomban a' postát örökös fivéri birodalmi-adományban birá. Azonban az ausztriai birodalombeli postarendszer mindjárt eleinte függetlenül fejlődött ki a' német birodalométól. Ugyanis az ausztriai főherczegségben a' Paar herczegi (elébb bárói) család a' postarendszert a' főherczegektől mint herczegi-haszonvételt örökös hűbéri adománykép még a' 16 század közepe táján megnyerte, 's ezt nem csak itt, hanem Stájer, Csehországokban, 's a' magyar birodalomban is birta, és Később (1722) a' Paar család e' jogáról

lemondván, azt kirekesztőleg a' kormánynak engedé át, évenkint fizetendő 66,000 fr. kárpotlás mellett, 's 1813 olta a' postaigazgatásba való azon befolyásától is mellyet magának 1783-ban fentarta, teljesen elállott.

Jelenleg a' Paar herczegi család viseli ugyan a' fő udvari és general postamesteri czimet, de a' postaigazgatásban részt nem vesz, hanem az egész Magyarországon a' m. k. helytartótanács kormányozza (1783-olta, 1791: 22), a' jövedelemrei felügyelet 's kezelet a' magyar királyi udvari kamarát illetvén, Rendszabályok, mellyek az egész ausztriai birodalom postarendszerét illetik, Bécsben adatnak ki.

Az egész Magyarország elosztatik 6 fő postakerületre, 's ezekben van 360 tiszta és cambiaturával vegyes postaállomás. és 16 tiszta cambiatura, u. m.

Budai kerület	66	postaállomás
Posonyi kerület	62	postaállomás
Kassai kerület	64	postaállomás
Temesi kerület	64	postaállomás
Varasdi kerület	61	postaállomás
Eszéki kerület	43	postaállomás és 16 cambiatura.
Összesen	360	postaállomás és 16 cambiatura.

Postaállomások vannak a' nevezetesebb utvonalokon, rendesen egymástól 2 postamértföldnyi (8000 öl) távolságra, ezeken kivül nehány ugynevezett levélszedőhelyek, hol a' feladott levelek összeszedetvén, a' legközelebbi postaállomásra vitetnek. A' főkereskedési utakon pedig, mint Budától Bécsig vagy Eszékig, Temesváson által Szebenig, Kassáig sebes postakocsik (Eilwägen) is járnak 1834-ben az egész ausztriai birodalomban postán utazott 84178 személy. Előbbi esztendőben levél vitetett 23,487,269 darab. Az utazó posta vitt 1,039,991 darabot 3,692,000 font sulylyal. Mennyi esik ez öszvegből Magyarországra, megmondani nem tudom.

a) Cambiaturáknak neveztetnek azon posták mellyek leveleket nem visznek, hanem csak utasokat de postasip nélkül. Főképen a' régi Bánságban, 's a' Katonai Végvidéken vannak divatban.

88. §. Országos és heti vásárok.

Magyarországon 957 hely (magában Magyarországban 920, a' Katonai Végvidéken, 's Horvátországban 37) tart részint országos, részint egyszersmind hetivásárokat. E' nagy számu vásárok előmozditják ugyan a' közlekedést, de egy uttal tanujelei, miszerint nálunk a' kereskedés még bölcsőjében van, 's még igen távol állunk azon iparüző müvelt nemzetektől, hol a' termesztők portékáikat helyben eladhatván, 's a' városok mindennemű nyers és iparterméket szünetleni rakhelyei lévén vásárokra, mellyek csak a' szorgalmas néptől lopják el a' drága időt, szükség nincs.

Legnagyobb vásárok a' pesti, ezután a' debreczeni és óaradi. Ezeket külországiak is meglátogatják, részint gyárműveket adván el, részint nyers termékeket vásárolván; sőt a' pestit angolok és francziák is kezdik meglátogatni. Az itten tartott 4 országosvásárra, mennyire ezt a' városi vámok után felszámithatni, mindenikre bejön 14,000 kocsi és szekér, 's a' gabonával, borral, bőrrel, edénynyel, faeszközökkel, gyümölcscsel terhelt hajók száma 300—350 felrug. Az emlitett 3 fő vásáron kivül, a' többi városok vásárai főképen nyers termékek eladására szánvák. Igy

Nevezetesebb *gabonavásárok* tartatnak: Gyulán, Debreczenben, Miskolczon, Kassán, Meczenzéfen, Rosnyón, Rimaszombaton, Losonczon, Balassa-Gyarmaton, Léván, Nyitrán, Privigyében, Vágujhelyen, Verbón, Nagyszombaton, Szereden, Győrben, Sopronban, Nagy-Kanisán, Veszprémben, Eszéken, Fejérváron, Pesten, Baján, Szegeden; Temesváron, Aradon.

Marhavásárok: Pesten, Váczon, Kecskeméten, Makón, Holdmező-Vásárhelyen, Aradon, Simándon, Gyulán, Békésen, Debreczenben, Mezőturon, Báthon, Fejérváron. Szenczen minden héten hétfőn rendes gőbölyvásár tartatik. Sopronban pedig egy pár év előtt a' minden hétivásáron (pénteken) rendesen folytatott, és a' bécsi ár szabályozásra eszközül szolgáló összeirás szerint, egész évben 7 millio forint áru szarvasmarha adatott el.

Lóvásárok: Pesten, Debreczenben, Győrött, Szabadkán, Fejérváron.

Juhv[illegible] a' most emlitett helyeken, Kecskeméten, 's a' felföld[illegible]n és Detván.

Sertésvásárok: Sopronban, Nagy-Kanisán, Eszéken, Bolyon, Mohácson, Vukováron, Baján, Szirácson, Aradon, Debreczenben.

Gyapjuvásárok: legfontosabb Pesten, melly a' leghíresebb külföldi gyapjuvásárokkal vetekedik. A' losonczin 3 — 4000 mázsát adnak-el.

Hazai *posztóvásár* legnagyobb tartatik Nagy Szombatban. Itt a' görögök és czinczárok a' környékbeli közönséges posztót jó olcsón összeszedvén, ezt Pesten keresztül a' Bánságba, Oláh, Szerb, Moldva és Erdélyországokba hordják.

89. §. Komáromi hajóbiztósitó társaság

A' Komáromi cs. k. szabaditékos hajóbıztosító társaság 1808-ban állitatott fel Csepy Zsigmond ügyvéd által. Az alaptőke tett 200,000 forintot, melly 400 részvényre volt felosztva, egy részvény 500 forintból állván. A' főigazgatás Komáromban van, 's ügyviselői a' társaságnak találtatnak Mosonyban, Baján, Monosztorszegen, Török-Becsén. Minden hajósgazda, ki a' megszabott taksát leteszi, egy czédulát kap, mellynek erejénél fogva ha kárt szenved, 3 nap mulva egész biztositott pénzét megkapja. Az 1840. januar. 4-kén tartott közgyülésében előterjesztett éves számadásából kitetszett, hogy 795 részvényei alaptőkéje 390,500 forıntra, segédtőkéje pedig 39,750 forintra ment, tartaléktőkéje azonban 15,900 forintra szaporodott. Az 1839-ki biztosításokból és kamatokból származott jövedelem tett 18,462 fr. 's 25 krt; miből az 5270 fr. 's 26 krra terjedt mindennemű költséget lehuzván, a' fenmaradt 13,191 fr. 's 29 kr. osztalékképen a' rézvényesek közt kiosztatni határoztatott. A' társaság vagyona, készpénzen és kötelezvényeken kivül, jelenleg a' társaság tiz ezer forintot érő házában, és 15 gőzhajói részvényben van biztositva.

90. § Kereskedői-csarnok (Börse) Bank.

A' pesti kereskedői-kar házának felépitésére összeállott részvényes társaság, közelebbi czéljául azt tüzte ki, hogy a' felállitandő épület olly hely legyen, hol mind a' honi termesztők, mind az ad[illegible] [illegible]evők összejöhessenek, egymás-

sal értekezhessenek, 's adás-vevési szerződést köthessenek, E' czél elérésére az első lépést az által tevé meg, hogy egy kereskedői casinónak megnyitásával igyekezett a' kereskedők összpontositásán, 's a' termesztők és kereskedők egymáshozi közeledésén. 'S hogy e' jobban eléressék, a' kereskedői-épületben *kereskedői-csarnok* nyittatott-meg (1831. mart. 7.); Ebbe nem csak kereskedőknek, hanem másoknak is szabad bejárásuk van, de belépti jegy mellett, 's ez által alkalom adatik mindenkinek, ki valamit venni, vagy adni akar utasitást nyerhetni, 's szerződéseket köthetni.

A' magyarországi ipar és kereskedés előmozditására egy magyar *kereskedési-banknak* felállitása már régen köz óhajtás lévén: ez okból több pesti kereskedők társaságba állottak, 's egy illy banknak tervét el is készitvén; a' szabályokat helybenhagyás végett ő felségének több évek előtt felküldötték, 's legközelebb a' legfelsőbb engedelmet meg is nyerték. A' felterjesztett alapszabályok szerint ez intézet bankjegyeket nem adna ki, hanem munkaköre csak oda terjedne; hogy 1) váltóleveleket mások helyett kifizethetne, bizonyos dijj mellett (*Disconto-Bank*) és feltételek alatt; 2) azoknak, kik a' bank pénztárába kész pengő pénzt tennének-le, szabad rendelkezésre, látra (a vista) szóló bankleveleket adhatna (*Giro-Bank*); 3) készpénzt, arany ezüst edényeket, status kötelezvényeket megőrzés végett elfogadhatna (*Deposito-Bank*); 4) arany 's ezüstre, status kötelezvényekre, romlásnak ki nem tétetett portékákra és termékekre (idővel házakra 's jószágokra is) 6 száztóli kamat, 's rakhelyi bérdij mellett költsönözhetne (*Kölcsönöző-Bank*). E' bank legújabban felállitatván, alapszabályai e' következők: [a]

A' magyar kereskedelmi Bank alapszabályai.

I. FEJEZET.

A' bank alaptőkéjéről 's a' társaságról általában.

1. §. Ezen bank járulmányi alaptőkéje két millió pengő forintban, forintját, millyenből húsz teszen egy kölni jóféle ezüst girát, ezüst huszassal számitva, állapittatik meg

's a' foglalkodás szükségeihez mérséklendő arányban ötszáz pengő forintos négy ezer bank-rézvényekben bocsátatik ki.

2. §. A' bank minden fizetést az elébbi §ban meghatározott pengő pénzben fogad és teljesit, 's számviteleit is ugyanazon pénznemben folytatja.

3. §. A' részvényesekből összesen áll a' banktársaság; kész pénzbeli járulmány mellett mindenki szerezhet magának részvényeket, mellyek azonban nem szólhatnak minden előmutatóra (au porteur), hanem tulajdon meghatározott nevekre kell kiadva lenniök.

4. §. Részvényilletőségén, azaz részvényei számán 's értékén túl, egy részvényes sem köteleztetik; tehát további ráfizetésnek vagy pótléknak helye semmi esetben sem leszen.

5. §. Minden részvényest egyenlő rész illet ugyan birtokában lévő egy egy részvényeért a' bank alap-tőkéjéből 's ebből eredő jövedelmekből: a' bank fenálltára meghatározott idő lefolyta előtt azonban, részvényeiket vagy járulmányaikat visszavenni semmi szin és ok alatt nem szabad.

6. §. Bankügyekben csak azon részvényeseknek van szavok, kik magokat a' banknál egy vagy több részvény birtokásául kellőleg igazolják, a' bank jegyzékeiben mint részvényesek előjőnek, 's az e' részben megállapitandó alakszerűségeknek eleget tesznek.

7. §. Ha a' részvény, társaságra vagy több részesre szól, jogszerű birtokosnak csak az tekintetik, ki magát a' társaság vagy többi részesek hitelesitett meghatalmazványával kellőleg igazolja.

8. §. Arra, hogy valamelly részvény átirattassék, megkivántatik, miszerint az, az elébb kiadott részvény utolsó birtokosának hátiratával együtt, a' banknak visszadassék.

9. §. Ha a' részvények peres uton, vagy azonkivül hivatalos eljárás következtében jutnak más birtokába, ez az illető hatóságtól, de az egész eloszthatlan mennyiségre nézve, bizonyitványt tartozik szerezni a' részvényeknek hivatalosan történt átruháztatásáról 's átadatásáról; hogy igy aztán az átirás szokottkép eszközöltethessék.

10. §. A' bank minden részvényre évenkint száztól ötös kamatot ad, 's ezt félévenként 12 for. 30 kr. ezüst pénzre határozva kifizeti. Ha ezen száztól ötös évenkinti kamat fede-

zése után a' nyereségből még valamelly öszveg marad fel a' bank szabad rendelkezésére, ez következőkép fog kezeltetni: egy része szinte a' rézvényesek között felosztatni 's évenkint kifizettetni, más része pedig mellynek a' nyereség felénél kevesbnek lenni nem szabad' előre nem látható esetekre tartalékalaptőke alakitására forditattni.

11. §. Az iménti 10. §ban meghatározott tartalék-alaptőkét a' bank, külön lapon, kamatozólag kezelendi, az innen folyó kamatokat pedig minden évben a' tartalék-tőkéhez csatolja.

II. FEJEZET.

A' bank foglalkodásairól 's intézkedéseiről.

12. §. A' bank foglalkodásai következő osztályokra szakadnak:

a) leszámitolási-
b) forgatási-
c) letéti-ügyre.
d) Előlegezések és kölcsönözések szolgáltatására.

13. §. Leszámitolási intézeténél a' bank, csupán váltójogi erejű váltót fogad el, semmi másneműt nem; ezért is leszámitolás végett rendszerint csak idegen, azaz valóságos, tukmált, intézett, 's intézvény névvel is nevezett váltókat veszen el, az idegen váltók mellett pedig saját, vagy is nem valóságos vagy száraz váltókat is egyedül nagykorúságukat már elért, 's magokat a' váltótörvénykönyv II. része, 3dik fejezete szerint a' váltótörvényszéknél bejegyeztető kereskedőktől, gyárosoktól és kézmüvesektől; egyébiránt a' váltóknak mind ezüst pénzre kell szólaniok.

14. §. Mint forgató-bank letétül pénzt pengőben bárkitől is átveszen, miről az e' végett nyitott lapra intézendő utasitvány és lejegyzés által szabadon rendelkezhetni.

15. §. Letéti intézeténél a' bank őrzésül bizonyos dij mellett arany és ezüst folyó pénzt; arany és ezüst eszközöket 's honi ezüst pénzvereteket, pengő pénzhez mért belbecsök szerint, ugy statuspapirosokat és magánypénz-okleveleket is átveszen.

16. §. Kölcsönözési intézete osztályában a' bank arany és ezüstre, pengő pénz kamatú statuspapirosokra, továbbá honi termékekre, portékákra, gyár-és kézmüvekre, mellyek nem romlékonyak, előlegezhet ugyan pénzt, de 300 pengő forintnál soha nem kevesbet, ha azonban pénzvagyoni állapotja vállalatainak szélesb terjedéket engeded, árvabiztosítás mellett, fekvő jószágokra is adhat kamatozó kölcsönt.

17. §. Statuspapirosokra 's egyéb ingóságokra kapott kölcsönért az elzálogitó magát aláirásával megerősitett följegyzésén kivül valóságos váltó által tartozik kötelezni, mellynek lejárati napja a' zálogidő lefolytát fogja jelenteni, és ha az illy kölcsön a' kitüzött idő alatt vissza nem fizettetik, hatalmában áll a' banknak a' váltótörvénykönyv I. része zálogról és megtartási jogról szóló 11 dik fejezetének 193—200 §-sai értelmében a' letett zálogot tüstént birói foglalás alá vétetni.

Teljes kielégitése után a' bank a' megmaradt felesleget a' magokat jelentő hitelezőknek, vagy csődület esetében a' tömegnek, készpénzben köteles kifizetni, addig pedig minden órán készen álló letéteménykép kamat nélkül gondviselése alatt tartani.

18. §. A' bank csak olly ingó javakat fogad el gondviselése alá, mellyek nem romlékonyak, az azokérti köteleztetése és fáradsága fejében pedig illendő dijt és helybért veszen. Ugyanazon javakra száztól hatos kamat mellett pénzt is előlegez, 's a' kamatot az igazgatóság száztól hatnál leebb is szállithatja.

19. §. Szabadságában áll a' banknak kénye szerénti időre, de világosan meghatározandó kamatra, saját czime alatt bizonyos névre 's határidőre kelt és másra csak forgatmány által ruháztató kötelezvények mellett, illető szükségeihez mért arányban, pénzt felvenni is.

III. FEJEZET.

A' banktársaság képviseltetéséről 's a' bank alaptőkéje kezeléséről.

20. §. A' bank szabályszerű munkálkodásaira a' következő 48. § értelmében a' királyi helytartó tanács ügyel fel.

21. §. A' banktársaságot a' valasztmány 's az igazgatóság képviselendi; melly két testület a' bank minden dolgairól tartozik gondoskodni.

22. §. A' választmány a' részvényesek közől egy elnököt 's egy helyettest választ, kik a' választmány gyüléseiben ugy, mint az igazgatóságnál is elnöklendenek. A' választás minden harmad évben megújittatik.

23. §. Képviseletében 's együtt munkálódásában a' banktársaságnak, csupán azon részvényesek részesülhetnek, kik vagyonuk szabad kormányzásával 's megkivántató számú részvénynyel birnak: különösen kizáratvák pedig innen azok, kik ellen vagyonbukás vagy csődület jelentetik be, avvagy kiket a' törvény biróság előtti érvényes tanútételre képteleneknek nyilvánit.

24. §. A' bankválasztmány eleinte ötven, ezer részvény kiosztása után pedig száz részvénytársasági tagból fog állani.

25. §. Azon részvényesek tagjai a' választmánynak, kik a' részvénykönyv tanúsága szerint az összehiváskor 's hat hónappal elébb legtöbb részvényt birnak. Egyenlő számnyi részvények esetében a' részvénykönyv korábbi lapszáma dönti el a' kérdést.

26. §. Ha a' választmánytagok közől némellyek, közbejött akadályok miatt a' kitüzött gyül-időre itt Pesten meg nem jelenthetnének, a' jelenlévő választmánytagoknak hatalmok van azok helyére az itt Pesten találtató részvényesek közől az iménti 25. §. értelmében helyetteseket nevezni. A' határozat teljes erejűségére megkivántatik miszerint a' választmánytagoknak legalább három ötödrésze egybegyült legyen.

27. §. Egy egész évig a' választmány változhatatlan, 's évenkint rendszerint egyszer gyűl össze Pesten juniusban. Ha pedig egybegyűlekezése a' szabályok rendeleténél fogva az év leforgása alatt is szükségesnek találtatnék, az igazgatóság által rendkivülileg hivatik össze.

28. Minden választmánytag csak személyesen jelenhet meg a' gyűlésben, meghatalmazottja által nem; tanácskozásoknál és elhatározásoknál pedig minden tekintet nélkül a' birtokában lévő részvények nagyobb vagy kisebb számára, mindeniknek csak egy szava van. Kivétel történik az igazgatóság választására nézve, hol a' távullevő választmánytagok jegy (szavazat-jegy) által is kijelenthetik szavazatukat.

29. §. A' bankvagyon kormányzása 's e' részben előforduló ügyekrőli gondoskodás a' bankigazgatóság kötelessége, melly az elnökből, ennek helyetteséből, és tizenkét igazgatóból áll.

30. §. Bankigazgatókat a' bankválasztmány választ a' rézvényesek közől, 's hivatalkodásuk három évig tart, ollyképen, hogy minden évben három lép ki nyilhúzás szerint. A' kilépettek ismét választhatók.

31. §. Minthogy az igazgatóknak a' bank foglalkodásait vezérleniök 's igy ügyviteli ismeretekkel kell birniok, elkerülhetlenül szükség, miszerint mindig hat igazgató kereskedő legyen.

32. §. Elnökön ennek helyettesén, igazgatókon 's a' választmányon kivül, a' foglalkodások mértékéhez arányzott birálók is lesznek, kiket az igazgatóság jelel ki, 's a' választmány választ.

33. §. Az elnök húsz, helyettese tizenöt, minden igazgató tiz, 's minden biráló legalább két részvényt tartozik tulajdonául kimutatni, mellyek aztán hivatalkodásuk ideje alatt elidegenithetlenek.

34. §. Minden eleibe szabott foglalkodásaiban az igazgatóság érvényesen ezen czimmel él: „Pesti Magyar kereskedelmibank;" pecsétjén pedig Magyarország czimerét viseli.

35. §. Az igazgatók, a' bank szabályszerű kezelését illető főfelügyelés végett, a' foglalkodás egyes fő-ágai szerint fognak feloszlani.

36. §. Hatalmában áll az igazgatóságnak a' bank nevében tisztviselőket felfogadni és elbocsátani, továbbá a' választmány megegyeztével a' bank intézeti tisztek megállapitott fizetését felebb emelni, vagy a' különböző szolgálatszakok közötti viszonyban változásokat tenni.

37. §. Az igazgatóság a' banktársaságnak az ügyvitel igaz, figyelmes és szabályszerű volta felől felelni tartozik.

38. §. A' bankválasztmány kötelessége évenkénti gyülése alkalmával, az őt illető választások teljesitésén kivül:

a) az igazgatóság évenkinti számviteli bevégzeteit 's munkálkodásait megvizsgálni, megbirálni, és a' bank alaptőkéje állapotjáról, valamint annak rendszerű hová fordittatásáról is az igazgatóságtól szükséges felvilágositást kérni.

b) Rendkívüli esetekben, ugy szinte ha az igazgatóság az alapszabályok vagy rendszabások megváltoztatását hozná inditványba, mi azonban legfelsőbb jóváhagyás végett a' helytartótanács utján mindenkor fölterjesztendő, nem különben azon kérdés iránt is: vajjon az alapszabályok szerint meghatározott idő lefolyta után a' banktársaság ujabban is össze álljon-e vagy pedig feloszoljon? a' részvényeseket közhirdetmény által egybehíni, mikor is aztán az előforduló tárgyak iránt a' jelenlevők az egész társaság nevében érvényesen határoznak. Egyébiránt az alapszabályok minden pótlólagos változtatása, miután a' magyar kir. helytartó-tanácsnak följelentetett, 's attól jóváhagyatott, a' részvény-társaságokról szóló törvény 65. §. értelmében a' váltótörvényszéknél bejegyeztetendő.

38. §. A' választmány eleibe terjesztett 's általa jóváhagyott számviteli bevégzetek közhirré teendők.

IV. FEJEZET.

Törvényszolgáltatásról.

40. §. Miszerint azon bizodalom, mellyet bankintézet nem nélkülözhet, 's melly a' rendezett és szemes kormányzás mellett még gyors, foganatos, és minden fondorság ellen védett törvényszolgáltatáson is épül, megalapittassék, a' bank átalánfogva minden vállalatait az 1840-ki 15. törvényczikkely által Magyarországon létesitett váltójog rendeleteihez szabja, 's olyanokkal, kik magokat váltójogilag nem kötelezhetik, soha semmi banküġyi érintkezésbe nem ereszkedik.

41. §. Minden nem-váltójogi peres ügyekben, mellyek a' kereskedelmi bankot, avvagy tagtársait cselekvőleg bár vagy szenvedőleg illetik, a' városi tanács, mint rendszerinti biróság, ha pedig a' panaszlott a' város hatóságán kivül esnék, az illető törvényes biró fog törvényt szolgáltatni.

V. FEJEZET.

A' bankintézet különös kiváltságairól, 's az alapszabályi-egyesület fenálltáról.

Összes ingó vagyonsága a' banknak, 's azon jölyet belőle a' banktársaság mint egyesült testület,

ügyvitele által beveszen, adótól és minden közadozástól ment, egyes tagjai mindazáltal a' mennyiben a' fenálló ország-rendszernél fogva adó alatt volnának, a' bankban fekvő vagyonukra nézve tovább is adó 's közteherviselés alá vetettek maradnak.

43. §. Bár a' kölcsönöző- s váltó-bank jelenleg egyedül sz. kir. Pest városára szoritkozik, érdeke ugy hozván magával még is, joga leszen Magyarország 's a' hozzá csatolt részek más alkalmas helyein is fiokbankokat felállitani.

44. §. A' bank rézvényeinek, kötelezvényeinek, letétbizonyitványainak, 's más bárminemű okleveleinek meghamisitása vagy utánzása, az illető törvényhatóságok által a' magyar törvénykönyv rendelte büntetésekkel fenyitendő.

45. §. Valamint egy részt a' bankintézet, az általa szolgáltatott hitel vagy előlegezés biztositásaul adandó bárhol kinevezett javak átvételénél, a' tulajdoni-jog vagy az átadó meghatalmazványa tekintetében a' legszigorúbb vigyázattal élni rendszabásainál fogva tartozik; úgy másrészt a' bankot szabályszerű munkálkodásaiban egy harmadik követelése nem gátolhatja, sem a' bank birtokában letétül vagy zálogul levő pénzek, statuspapirosok és bárhol fekvő egyéb javak ellen a' váltójog értelmében megalapitott elsőbbségi jogát, a' mennyiben azokból a' bank saját követelései kielégitendők; nem csonkithatja, egyedül a' netaláni felesleg szolgálhat a' váltójog értelmében, mikint fentebb a' 17. §-ban emlittetett, idegen követelések tárgyául. — Egyébiránt az ingóságok árverés alá bocsáttatása, a' váltójog II. rész 11. fejezete 149—150 §. §-ban kijelelt végrehajtási eseteken kivül, a' pesti városi tanács által kiküldendő egyed közbejöttével történendik.

46. §. Ha valamelly részvények, járulmányok, vagy a' bank gondviselésére bizott egyéb javak, birói kormányzás avagy gondviselés alá veendők, az illető fél a' bankigazgatóságot; a' bankkönyvekbeni kellő feljegyzés, 's az osztvány netaláni kiadatása végett, önbiztossága tekintetéből, törvényszerűleg 's bizonyitólag tartozik értesiteni.

47. §. Elsikkadt részvények, váltók, 's egyéb bank-oklevelek megsemmittetése végett, a' váltojóg I-ső része 190 és 191 §. §-ai értelmében csupán azon váltótörvényszékhez kell folyamodni, mellynek körében a' fizetés történendő.

48. §. A' bank kezelésére, 's ügyvitelére sem törvényhatóságnak sem olly egyes személynek, ki a' bankügyhöz nem tartozik, befolyást vagy felügyelést gyakorolnia joga nincsen; mert ez a' legfelsőbb helyen jóváhagyott szabályok értelmében 's rendszabások határozatai szerint egyedül az igazgatóság rendelkezésére van bizva; miután azonban az említett szabályok 's rendszabások bármi áthágása 's önkényes megváltoztatása is a' jelen intézet részeseinek érdekét, sőt magát az intézet fenálltát veszélyeztethetné, szabadságában áll a' bankügyhöz tartozó minden egyednek azon esetben: ha a' többször emlitett szabályok és rendszabások valamelly pontban megsértetnének, a' magyar kir. helytartó-tanácsnál panaszt tenni, melly az irományok megvizsgálása után a' szabályszerű rendet mennél gyorsabb 's mennél rövidebb módon vissza fogja állitani, sőt a' magyar királyi helytartó tanács, egy e' végre különösen kirendelendő keblebeli tanácsos által, a' bank menetelét 's ügyvitelét minden évnegyedben megszemlélteti, a' szabályok és rendszabások tapasztalt áthágásait 's megmásitásait mennyire lehet tüstént eltörleszti, vagy a' kellő orvoslatot legfelsőbb helyen eszközli.

49. §. Ha a' társaság a' szabályok lejártával feloszol, az egész banktulajdon, azaz a' banknak minden ingó és ingatlan vagyona, pengő pénzzé forditandó, minden idegen készpénz visszafizetendő, minden költség és számvitel kiegyenlitendő, 's végre a' fenmaradó öszveg a' társaság-tagok között a' részvényekhez mért arányban egy időben kiosztandó, mit is azon tagok csupán az 1-ső §-ban meghatározott járulmányi értékben, mellyből húsz forint teszen egy kölni jóféle ezüst girát, tartoznak elfogadni.

50. §. Ha a' társaság fenállta ideje alatt a' jelen szabályoknak egyes esetekre alkalmazásában akadályok állanának elő, vagy az igazgatóság tagjai és a' választmány között viszálkodások támadnának, vagy végre a' társaság feloszlásakor a' kiegyenlités iránt ellenkezések kerekednének, jó szerével el nem intéztethetők, mindezek a' 49. §. értelmében a' helytartó-tanácsnak fölterjesztendők.

51. §. Jelen szabályok, a' banknak általok engedtetett minden kiváltságokkal egyemben, huszonöt évig fognak fenállani.

52. §. Ezen banktársaság szabályai 's rendszabásai legfelsőbb jóváhagyás után, a' pesti váltótörvényszéknél tétetnek le gondviselés végett, hol azoknak átnézése mindenkinek megengedtetik, egyszersmind azon törvényszék másolatban a' többi váltótörvényszéknek is megküldi, hol szinte mindenki szabadon láthatja. Az aláirási czim is bejegyeztetendő a' váltótörvényszéknél.

a) A' *bécsi cs. kir. szabaditékos banknak* leirása Magyarország statisticájában igazság szeriut helyet nem foglalhatna ugyan, de mivel ez intézet hatalmas befolyását hazánkban is érezzük, e' jegyzék alatti rövid megismertetését nem látom érdektelennek. Állitatott ez intézet 1816-ban részvények által (egy részvény ára volt 1000 forint bécsi értékben, és 100 ezüst forint conv. ezüst pénzben), mellyek számà 100,000-re határoztatott, de mind eddig 50,621 több ki nem eresztetett, a' fenmaradt részt a' bank maga rendelkezésére továbbig fentartván. Alapittatásának czélja szerint, melly a' forgó pénznek erős (pengő) alaprai visszavezetésében, kereskedés előmozditásában, 's részileg a' statusadósságok lerovásában tüzetettki, munkaköre részint *kereskedési*, részint *financziai* üzletekre terjeszkedik. Az első esetben mint privat intézet egészen a' részvényesek tulajdonának, második esetben a' statussal szemközt szerződő félnek tekintetik. Kereskedési munkálatai ugyan azok, mellyek a' pesti bank alapszabályaiban vannak, azon egyet kivéve, hogy ez bankjegyeket is adhat-ki, mi tulajdonképen legfontosabb, de épen ezen szabaditékánál fogva *girobanki* üzletet bár erre joga volna, nem gyakorol. A' bank kiváltságai legújabban 1866-ik évig újra kiterjesztetvén, már forgató (giro) bankja is leend: azaz a' bécsi bank *discontirozó- kölcsönöző- megőrző-* és *jegybank* (Zettelbank) egyszersmind. Hogy a' bankjegyek forgásának nagyobb kiterjedés adassék, több fő városokban mint Prágában, Budán, Lembergben, Gréczben, Linczben, Szebenben, Brünnben, Triesztben felváltó bankpénztárak állitattak, mellyek egyszersmind a' *rendelvényi-üzletet* (Assignationsgeschäft) is gyakorolják, miután ezek annyi summa készpénz erejéig, mennyi nálok letétetik, a' fő vagy fiók bankpénztároknáli kifizetés végett rendelőleveleket bocsáthatnak-ki, mi által sok készpénzi küldözgetés meggazdálkodhatik.

E' munkálatokból, 's az alap és tartaléktőkék használatából gyülnek be a' bank jövedelmei. Legtöbbet hoz be a' váltólevelek discontirozása, és az alaptőke kamatja, mint a' következő 2 évbeli számadásokból látható:

's a' **porta** is 1783-ban szavát adá, hogy minden ausztriai hajó mellyet a' török uraság alatt létező tengerirablók zsákmányolnak el, visszaadatik, 's minden kimutatott kár megtéríttetik.

c) Az ausztriai birodalom, Orosz, Porosz és Angol országok közt 1815. nov. 5-kén kötött egyesség, mellynek erejénél fogva a *joniai szigeteken* az ausztriai kereskedésnek épen azon kedvezés igértetett, mellyel maga Nagybrittania él.

d) A' *Brasiliával* 1828-ban tett kereskedési és hajózási szerződés melly által az ausztriai hajóknak a' legkegyeltebb nemzetek felett elsőség adatott.

e) Az *északamerikai egyesült statusokkal* kötött egyezkedés 1829-ről, melly mind a két szerződő hatalmasságra nézve kereskedésben tökéletes viszonyosságot (reciprocität) állapit meg.

f) Az *ausztriai, svéd, és norvég, hannoverai* és *porosz* hatalmak közt tett szerződés 1831-ről, mellyben mindenik ország hajóira nézve kölcsönös bánásmód köttetett ki.

g) *Görögországgal* kötött kereskedési és hajózási egyezkedés 1835-ről, kölcsönös viszonyosságra és kereskedési szabadságra alapitva.

h) Hasonnemű egyesség *Dánországgal* 1834-ben.

i) A' *Nagy-Brittaniával* 1838-ban kötött kereskedési szerződés, mellyben a' hajózási szabadságok 's kereskedési kedvezmények, mik kölcsönösen biztosittattak, Galaczra, 's minden aldunai kikötőkre is kiterjesztettek. a)

a) E' nagy nyomosságú szerződést egész terjedelmében közlötte (383 l.) Horváth Mihály illy czimű jeles könyvében: *Az Ipar és kereskedés története Magyarországban a' három utolsó század alatt*, Budán, 1840.

